

Sveučilište u Zagrebu

Prirodoslovno-matematički fakultet

Geografski odsjek

Anita Fiket

**Turističkogeografska valorizacija
židovske baštine u Hrvatskoj**

DOKTORSKI RAD

Mentor:

prof. dr. sc. Vuk Tvrтко Opačić

Zagreb, 2026.

University of Zagreb

Faculty of Science

Department of Geography

Anita Fiket

**Tourism and geographic valorisation of
Jewish heritage in Croatia**

DOCTORAL DISSERTATION

Supervisor:

Vuk Tvrтко Opačić, PhD, Full Professor

Zagreb, 2026.

ŽIVOTOPIS MENTORA

Vuk Tvrtko Opačić rođen je 9. veljače 1976. u Zagrebu. Nakon završene Klasične gimnazije u Zagrebu upisao je 1994. godine smjer profesor geografije na Geografskom odsjeku PMF-a Sveučilišta u Zagrebu, na kojem je diplomirao 1999. godine. Godine 2000. upisao je poslijediplomski studij na istom odsjeku, u čijem je Zavodu za socijalnu geografiju i zaposlen od 2001. Temom *Stanovi za odmor i rekreaciju u priobalnom dijelu Hrvatske – geografski aspekt fenomena* doktorirao je 2008. godine (mentor: prof. dr. sc. Zoran Curić), 2009. izabran je u docenta, 2014. u izvanrednoga profesora, 2020. u redovitoga profesora, a 2025. u redovitog profesora u trajnom izboru.

Vodio je i surađivao je na više domaćih i međunarodnih znanstvenih i stručnih projekata, uglavnom turističkogeografske tematike, uz koju je vezan njegov primarni znanstveni i nastavni interes. Do sada je najviše istraživao geografski aspekt vikendaštva te turističko-rekreacijsko vrednovanje urbanih zelenih površina, zaštićenih područja, kao i dobara prirodne i kulturne materijalne i nematerijalne baštine, tipove turističkih destinacija, turističku razvijenost prostornih jedinica, turizam u regionalnom i lokalnom razvoju, atrakcijsku osnovu (selektivnih) oblika turizma, prostorni aspekt odnosa turizma i demografskih kretanja te turizma i prometnoga povezivanja perifernih područja.

Objavio je ukupno 51 znanstveni rad, od čega 36 radova u znanstvenim časopisima, 10 radova u recenziranim zbornicima radova znanstvenih skupova te 5 poglavlja u znanstvenim knjigama. Autor je znanstvene knjige Opačić, V. T. (2012): *Vikendaštvo u hrvatskom priobalju: jučer, danas, sutra*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, kao i poglavlja *Geografija Hrvatske* u sveučilišnom udžbeniku *Hrvatska na prvi pogled: udžbenik hrvatske kulture*, FF press, Zagreb, 2014.; 2016.; 2017. Koautor je sveučilišnog udžbenika Curić, Z., Glamuzina, N., Opačić, V. T. (2013): *Geografija turizma – regionalni pregled*, Naklada Ljevak, Zagreb. Jedan je od urednika zbirne znanstvene knjige Koderman, M., Opačić, V. T. (ur.) (2020): *Challenges of tourism development in protected areas of Croatia and Slovenia*, Založba Univerze na Primorskem i Hrvatsko geografsko društvo, Koper – Zagreb. Na znanstvenim skupovima sudjelovao je sa 47 podnesaka (37 na međunarodnim znanstvenim skupovima i 10 na domaćim), a na 2 znanstvena skupa (1 međunarodnom i 1 domaćem) sudjelovao je kao pozvani predavač. Kao pozvani predavač sudjelovao je i na 3 stručna skupa (1 međunarodnom i 2 domaća). Recenzirao je 2 inozemne

znanstvene knjige, 1 inozemni sveučilišni udžbenik, te 63 znanstvena rada u inozemnim i domaćim znanstvenim časopisima i zbornicima međunarodnih i domaćih znanstvenih skupova. Od 2015. do 2022. godine bio je glavni urednik znanstvenoga časopisa *Hrvatski geografski glasnik*, a od 2022. je član međunarodnog uredničkog odbora istog časopisa.

Na Geografskom odsjeku PMF-a predaje predmete: *Uvod u geografiju*, *Turistička geografija*, *Turistička geografija Hrvatske*, *Turistička valorizacija baštine* te *Geografski aspekt rekreacije*. Voditelj je terenske nastave, a sunositelj i tri metodološka predmeta na *Doktorskom studiju geografije: prostor, regija, okoliš, pejzaž*. Bio je mentor/komentor 4 doktorska rada (dr. sc.), 1 magistarskog rada (mr. sc.), kao i 66 diplomskih i 29 prvostupničkih radova. Mentorirao je jedan studentski rad nagrađen Rektorovom nagradom Sveučilišta u Zagrebu. Trenutno je mentor/studijski voditelj 4 studenata na doktorskom studiju geografije u Zagrebu.

Od 2009. do 2020. godine bio je voditelj grane *Baština i turizam* na Diplomskom sveučilišnom studiju *Geografija*, smjeru istraživačkome. Od ak. god. 2019./2020. do ak. god. 2022./2023. bio je predstojnik Zavoda za socijalnu geografiju pri Geografskom odsjeku PMF-a, u ak. god. 2021./2022. te 2022./2023. bio je zamjenski član Vijeća Prirodoslovnog područja Sveučilišta u Zagrebu. Bio je i zamjenik predsjednice Etičkog povjerenstva PMF-a i član Etičkog povjerenstva PMF-a u ak. god 2017./2018. i 2018./2019., a od ak. god. 2025./2026. predstavnik je Geografskog odsjeka u Povjerenstvu za upravljanje kvalitetom PMF-a.

Član je Hrvatskoga geografskog društva, kao i Komisije za geografiju turizma, dokolice i globalnih promjena pri Međunarodnoj geografskoj uniji (IGU), a od 2020. član Upravnog odbora (Steering Committee) „Komisije za geografiju turizma, dokolice i globalnih promjena” (Commission on the Geography of Tourism, Leisure and Global Change) pri Međunarodnoj geografskoj uniji.

ZAHVALE

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

Sveučilište u Zagrebu

Doktorski rad

Prirodoslovno-matematički fakultet

Geografski odsjek

Turističkogeografska valorizacija židovske baštine u Hrvatskoj

Anita Fiket

Sveučilišni doktorski studij Geografije: prostor, regija, okoliš, pejzaž

Izvadak: U ovom istraživanju analiziran je turizam židovske baštine u Hrvatskoj s ciljem inventarizacije i evaluacije židovske baštine kao resursa za razvoj selektivnog oblika kulturnog turizma. Teorijski okvir temelji se na Krakoverovu modelu razvoja i konceptualnom smještanju turizma židovske baštine unutar kulturnog turizma. Metodologija se temelji na turističkogeografskom pristupu kvantitativnih i kvalitativnih metoda, uključujući analizu studija slučaja (Dubrovnik, Split, Osijek, Zagreb i Koprivnica), anketiranje posjetitelja i turističkih vodiča te intervju s ključnim dionicima. Rezultati pokazuju da Hrvatska posjeduje značajan, ali nedovoljno iskorišten potencijal za razvoj turizma židovske baštine, osobito u kontinentalnim gradovima. Utvrđen je interes posjetitelja, ali nedostatak suradnje između židovskih zajednica i turističkih organizacija ograničava razvoj i promociju. Izrađen je prijedlog novog modela razvoja turizma židovske baštine te su dane smjernice za uspješan razvoj. Istraživanje doprinosi razumijevanju židovske baštine kao kulturnog resursa te ističe potrebu za njezinom integracijom u održivi i edukativni kulturni turizam.

391 stranica, 66 grafičkih priloga, 51 tablica, 459 bibliografskih referenci; izvornik na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: turizam, kulturna baština, turizam židovske baštine, Hrvatska, Krakoverov model

Mentor: prof. dr. sc. Vuk Tvrтко Opačić, Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek

Povjerenstvo: prof. dr. sc. Borna Fürst-Bjeliš, Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek

doc. dr. sc. Ivan Šulc, Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek

izv. prof. dr. sc. Michal Brandl, Sveučilište u Zagreb, Filozofski fakultet, Centar za židovske studije i istraživanje Holokausta

Tema prihvaćena: 29.03.2022.

Rad prihvaćen: 05.03.2026.

Datum i vrijeme obrane: 20.04.2026. u 9 sati

Rad je pohranjen u Središnjoj geografskoj knjižnici Sveučilišta u Zagrebu Prirodoslovno-matematičkog fakulteta, Trg Marka Marulića 19/II, Zagreb, Hrvatska, u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Hrvatska te na Sveučilištu u Zagrebu, Hrvatska.

BASIC DOCUMENTATION CARD

University of Zagreb

Doctoral Thesis

Faculty of Science

Department of Geography

Tourism and geographic valorisation of Jewish heritage in Croatia

Anita Fiket

Doctoral University Study of Geography: space, region, environment, landscape

Abstract: This research analyzes Jewish heritage tourism in Croatia with the aim of inventorying and evaluating Jewish heritage as a resource for the development of a selective form of cultural tourism. The theoretical framework is based on Krakover's model of development and on the conceptual placement of Jewish heritage tourism within the broader context of cultural tourism. The methodology relies on a tourism-geographical approach that combines quantitative and qualitative methods, including case study analysis (Dubrovnik, Split, Osijek, Zagreb, and Koprivnica), visitor and tour guide surveys, and interviews with key stakeholders. The results show that Croatia possesses significant yet underutilized potential for the development of Jewish heritage tourism, particularly in continental cities. While visitor interest has been identified, the lack of cooperation between Jewish communities and tourism organizations limits development and promotion. A new model for the development of Jewish heritage tourism has been proposed, along with guidelines for its effective implementation. The study contributes to understanding Jewish heritage as a cultural resource and highlights the need for its integration into sustainable and educational cultural tourism.

391 pages; 66 figures; 51 tables; 459 references; original in Croatian

Keywords: tourism, cultural heritage, Jewish heritage tourism, Croatia, Krakover model

Supervisor: Vuk Tvrтко Opačić, PhD, Full Professor, University of Zagreb, Faculty of Science, Department of Geography

Reviewers: Borna Fürst-Bjeliš, PhD, Full Professor, University of Zagreb, Faculty of Science, Department of Geography

Ivan Šulc, PhD, Assistant Professor, University of Zagreb, Faculty of Science, Department of Geography

Michal Brandl, PhD, Associate Professor, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences, Centre for Jewish and Holocaust Studies

Thesis submitted: March 29 2022

Thesis accepted: March 5 2026

Thesis defense: April 20 2026, 9 a.m.

Thesis deposited in Central Geographic Library, University of Zagreb Faculty of Science, Trg Marka Marulića 19/II, Zagreb, Croatia, in National and University Library in Zagreb, Croatia and at the University of Zagreb, Croatia.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
1.1. Predmet, cilj i hipoteze istraživanja.....	4
1.2. Prostorni i vremenski obuhvat istraživanja.....	5
1.3. Metodologija.....	7
1.3.1. Sekundarna literatura.....	7
1.3.2. Opažanje.....	8
1.3.3. Intervjuiranje.....	8
1.3.4. Anketiranje posjetitelja.....	9
1.3.5. Anketiranje vodiča.....	12
1.3.6. Inventarizacija i evaluacija.....	14
1.3.7. Analiza sadržaja.....	14
2. TEORIJSKI OKVIR.....	16
2.1. Židovstvo.....	23
2.2. Turizam židovske baštine.....	28
2.3. Vjerski turizam.....	45
2.4. Mračni turizam.....	47
2.4.1. Holokaust turizam.....	53
2.4.2. Turizam groblja.....	60
2.5. Motivacija posjetitelja za turizam židovske baštine.....	65
3. PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA.....	71
3.1. ANALIZA STRATEŠKE DOKUMENTACIJE U KULTURI I TURIZMU.....	77
3.2. FINANCIRANJE IZ MINISTARSTVA KULTURE.....	80
4. POVIJEST ŽIDOVA U HRVATSKOJ.....	82
4.1. Demografska obilježja židovskog stanovništva u Hrvatskoj.....	91
4.2. Povijest židovskih zajednica u odabranim studijama slučaja.....	101
4.2.1. Povijest židovske zajednice u Dubrovniku.....	101
4.2.2. Povijest židovske zajednice u Koprivnici.....	104
4.2.3. Povijest židovske zajednice u Osijeku.....	107
4.2.4. Povijest židovske zajednice u Splitu.....	110
4.2.4. Povijest židovske zajednice u Zagrebu.....	114
5. INVENTARIZACIJA ŽIDOVSKE BAŠTINE U HRVATSKOJ.....	119
6. EVALUACIJA ŽIDOVSKE BAŠTINE U HRVATSKOJ.....	131

6.1. KRITERIJI ZA EVALUACIJU ŽIDOVSKJE BAŠTINE U HRVATSKOJ	133
6.2. Zaštićena židovska baština	138
6.3. Rezultati evaluacije židovske baštine	139
7. TURISTIČKA PONUDA I POTRAŽNJA ŽIDOVSKJE BAŠTINE U HRVATSKOJ	149
7.1. Ponuda agencija i tura	149
7.2. Profil posjetitelja	161
7.2.1. Profil posjetitelja židovske baštine u Dubrovniku	162
7.2.2. Profil posjetitelja židovske baštine u Osijeku	166
7.2.3. Profil posjetitelja židovske baštine u Splitu	169
7.2.4. Profil posjetitelja židovske baštine u Zagrebu	173
7.2.5. Profil posjetitelja židovske baštine u Hrvatskoj	176
7.2.6. Sinteza rezultata istraživanja	181
8. ANALIZA PREZENTACIJE ŽIDOVSKJE BAŠTINE U TURISTIČKOJ PONUDI ODABRANIH STUDIJA SLUČAJA	183
8.1. Analiza sadržaja turističko-komunikacijskih sredstava	183
8.1.1. Analiza zastupljenosti u brošurama	183
8.1.2. Analiza zastupljenosti u turističkim vodičima	190
8.1.3. Analiza zastupljenosti na internetskim stranicama turističkih zajednica	198
8.1.4. Analiza internetskih stranica židovskih općina u Hrvatskoj	202
8.1.5. Analiza <i>Tripadvisor</i> -a	206
8.2. Anketiranje turističkih vodiča	212
9. MOGUĆNOSTI TURISTIČKE VALORIZACIJE ŽIDOVSKJE BAŠTINE U HRVATSKOJ – STUDIJE SLUČAJA	215
9.1. Studija slučaja Dubrovnik	219
9.2. Studija slučaja Koprivnica	227
9.3. Studija slučaja Osijek	235
9.4. Studija slučaja Split	245
9.5. Studija slučaja Zagreb	253
9.6. Prijedlog kulturno-turističkog itinerara židovske baštine u Zagrebu	261
10. PRIJEDLOG MODELA ŽIDOVSKJE BAŠTINE U HRVATSKOJ	264
10.1. Krakoverov model	264
10.2. Analiza studija slučaja prema Krakoverovom modelu	268
10.3. Prijedlog modela židovske baštine u Hrvatskoj	271

11. RASPRAVA.....	276
12. ZAKLJUČAK	284
LITERATURA.....	289
PRILOZI	316
POPIS SLIKA	378
POPIS TABLICA.....	381
SUMMARY	384
ŽIVOTOPIS	389

KRATICE:

ŽO – Židovska općina

TZ – Turistička zajednica

USHMM – United States Holocaust Memorial Museum

1. UVOD

Više od dvije tisuće godina Židovi naseljavaju Europu. U razdoblju od 70. godine, nakon pada Drugog Jeruzalemskog Hrama, pa sve do 1948. nisu imali vlastitu državu, već su bili manjina u svakoj državi u kojoj žive. Tada se govori o židovskoj dijaspori koja označava rasipanje Židova iz domovine Izrael po svijetu. Ona je nastala i prije pada Drugog Hrama, još u antičkom razdoblju Babilonskog ropstva (Ben-Sasson, 1997). Unatoč nastanku nove države 1948., nije se sva židovska dijaspora vratila u domovinu, već se radi o neprekidnom procesu migracija. Pa ipak, Država Izrael pruža sigurnost svim osobama židovske vjeroispovijesti, jer je to njihova jedina država u kojoj imaju slobodu vjeroispovijesti i kulture.

Židovska se dijaspora naselila u državama Europe, Afrike, Azije, Amerikama i Australiji. Prilikom migracija izmjenjivala su se razdoblja mira odnosno tolerancije i razdoblja progona, nerijetko i nasilnih. Pojedine su se židovske zajednice više ili manje uključivale u društvo, a često su ostavljale svoj trag i doprinos u kulturi, društvu i/ili gospodarstvu (Ben-Sasson, 1997; Skolnik i Berenbaum, 2007). Drugi svjetski rat i novoosnovana Država Izrael potaknuli su novi val migracija židovskog stanovništva. Izrael je danas ponovno postao središte religije, jer Židovi vjeruju da im je Bog obećao tu zemlju, a Jeruzalem je duhovno središte njihove religije i povijesti.

Tragični događaj kojim se željelo uništiti židovski narod, Holokaust (1933.-1945.), bila je prekretnica za europsko židovstvo, kada ono prestaje postojati u dotadašnjem obliku (Skolnik i Berenbaum, 2007). Unatoč tome što je u Holokaustu stradalo šest milijuna Židova, a tisuće je sinagoga srušeno, dio židovske baštine ostao je sačuvan. Mnoge zajednice u potpunosti su uništene, ali njihova baština ostavila je trag u europskom prostoru. Danas se židovske zajednice diljem Europe susreću s posljedicama smanjenog broja članova, koje nemaju ljudskih i financijskih resursa za održavanje i zaštitu postojeće baštine, pa se nerijetko židovska baština uključuje u turističku ponudu. Posljednjih dvadesetak godina u Europi se intenzivnije promišlja o značenju, očuvanju i valorizaciji židovske baštine (Gruber, 2002). Valorizacija se provodi kroz obrazovanje, ali i turizam, pri čemu se kao novi podoblik turizma kulturne baštine ističe turizam židovske baštine (Krakover, 2017). Na taj se način omogućuje održivo i kvalitetno korištenje židovske baštine te se kroz turističku ponudu doprinosi njenom očuvanju. Židovska baština polako nestaje, a njenim gubitkom briše se i dio nacionalne povijesti.

Geografija je jedna od znanosti koja proučava turizam zbog njegove prostorne komponente jer je prostor glavni turistički resurs u kojem se odvija turistička djelatnost (Williams, 1998). Danas je turizam jedan od najvažnijih čimbenika promjene koji oblikuju obrasce mobilnosti, potrošnje i transformacije krajolika. Promatranje turizma kroz prizmu geografije omogućuje razumijevanje razvoja turizma na različitim prostornim razinama te načina na koji ti procesi utječu na prostornu organizaciju društva i gospodarstva. Geografija turizma proučava prostornu distribuciju turističkih pojava, te s njima povezane ekonomske, društvene i kulturne procese (Williams, 1998). Tim se pristupom omogućuje bolje razumijevanje odnosa između prostora, ljudi i kulturne baštine. Zbog toga se židovska baština, kao i turizam židovske baštine, mogu promatrati iz geografske perspektive. Upravo je turizam djelatnost kojom se može iskoristiti njen kulturni i povijesni potencijal, dok se baština istovremeno čuva, obnavlja i valorizira. Židovska baština u Europi nekada je sadržavala više elemenata koji su se do danas nerijetko sveli na groblje i/ili sinagogu u pojedinom gradu, ulicu po važnoj osobi ili je gotovo izbrisano čak i sjećanje.

Prema Popisu stanovništva iz 2021. godine, u Hrvatskoj živi 410 osoba židovske nacionalne manjine. Najviše ih je u Gradu Zagrebu, Splitsko-dalmatinskoj i Primorsko-goranskoj županiji (URL 1). Židovi su u Republici Hrvatskoj nacionalna manjina (URL 1), a njihove registrirane udruge su: *Istraživački i dokumentacijski centar Zagreb*, *Udruga preživjelih Holokausta u Hrvatskoj* (Zagreb), *Židovska općina Zagreb* i *Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj* (Zagreb). Navedene se udruge financiraju za programe u području informiranja, izdavaštva, kulturnog amaterizma i kulturnih manifestacija. Imaju predstavnika u vijeću Grada Zagreba te zastupnika u Hrvatskom saboru.

Vlada Republike Hrvatske i Koordinacija židovskih općina u Hrvatskoj sklopili su Ugovor o pitanjima od zajedničkog interesa (NN 4/2012) (URL 2), koji se temelji na Zakonu o pravnom položaju vjerskih zajednica (NN 83/02) (URL 3). Prema ugovoru, definirani su osnovni pojmovi vezani uz judaizam (koordinacija, rabin, šabat, židovska općina), a općine imaju pravnu slobodu i samostalnost pri unutarnjem uređenju. Koordinacija imenuje glavnog rabina, odlučuje o gradnji ili preuređenju vjerskih i drugih objekata, ima pravo na slobodu tiska i izdavaštva, poštivanje na izbor hrane u skladu s vjerskim potrebama, pravo na vjerski ukop umrlih vjernika, pravo na šabat, financiranje iz sredstava državnog proračuna te je definirano sklapanje braka i održavanje židovskog vjeronauka.

Židovi u Hrvatskoj nemaju dugu povijest naseljavanja, ali imaju značajno mjesto za razvoj gradova u kojima su živjeli. Danas je židovska zajednica u Hrvatskoj veoma mala, a njena je baština prepuštena na milost i nemilost državi i lokalnim zajednicama. Iako su pojedini elementi židovske baštine turistički razvijeni i/ili iskorišteni, do danas nije dovoljno prepoznat turizam židovske baštine u Hrvatskoj. Ovaj doktorski rad predstavlja istraživanje stanja i valorizacije židovske baštine u turističke svrhe u Hrvatskoj. Istraživanje se fokusira na židovsku baštinu kao objekt i element za proširenje turističke ponude u Hrvatskoj.

Doktorski se rad sastoji od dvanaest poglavlja. U *Uvodu* rada opisani su predmet istraživanja, svrha, cilj i hipoteze istraživanja, prostorni i vremenski obuhvat istraživanja te pojašnjenje korištenih metoda. Slijedi *Teorijski okvir* u kojem se definiraju ključni pojmovi rada: baština, turizam, židovska baština, turizam židovske baštine, vjerski turizam, mračni turizam unutar kojeg se formuliraju Holokaust turizam te turizam groblja, te konačno motivacija posjetitelja za turizam židovske baštine kao početna točka istraživanja rada. Treće poglavlje *Pregled dosadašnjih istraživanja* donosi pregled domaće i svjetske literature na temu turizma židovske baštine, s najvažnijim trendovima, autorima te mjestima i objektima istraživanja. U četvrtom poglavlju rada, *Povijest Židova u Hrvatskoj*, prikazan je povijesni pregled u kojem je težište na važnosti i ulozi židovske zajednice za razvoj hrvatskih gradova, kulture i gospodarstva u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća. Izrađen je i demografski pregled kako bi se naglasili razmjeri stradanja u Holokaustu te propast jedne manjinske zajednice.

Inventarizacija židovske baštine u Hrvatskoj donosi popis židovske baštine odabrane prema elementima kulturnih dobara definiranim u teorijskom dijelu. Inventar obuhvaća popis prema gradovima, te je za svaki grad navedeno kulturno dobro židovske baštine zajedno s lokacijom te pripadajućim komentarom. Nakon izrade inventara, uslijedila je evaluacija te baštine u šestom poglavlju rada pod naslovom *Evaluacija židovske baštine u Hrvatskoj*. Evaluacija je izrađena na temelju 16 kriterija, a ocjenjivala se znanstvena, edukacijska, kulturna i turistička vrijednost židovske baštine. Za svaku vrijednost izrađeni su kriteriji i pripadajući im bodovi. Sedmo poglavlje rada nazvano je *Turistička ponuda i potražnja židovske baštine u Hrvatskoj*, a istražuje ponudu turističkih agencija i ture te profil posjetitelja. Profil posjetitelja temelji se na rezultatima anketnog istraživanja posjetitelja židovske baštine u odabranim studijama slučaja (Dubrovnik, Koprivnica, Osijek, Split, Zagreb). Osmo poglavlje rada čini *Analiza prezentacije židovske baštine u turističkoj ponudi odabranih studija slučaja*. U ovom je dijelu istraženo u kojoj je mjeri židovska baština

zastupljena u postojećoj ponudi kroz analizu sadržaja turističko-komunikacijskih sredstava (brošure, vodiči, društvene mreže i internetske stranice) te anketiranje turističkih vodiča.

Nakon toga, slijedi poglavlje u kojem se raspravlja o *Mogućnostima turističke valorizacije židovske baštine u Hrvatskoj – studije slučaja*. Za svaki grad koji je odabran kao studija slučaja utvrđene su mogućnosti i ograničenja za razvoj turizma židovske baštine na temelju provedenih istraživanja i rezultata intervjua sa sugovornicima. U poglavlju *Prijedlog modela židovske baštine u Hrvatskoj* prikazan je Krakoverov model korištenja židovske baštine u turističke svrhe, a izrađen je prijedlog novog modela koji bi se mogao primijeniti na Hrvatsku. Model je korišten na studijama slučaja kako bi se vidjelo u kojoj fazi razvoj turizma židovske baštine je svaki grad te postoji li mogućnost za razvoj i/ili napredak. U *Raspravi* se opisuju rezultati istraživanja, ukazuju se prednosti i nedostaci mogućeg razvoja ovog tipa turizma te završno poglavlje rada čini *Zaključak* koji povezuje ciljeve i hipoteze, navedena su ograničenja rada i budući prijedlozi te se donose zaključna razmatranja vezana za doktorsko istraživanje.

1.1. Predmet, cilj i hipoteze istraživanja

Predmet istraživanja dokorskog rada je turističkogeografska valorizacija materijalne židovske kulturne baštine u kontekstu razvoja turizma židovske baštine Hrvatske. Židovska je baština odabrana jer je židovska nepokretna materijalna baština dugo vremena bila zapuštena u Hrvatskoj, odnosno sinagoge i groblja bile su zanemaren prostor. Postavlja se pitanje što se događa s tim prostorom, čiji je to prostor, u kakvom je stanju, koje su mogućnosti za njegovu zaštitu i očuvanje te koju novu funkciju može imati. Naravno, to podrazumijeva revitalizaciju kroz edukativnu i turističku djelatnost, ponajviše radi osvješćivanja lokalnog stanovništva i posjetitelja za očuvanje takve baštine, te da se spasi od daljnjeg propadanja.

Cilj je ove doktorske disertacije istražiti i analizirati mogućnosti za razvoj turizma židovske baštine uz prijedlog modificiranog Krakoverovog modela za razvoj židovske baštine u Hrvatskoj. Ciljevi rada su:

a) inventarizirati, evaluirati i interpretirati židovsku baštinu u razvoju selektivnih oblika turizma u Hrvatskoj,

- b) turističkogeografskim pristupom analizirati zastupljenost židovske baštine u turističkoj ponudi odabranih studija slučaja,
- c) kvalitativno i kvantitativno analizirati i istražiti mogućnosti turističke valorizacije židovske baštine u odabranim studijama slučaja.

Za ostvarivanje postavljenih ciljeva, postavljene su sljedeće hipoteze:

H1: Sinagoga je polazište za razvoj turizma židovske baštine u nekom mjestu.

H2: Židovska baština slabo je zastupljena u turističkoj ponudi odabranih studija slučaja u Hrvatskoj.

H3: Židovska baština rijetko je uključena u ture odabranih studija slučaja u Hrvatskoj.

H4: Obrazovna uloga primarni je motiv posjeta židovske baštine u Hrvatskoj.

H5: Čelnici lokalne uprave i turistički dionici odabranih studija slučaja u Hrvatskoj zainteresirani su za uključivanje židovske baštine u lokalnu turističku ponudu.

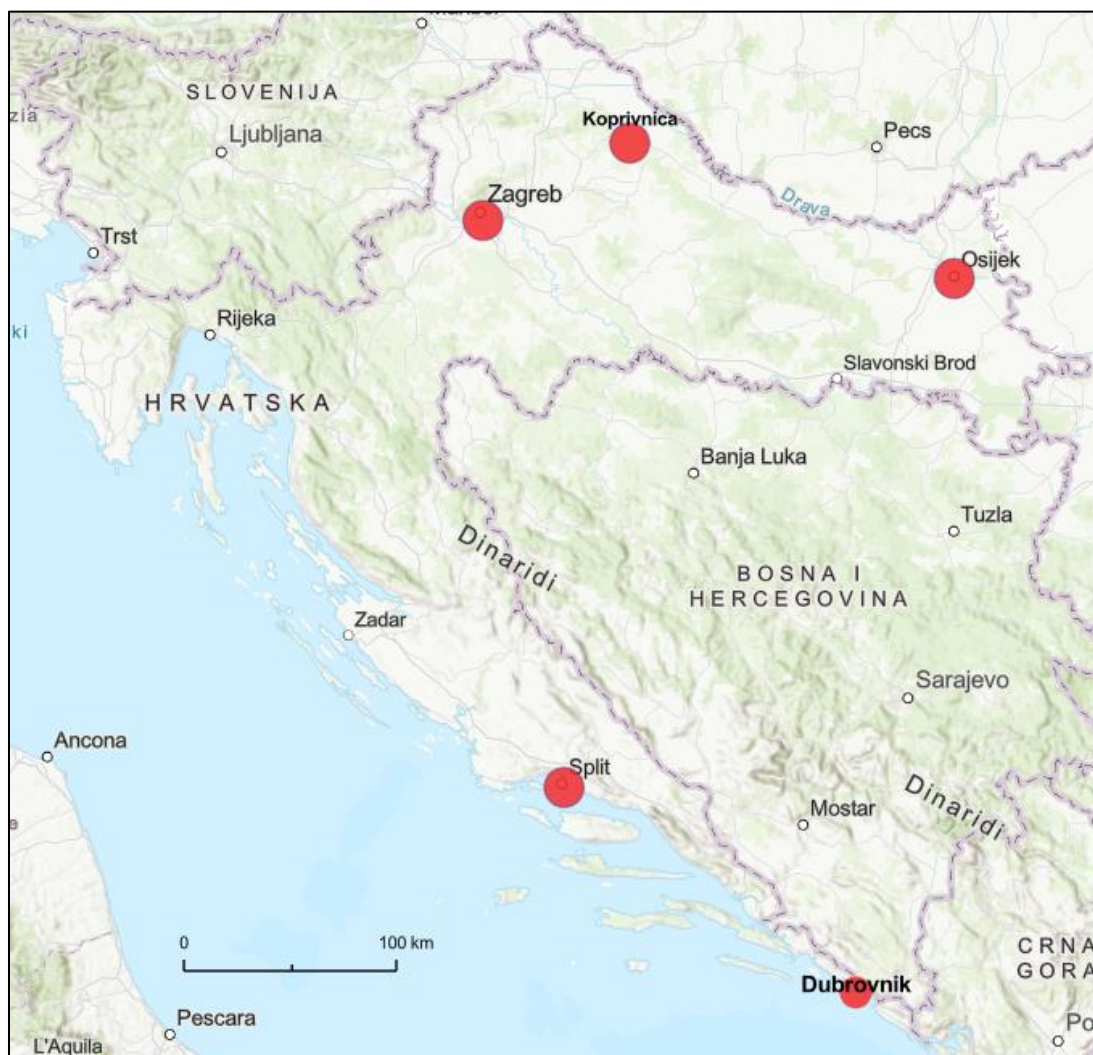
H6: Što je stupanj očuvanosti židovske baštine veći, to je veći turistički potencijal uključivanja židovske baštine u turizam nekog mjesta.

Ovaj doktorski rad osvjetljava relativno novo područje istraživanja, turizam židovske baštine u Hrvatskoj, te njenu turističku valorizaciju. Dosad nisu provedena akademska istraživanja na temu turizma židovske baštine u Hrvatskoj te je ovo pionirsko istraživanje turističke valorizacije židovske baštine. Značenje rada je u valorizaciji prostora koji se zanemaruje i samim time propada, očuvanje židovske baštine kao dijalog sa zaboravljenom prošlošću, kroz turizam te geografski pristup prema baštini nacionalnih manjina. U radu će se primijeniti prilagođeni Krakoverov model razvoja židovske baštine u turističke svrhe na odabrane studije slučaja te će se predložiti prilagođeni model namijenjen hrvatskoj židovskoj baštini.

1.2. Prostorni i vremenski obuhvat istraživanja

Prostorni obuhvat istraživanja obuhvaća Republiku Hrvatsku, odnosno lokalitete u gradovima i ostalim naseljima u kojima je postojala židovska zajednica, ili su Židovi ostavili značaj trag ili se odnosi na mjesto stradanja Židova u Hrvatskoj. Područje istraživanja obuhvaća Hrvatsku te pet

studija slučaja: Dubrovnik, Koprivnicu, Osijek, Split i Zagreb (slika 1). Studije slučaja odabrane su zbog broja očuvane materijalne i nematerijalne baštine, važnosti gradova u kontekstu povijesti Židova u Hrvatskoj, razlike u židovskim kulturno-geografskim skupinama te turističke razvijenosti gradova. Terensko istraživanje provedeno je na svim židovskim grobljima, sinagogama i mjestima stradanja Židova u Drugom svjetskom ratu u Hrvatskoj. Vremenski obuhvat istraživanja je od 2021. do 2025. godine. U tom su razdoblju prikupljeni podaci na terenskom istraživanju i za desk metode.

Slika 1. Studije slučaja (Dubrovnik, Koprivnica, Osijek, Split i Zagreb) na karti Hrvatske.

Izvor: ESRI (2025)

1.3. Metodologija

Istraživanje turističkogeografske valorizacije židovske baštine u Hrvatskoj provedeno je terenskim radom i desk metodama. Korišteno je više kvantitativnih i kvalitativnih znanstvenih metoda kako bi rezultati bili što kvalitetniji i obuhvatniji, s ciljem dokazivanja postavljenih hipoteza. Korištene su sljedeće metode:

- metoda prikupljanja i analiziranje sekundarne literature i primarnih izvora,
- metoda deskripcije i povijesna metoda za istraživanje povijesti Židova u Hrvatskoj i pojedinim zajednicama,
- terensko opažanje,
- metoda identifikacije, inventarizacije i evaluacije elemenata židovske baštine,
- metoda anketiranja (posjetitelji i vodiči),
- intervjuiranje,
- metoda analize sadržaja zastupljenosti židovske baštine u sredstvima vizualne komunikacije, i
- metoda analize prikupljenih podataka.

Desk metode uključivale su unaprijed pripremljene parametre za evaluaciju, istraživanje literature, pripremu za inventarizaciju, kao i pripremanje anketnih upitnika i intervjua. Terensko istraživanje obuhvatilo je posjet židovskim grobljima, sinagogama i mjestima stradanja Židova u Drugom svjetskom ratu, kako bi se metodom terenskog opažanja inventarizirala i evaluirala židovska baština u Hrvatskoj. Kartografska vizualizacija prostora židovske baštine u studijama slučaja i Hrvatske provedena je u programu ArcGIS Pro.

1.3.1. Sekundarna literatura

U radu je korištena povijesna metoda prikupljanja podataka te su korišteni sekundarni izvori radi utvrđivanja kulturnih dobara židovske baštine na pojedinim lokalitetima. Glavnu istraživačku literaturu činile su stručne i znanstvene knjige, radovi objavljeni u znanstvenim i stručnim časopisima, i ostala građa na internetu poput novinskih izdanja i internetskih portala. Kvantitativna analiza demografskih obilježja stanovništva (uključujući i židovskog) u Hrvatskoj provedeno je pomoću podataka Državnog zavoda za statistiku. Pregled i analiza literature korišteni su za

kontekstualizaciju turizma židovske baštine i pripremu terenskog istraživanja, uključujući inventarizaciju židovske baštine. Analiziran je i sadržaj odabranih internetskih stranica.

1.3.2. Opažanje

Prije odlaska na terensko istraživanje, unaprijed je određen cilj kojim je definirano što se točno opaža na terenu. To su stanje baštine, njeno korištenje, ponašanje posjetitelja na samom lokalitetu, te u židovskoj turi: lokacije i sadržaj turističkog vođenja. Opažanje je provedeno tijekom anketiranja, radi utvrđivanja ponašanja posjetitelja, turističkih vođenja te na terenskom istraživanju groblja, radi stanja promatrane baštine. Pribor kojim se raspolagalo za vrijeme opažanja je zapisivanje u bilježnicu. Podaci su zapisani neposredno nakon završetka opažanja. S obzirom na ulogu istraživača u opažanju (Lamza-Posavec, 2021), korišteno je izravno opažanje, a prema planu prikupljanja podataka nestrukturirano opažanje, dok je prema načinu primjene neuočljivo. Terensko istraživanje židovske baštine u Hrvatskoj provedeno je u sklopu rada na dokumentiranju i kartiranju židovskih groblja u Hrvatskoj na projektu ESJF-a (*European Jewish Cemetery Initiative*) (URL 6).

1.3.3. Intervjuiranje

Metoda intervjuiranja kompetentnih sugovornika odabrana je za određivanje percepcije vrijednosti židovske baštine kod dionika, njihovi stavovi o njenom turističkom potencijalu, mogućnostima i problemima u kreiranju turističke ponude za razvoj turizma židovske baštine. Intervju su provedeni s predstavnicima židovskih općina i predstavnicima lokalnih turističkih zajednica u gradovima studija slučaja. Od 10 planiranih, u proljeće 2022. provedeno je devet polustrukturiranih intervjuja.¹ Polustrukturirani intervju s predstavnicima židovskih općina sastojao se od 11 unaprijed pripremljenih pitanja. Teme su bile uključenost židovske zajednice u turizam, prepoznatljivost njihove baštine kao turističkih lokaliteta, potencijali i planovi za razvoj, prilike i ograničenja te suradnja s drugima u svrhu razvoja turizma židovske baštine (prilog 4). Za predstavnike lokalnih turističkih zajednica intervju se sastojao od 8 pitanja, pomoću kojih su se ispitivali potencijali i

¹ Na upit su se odazvali svi sugovornici osim predstavnika Turističke zajednice Grada Osijeka, koji se unatoč slanjima elektronske pošte i telefonskim pozivima nisu odazvali na upit.

prepoznatljivost židovske baštine, prilike i razvoj turizma židovske baštine te odnosi i suradnja s lokalnim židovskim zajednicama (prilog 5).

Uzorak je bio namjeran. Prije nego su provedeni intervjui, sugovornici su kontaktirani telefonom i elektroničkom poštom kako bi ih se upoznalo s istraživanjem. Upiti za sudjelovanje na intervjuiranje poslano je putem elektroničke pošte. Intervjuiranje je provedeni tijekom travnja i svibnja 2022. godine. Sugovornici su bili direktori turističkih zajednica u odabranim studijama slučaja te članovi i/ili predsjednici židovskih općina u Hrvatskoj. Za potrebe ovog istraživanja izrađen je plan razgovora, s potpitanjima postavljenim sugovornicima. Svim sugovornicima postavljena su unaprijed pripremljena pitanja. Pitanja su bila otvorenog tipa, a sugovornici su na njih mogli odgovarati koliko su željeli. Intervjui su trajali od 20 do 60 minuta. Tijekom provedbe intervjua vođene su bilješke, nakon čega su intervjui transkribirani. Provedena je ručna kvalitativna analiza primjenom postupka kodiranja i sažimanja, pri čemu su odgovori sugovornika grupirani u tematske kategorije.

1.3.4. Anketiranje posjetitelja

Za istraživanje motivacije posjeta i utvrđivanje profila posjetitelja židovske baštine u Hrvatskoj korištena je metoda neposrednog anketiranja. Cilj anketnog istraživanja je identificirati profil posjetitelja židovske baštine, istražiti rezultate koji prikazuju njihovo zadovoljstvo posjećenim kulturnim dobrom, utvrditi motivaciju posjeta lokaliteta i destinacije, kao i atraktivnost i turistički potencijal istražene baštine od strane posjetitelja. Metoda anketnog istraživanja na slučajnom uzorku od ukupno 150 posjetitelja provedena je na odabranim lokacijama židovske baštine, a pritom je način provođenja bio metodom *licem u lice*.

Planirana veličina uzorka bila je 150 ispitanika: po 10 u Osijeku i Zagrebu, po 65 u Dubrovniku i Splitu. Ostvareni uzorak bio je 309 posjetitelja. Planirani i ostvareni broj ispitanika prikazan je u tablici 1. S obzirom na to da se u prethodno obavljenim intervjuima doznalo da u Koprivnici nema posjetitelja na židovskom groblju, jer za posjet treba dobiti ključ, a to je maksimum jednom do dva puta godišnje, na takvu se povremenu posjećenost nije moglo pouzdati, dok je sinagoga u renovaciji čiji je planirani završetak 2026. godine. Iz navedenih razloga anketno istraživanje u Koprivnici nije provedeno.

Tablica 1. Planirani i ostvareni uzorak anketiranih posjetitelja

Lokacija	Uzorak	
	Planirani	Ostvareni
Dubrovnik	65	137
Koprivnica	0	0
Osijek	10	23
Split	65	127
Zagreb	10	22
UKUPNO	150	309

Izvor: izradila autorica samostalno anketno istraživanje (2022. i 2023.)

Anketno je istraživanje provedeno na (starom) židovskom groblju na Marjanu u Splitu i u dubrovačkoj sinagogi, unutar kojeg je primijenjen drugačiji pristup posjetiteljima. Iako oba grada, Split i Dubrovnik imaju i sinagogu i židovsko groblje, nemaju jednaku frekventnost posjeta iz različitih razloga². S obzirom na istraživane lokalitete, pristup posjetiteljima bio je drugačiji u svakoj studiji slučaja. Split i Dubrovnik turistički su jake destinacije, pa je pretpostavljeno da će do posjetitelja biti jednostavnije doći. Anketiranje je provedeno u dva navrata. Na splitskom groblju provedeno je u srpnju 2022. godine, tijekom 7 dana usred ljetne sezone, a u dubrovačkoj sinagogi tijekom 6 dana u svibnju 2023. Dani anketiranja u Splitu i Dubrovniku birani su da obuhvate i radne dane i vikende.

Osobnom odlukom autorice odabrane su jedinice uzorka. Na židovskom groblju u Splitu pristupilo se posjetiteljima koji su ušli na groblje, razgledali barem polovicu ili cijelo groblje. Oni koji su samo provirili na vrata ili ušli i odmah se okrenuli, izuzeti su iz istraživanja. U sinagogi u

² Židovsko groblje u Dubrovniku moguće je posjetiti isključivo ako postoji dozvola lokalne židovske zajednice koja otvara vrata posjetiteljima. Stoga je groblje zaključano i prosječni turist mu ne može pristupiti, ali je ono dosta izdvojeno od glavnih dubrovačkih (i židovskih) turističkih atrakcija. Na splitskom židovskom groblju situacija je drugačija. Restoran koji je unajmio prostor bivše zgrade mrtvačnice otključava vrata groblja ujutro, i zaključava navečer, tako da groblje može posjetiti svatko. Sinagoga u Dubrovniku svakodnevno je otvorena od travnja do listopada, od 9 do 20 sati, a tijekom zimskog razdoblja otvara se na upit. U dubrovačkoj sinagogi naplaćuje se ulaznica, čija je cijena u zadnjih 10 godina porasla s 10 kuna na 10 eura. Taj veliki porast cijena izaziva negodovanje kod stranih vodiča židovskih tura i židovskih turista koji smatraju da imaju pravo ući u sinagogu bez ulaznice. Splitska sinagoga ne naplaćuje ulaz, već postoji kutija za davanje donacija. Iako postoji označeno radno vrijeme (od 10 do 14 sati), tijekom anketiranja moglo se čuti od posjetitelja da je sinagoga bila zatvorena, i to tijekom najveće posjećenosti turista u gradu Splitu.

Dubrovniku pristupilo se posjetiteljima koji su platili ulaznicu, i to nakon što su posjetili oba kata sinagoge. Na prvom se katu nalazi muzej i on se posjećuje nakon samog posjeta sakralnom dijelu – sinagogi – koja se nalazi na drugom katu³.

Otežani su uvjeti anketiranja u Osijeku i Zagrebu, jer nema tzv. „prave“ židovske baštine. Zagreb nema lokalitet židovske baštine na kojem bi se moglo jednostavno doći do posjetitelja, a na gradskom groblju Mirogoju, na odjelu židovske vjeroispovijesti, gotovo je nemoguće odrediti turističke posjetitelje židovskog groblja od onih koji dolaze na počivališta svojih najmilijih. U Zagrebu su stoga anketirani posjetitelji židovske ture, a oni su bili sudionici radionice u sklopu projekta *Some Were Neighbours*, održanoj od 5. do 7. lipnja 2023. u Klovićevim dvorima (URL 4). Slična je situacija i u Osijeku, ali je razlog neanketiranja na gornjogradskom židovskom groblju izvođenje rekonstrukcije prometnice u ulici Sv. Leopolda Bogdana Mandića (URL 5), što dovodi do smanjena broja posjetitelja. U razgovoru s gospođom koja živi na gornjogradskom groblju i čuva ga, posjetitelja ionako ima veoma malo. Za posjet Donjogradskom židovskom groblju potreban je ključ od osječkog komunalnog poduzeća UNIKOM ili Židovske općine Osijek, pa posjetiteljima nije praktično za posjet. Oba su osječka židovska groblja daleko od glavnih turističkih lokaliteta u gradu. Anketirani su posjetitelji židovske ture tijekom *Mjeseca židovske kulture* u Osijeku, dana 13. rujna 2022. Na turama židovske baštine u Osijeku i Zagrebu anketirani su posjetitelji koji su bili na turi tijekom cijelog obilaska. Svim sudionicima je prilikom predaje anketnih upitnika, ali i u uputama, zajamčena anonimnost i povjerljivost danih podataka.

Za provođenje anketnog istraživanja posjetitelja izrađen je strukturirani anketni upitnik. Anketni upitnik sadržajno je podijeljen na tri dijela: sociodemografska obilježja, obilježja putovanja i zadovoljstvo posjećenim lokalitetom. Sociodemografska obilježja posjetitelja obuhvaćala su dob, spol, državu iz koje dolaze za inozemne posjetitelje, mjesto stalnog boravka za domaće i inozemne posjetitelje, stupanj obrazovanja, i radni status. Obilježja putovanja odnose se na organizaciju putovanja, duljinu boravka i motivaciju putovanja za destinacijom. Obilježja posjeta lokalitetu židovske baštine uključuju motivaciju za posjet lokalitetu, izvor informacija, zadovoljstvo

³ Prvog dana anketnog istraživanja na židovskom groblju u Splitu utvrđivala se frekvencija posjetitelja. Anketiranje je provedeno od 9 do 18 sati. Kroz sedam dana utvrđeno je da su posjetitelji dolazili između 10.30 i 11 sati te 16 sati, a poneki i do 17 sati, ovisno o danu. U skladu s tim, najveća frekventnost posjetitelja na ovom lokalitetu je od 11 do 16 sati. Slična je situacija i u sinagogi u Dubrovniku. Radno vrijeme je od 9 do 20 sati, ali posjetitelji u najvećoj mjeri dolaze u periodu od 11 do 17 sati. Posjetitelji francuskog govornog područja gotovo da su svaki puta odbili platiti ulaznicu, pa se u Dubrovniku vidi manjak takvih gostiju, dok ih je u Splitu bilo više zbog kruzera koji su za vikend pristali u splitsku luku.

posjetitelja informacijom, interpretacijom i turističkom opremljenošću lokaliteta, planiranje posjeta ostalim lokalitetima židovske baštine u Hrvatskoj, ponovni posjet lokalitetu te preporuke. Likertova ljestvica korištena je na pitanje o iskustvu posjeta. Anketni su upitnici obuhvatili pet pitanja otvorenog tipa i 16 zatvorenog tipa.

Za anketno istraživanje posjetitelja izrađena su četiri anketna upitnika koji se međusobno razlikuju prema istraživanom lokalitetu i gradu. Redoslijed i sadržaj pitanja u svim je anketama isti, ali se razlikuju prema destinaciji i atrakciji koja je istražena. Anketni upitnici izrađeni su na dva jezika, hrvatskom (prilog 1) i engleskom (prilog 2), izuzev upitnika za Osijek gdje je izrađen samo na hrvatskom jeziku. Nedostatak je anketnih upitnika što nisu prevedeni na francuski jezik, jer je bilo puno frankofonih posjetitelja u Splitu, pa bi anketnim upitnikom na francuskom jeziku bilo više ispitanika. U anketnom je upitniku nedostajalo pitanje prijevoznog sredstva kod dolaska posjetitelja, jer se iz razgovora s ispitanicima doznalo da je dobar dio njih došao kruzerom (Split i Dubrovnik) pa ovdje ostaje prostora za buduća istraživanja. Odgovori dobiveni anketnim upitnikom uneseni su u SPSS te su obrađeni uz pomoć alata u SPSS-u. Provedena je deskriptivna statistika radi prikaza osnovnih obilježja uzora. Za utvrđivanje razlika između ispitanika u Splitu i Dubrovniku korištena je i multivarijatna analize varijance (MANOVA).

1.3.5. Anketiranje vodiča

Drugo anketno istraživanje obuhvatilo je turističke vodiče iz gradova studija slučaja (Dubrovnik, Koprivnica, Osijek, Split, Zagreb), a cilj je bio istražiti zastupljenost židovske baštine u turističkoj ponudi te mogućnosti njene turističke valorizacije u odabranim studijama slučaja. Kriterij za odabir turističkih vodiča je da vode ture u Splitu, Dubrovniku, Osijeku, Zagrebu i Koprivnici. Anketno istraživanje turističkih vodiča provedeno je putem *online* ankete. Ispitanicima se prvotno pristupilo putem Facebook stranice *Turistički pratitelji i/ili vodiči* na koju je postavljena anketa. S obzirom da nakon godine dana nije bila usklađena distribucija turističkih vodiča prema odabranim gradovima, anketa je poslana elektroničkom poštom turističkim vodičima čije su adrese elektroničke pošte bile dostupne na stranicama turističkih zajednica (Dubrovnik, Koprivnica i Osijek), a za Zagreb je poslano u Društvo vodiča Zagreba i Srednjohrvatske makroregije. Uzorak ispitanika je neprobabilistički, a korištena je metoda namjernog uzorka. Anonimnost i povjerljivost prikupljenih podataka zajamčena je ispitanicima ankete. Planirani uzorak bio je 50 turističkih

vodiča, 10 u svakom gradu studije slučaja. Ostvareni uzorak je 40, zbog malog odaziva vodiča na ispunjavanje anketa. Planirani i ostvareni uzorak prikazan je u tablici 2.

Tablica 2. Planirani i ostvareni uzorak anketiranih vodiča

Lokacija	Uzorak	
	Planirani	Ostvareni
Dubrovnik	10	15
Koprivnica	10	2
Osijek	10	0
Split	10	13
Zagreb	10	10
UKUPNO	50	40

Za ovo je istraživanje izrađen strukturirani anketni upitnik podijeljen u dva dijela (Prilog 3). Prvi se dio odnosio na pitanja sociodemografskih obilježja ispitanika (spol, dob, završeni stupanj obrazovanja, zanimanje) i rad kao vodiča (koliko dugo, mjesto rada, čestina vođenja tura). Drugi dio odnosio se na korištenje židovske baštine u turističkim turama i informiranosti vodiča o židovskoj baštini u svom gradu. Slijede pitanja vezana uz korištenje židovske baštine u turističkim turama: koriste li ju i koliko, ako da, koliko često, jesu li tijekom vođenja imali upite, koju baštinu koriste, na koji su se način informirali. Pomoću Likertove ljestvice ispitala se percepcija zastupljenosti židovske baštine u turističkoj ponudi grada, turistički potencijal židovske baštine u gradu, u kojoj je mjeri ona prepoznatljiva, te u kojoj su mjeri turisti zainteresirani za nju. To se ispitalo ocjenom od 1 do 5 pri čemu je 1 niska, a 5 visoka ocjena. Postavljeno je pitanje je li židovska baština neizostavni dio turizma grada. Likertovom ljestvicom tražila se ocjena turističke atraktivnosti odabranih lokaliteta, ocjenom od 1 do 5 pri čemu je 1 nizak stupanj atraktivnosti, a 5 visok stupanj. Odabrani su lokaliteti: groblje, sinagoga, spomenik Holokaustu, židovski geto, logor, znamenita osoba, muzej. Percepcije prepreka razvoja turizma židovske baštine ocjenjivale su se također Likertovom ljestvicom, a dane prepreke su nepostojanje očuvane materijalne židovske baštine, nezainteresiranost turista, dislociranost turističke destinacije, nezainteresiranost lokalne židovske zajednice, i nezainteresiranost lokalne zajednice.

Od turističkih se vodiča tražilo da navedu prijedlog za uspješnije integriranje židovske baštine u turističku ponudu grada. Posljednje pitanje odnosi se na to namjeravaju li vodiči proširiti svoje ture s informacijama o židovskoj baštini i ako da, kojim informacijama. Dobiveni rezultati analizirani su deskriptivnom statistikom uz grafičko prikazivanja podataka u programu SPSS.

1.3.6. Inventarizacija i evaluacija

Istraživanje je obuhvatilo inventarizaciju i evaluaciju židovske baštine s obzirom na njihovu postojeće stanje i potencijalu edukativnu i turističku vrijednost. Uz pomoć sekundarne literature izrađen je inventar koji je označen postoji li ta baština danas ili ne. Inventarizacija obuhvaća materijalnu i nematerijalnu židovsku baštinu u Hrvatskoj, pri čemu su evidentirana različita kulturna dobra. Kategorije uključuju sinagoge (samostalne građevine i adaptirane prostorije), židovska groblja (samostalna ili u sklopu gradskih groblja), židovske općine, židovske četvrti i toponime, muzeje i spomen-obilježja te istaknute osobe prema kriteriju „postoji/ne postoji“. Kategorija „Ostalo“ obuhvaća gospodarske subjekte, stambene i reprezentativne građevine, galerije, mikve i druge oblike baštinske prisutnosti.

Ta inventarizirana baština je evaluirana prema određenim parametrima. Definirani su parametri za procjenu potencijalne turističke vrijednosti, pri čemu su kriteriji podijeljeni na znanstvenu, kulturnu, edukacijsku i turističku vrijednost te tablično prikazani radi preglednosti. Većina kriterija temelji se na objektivnim, mjerljivim varijablama, čime se smanjuje utjecaj subjektivnih procjena. Kroz evaluaciju židovske baštine prema Krakoverovom modelu razvoja testirala se hipoteza broj 6 uz prilagođene izmjene.

1.3.7. Analiza sadržaja

Analiza sadržaja odabrana je kao metoda radi utvrđivanja zastupljenosti židovske baštine u prezentaciji destinacije i učestalosti njenog pojavljivanja. Na taj se način doznaje koliko je i je li ona uopće uključena u lokalnu turističku ponudu, je li prepoznata od strane lokalnih dionika te koliko je dostupna turistima. Analiza sadržaja provedena je metodom ručnog kodiranja, pri čemu su jedinice analize identificirane i kategorizirane prema temama, u skladu s ciljevima istraživanja,

Analizirana komunikacijska sredstva uključivala su brošure (fizičke i *online*), vodiče židovske tematike, internetske stranice turističkih zajednica i židovskih općina, društvene mreže turističkih zajednica te internetski portal *TripAdvisor*. Kod pretraživanja internetskih stranica i društvenih mreža, prihvaćali su se podaci koji su se odnosili na riječi: Židov, hanuka, *jewish*, ali i poznati lokaliteti nakon izrađene inventarizacije. U uzorak je uključena pojava lokaliteta židovske baštine, bilo u obliku tekstualnog spomena ili slikovnoga prikaza, unutar analiziranih materijala. Proučavao se i sam sadržaj objava.

Za analizu zastupljenosti židovske baštine u turističkoj ponudi odabranih studija slučaja primijenila se metoda analize sadržaja turističko-komunikacijskih sredstava. Materijali koji su korišteni su dostupne brošure (*online* i tiskano izdanje), internetske stranice gradskih i županijskih turističkih zajednica i druge publikacije, kako bi se ispitala pokrivenost židovskih atrakcija u turističkim promotivnim materijalima te učestalost njihova pojavljivanja.

2. TEORIJSKI OKVIR

U ovom će se poglavlju definirati najvažniji teorijski pojmovi i koncepti relevantni za ovaj rad, prije svega pojam židovske baštine te koncept turizma židovske baštine. S obzirom da se židovska baština može turistički valorizirati kroz nekoliko selektivnih oblika turizma, oni su također teorijski definirani u ovom poglavlju: vjerski turizam, mračni turizam te njegovi podoblici, Holokaust turizam i turizam groblja. Vjerski turizam posebno je izdvojen jer se odnosi na posjete baštini povezanoj s religijom. Mračni je turizam teorijski obrađen s obzirom da je povijest Židova neraskidivo vezana za tragediju Holokausta. Stoga će se razmotriti Holokaust turizam kao njegova izravna poveznica, ali i turizam groblja, budući da su groblja često jedina preostala baština europskih Židova. Na kraju, pojašnjava se motivacija posjetitelja za turizam židovske baštine. Prije samih oblika turizma, prvo su definirani osnovni pojmovi (baština, kultura, turizam, kulturni turizam) te najvažnije odrednice vezane uz židovsku religiju, a zatim sami oblici turizma.

„Baština je sve što smo ostavili iz prošlost i koristimo u sadašnjosti“ (Timothy, 2021: 3). Ona je „dio prošlosti koju smo odabrali u sadašnjosti za suvremene svrhe, bilo one ekonomske, kulturne, političke ili društvene“, te je simbolična u reprezentaciji identiteta i krajolika (Graham i dr., 2000: 17). Dijeli se na prirodnu i kulturnu baštinu, a u ovom radu fokus je na kulturnoj baštini. Četiri su razine baštine prema njenom značenju i društvenoj relevantnosti: svjetska, nacionalna, lokalna i osobna. I dok svjetske atrakcije baštine predstavljaju najpopularnije turističke destinacije, prema Jelinčić i Senkić (2017), lokalna, regionalna i nacionalna baština nisu uvijek atraktivne turistima, jer često i podsjećaju jedna na drugu. Mjesta baštine ujedno su i mjesta potrošnje (Graham i dr., 2000).

U Republici Hrvatskoj Zakon o baštini (NN 114/22) definira kulturna dobra kao „pokretne i nepokretne stvari od umjetničkoga, povijesnoga, paleontološkoga, arheološkoga, antropološkog i znanstvenog značenja, arheološka nalazišta i arheološke zone, krajolici i njihovi dijelovi koji svjedoče o čovjekovoj prisutnosti u prostoru, a imaju umjetničku, povijesnu i antropološku vrijednost, nematerijalni oblici i pojave čovjekova duhovnoga stvaralaštva u prošlosti kao i dokumentacija i bibliografska baština i zgrade, odnosno prostori u kojima se trajno čuvaju ili izlažu kulturna dobra i dokumentacija o njima“ (URL 7). Nepokretna kulturna dobra su grad, selo, naselje ili dio naselja, građevine, elementi povijesne opreme naselja, memorijalno područje, mjesto, spomenik i obilježje u svezi s povijesnim događajima i osobama, arheološko nalazište, područje i

mjesto s etnološkim i toponimskim sadržajima, krajolik, vrtovi, perivoji i parkovi, tehnički objekt s uređajima (URL 7).

Pokretna kulturna dobra čine zbirke predmeta u muzejima, galerijama, knjižnicama i drugim ustanovama, crkveni inventar i predmeti, arhivska građa i dokumenti, filmovi, arheološki nalazi, djela likovnih i primijenjenih umjetnosti i dizajna, etnografski predmeti, stare i rijetke knjige, novac, poštanske marke, dokumentacija o kulturnim dobrima, kazališni rekviziti, uporabni predmeti, i druge pokretne stvari od značaja (URL 7). Nematerijalna kulturna su prema Zakonu o baštini (NN 114/22) „razni oblici i pojave duhovnog stvaralaštva što se prenose predajom ili na drugi način, a osobito: jezik, dijalekti, govori i toponimija, te usmena književnost svih vrsta, folklorno stvaralaštvo u području glazbe, plesa, predaje, igara, obreda, običaja, kao i druge tradicionalne pučke vrednote, tradicijska umijeća i obrti.“ (URL 7). Materijalnu i nematerijalnu kulturnu baštinu čine povijesni gradovi, građevine, kulturni krajolici i kulturni objekti, manifestacije i festivali koji pripadaju skupini folkloru i popularne kulture. Za budućnost društva baština je važna zbog svoje političke, društvene i obrazovne uloge (Jelinčić, 2008, prema: Smith, 2003: 102). Politička dimenzija baštine odnosi se na osjećaj mjesta i identiteta nekog mjesta (Jelinčić, 2008).

Geografiju i baštinu povezuje krajolik, odnosno dihotomija interpretacije krajolika kao fizičkog oblika i simbola. Geografija baština može se definirati kroz tri aspekta (Graham i dr., 2000). Baština je prije svega prostorni fenomen koji obuhvaća njenu lokaciju (važno je gdje se nalazi i zašto), način njene prostorne distribucije te razinu na kojoj se valorizira – lokalna, regionalna, nacionalna ili globalna. Geografija baštine važna je za suvremenu kulturnu i historijsku geografiju jer se geografija bavi načinima kako je prošlost zapamćena te kako je predstavljena. Treći aspekt uključuje da je baština kulturno i ekonomsko dobro, te se ona komodificira.

Prema Enciklopediji Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža (u daljnjem tekstu LZMK) (URL 8), kultura „označava složenu cjelinu institucija, vrijednosti, predodžaba i praksi koje čine život određene ljudske skupine (a prenosi se i primaju učenjem). „Kultura se stvara povezivanjem raznih lokalnih kultura (...)“, pa se tako može govoriti i o hibridnosti kultura koja je „rezultat povijesnih migracija i teritorijalnih interakcija raznih naroda“, a danas privremene migracije predstavlja turizam (Jelinčić, 2008: 29).

Kultura i kulturna baština izraz su identiteta i povijesti naroda kojem pripadaju (Jelinčić, 2008). Jelinčić i drugi (2022) tvrde kako se održivost kulturne baštine odnosi na njeno očuvanje za buduće naraštaje zajedno sa skladnim odnosom s ljudima koji je sada žele iskusiti. Kulturna baština ima višestruku ulogu u razvoju zajednice, koja se očituje u društvenoj koheziji, jačanju osjećaja pripadnosti i identiteta, povezivanju kulture i okoliša, njezinoj regeneraciji te gospodarskom razvoju. Jelinčić i dr. (2022) navode kako je kulturna baština značajan izvor prihoda za zajednicu, pri čemu njena obnova i održavanje čine 27 % vrijednosti europske građevinske industrije. Cilj kulturne baštine je njen održivi razvoj, a s time se povezuje i židovska baština.

Enciklopedija LZMK definira turizam kao „ukupnost odnosa i pojava koji proizlaze iz putovanja i boravka posjetitelja nekog mjesta, ako je takvo putovanje poduzeto radi odmora i uživanja te se njime ne zasniva stalno prebivalište i ne poduzima se neka gospodarska djelatnost; gospodarska djelatnost koja obuhvaća turistička kretanja i sve odnose koji proizlaze iz takvih kretanja“ (URL 9). Turizam je geografski fenomen koji se bavi prostorima u kojima se odvijaju turističke aktivnosti te njihovim značenjem. Stoga geografija turizma istražuje kako se ponuda i potražnja mijenjaju u različitim područjima, što je relevantno u turizmu kulturne baštine jer se kulturne vrijednosti razlikuju među pojedinim lokalitetima (Timothy, 2021).

Negativne posljedice turizma s kulturnog aspekta su „komercijalizacija kulture, poticanje glumljenje autentičnosti, izazivanje društvenog konflikta i kulturnog paradoksa, sukob vrijednosti, nesporazum i stereotipizacija“ (Jelinčić, 2008: 66). U kontekstu posljedica, autentičnost je jedno od najvažnijih pitanja. S obzirom da se društvo neprestano mijenja i razvija, postavlja se pitanje koji trenutak razvoja se prikazuje kao autentičan za neku destinaciju (Jelinčić, 2008). Ova se dilema može primijeniti na židovsku baštinu, jer suvremene židovske zajednice u Europi ne žive na isti način kao i prije stotinjak godina. Na tom se tragu može postaviti pitanje kod interpretacije židovske baštine u kojoj se mjeri autentično prikazuje prošlost, a u kojoj današnja stvarnost židovskih zajednica.

Nakon Drugog svjetskog rata turizam postaje masovan te ga obilježava sudjelovanje velikog broja ljudi, odvija se isključivo tijekom sezone, odmor se provodi pasivno, nude se unificirani paket-aranžmani, te se nemarno odnosi prema okolišu i lokalnom stanovništvu (Cohen, 1979; Urry, 2002; Jelinčić, 2008). Osamdesetih godina prošlog stoljeća, uslijed društveno-ekonomskih i tehnoloških promjena u društvu, razvija se tzv. „meki“ (*soft*) turizam kao reakcija na masovni, tzv. „tvrđi“

(*hard*) turizam. Okrenut je pojedincu te ne zamjenjuje masovni turizam, već ga nadopunjuje (Bacsi i Tóth, 2019). Više slobodnog vremena omogućava više kraćih odmora, traži se zahtjevnija i selektivnija ponuda, pa stoga dolazi do povećanja novih segmenata u potražnji. Na taj se način turistička ponuda diverzificira i internacionalizira. Usprkos pojavi „mekog“ turizma od 1990-ih godina, masovni je turizam i dalje prisutan na pojedinim lokalitetima (Bacsi i Tóth, 2019). Stanovništvo starije životne dobi, osobito u razvijenim državama, danas duže ostaje zdravo, često ima stabilne prihode te putuje tijekom mirovine, unatoč tome što se dobna granica za odlazak u mirovinu sve više pomiče. Turistički doprinos ove skupine ostvaruje se kroz odlazak na turistička putovanja u razdoblju slabije frekvencije posjećenosti – u predsezoni i postsezoni (Jelinčić, 2008; World Tourism Organization, 2016).

„Geografija turizma uključuje korištenje prostora u turističke svrhe, strukturu i distribuciju turizma, stavove turista prema oblicima turizma, i procese u geografskom prostoru koje je proizveo turizam“ (Tanas, 2004: 71). Turizam je danas jedna od najbrže rastućih gospodarskih grana na svijetu (Timothy, 2021). Sa sobom nosi i politički osjetljiva pitanja, primjerice što je potrebno očuvati iz kolonijalnog ili komunističkog razdoblja, a istodobno se javljaju i problemi vlasništva (Jelinčić, 2008). Turizam je suvremena prilika za kontakt s drugim kulturama pri čemu se upoznaje njihova sadašnjost i prošlost (Jelinčić, 2008).

Uz prirodne atrakcije, kulturna je baština tijekom vremena postala jedan od glavnih motiva turističkih putovanja. Za razvoj kulturno-turističkog proizvoda potrebno je oblikovati kulturne atrakcije koje privlače posjetitelje i predstavljaju temelj turističkog razvoja neke određene destinacije. Uključivanjem kulturne baštine u svoju ponudu destinacija ostaje konkurenta (Slunjski, 2017, prema: Aplin, 2002). U tom se kontekstu javlja kulturni turizam kao jedan od novih i najvažnijih oblika turizma (Timothy, 2021). Kulturni turizam nastaje pod utjecajem međunarodnih organizacija (UNESCO i Vijeće Europe), veće zarade i višeg stupnja obrazovanja potencijalnih turista te želje za iskustvom i aktivnim odmorom. Kulturni turizam može biti tržišna niša, može upotpuniti osnovnu ponudu (za produljenje boravka turista i/ili bogato turističko iskustvo) ili predstavlja osnovnu ponudu destinacije (Jelinčić, 2008).

Nema jedinstvene definicije kulturnog turizma, a za sam pojam u literaturi se pojavljuje više naziva – kulturni turizam, turizam baštine i turizam kulturne baštine - koji se često koriste kao sinonimi, iako se turizam baštine prvenstveno odnosi na interpretaciju i valorizaciju elemenata prošlosti

unutar šireg okvira kulturnog turizma. Ovim pojmovima zajedničko je upoznavanje turista s onim što grad, regiju ili državu čini zanimljivom i različitom – bilo da se radi o umjetnosti, kulturi, povijesti ili njihovoj kombinaciji. Kulturni turizam odnosi se na putovanja u kojima je kultura primarna motivacija dolaska, pri čemu turisti posjećuju i doživljavaju materijalnu i nematerijalnu baštinu, prisutnu u ruralnim i urbanim prostorima. Motivi mogu uključivati želju za učenjem, osobnim obogaćivanjem, jačanjem vlastitog kulturnog identiteta, znatiželju ili provođenje slobodnog vremena, no zajednički im je interes za elemente ljudske prošlosti i kulture kao temeljnog resursa (Timothy, 2021).

UN Turizam definira kulturni turizam kao „putovanja motivirana kulturom, što uključuje festivale i slična događanja, posjete povijesnim lokalitetima i povijesnim spomenicima, kako bi se proučavala priroda, folklor ili umjetnost“ (Jelinčić, 2008: 50). TOMAS istraživanje definira kulturni turizam kao „posjete kulturno-povijesnim znamenitostima i atrakcijama (dvorci, vile, ljetnikovci, tvrđave, arheološki lokaliteti), muzejima i galerijama, glazbeno-scenskim događanjima i predstavama (kazalište, opere i operete, mjuzikli, koncerti klasične glazbe, balet i suvremeni ples, jazz i etno koncerti), festivalima (tradicijski, kulturni i gastronomski) te crkvama i samostanima“ (Institut za turizam, 2009: 3). Kulturni turizam obuhvaća elemente turizma, korištenje kulturne imovine, iskustva i proizvoda kulturne baštine koji su namijenjeni ne samo turistima, već i lokalnom stanovništvu i školskim grupama (Du Cros i McKercher, 2014). Njegova pojava povezuje se sa „željom za upoznavanjem kulturne baštine neke destinacije kao značajnog motiva putovanja“ (Du Cros i McKercher, 2014: 5).

Neke od aktivnosti unutar spektra kulturnog turizma su radionice umjetnosti i obrta, popratni festivali, kupnja tradicionalnih suvenira, gastronomske ture, muzeji industrijske baštine, parkovi poljoprivredne baštine te kulturne aktivnosti u sklopu velikih događaja, primjerice Olimpijskih igara (Du Cros i McKercher, 2014; Timothy, 2021). Proizvod kulturnog turizma zapravo je „imovina transformirana ili komodificirana posebno za turističku potrošnju“ (Du Cros i McKercher, 2014: 7), a svaka uspješna atrakcija kulturnog turizma trebala bi ispričati priču, oživjeti lokalitet, ponuditi mogućnost participativnog iskustva, fokusirati se na kvalitetu i relevantnost za turiste (Du Cros i McKercher, 2014).

Uz pojam kulturni turizam veže se i pojam kulturne baštine kao jedan od njenih resursa. Prema Konvenciji za zaštitu svjetske kulturne i prirodne baštine iz 1972. godine, kulturna se baština odnosi na sljedeće:

„Spomenici: djela arhitekture; monumentalna djela iz područja skulpture i slikanja; elementi ili strukture arheološke prirode; crteži, pećine i prebivališta; kombinacije obilježja izuzetne univerzalne vrijednosti, povijesne, umjetničke ili znanstvene;

Skupine građevina: skupine samostojećih ili povezanih građevina koje zbog svoje arhitekture, homogenosti ili položaja u okolišu posjeduju izuzetnu univerzalnu vrijednost, povijesnu, umjetničku ili znanstvenu;

Lokaliteti: čovjekova djela ili kombinirana djela prirode i čovjeka te područja koja uključuju arheološke lokalitete izuzetne univerzalne vrijednosti, s povijesne, umjetničke, etnološke ili antropološke perspektive (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation, 1972).

Turizam je oduvijek imao i kulturne motive, no tek se od kraja 1970-ih može govoriti o posjetiteljima motiviranim kulturom. To su turisti koji na svom putovanju žele steći više znanja o mjestima i ljudima koje posjećuje te su nazvani kulturni turisti. Porast interesa za kulturnim turizmom povezan je s odmicanjem od masovnog turizma i razvoja kulturne ponude destinacija. Prema Svjetskoj turističkoj organizaciji procijenjeno je da 37 % svih međunarodnih putovanja uključuje neku vrstu kulturne aktivnosti, a kulturni turizam jedan je od najviše rastućih oblika turizma u 21. stoljeću (Mitsche i Strielkowski, 2016). Kulturni turizam obuhvaća velik broj aktivnosti: posjet kulturno-povijesnih spomenika, obilasku muzeja i galerija, posjet koncertima, upoznavanje kulture i običaja (Tomljenović, 2006).

U početku razvoja kulturnog turizma, posjetiteljima odnosno kulturnim turistima smatrale su se obrazovnije i imućnije osobe sklone kulturi i umjetnosti. Prema ATLAS istraživanju (Richards, 1996), samo 9 % svih turista pripada specifičnim kulturnim turistima. Nadalje, 28 % su domaći kulturni turisti, a 57 % međunarodni. Istraživanja pokazuju da su kulturni turisti visokoobrazovani, urbanog podrijetla, višeg socioekonomskog statusa, često i zaposleni u kulturnom sektoru, srednje i starije su životne dobi, a po spolu je više žena (Richards, 1996; Tomljenović, 2006). U Europi se 40 % posjetitelja može svrstati u kategoriju kulturnih turista, dok je samo 9 % specifičnih kulturnih turista, odnosno onih čiji je glavni motiv posjeta kultura (Tomljenović, 2006).

Za kulturne turiste karakteristično je da žele iskusiti doživljaj, ali to iskustvo nije kod svih na istoj razini: većina turista traži zabavu, dok manji dio očekuje dublje i intenzivnije iskustvo. Du Cros i McKercher (2014) dijele kulturne turiste prema motivaciji i dubini iskustva na namjerne, razgledavajuće, neočekivane i slučajne kulturne turiste. Slično, Jelinčić (2008: 49) definira kulturni turizam kao „oblik turizma specifičnog interesa kojem je kultura ili osnova za privlačenje turista ili osnova za njihovo motiviranje za putovanje“. Razlikuje tri tipa kulturnog turizma, prema stupnju motivacije: primarni, usputni i slučajni. Kod primarne motivacije „turist posjećuje određenu destinaciju isključivo kako bi sudjelovao u njezinu kulturnom životu“, dok je u usputnoj motivaciji kultura ima sekundarno značenje. Kod slučajne motivacije, turist nema namjeru upoznati kulturu destinacije, ali se s njom ipak susreće posredno, kroz kontakt s lokalnim stanovništvom (Jelinčić, 2008). Richards (1996) dijeli turiste na opće i specifične kulturne turiste. I dok specifični kulturni turisti putuju prvenstveno zbog kulturnih sadržaja u destinaciji, opći turisti se susreću s kulturom uz druge aktivnosti. Suvremeni turist traži autentičnost, iako ju rijetko doživi, jer u turistički razvijenim područjima on upada u tzv. turistički prostor koji je oblikovan i primarno namijenjen posjetiteljima (Cohen, 1979). Dakle, motivacija može varirati između autentičnog iskustva i „zabave“ (Richards, 1996).

Uloga kulturne baštine u turizmu višestruka je: ona ublažava negativne aspekte turizma (Slunjski, 2017), pridonosi ekonomskoj regeneraciji destinacije i osigurava očuvanje baštine (Jelinčić, 2008). Potražnja za kulturnim turizmom raste zbog sociodemografskih i životnih promjena, poput višeg stupnja obrazovanja, starenja stanovništva te potrage za alternativnim aktivnostima (Jelinčić, 2008). Pritom značajnu ulogu imaju i lokacija i prostorni kontekst. Kulturni se turizam prije svega razvija u glavnim gradovima i povijesnim urbanim središtima jer posjeduju kulturni kapital. Prostorna koncentracija kulturnih resursa određuje razvoj kulturnog turizma u Europi (Richards, 1996). Geografija proučava kulturni turizam jer je ukorijenjen u prostorne i društvene obrasce razvoja. U prostoru se odvija kulturna potrošnja, a i sam prostor sudjeluje u oblikovanju kulturnih značenja, turističkih praksi i društvenih odnosa (Richards, 1996). Primjerice, većina kulturnih ustanova u Hrvatskoj smještena je na povoljnim lokacijama s razvijenom infrastrukturom, što omogućuje privlačenje većeg broja posjetitelja; muzeji i galerije djeluju u okviru relativno dobro razvijene mreže, a festivali postaju zaštitni znak mjesta, pri čemu se „glavno tržište uglavnom formira na lokalnoj i regionalnoj razini“ (Jelinčić, 2008: 265).

Kulturni turisti traže raznovrsna kulturna iskustva, što zahtijeva pretvaranje kulturne baštine u turističke proizvode. Upravo je taj proces transformacije ključan za ostvarenje potencijala baštine te uspješan razvoj i održivo upravljanje kulturnim turizmom (McKercher i Du Cros, 2002).

Kulturni turizam i kulturni proizvodi pridonose ekonomskoj regeneraciji gradova i gentrifikaciji (Richards, 1996). Prema Tomljenović (2006), za kulturne je resurse važno da lokalna zajednica „poznaje sustav vrijednosti, lokalne tradicije, običaje, prošlosti i sadašnjosti“. Kulturni resursi postaju turističke atrakcije tek kada se prilagode kroz fizičke (dostupnost, radno vrijeme, pristupačnost i dodatni sadržaji poput restorana i suvenirnice) i sadržajne elemente, ponajprije interpretaciju. Interpretacija sadržaja trebala bi biti razumljiva i privlačna turistima, temeljena na pričama koje potiču maštu te kreiraju doživljaj i iskustvo, a istovremeno višejezična i obogaćena suvremenom tehnologijom i uspješnim marketingom (Tomljenović, 2006). Razvoj kulturnog turizma kreće se u smjeru održivog turizma, jer upravo su kvalitetno upravljanje kulturnim resursima i uključivanje lokalne zajednice važni čimbenici za autentičnost i destinacije. Istovremeno se čuva kulturni identitet te samim time posjetitelji mogu steći kvalitetnije iskustvo prilikom posjeta.

2.1. Židovstvo

U literaturi i svakodnevnom govoru spominju se pojmovi „židovstvo“ i „judaizam“ kao istoznačnice. Iako su ova dva pojma slična, postoji manja razlika. Dok se judaizam odnosi na religiju, židovstvo se odnosi na cjelokupnu tradiciju židovskog naroda koja uz religiju uključuje kulturu, povijest i identitet (CEPOL, 2020). Judaizam je najstarija monoteistička religija koja se veže uz židovski narod, a utemeljena je na savezu između Boga i izraelskog naroda te na poštivanju Zakona (Tore) koja je dana Mojsiju. Uz vjerski sustav, obuhvaća društvene, kulturne i pravne norme židovske tradicije (URL 10). Tradicionalno židovstvo je do *haskale* (židovsko prosvjetiteljstvo) definirano kao etnoreligijska skupina u kojoj su narodnost i religija neodvojivi. Kao religija počinje se definirati u razdoblju nakon Francuske revolucije. Kasnije se, ruskim pogromima razvija i cionizam koji židovstvu daje nacionalnu dimenziju (Brandl, 2023).

Povijest židovskog naroda seže prije 4.000 godina u zemljama Izrael i Juda, između rijeke Jordan i Sredozemnog mora, a kasnije u novoj eri Judeja i Galileja (Havel, 2015). Njihova je država, kao

samostalna ili vazalna, postojala 1.100 godina prije pada Jeruzalema 70. godine. Padom Jeruzalema i uništenja Drugog Hrama, označilo je kraj Hrama kao središta židovskog svijeta te dolazi do decentralizacije židovstva. Židovska je dijaspora nastala još u babilonskom ropstvu, ali se rušenjem Hrama stvara nova, koja je trajala do 14. svibnja 1948. uspostavom Države Izrael (Havel, 2015).

Židovi su se u dijaspori susreli s brojni ograničenjima i progonima, što je utjecalo na njihov način života, pa tako i religijsku, jezičnu i društvenu praksu. Jedna od glavnih prostornih odrednica je okupljanje oko sinagoge, što je u konačnici rezultiralo pojavom i osnivanjem židovskih četvrti. Javlja se pojam geto koji potječe iz talijanskog naziva za livnicu – *ghetto* – u Veneciji gdje je prvi osnovan 1516. i označava određeni dio grada u kojemu su Židovi prisilno živjeli u dijaspori te su bili izolirani od ostatka stanovništva (Brandl, 2023).

U židovskoj se religiji prostorija smatra bogomoljom ako se u njoj nalazi svitak Tore (prvih pet biblijskih knjiga) koji se postavlja uza zid okrenut u smjeru Jeruzalema. Osim toga, bogomolji nije ništa drugo potrebno. „Moli se pred Torom, klanja se Tori, pjeva se Tori (...). Nju se kiti krunom i vezenim plaštom, najljepšim predmetima primijenjene umjetnosti u sinagogi. U njenim prijepisima niče umjetnost kaligrafije i iluminacije rukopisnih knjiga“ (Goldstein, 1988: 10). Riječ sinagoga dolazi iz grčke riječi *synagoge* (skupština, sabor) i znači okupiti se. U tom značenju obilježena je njena religijska i društvena uloga, ali i edukativna. U hebrejskom se jeziku koriste tri naziva za sinagogu: *bet kneset* (kuća okupljanja), *bet tefila* (kuća molitve) i *bet midraš* (kuća izučavanja) (Goldstein, 1988). Kod Aškenaza postoji naziv *šul*, a kod Talijana *scuola*, što je u skladu s nazivom *bet midraš* (Skolnik i Berenbaum, 2007). U Hrvatskoj su se koristili i nazivi templ ili hram, a vežu se uz reformni pokret. Sinagoga se kao ustanova javlja nakon razorenja Prvog Hrama i babilonskog sužanjstva, kada židovska zajednica, uskraćena središnjeg mjesta bogoštovlja u Jeruzalemu, razvija novi oblik zajedničkog religijskog života (Koš, 1999). Religijski propisi nalažu da se sagradi i opremi prostor za bogoslužje tamo gdje živi najmanje deset odraslih muškaraca (hebr. *minjan*), a to su stariji od 13 godina. Uz sinagoge često su se gradile općinske prostorije, škola, *mikve* (ritualno kupalište) i prenoćišta za putnike. (Goldstein, 1988; Koš, 1999). *Mikve* imaju važnu ulogu u ritualnom pročišćenju i sastavni su dio religijske svakodnevice (Koš, 1999).

Važno mjesto u židovskom religijskom životu ima i *halaha*, sustav židovskih zakona iz pismene i usmene Tore koji obuhvaća građanske, ritualne i kaznene zakone. Ona obuhvaća sve aspekte

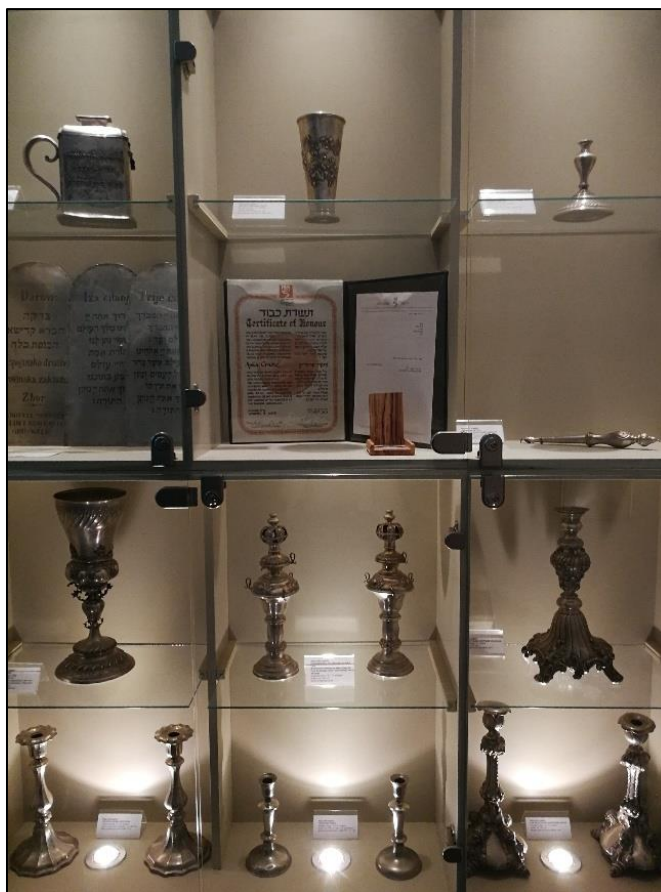
života, uključujući prehranu – Židovi su dužni pridržavati se košer prehrane, koja određuje što je dopušteno, a što zabranjeno jesti, kao i način pripreme hrane u skladu s religijskim zakonima (Skolnik i Berenbaum, 2007).

Postoje dvije liturgije: sefardska i aškenaska.⁴ Razlika je uglavnom u izboru i redosljedju pojedinih molitvi, religijskom pjesništvu, načinu obreda i utjecaja naroda među kojima žive židovske zajednice. Međutim, ne pripadaju svi Židovi u aškenasku ili sefardsku skupinu, već ima i ostalih. Smjerovi suvremenog židovstva obuhvaćaju tri glavne struje: reformirani judaizam, nastao je „kao težnja za modernizacijom judaizma u kontekstu modeornog društva“ (Brandl, 2023: 20); ortodoksni judaizam, koji nastaje kao reakcija na reformni te se temelji na tradicionalnom judaizmu te konzervativni judaizam, nastao u SAD-u kao reakcija na radikalnu reformu krajem 19. stoljeća (Brandl, 2023).

Židovska sakralna umjetnost sadrži elemente općih umjetničkih stilova sredina u kojima su Židovi živjeli tijekom dva tisućljeća dijaspore. Na predmetima se nalaze posebni likovni simboli i forme koje služe u obredima. Pojedini predmeti služe zajedničkom obredu u sinagogi (*tas* (štit Tore), *jad* (kazalo Tore), *parohet* (zastor Tore), itd.), dok drugi za obred u kući (pribor za *seder*-večeru i sl.) (Goldstein, 1988). Takvi predmet poznati su pod nazivom *Judaica* te se koriste u religijske svrhe (slika 2). Uključuju svitak Tore, vezene tkanine, ormar (*aron hakodeš*), prekrivače za *bimu*, svjetiljke, zdjele, čaše, okove za molitvenike, pokrivke za obredni kruh. Poseban simbol sakralnog karaktera židovskog doma predstavlja mezuzah. Prikucana je dovratak i u njoj se nalazi pergamentski svitak na kojem su ispisana dva odlomka iz Ponovljenog zakona. Njena je svrha da podsjeća vjernika na obaveze prema Bogu (Goldstein, 1988).

⁴ Naziv Sefardi odnosi se na potomke Židova koji su živjeli u Španjolskoj ili Portugalu prije izгона 1492. godine. Oni koji se nisu pokrstili i ostali u tim državama su protjerani, te se otprilike 250.000 Židova seli u Sjevernu Afriku, Italiju i Osmansko Carstvo. Tako je nastala sefardska dijaspora koja je Španjolsku smatrala svojom domovinom (a ne *Erec Izrael*). Sefardski centar postaje Solun. U progonstvo su donijeli svoj jezik, hranu, drugačiju službu u sinagogama, drugačiji izgovor hebrejskog jezika, te su mnogo liberalniji. Sefardska je dijaspora skoro uništena u Holokaustu (Skolnik i Berenbau, 2007).

Pojam Aškenazi odnosi se na kulturni etnitet Židova koji od srednjeg vijeka naseljavaju prostor sjeverne Francuske, Njemačku, Poljsku, Rusiju, Ukrajinu, Češku, Slovačku, Mađarsku i baltičke države. Ova skupina koristi drugačije norme koje se reflektiraju u načinu života, izgovaranju hebrejskog jezika i liturgijskih obreda. Zajednički im je jezik jidiš, koji spada u germansku skupinu jezika, s elementima hebrejskog i slavenskih jezika, a piše se hebrejskim pismom. Prije Holokausta, 90 % svjetskog židovstva bilo je aškenasko. Centar je tada bila Istočna Europa, a nakon 1945. godine centar je postao SAD (Skolnik i Berenbau, 2007).

Slika 2. Zbirka *Judaice* u Gradskom muzeju Koprivnica

Izvor: snimila autorica (2021)

Unutar same zajednice važnu ulogu ima Hevra Kadiša, humanitarno društvo koje se osniva prije svega radi pomoći oko smrtnih slučajeva (Brandl, 2023). U nekim su mjestima ova društva osnivana prije samih općina, jer su postojali trenuci kada su zapravo bila i potrebija. Židovska se groblja smještaju ili uz rubove gradskih groblja ili na neka udaljena mjesta izvan grada. Nerijetko su u Hrvatskoj nekadašnja židovska groblja smještena pored gradskih s vremenom postala sastavni dio gradskih groblja kao posljedica povećavanja stanovništva i demografskih kretanja. S obzirom na tradiciju, aškenaska groblja prepoznaju se po okomitim nadgrobnim spomenicima koja su karakteristična za kršćanska groblja, dok su sefardski spomenici polegnuti kao ploče, što je muslimanska tradicija. Na slici 3 prikazano je židovsko groblje u Dubrovniku sa sefardskim nadgrobnim spomenicima, dok je na slici 4 prikazano donjogradsko u Osijeku s aškenaskim nadgrobnim spomenicima.

Slika 3. Židovsko groblje u Dubrovniku, sa sefardskim nadgrobnim spomenicima

Izvor: snimila autorica (2021)

Slika 4. Donjogradsko židovsko groblje u Osijeku, s aškenaskim nadgrobnim spomenicima

Izvor: snimila autorica (2021)

2.2. Turizam židovske baštine

Sjećanja na judaizam, jednu od glavnih svjetskih religija, prisutna su na nekoliko kontinenata. S vremenom su mjesta na kojima je nekoć bila prisutna židovska zajednica (ili i dalje postoji) privukla veliki broj turističkih posjeta u posljednjih nekoliko desetljeća (Drotár i Kozma, 2021). Burno 20. stoljeće započeto protjerivanjem i ubojstvom europskih Židova, a završeno društvenom i političkom transformacijom, uvelike je utjecalo na urbani židovski krajolik (Gantner, 2014). To je dovelo do razvoja novog selektivnog oblika turizma u Europi: turizma židovske baštine (*Jewish heritage tourism*). Razne institucije i novi dionici utječu svojim ciljevima i interesima na židovsku kulturu i njenu revitalizaciju. Danas se taj židovski prostor formira u urbanom prostoru gdje se dodiruju etnički identitet, kolektivna memorija i imaginarna materijalna kulturna, fizički i digitalni prostori (sinagoge i židovske četvrti) (Gantner, 2014).

Sredinom 1990-ih, pojavila su se tri nova termina u turističkoj znanstvenoj literaturi koji se vežu za osporenu baštinu uz fascinaciju smrti i tragedijama: disonantna baština, tanaturizam i mračni turizam (Hartmann, 2013). Korištenje baštine u turističkoj djelatnosti vezano je, uz kulturne i ekonomske, i za političke motive. Dominantna skupina – u demografskom, etničkom, političkom, društvenom, ekonomskom i kulturnom smislu – kontrolira izbor baštine i njenog korištenja, što je posebno vidljivo u kontekstu disonantne i mračne baštine (Corsale i Krakover, 2018). Krakover (2017) navodi tri slučaja što se događa s manjinskom baštinom kada ju preuzme dominantna grupa: ona je utišana, tolerira se ili je dopuštena uz baštinu dominantne, ukomponirana je i u narativ kao mjesto pluralizma ili različitih identiteta.

Baština se smatra disonantnom kada različite grupe pripisuju različita svojstva ili vrijednosti određenom objektu, krajoliku ili tradiciji (Tunbridge i Ashworth, 1996). Tunbridge i Ashworth (1996) definiraju disonantnu baštinu kao baštinu koju suvremena interpretacija oblikuje kroz povijesnu naraciju. Graham i dr. (2000: 93) opisuju disonantnu baštinu „kao neusklađenost između baštine i ljudi, u prostoru i vremenu“. Postoje različita mišljenja treba li nešto biti označeno kao baština. Kod disonantne baštine postavlja se pitanje pripadnosti i prava na baštinu, a odnosi se na neslaganje u stavovima o prošlosti. Pokušaj brisanja nacističke prošlosti u Njemačkoj primjer je skrivanja, potiskivanja ili ignoriranja određenih dijelova prošlosti. Upravo je podrška Države Izrael i židovskih organizacija dovela do razvoja muzeja Holokausta i postavljanja spomenika vezanih za Holokaust u Njemačkoj, Poljskoj, Belgiji i Austriji koji se danas koriste u turizmu (Timothy, 2021).

Odnos između baštine i zločina utječe na države, pa je primjerice Izrael, zbog velikih migracija preživjelih osoba, prisvojio Holokaust kao vlastiti nacionalni baštinski identitet kojeg simbolizira muzej Yad Vashem u Jeruzalemu (Graham i dr., 2000).

Na manjine nerijetko utječu sociopolitičke odluke čiji utjecaj ponekad može biti toliko jak da kulturna baština manjine (arhitektura i građevine) propada. Sjećanje je onda jedino što održava postojanje te baštine (Chizzoniti i Batkova, 2020). Židovska kultura u Europi primjer je tzv. traumatiziranog teritorija gdje su se kroz povijest sukobljavale razne traume: rušenje, transformacije, prisilna segregacija, akulturacija, i integracija u negativnom smislu. Chizzoniti i Batkova (2020) zaključuju da su sjećanje i memorija univerzalni alat za povezivanje prošlosti i budućnosti kroz svijest o stvarnosti.

Židovski identiteti i sjećanja doživljavaju transformaciju 1990-ih kada se nežidovsko stanovništvo počinje zanimati za židovsku baštinu i povijest. Dolazi do turističke transformacije starih židovskih četvrti diljem Europe, pa se postavlja pitanje identiteta, prava na vlasništvo i opravdanosti očuvanja židovske baštine – zašto, za koga i kako je sačuvati (Ojeda-Mata i Schlör, 2021). Za lokalne je vlasti glavni problem kod revitalizacije židovske baštine kako to napraviti bez prisutnosti židovskog stanovništva, jer kada se govori o židovskoj baštini u Europi, postavlja se pitanje čija je ona, odnosno u čijem je vlasništvu (Ashworth, 2002). Je li ona vlasništvo Države Izrael, židovske zajednice koja je nestala u Holokaustu, židovske zajednice koja je iznimno mala, ili je vlasništvo države u kojoj se nalazi (Kiron, 2022)? Treba li preostala baština služiti kao memorijal milijunima ubijenim Židovima, ili se treba vratiti izvornim vlasnicima? Hoće li se uopće Židovi vratiti u taj prostor (Firestone, 2009)? Ashworth (2002) tvrdi kako baština Holokausta nije ekskluzivno vlasništvo sadašnjeg lokalnog stanovništva niti geografski udaljenih potomaka žrtava. Smatra se da su dionici židovske baštine država u kojoj se ona nalazi, jedinice lokalne samouprave, lokalne židovske zajednice, Židovi, Država Izrael, članovi obitelji i trenutni korisnici (Firestone, 2009). Tri su načina korištenja židovske baštine u Europi od strane izraelskih Židova: sredstvo za istraživanje podrijetla, za religijske ciljeve i turizam (Firestone, 2009). Kiron (2022) pojašnjava značenje svake riječi u pitanju „Tko posjeduje židovsku baštinu“. „Tko“ se može odnositi na individualnu osobu, a često više odgovara „što“, u smislu institucije. Kao jedno od rješenja javlja se i digitalizacija židovske baštine koja bi bila dostupna svima, a time bi se pokrenule razne inicijative i interaktivni projekti vezani za digitalizaciju kulturne imovine.

U kontekstu pripadnosti židovske baštine, postavlja se pitanje tko je Židov. Pinto (2000) navodi da veliki broj aktivnih Židova u Europi ne bi bilo rođeno ili preživjelo da nije bilo mješovitih brakova te predstavljaju li oni stvarne Židove ili su nežidovi. Prema judaizmu, osoba se smatra Židovom ako je majka Židovka, ali ne i u slučaju oca. Nacistički zakoni definirali su Židove kao osobu u kojoj su barem jedna baka ili djed Židov, što je dovelo do toga da su neke osobe počele smatrati Židovima iako se nikada, pa čak ni generacijama nisu tako izjašnjavali (Brandl, 2023). S druge strane, nakon Holokausta se u Europi ta praksa promijenila upravo zbog manjeg broja Židova i održavanja židovske zajednice na okupu (Pinto, 2000). Nema jednostavnog odgovora i sve se zapravo svodi izjašnjava li se pojedinac kao Židov ili ne.

Pad Berlinskog zida i raspad Sovjetskog Saveza donijeli su velike promjene u Europi: mijenjanje geografskih granica, intelektualne slobode i demokratski pluralizam, a upravo su ti uvjeti omogućili tzv. *židovsku renesansu* (Pinto, 1996). U europskom je židovstvu došlo do velikih promjena kada se obnavljaju židovske zajednice Srednje i Istočne Europe, javlja se kulturna renesansa, kao i promjena u percepciji židovske dijaspore. Najviše se ističe uključivanje Holokausta kao integralnog dijela europskih i nacionalnih povijesti, što je u konačnici za Židove donijelo pozitivan ishod i osjećaj pripadnosti. Na promjenu kod europskih Židova utjecala su četiri velika događaja: pad Berlinskog zida, mirovni pregovori Izraela s Palestinskom solobodilačkom organizacijom, diplomatsko priznavanje Izraela od strane Vatikana, i obilježavanje 50. godišnjice Holokausta. Ti su uvjeti stvorili podlogu za novi kulturni i društveni fenomen kojeg Pinto (1996) naziva *židovski prostor* (*Jewish space*). Diana Pinto jedna je od prvih židovskih intelektualaca koja se osvrnula na političke promjene nakon pada željezne zavjese i posljedicama za europsko židovsko društvo. Objavila je tekst *A New Jewish Identity for Post-1989 Europe* (1996), u kojem je predstavila dva aspekta židovskog prostora. Prvi je razumijevanje i integracija Holokausta u nacionalne povijesti i kao dio povijesti 20. stoljeća, a drugo je oživljavanje pozitivnog židovstva. Naglašava da bogati židovski prostor može sadržavati puno toga židovskog, ali ne mora biti prostorno velik, jer što je židovski prostor veći, manji je broj stvarnih Židova.

Židovski prostor odnosi se na nekadašnji prostor u kojem su nekada živjeli Židovi, koji se danas ponovno revitalizira kao židovski prostor od strane nežidova (Ruethers, 2013). Podrazumijeva i židovsku kulturnu baštinu kao i ostali židovski kulturni prostor u Europi koji je u posjedu Židova, ali i sve više nežidova. Židovski se prostor javlja kao kriza savjesti u zapadnom društvu 1980-ih, kada je ono postalo svjesno razmjera gubitka nacionalnih židovskih zajednica. Zapadno društvo

popunjavanjem tog prostora želi integrirati sjećanje i povijest Židova i Holokausta u nacionalnu povijest i kulturu, a za to im nije potrebna židovska fizička prisutnost (Pinto, 1996). Međutim, smatra se kako židovski prostor ne može postojati isključivo bez Židova ili isključivo s njima, jer prostor nije ekvivalentan zajednici. To je jedan virtualan prostor u kojoj sudjeluju i Židovi i nežidovi na židovsku temu (Pinto, 2002). „Židovski prostor zahtijeva suradnju između etničkih i neetničkih dionika“ (Gantner i Oppenheim, 2014: 54).

Novi oblik turizma nastao je na temelju koncepta židovskog prostora: turizam židovske baštine (*Jewish heritage tourism*). Krakover (2012; 2013; 2017) ga je definirao kao ponudu i potražnju za mjestima i aktivnostima povezanih sa židovskom religijom, kulturom i tradicijom, te uključuje predmete prošlosti u proizvodima sadašnjosti. Predstavlja kompleksan segment putovanja s kojim se povezuje svaki oblik turizma u kojoj se razmatra židovska kultura i identitet, ali se može manifestirati i kroz druge oblike: genealoški turizam, micvot turizam⁵, Holokaust turizam, hodočasnički i kulturni turizam. Moguće ga je podijeliti u nekoliko varijanti: sjećanje na Holokaust, turizam mladih, LGBTQ turizam, košer turizam, hodočašća na grobove pravednika (*kivrei cadikim*) i rabina te na sveta mjesta u Izraelu (Steiner, 2022). Turizam židovske baštine može se opisati kao nostalgično, a ne kao duhovno hodočašće, pa se koristi i termin *micva nostalgije*. Tako *micva* (zapovijed) može biti djelo identifikacije ili povezivanje s prošlošću, kroz žalovanje pokojnika ili nekadašnje židovske zajednice (Steiner, 2022). Turizam židovske baštine oblik je kulturnog turizma (Santos i dr., 2024), ali ga se svrstava i u turizam baštine i u manjinske oblike putovanja (*minority tourism*) (Corsale i Vuytsyk, 2018). Često su mjesta židovske baštine neoznačena ili su navedena kao dijelovi nacionalne baštine, a pritom je sama zajednica mala, asimilirana, raspršena ili prognana. U početku se razvijao kao alternativni oblik turizma (*niche tourism*), no u nekim je destinacijama poprimio karakteristike masovnog turizma (Gruber, 2002; Krakover, 2013).

Atrakcijsku osnovu turizma židovske baštine čine sinagoge, židovske četvrti i mjesta stradanja. Ključna obilježja čine elementi židovske baštine: židovska četvrt, židovski muzej, sinagoga, lokalna židovska osoba, ostali artefakti, relikvije, trg ili ulica imenovan po židovskoj osobi, židovsko groblje (Krakover, 2013) te pokretna i nepokretna privatna imovina Židova (Kriron,

⁵ Micvot turizam (eng. *mitzvah tourism*) odnosi se na putovanja od vjerskog, duhovnog ili kulturološkog značaja za Židove, čime se ispunjava vjerska obaveza. Najrašireniji oblik su proslave bar/bat micve, ali i drugi blagdani poput Pesaha, dok se najčešće putuje u Izrael i u europske države.

2022). Ne sadrže sva mjesta i gradovi sve navedene elemente niti su pojedini elementi na istoj razvojnoj razini. Primjerice, židovsku baštinu u Španjolskoj čine sinagoge, mikve, groblja, židovske četvrti, koje su javnog karaktera, dok su privatni elementi kuće važnih židovskih osoba, hebrejski natpisi na kamenu i mezuze⁶. Glavna odredišta turizma židovske baštine su židovske četvrti u Krakovu, Pragu, Budimpešti, Varšavi i Vilniusu te nacistički koncentracijski logori, od kojih je najviše prepoznatljiv koncentracijski logor Auschwitz-Birkenau (Gaižutytė-Filipavičienė, 2020). Razvoj turističkog proizvoda židovske baštine danas se događa u brojnim europskim državama s bogatom židovskom poviješću: Austrija, Češka, Italija, Litva, Mađarska, Njemačka, Poljska, Portugal, Španjolska (Gruber, 2002; Flesler i Melgosa, 2010; Russo i Romagosa, 2010; Krakover, 2012; Krakover 2013; Gaižutytė-Filipavičienė, 2020; Corsalle, 2021; Santos i dr., 2024). Na UNESCO-ovom popisu svjetske kulturne baštine nalazi se i europska židovska baština: sinagoga u Josefovu, židovska četvrt u Pragu i ShUm mjesta (Speyer, Worms, Mainz u Njemačkoj) (Pasikowska-Schnass, 2023).

U turizmu se dijaspora odnosi na povezanost s matičnom državom kroz povratak domovini, genealoška istraživanja ili posjete zajednicama dijaspore, bilo od strane pripadnike dijaspore ili domaćeg stanovništva. Turizam dijaspore može se podijeliti u šest struktura (Lev Ari i Mittelberg, 2008, prema: Coles i Timothy, 2004: 13): turisti dijaspore traže podrijetlo u domovini, genealoški turizam, turisti koji posjećuju mjesta dijaspore, destinacije dijaspore kao turistička mjesta za *mainstream* posjetitelje, svi posjetitelji koji posjećuju tranzitna mjesta, poput koncentracijskih logora u Poljskoj, te putovanja dijaspore na mjesta odmora. Židovska dijaspora predstavlja jedan od najsposobnijih primjera jer se odnosi se na židovsko stanovništvo koje je prognano iz Judeje i Galileje u 1. stoljeću (Corsale i Krakover, 2018), a putovanja vezana uz genealoška istraživanja, posjećivanje memorijalnih mjesta i povezivanje s lokalnim židovskim zajednicama obilježja su turističkog putovanja. Upravo zato se turizam židovske baštine promatra i kroz prizmu turizma dijaspore.

Turizam povezan s judaizmom ima posebno mjesto unutar vjerskog turizma. Razlog je duga i kompleksna povijest Židova. Zbog Holokausta i velike imigracije u Izrael, mnoge su židovske građevine, pretežno u Europi, izgubile svoju izvornu funkciju i počele su propadati. Danas židovske zajednice nastoje sačuvati uspomene, a zahvaljujući financijskoj mogućnosti ulažu u obnovu

⁶ Mezuz je mali spremnik koji sadrži svitak pergamenta rukom napisani odlomci molitve „Šma Israel“ i „Vehaja im samoa“ tekst koji se tradicionalno stavlja na desni okvir vrata.

uništenih ili zapuštenih zgrada, te organiziraju posjete i putovanja tim lokalitetima. Zbog toga, razlikuju se tri vrste destinacija unutar turizma povezanog s judaizmom. Prvu vrstu čine vjerske građevine u Izraelu koje su oduvijek bile turistička atrakcija, a kod posjetitelja i vjernika pružaju osjećaj povezanosti s religijom i prošlošću. Druga vrsta destinacije obuhvaća posjete koncentracijskim logorima, memorijalnim mjestima i muzejima, kako se ne bi zaboravila i ponovila prošlost, a treća je vezana za važna mjesta naseljavanja Židova koja privlače značajan broj turista. Među turistima koji posjećuju mjesta naseljavanja Židova razlikuju se dvije ciljane turističke skupine. Jednu grupu čine pripadnici židovske religije koji takva posjećuju djelomično zbog uloge koje su ta mjesta imala za njihovu obitelj (primjerice, baka i djed posjetitelja podrijetlom su iz tog mjesta). Posljednjih desetljeća zapažen je porast turizma baštine, što je doprinijelo većem značenju spomenika i atrakcija. Druga su ciljana skupina i osobe koje nisu u tolikoj mjeri posvećene religiji, stoga se na takvim lokacijama održavaju razna događanja (Drotár i Kozma, 2021).

Turizam židovske baštine zapravo nije moderan koncept. Još je Benjamin iz Tudele, srednjovjekovni židovski putnik, opisivao židovske spomenike u gradovima koje je posjetio. Za razliku od njega, danas se židovski moderni itinerari lako mogu provjeriti na internetu (Steiner, 2022). Krajem 19. stoljeća, uslijed akulturacije Židova u društvo, otvaraju se prvi židovski muzeji s ciljem očuvanja bogatstva tradicionalnih religijskih načela od kojih su se europski Židovi odmakli (Carmel i dr., 2020). Između dva svjetska rata posjećivala su se židovska groblja u Istočnoj Europi, gdje su uspješni židovski imigranti posjećivali mjesta podrijetla. To su bili počeci turizma židovske baštine gdje su se židovski turisti morali sami informirati o lokalitetima židovske baštine. Zbog toga što u tadašnjim turističkim vodičima, primjerice kroz Poljsku, nije bilo nikakvih informacija o židovskoj baštini, Marvin Lowenthal objavio je 1933. godine židovski vodič *A World Passed By* kao prvi sveobuhvatni vodič za židovsku civilizaciju u Europi i Sjevernoj Africi. Neki od lokaliteta koje navodi u svom vodiču su židovsko groblje u Pisi, ali i zapuštena groblja u Pragu i portugalsko groblje u Ouderkerku blizu Amsterdama. Dakle, već su i prije Drugog svjetskog rata židovska groblja postojala na turističkim kartama kao atrakcije (Carmel i dr., 2020). Godine 1962. izdan je prvi sveobuhvatni poslijeratni židovski turistički vodič *The Landmarks of a People: A Guide to Jewish Sites in Europe* Bernarda Postala i Samuela H. Abramsona. Vodič je uključio židovsku baštinu iz više od 30 država, a ciljano tržište bili su američki Židovi (Carmel i dr., 2020).

Nielsen (2020) kategorizira tri trenda u načinu pamćenja predratne židovske zajednice. Prvi je sjećanje na prošlost kako bi se tugovalo i obilježavalo, zatim sjećanje na prošlost kako bi se zadovoljila očekivanja međunarodne zajednice, poboljšali odnosi i označio prekid s prošlošću. Treći se trend odnosi na prisjećanje prošlosti s ciljem njezina simboličnog zatvaranja, kako bi se pojedinci slobodili trajne opterećenosti neugodnim iskustvima. Tri su faze poslijeratne rekonstrukcije i ponovnog zamišljanja tzv. židovskih ruševina (*Jewish rumble*), od kojih svaka traje otprilike 25 godina. Prva je faza neposredno nakon Drugog svjetskog rata kada se razmatra opće stanje sinagoga i drugih židovskih prostora, te su se procjenjivale lokalne i nacionalne reakcije na ta mjesta. Krajem 20. stoljeća javlja se rasprava o projektima za obilježavanje tih prostora, kao i mogućnost pomirenja s neugodnom prošlošću. Posljednja se faza poslijeratne rekonstrukcije upravo odvija kroz integraciju u urbani prostor. Danas je očuvanje sinagoga i groblja kao spomenika židovskim žrtvama Holokausta potaknuto oblikovanju kolektivnog identiteta i povezivanja sadašnjosti s tragičnom prošlošću (Nielsen, 2020).

Nakon Holokausta, sjećanje na židovsku povijest i baština vezana uz nju bili su često marginalizirani, prikriiveni i zaboravljeni, čak i u državama koje nisu doživjele Holokaust (Gruber, 2002). Stvoren je dojam kolektivnog zaborava prema tom događaju (Sandri, 2013). U razdoblju između Drugog svjetskog rata i 1990-ih, židovska je baština u turističkom kontekstu bila zapuštena izuzev praške Židovske četvrti, sinagoga u venecijanskom getu i *juderíae* u Toledu (Sandri, 2013). Od 1960. godine pa sve kroz 1980-e, Holokaust je postao tema međunarodnih interesa. Na to je utjecalo i suđenje Adolfu Eichmannu u Jeruzalemu 1961. godine, a kasnije su pažnju javnosti privukli dokumentarni film *Shoah* (1985.) te film *Schindlerova lista* (1993.), čime se tema Holokausta popularizirala (Nielsen, 2020). Od 1980-ih širi se kultura sjećanja, pojam koji povjesničari koriste kako bi objasnili dinamiku suvremenih praksi u Istočnoj Europi u odnosu na nestajanje materijalnih tragova židovske prošlosti (Nielsen, 2020).

Turizam židovske baštine prvotno se razvija u Maroku od 1970-ih, koji je postao važna destinacija za turiste zainteresirane za židovsku povijest i kulturu. Ovdje se radi i o marokanskoj židovskoj dijaspori koja Maroko na neki način vidi kao svoju domovinu, želi ju ponovno istražiti i posjetiti važna religijska mjesta. Važna mjesta židovske baštine u Maroku su u gradovima Fez, Essaouira, Casablanca, Ouzzane i Marakeš (Soussi, 2020).

U Europi se memorijalizacija Holokausta pojavljuje 1970-ih, kada Lufthansa organizira ture židovske baštine u Njemačkoj, Austriji i Čehoslovačkoj. Tura je bila posvećena sjećanju na izgubljene židovske zajednice. Od 1980-ih u Njemačkoj se izdaju prve židovske brošure za židovsko-američke turiste. Izdanje iz 1997. godine bilo je usmjereno i na one pripadnike židovske dijaspeore koji su do tada izbjegavali putovanja u Njemačku zbog snažne emocionalne povezanosti s traumom Holokausta. S vremenom je putovanje u Njemačku za Židove gotovo postao sekularni ritual, iskustvo je pozitivno, a pomirili su osobni strah i ljutnju prema nacističkoj Njemačkoj. U Njemačkoj je danas treća najveća židovska zajednica u Europi, koja kontinuirano raste (Blankenship, 2018). Od 1988. u židovskoj četvrti Kazimierz u Krakovu održava se *Jewish Culture Festival*. Za turiste je židovska baština u toj četvrti postala egzotična turistička atrakcija (Murzyn-Kupisz, 2009). Židovska kultura u Kazimierzu primjer je kako baština može biti definirana od strane građana, jer dijele odgovornost i identificiraju se s njom (Wohlgemuth, 2013).

Raspadom komunizma u Srednjoj i Istočnoj Europi pomaknule su se granice između Istoka i Zapada. Time su omogućena putovanja u mjesta nacističkih zločina u Poljskoj, Njemačkoj, Češkoj, Slovačkoj, Mađarskoj i Ukrajini. Tako je krajem 1990-ih Auschwitz-Birkenau postao vodeći turistički lokalitet koncentracijskih logora, a prije njega tu je poziciju imao koncentracijski logor Dachau (Hartmann, 2013). Budimpešta, Prag, Krakov, Varšava, Vilnius i drugi gradovi ulaze u itinerar židovske baštine (Gaižutytė-Filipavičienė, 2020). Istovremeno je devedesetih godina prošloga stoljeća došlo do porasta interesa kod židovskih turista za židovskim korijenima u Srednjoj i Istočnoj Europi (Podoshen i dr., 2015). Potaknut je trend hodočašća Židova na mjesta Holokausta, koja se uglavnom nalaze u Poljskoj. Odlaskom u Poljsku Židovi se suočavaju s kolektivnom prošlošću (Podoshen i Hunt, 2011). U slučaju Holokausta postoji velika želja i rad na održavanju tih mjesta kako se ne bi zaboravila tzv. mašinerija masovnih ubojstava, što je izuzetno važno kod onih koji poriču Holokaust. Materijalni ostaci i autentični lokaliteti imaju ključnu ulogu, jer odsutnost fizičkih dokaza može dodatno marginalizirati manjinske skupine, dovodeći u pitanje legitimnost njihove povijesne traume (Podoshen i Hunt, 2011). Nežidovi se zanimaju za takva mjesta jer je nešto jedinstveno i novo. Otkrivanje židovske kulture u Europi nije bilo jednosmjerno jer su paralelno Židovi, mahom u Izraelu i SAD-u, otkrivali svoje židovsko podrijetlo, identitet i korijene, oživljavali su židovske zajednice, židovsku kulturu i način života u raznim državama (Krakover, 2017).

Židovska je baština korištena za samootkrivanje čime dolazi do reintegracije židovske kulture kao paneuropskog fenomena. To se promijenilo 1990-ih kada židovska baština postaje dio nacionalne povijesti, otkriva se baština, podižu se spomenici i uključuje se u turizam (Gruber, 2002). Sve što se smatralo židovskom kulturom odjednom je postalo popularno, a niz obljetnica povodom 50 godina od događaja vezanih uz Holokaust i Drugi svjetski rat rezultiralo je brojnim podignutim židovskim spomenicima, novootvorenim židovskim muzejima, izložbama, festivalima, radionicama i konferencijama židovske tematike (Gruber, 2002). Židovska (*ne*)prisutnost postala je fizički vidljiva. Od 1990-ih počinju se objavljivati i radovi na temu opljačkane židovske imovine od strane nacista kao dotad neistražene i skrivene teme u javnom diskursu (Kiron, 2022).

Početak 21. stoljeća koncerti, izložbe i kafići židovske tematike privukli su entuzijaste u mnogim europskim gradovima (Gruber, 2002). U 2021. godini život Židova u Europi nakon 1945. ne može se promatrati isključivo kao poslijeratni fenomen ili fenomen poslije Holokausta, već u širem okviru gdje je europski judaizam geografski pojam. Danas se Židovi u Europi ne mogu usporediti sa Židovima u Australiji, Americi i Izraelu, jer djeluju u prostoru obilježenim demografskim gubitkom i trajnim suočavanjem s traumatičnom. Ono što se nekad smatralo tipičnim europskim židovskim dilemama, postali su problemi Židova u cijelom svijetu (Liling, 2021). Prvi i najvažniji je porast antisemitizma, zatim pitanja vezana uz brak, dugoročne posljedice Holokausta koji polako postaje nepoznat pojam na što utječe i sve manji broj preživjelih, razvoj novog identiteta Židova u demokratskim državama, prepoznavanje židovstva kao manjinskog identiteta, te stereotipi o Židovima poput onog „da su na vlasti“. Za Židove u Europe važno je da si zajednice međusobno pomažu. Javlja se i nova podskupina Židova, a to su izraelski Židovi. Za razliku od dijaspore, ovu skupinu Židova karakterizira spoj nacionalnog identiteta i kulturno-religijske pripadnosti, uvjetovanog iskustvom života u suvremenoj židovskoj državi (Liling, 2021).

Turizam židovske baštine i dalje je marginalna tema u turizmu (Sandri, 2013). Iako se ne može sustavno pratiti posjećenost svakog lokaliteta židovske baštine, zbog toga što nema svaki lokalitet sustav ulaznica ili neki drugi način brojanja posjetitelja, neka od njih ipak postoje. To su primjerice koncentracijski logor Auschwitz-Birkenau, kuća Anne Frank, a u Hrvatskoj spomen-područje Jasenovac i sinagoga u Dubrovniku, gdje postoji sustav naplate ulaza. Židovska je baština uglavnom korištena za ekonomski razvoj, ali i komemorativnost, dok je u nekim gradovima ona isključivo korištena komemorativno.

Kod turizma židovske baštine postoji problem određivanja turističkog tržišta. Kako se Židovi mogu naći u gotovo svim državama svijeta, nemoguće je odrediti ciljanu skupinu. Stoga je jednostavnije odgovore potražiti u državama s velikim brojem pripadnika židovske vjeroispovijesti. To je Država Izrael, a nakon nje, najveću dijasporu imaju Sjedinjene Američke Države. U analizi podataka potrebno je pratiti posjetitelje iz Izraela i SAD-a kod kojih je u porastu genealoški turizam te svijest o njihovom podrijetlu i baštini (Drotár i Kozma, 2021). Kao što Židovi posjećuju židovsku baštinu u dijaspori, izvan Izraela, tako i židovska dijaspora posjećuje Izrael. U Sjevernoj Americi i zemljama bivšeg SSSR-a kreiran je program *Birthright Israel* na kojem mladi jačaju svoju povezanost sa židovskim identitetom i Izraelom kroz odlazak na edukacijsko putovanje u Izrael (Lev Ari i Mittelberg, 2008).

Židovski turist nije toliko religiozan koliko je nostalgičan. Upravo je nostalgija je jedan od motiva odlaska na putovanje (Steiner, 2022). Zato se izvan Izraela naziva turizam židovske baštine, jer je fokus na posjetiteljima iz svih zemalja koji istražuju židovsku povijest i posjećuju mjesta židovske kulture i sjećanja. U Izraelu, kao matičnoj državi židovskog naroda, isti lokaliteti i objekti promatraju se kao židovska baština, koja je primarno dio nacionalnog identiteta, a ne turistička atrakcija. No, to može dovesti i do pseudonostalgije koja stvara stereotipe, primjerice postavljeni svijet štetla iz *Guslača na krovu* ili romantizirana vizija židovskog intelektualnog kafića (Sandri, 2013). Drugi motivi za posjet mjestima židovske baštine vezani su uz genealogiju: spomenici vezani uz svakodnevni život, mjesta života, povijesni dokumenti, životne priče, događaji i incidenti, rad i igra, tradicija i novosti, priče i činjenice, hrana (Santos i dr., 2024).

Gradovi Toledo u Španjolskoj i Troyes u Francuskoj primjeri su kako kod turizma židovske baštine posjetitelji moraju imati dvostruki pogled: istovremeno vidjeti ono što jest tamo i ono što nije, odnosno što je nekoć bilo. Srednjevjekovna židovska četvrt u Toledu očuvana je iako je stoljećima prazna, dok u Troyesu, mjestu rođenja poznatog židovskog učenjaka Rašija, nije ostalo ništa od židovske zajednice niti njegove rodne kuće, ali postoji institut posvećen proučavanju Rašija i judaizma (Steiner, 2022).

Kako se turizam židovske baštine razvio kao novi oblik turizma, tako se nadopunjava i njegova ponuda. Izdani su židovski turistički vodiči, brošure, karte, poster, internetske stranice i razni materijali, a otvaraju se i agencije specijalizirane za židovske ture (Corsale i Krakover, 2018; Haba i dr., 2020). Za turizam židovske baštine važnu ulogu imala je knjiga *Virtually Jewish* autorice

Ruth Ellen Gruber (2002) koja je prva pisala o revitalizaciji židovske baštine u mnogim gradovima Europe. Stare židovske četvrti obnavljaju se i prilagođavaju turizmu te postaju nove turističke atrakcije (Berlin, Budimpešta, Krakov, Prag, Rim, Sevilla) (Krakover, 2017). Diljem Europe organiziraju se festivali klezmer i sefardske glazbe, obnavljaju se sinagoge, izgrađuju Holokaust memorijali, te su brojne produkcije filmova i knjiga (Corsale i Krakover, 2018). Za turizam židovske baštine važne su i košer kuhinje za pripremu košer hrane za one turiste koji se pridržavaju židovskih propisa (Drotár i Kozma, 2021). Hoteli i restorani koji nude takvu gastronomsku uslugu potiču rast turističke ponude i doprinose daljnjem razvoju turizma. Zapažen je i porast znanstvene literature u području turizma židovske baštine u Europi.

Židovski se muzeji i memorijali osnivaju od 1980-ih, a tada počinje i obnova groblja i sinagoga (Gantner, 2014). Novi se muzeji otvaraju u Berlinu, Frankfurtu, Varšavi, Moskvi, Beču, Parizu, Münchenu, Kopenhagenu, Solunu, Budimpešti (Gruber, 2007; Haba i dr., 2020). Veliki broj europskih židovskih muzeja je smješten u povijesnim građevinama, poput nekadašnjih sinagoga, centara židovskih zajednica ili drugih društvenih svrha, ali i u zgradama koje prethodno nisu imale nikakvu povezanost sa Židovima (Clark, 2003). Time se dobiva određeni prostorni narativ u kulturnom turizmu. Nerijetko sinagoge i muzeji koegzistiraju zajedno, što pridonosi afirmaciji židovskog identiteta. Primjerice, *Museo Sefardi* u Toledu u Španjolskoj smješten je u zgradi sinagoge iz 14. stoljeća. Dok neke sinagoge i dalje imaju svoju primarnu religijsku funkciju, druge se pretvaraju u muzeje (Gantner, 2014).

Židovska baština, poput sinagoga i groblja, može se pronaći u velikom broju gradova i naselja diljem Europe. Proizvodi židovske kulture, ili ono što se njome smatra, postali su održiva komponenta u javnosti. Neka su židovska područja prošla takozvanu židovsku tematizaciju (*Jewish-thematisation*) kako bi privukli posjetitelje (Sandri, 2013). Postkomunističke zemlje doživjele su procvat turizma nakon 1991. godine, kada započinje i interes za židovskom baštinom, a ponekad se taj dio Europe naziva i *Yiddishland*.⁷ Postavlja se pitanje može li se zaista doživjeti identično iskustvo načina života Židova u *Yiddishlandu*. Taj fenomen ne podrazumijeva državu za

⁷ *Yiddishland* (prijevod: Jidiš država) odnosi se na kulturno-geografski pojam koji označava područje od Baltičkog mora do zapadnih dijelova Rusije u razdoblju prije Holokausta, a koje je uključivalo više od tisuću židovskih zajednica. Naziv je dobio prema jeziku koji je govorilo više 11 milijuna Židova na tom prostoru – jidiš. Upravo je iz tih krajeva od 1880-ih bila velika emigracija Židova u SAD i Zapadnu Europu (Lützen, 2019). Današnje države koje obuhvaća taj prostor su Austrija, Bjelorusija, Češka, Estonija, Latvija, Litva, Mađarska, Moldavija, Poljska, Rumunjska, Slovačka, Ukrajina te europske regije Rusije (URL 135).

sebe nego označuje prostor od Baltika do Zapadne Rusije koji je prije Holokausta vrvio tisućama židovskih zajednica s populacijom od oko 11 milijuna Židova koji su govorili jidiš. Dobar dio židovske populacije se od 1880-ih iseljavao u Ameriku ili Zapadnu Europu, ali najveći je dio stradao u Holokaustu. Kako je tijekom komunističkog razdoblja bilo gotovo nemoguće posjetiti taj prostor, postao je gotovo mitski i kod turista je rasla sve veća želja za posjećivanjem. Romantizirana je prošlost i štetlovi, posebice nakon ekranizacije američkog mjuzikla *Guslač na krovu* (*Fiddler on the Roof*), čija se radnja odvija u fiktivnom štetlu Anatevka.⁸ Za potrebe filma snimanje se odvijalo u selu Lekenik u Hrvatskoj. Nakon pada komunističkog režima, omogućeno je turistima jednostavniji posjet Istočnoj Europi kada oni tragaju za nostalgičnom prošlošću i svojim korijenima (Feldt i dr., 2019). Slični se fenomen potrage za korijenima javlja i kod Afroamerikanaca u posljednjih tridesetak godina (Feldt i dr., 2019).

U kontekstu turizma židovske baštine koristi se pojam *diznifikacija* kao fenomen predmeta, hrane, glazbe i kulturnih događaja koji se označuju kao „autentično židovski“ ili u židovskom kontekstu. Radi se o romantizaciji, egzotici, folklorizaciji i historizaciji svega židovskog, gdje židovska tema služi kao marketinški alat. Ovaj se fenomen pojavljuje u mjestima koja su nekad imali židovsku zajednicu, ali danas to nije slučaj. Gradovi u kojima se javlja *diznifikacija* židovske baštine su Berlin, Krakov, Pitigliano (Italija) i Prag. Proces nije prisutan zbog revitalizacije židovskog života u Europi, nego komemoracije kulture (Lustig, 2009). Gruber (2002) koristi pojam *diznifikacija prošlosti* koja se dogodila u pojedinim dijelovima Europe kada su se pojavili restorani u židovskom stilu sa židovskim imenima napisanim na hebrejskom jeziku ili na hebrejskom pismu, korištenje židovskih motiva u dekoraciji i imena jela prema rabinima (čak i nekošer poput jela svinjetine ili jela u kojima se miješaju mliječni i mesni proizvodi). Upravo u tom trenutku dolazi do sukoba između komercijalizacije i komemoracije nestale kulture (Sandri, 2013).

Kod manjinske baštine i njenog korištenja u turizmu može doći do komodifikacije, hijerarhizacije, oduzimanja imovine, marginalizacije i krive interpretacije, što je zapravo opasno i prijeti toj baštini (Corsale i Krakover, 2018). S druge strane, alternativni oblik turizma može biti prilika za

⁸ Pojam *štetl* „na jidišu označava privatni magnatski grad u nekadašnjoj Poljsko-Litvanskoj Uniji i njenim zemljama nasljednicama“ (Brandl, 2023: 390). Ima socio-prostornu konstrukciju manjeg naselja (Markowski, 2007), koje odvaja Židove od nežidova (Goldstein, 2007). Jidiš je dominantni jezik, a život se odvija u skladu sa židovskim zakonima (Goldstein, 2007). Štetlovi se javljaju u Poljskoj od 19. stoljeća (Markowski, 2007), gdje ih je do Holokausta najviše bilo, ali i u Rusiji (Pasikowska-Schnass, 2023). Danas se u turističkom kontekstu javljaju tzv. *štetl rute* (Pasikowska-Schnass, 2023).

ekonomski razvoj, ponovno otkrivanje prošlosti te prihvaćanje kulturne raznolikosti kod uključivanja manjinskih grupa. Rezultati istraživanja turizma židovske baštine u Siracusi u Italiji pokazali su da zapravo turizam nije uvijek najbolje rješenje za promoviranje manjinske kulture (Corsale i Krakover, 2018).

Revitalizacija i komodifikacija židovske baštine imaju pozitivne i negativne strane. S jedne strane, govori se o komercijalnoj eksploataciji židovske baštine, poput židovskog *Disneylanda* u Berlinu, *Jurassic Park* judaizma ili „*Cirkus mrtvih*“ u Pragu (Corsale i Vuytsyk, 2018). S druge strane, rehabilitacija židovske baštine transformirala je zapuštene židovske četvrti u urbane gradske prostore te potaknula i fizički razvoj tih područja (Corsale i Vuytsyk, 2018, prema: Krakover, 2012). Oživljavanje židovske kulture kroz turizam doprinosi razvoju turističke ponude, diverzifikaciji i razvoju destinacije. Ako taj pristup isključuje židovsku zajednicu iz narativa, može dovesti do problema (Corsale i Krakover, 2018, prema: Sandri, 2013), koji uključuju narušavanje kulturne autentičnosti, nedostatak dijaloga, smanjeno sudjelovanje zajednice u turističkim aktivnostima te iskrivljavanje povijesne interpretacije (Corsale i Vuytsyk, 2018). Samo otkriće židovske povijesti i kulture ovisi o interpretaciji i pripisivanju vrijednosti od strane nežidova. Često su povijest i sjećanja iskrivljeni kako bi se prilagodili osobnim ili lokalnim potrebama. Smatra se kako je razvoj ovog oblika baštine svojevrsni simbol preživljavanja, podsjetnik na nacističke zločine i komunističko poricanje, ali i na vjersku netoleranciju. Fenomen je zapravo na osobnoj razini, ali uključuje javne politike u koje su uključene lokalne i nacionalne vlasti (Corsale i Vuytsyk, 2015). Ponovno otkrivanje židovske povijesti i kulture, te sjećanja na Holokaust mogu se koristiti na osobnoj razini i kao dio nacionalne povijesti (Corsale i Krakover, 2018). Problem je i ekonomska dobit koju lokalno stanovništvo dobije, dok istovremeno nema židovske zajednice (Kiron, 2022). Komodifikacija uključuje i prodaju suvenira koji mogu biti izrazito antisemitski i stereotipni. Neki suveniri imaju praktičnu funkciju u židovstvu, ali je sve ostalo kreirano na židovsku temu (Lustig, 2009).

Turizam židovske baštine smatra se oblikom kulturnog turizma (Corsale, 2017). U Bjelorusiji, Hrvatskoj, Litvi, Ukrajini i Rumunjskoj prošlost vezana uz Holokaust još nije prihvaćena, odnosno države nisu preuzele odgovornost za ulogu lokalnih kolaboracionista. U Bukureštu je zabrinjavajuća činjenica da se židovska zajednica smanjuje što može biti nepovoljno za održivost turističkog menadžmenta. Problemi disonantne baštine odnose se na različite pristupe židovskom identitetu i organizaciji od lokalnih do međudržavnih razina. S druge strane, nežidovski su dionici

zainteresirani za turizam židovske baštine, bilo kroz javne službe, privatne operatere, ili kao turisti. Upravo je u Siracusi utvrđeno da nežidovski turisti često usvajaju tzv. „arheološki“ pristup u otkrivanju i interpretaciji židovske baštine (Corsale i Krakover, 2018).

Digitalna revolucija unijela je promjene kako u svakodnevnom životu, tako i u židovskom turizmu. Postoji platforma koja uživo prenosi Zid plača za hodočasnike diljem svijeta koji žele na taj način sudjelovati i iskusiti molitve i rituale (Luz i Collins-Kreiner, 2017). Uz pomoć digitalnih platformi, privlači se publika (i hodočasnici i turisti), koji proširuju znanje i osvješčuju postojanje takvih mjesta. Stoga su danas društvene mreže, internetski forumi te stranice s općim informacijama izuzetno važni (Collins-Kreiner, 2018).

Kulturna se baština danas suočava s izazovima na tri razine: gospodarski i sociokulturni izazovi, te pritisci okoline, koji mogu biti prirodni i društveni (Jelinčić i dr., 2022). U gospodarskom smislu, židovska se baština suočava s nedostatkom sredstava za njenu zaštitu, obnovu i/ili revitalizaciju. Njenim korištenjem u turističke svrhe prostor više nije zapušten, ima svrhu te se mogu steći financijska sredstava za održavanje i za daljnji razvoj. Sociokulturni izazovi odnose se kako na društvene, tako i na političke pritiske. Jedan od izazova svakako je modernizacija kulturne baštine, što dovodi u opreku tradicionalne vrijednosti pojedine baštine (Jelinčić i dr., 2022). Židovska se baština prema tome može suočiti s modernim pristupom njenog korištenja, poput postavljanja putokaza i info ploča na groblje, neodvajanje žena i muškaraca u sinagogi, neobavezno pokrivanje kipom kod muškaraca i slično.

U Španjolskoj i Portugalu, ali i južnoj Italiji, radi se na oživljavanju židovske baštine koja je uglavnom izgubljena i nestala prije pet stoljeća (Corsale i Vuytsyk, 2018). Početkom 1990-ih, u vrijeme kada se obilježavala 500. godišnjica otkrića Amerike i protjerivanje Židova iz zemalja španjolske krune, u Španjolskoj su započele kulturne inicijative vezane za španjolsku prošlost sa Židovima. Kroz kulturni se turizam u španjolskim gradovima oživljavaju stare židovske četvrti. Međutim, posjetitelji i domaćini stalno se suočavaju s paradoksom židovske odsutnosti u izloženoj sadašnjosti. Tako židovske četvrti u Španjolskoj na jednak način mogu predstavljati mjesto nostalgije, slično kao i u Istočnoj Europi (Flesler i Melgosa, 2010). Srednjovjekovna židovska četvrt u Španjolskoj i Portugalu naziva se *juderia*.

U židovskoj četvrti u Barceloni turizam se razvija kroz proizvodnju baštine, preimenovanje ulica i obilježavanje urbanog prostora židovskim simbolima. Židovske organizacije (religijske, kulturne)

i mali židovski obrti imaju odnos sa prostorom i sjećanjem Židova u staroj židovskoj četvrti, te je manjina prepoznata u javnosti kroz heritagizaciju, imenovanje ulica i markiranje prostora. Za židovsku su povijest u Barceloni zainteresirani Židovi i nežidovi, turisti i lokalno stanovništvo (Martinez-Ariño, 2020). Židovski Portugal primjer je turističke destinacije u kojoj turisti posjećuju atrakcije koje više fizički ne postoje (Leite, 2007). Njegov se fantomni krajolik temelji na nekoliko fizičkih tragova i mnogo mašte, a upravo je taj nedostatak fizičkih ostataka židovske baštine atrakcija sama po sebi. Od sredine 1990-ih portugalska turistička zajednica počela je nuditi turističke pakete i specijalizirane brošure vezane za židovsku baštinu u Portugalu. Postoji osam takvih turističkih destinacija u kojima se nudi obilazak ulica gdje postoje sjećanja na Židove. Posjet židovskom Portugalu zapravo nudi interaktivno iskustvo: maštovitost, uzbuđenje i stalni osjećaj novog otkrivanja, bilo vidljivih ili nevidljivih tragova židovske baštine (Leite, 2007).

Države Iberskog poluotoka bolje su organizirane u prezentiranju židovske baštine od ostatka Europe jer je već prošao veliki odmak vremena od njihovog izгона (1492.). U ostalim europskim državama tragedija židovskog naroda odvijala se 1940-ih, a do danas su ostala neriješeni imovinsko-pravni odnosi. *Red de Juderias de España* (eng. *Network of Spanish Jewries*, u daljnjem tekstu RED) neprofitna je organizacija koja okuplja 24 španjolska grada s ciljem očuvanja povijesne, umjetničke, kulturne i urbane baštine sefardskih Židova u Španjolskoj. Ova je organizacija polazna točka za istraživanje i posjećivanje sefardske baštine u Španjolskoj, a radi na kreiranju i povezivanju ruta i itinerara te na internacionalizaciji mreže. Dvije inicijative koje su proizašle iz ove organizacije su *European Day of Jewish Culture* (Europski dan židovske kulture) i *European Jewish Heritage Route* (Europski put židovske baštine) (URL 11). Postoje festivali sefardske glazbe, sefardske hrane te *Jewish film festival* (Suossi, 2015). U Španjolskoj se diskutira o promociji židovske, odnosno sefardske hrane, a mogu se posjetiti vinarije koje nude košer vino (Jimber del Rio i dr., 2020). U Portugalu je osnovana slična organizacija, *Rede de Judiarias de Portugal* (eng. *Portuguese Network of Jewish Quarters*) (URL 12).

Procjenjuje se da 80 % Židova u svijetu vuče podrijetlo iz nekadašnje Poljsko-Litavske Unije⁹ (Ruethers, 2013). Kazimierz je povijesno područje u Krakovu u Poljskoj koje je nekada bila židovska četvrt. Danas je to jedinstveno urbano područje grada koje je nedavno doživjelo gentrifikaciju i tematski je židovsko područje. Predstavlja židovsku baštinu i to je posebno mjesto

⁹ Nekadašnja Poljsko-Litavska Unija odnosi se na današnji teritorij država Poljske, Litve, Bjelorusije i Ukrajine (Brandl, 2023).

gdje se židovska i poljska kolektivna memorija te nacionalni identiteti susreću (Lehrer, 2010). Iako je danas Kazimierz četvrt u kojoj ne žive Židovi, postoje tematski orijentirani židovski kafići, restorani, trgovine, s natpisima na jidišu i hebrejskom te sa židovskom glazbom koju vode Poljaci. Upravo je Kazimierz u postkomunističkoj Poljskoj imao glavnu ulogu u promoviranju i ponovnom „stvaranju“ te poljsko-židovske kulture (Lehrer, 2010). Motivacija Židova koji posjećuju Poljsku je uglavnom sjećanje na Holokaust, a posjet Krakovu tek je usputna stanica prema koncentracijskom logoru Auschwitz-Birkenau (Lehrer, 2010). Sandri (2013) tvrdi kako je to razlog zašto se Kazimierz četvrt često naziva židovski Disneyland. Za njenu turističku popularnost zaslužna je adaptacija knjige Thomasa Keneallyja *Schindlerova lista* (*Schindler's Ark*) iz 1993. godine, gdje je film i sniman, iako je „glumio“ prostor Visle. Za taj se prostor koristi i termin „Schindlerov turizam“. Za razvoj turizma u Krakovu važna je i blizina Auschwitz-Birkenaua, pri čemu se kombinacija posjeta getu i koncentracijskom logoru naziva *Auschwitzland* paket (Ashworth, 2002). Turizam židovske baštine ima bitnu ulogu za Kazimierz i Krakow i način na koji se on razvija. Sekularni Židovi takve posjete ponekad nazivaju micvotom nostalgije. Židovi vole posjetiti *Klezmer festival* jer se u to vrijeme mogu osjećati sigurno i ponosno da nose kipu (Ruethers, 2013).

Istovremeno, elementi židovske kulture ulaze u popularni dikurs: figurica *Little Jew*¹⁰ (mali Židov) postala je dio suvremenog poljskog folklora, te je neki poljski turisti smatraju da im donosi sreću i bogatstvo u kuću (Bechtel, 2016). Sličan obrazac vidljiv je u Pragu, gdje se u turističkoj promociji koristi legenda o Golemu, čak i kod masovne prodaje suvenira (Mitsche i Strielkowski, 2016).

Za razliku od Krakova, Vilnius je više komemorativan, a time nije privlačan turistima koji traže židovsku kulturu (Sandri, 2013). Razlika u korištenju židovske baštine između ta dva grada proizlazi iz različitog odnosa prema židovskoj populaciji, jer se u Litvi židovska povijest ne spominje. Komodifikacija židovske kulture u Krakovu služi jednako lokalnom stanovništvu i turistima (Sandri, 2013). U susjednoj se Mađarskoj, uz Budimpeštu kao središte židovskog života ne samo Mađarske već i šire regije, ističe i regija Tokaj-Hegyalja koju obilježavaju sinagoge i grobnice kao temeljne značajke turizma židovske baštine (Drotár i Kozma, 2021).

¹⁰ *Little Jew* tradicionalni je poljski suvenir koji prikazuje lik židova kako drži novac, a prema narodnom vjerovanju figurca u kući ili trgovini može donijeti sreću i financijski uspjeh.

Europsko udruženje za zaštitu i promociju židovske kulture i baštine (*The European Association for the Preservation and Promotion of Jewish Culture and Heritage – AEPJ*) nevladina je organizacija osnovana 2004. godine koja djeluje kao platforma za promicanje i razvoj židovskih kulturnih i baštinskih projekata u Europi (URL 13). Imaju dva glavna projekta: Europski dani židovske kulture i Europske rute židovske baštine. Europski dani židovske kulture (*The European Days of Jewish Culture*) europski je skup događaja čiji je cilj isticanje raznolikosti i bogatstva judaizma, lokalnih, regionalnih i povijesnih važnosti kroz spektar aktivnosti: konferencije, koncerti, predstave, vodstva i dr. (URL 14). Održava se svake godine prve nedjelje u rujnu, s određenom glavnom temom oko koje se organiziraju događaji. U Hrvatskoj se Europski dan židovske kulture organizira kao jednodnevni ili višednevni događaj u nekoliko gradova: Zagreb, Split, Rijeka, Čakovec, Pula, a Židovska općina Osijek organizira ovaj događaj u širem opsegu kao *Mjesec židovske kulture*, čime je njihova organizacija ove manifestacije najveća u Hrvatskoj. U 2023. godini organiziran je u Čakovcu (URL 15), Osijeku (URL 16), Puli (URL 17), Rijeci (URL 18), Splitu (URL 19) i Zagrebu (URL 20), a 2022. godine u Daruvaru (URL 21), Osijeku (URL 22), Rijeci (URL 23) i Zagrebu (URL 24). Povremeno su organizirani u Varaždinu (URL 25) i Koprivnici (URL 26). Zanimljivo je kako unatoč bogatoj baštini i razvijenoj zajednici ovakva manifestacija nije još organizirana u Dubrovniku. Cilj Europske rute židovske baštine (*The European Routes of Jewish Heritage*) je očuvanje i promicanje židovske baštine kroz kulturni turizam (URL 27). Rute su podijeljene na regionalne, nacionalne i tematske. Hrvatska je članica, ali sama ruta još je u začetku.

Kada se govori o Židovima i Holokaustu, često se spominje i antisemitizam kao prijetnja s kojima se židovsko stanovništvo svakodnevno suočava. Upravo zato, istraživanja su pokazala da će dio Židova radije posjetiti Yad Vashem u Izraelu ili United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) u SAD-u koji se nalaze na sigurnim lokacijama za Židove, nego mjesta gdje su se dogodile strahote Holokausta. Zbog porasta antisemitizma diljem Europe, u listopadu 2021. objavljena je „*EU Strategija za borbu protiv antisemitizma i njegovanje židovskog života*“ (2021-2030). Ovom je strategijom židovska kultura prepoznata kao dio europske baštine. Strategija preporuča program „*Discover EU*“ kao alat kojim se potiče mlade turiste za posjet mjesta židovske kulturne baštine. Očuvanje židovske baštine zadatak je za sve u Europskoj uniji, zajedno s učenjem o uništenju i diskriminaciji protiv židovskog naroda je korak protiv europskog antisemitizma (Pasikowska-Schnass, 2023). Osim porasta antisemitizma, javlja se i poricanje Holokausta, na

čemu se aktivno radi da se ono zaustavi. Upravo su zbog toga važna mjesta Holokausta kako bi se dokazalo njihovo postojanje i umanjila svijest o poricanju (Podoshen, 2016).

Interes za židovsku baštinu može biti umjetnički i arhitektonski (sinagoge, groblja, geto), ali emocionalna i politička poruka jasna je kod mjesta židovske baštine jer su oni fizički dokaz na ono izgubljeno i uništeno (Gruber, 2002). Židovi će uvijek biti dio lokalne povijesti i kulture jer su važni za mnoge gradove, barem u povijesti uništenja zajednice i vjerske (ne)tolerancije (Santos i dr., 2024).

2.3. Vjerski turizam

Vjerski turizam jedan je od najstarijih oblika turizma koji obuhvaća sjećanje i duhovnost, a smatra se da je star koliko i ljudska povijest (Olsen i Timothy, 2006). Iako se vjerski turizam često definirao kao zasebni oblik turizma, pojedini autori promatraju ga kao sastavni dio kulturnog turizma (Zouni i Dikgas, 2019). Obilježavaju ga putovanja na kojima se prakticira vjera, u kojem sudionici tim putovanjem žele ojačati svoju vjeru, ali i posjećuju vjerske građevine kao kulturne atrakcije (Drotár i Kozma, 2021). U vjerskom turizmu ne ističe se svjetovni dio putovanja već je naglasak na duhovnom. Sveta mjesta posjećuju se zbog vjerske ili duhovne svrhe, ali i kao turističke atrakcije (Olsen i Timothy, 2006). Korištenjem svetih mjesta u turističke svrhe dolazi do njihove komodifikacije (Timothy, 2021). Mjesta vjerskog turizma sveta su za vjernike, a za turiste estetična i komodificirana (Bremer, 2006).

Tri su tipa vjerskog turizma prema Drotáru i Kozmi (2021): hodočašće (koje ima i najdužu povijest), zatim sudjelovanje na različitim vjerskim događajima te posjet svetištima (crkve, katedrale, svetišta i hramovi), ne iz religijskih razloga već zbog njihove kulturno-povijesne vrijednosti.

Hodočašća su jedna od najpoznatijih vjerskih i kulturnih fenomena koje je važno za sve najveće svjetske religije: kršćanstvo, islam, judaizam, budizam, hinduizam. To je putovanje motivirano vjerskom i duhovnom svrhom (Collins-Kreiner, 2010). Hrvatska enciklopedija definira hodočašće kao „pokloničko putovanje do nekoga svetog mjesta iz religioznih razloga“, a „kao religiozni čin, hodočašće gotovo uvijek ima obilježje zasluge u osobnom spasenju“ (URL 28). Četiri su perspektive hodočašća kao dijela turizma baštine: vjerske građevine povijesna su mjesta za širu

javnost, sveta mjesta su mjesta baštine za vjerske sljedbenike, rituali ceremonije i vjerska iskustva su duhovna baština za pobožne sljedbenike te su tradicionalne hodočasničke rute i staze postale dio kulturne rute za druge turiste baštine. S obzirom na posjetitelje, to su mjesta dualnosti gdje se istovremeno isprepliću sveta i sekularna mjesta (Timothy, 2021).

Na spektru posjetitelja vjerskog turizma mogu se izdvojiti tri tipa turista. S jedne strane su to pravi hodočasnici čiji je motiv posjet svetih mjesta, a s druge strane su sekularni turisti koji posjećuju sveta mjesta kao dio šireg itinerara. Na sredini ovog spektra nalaze se hodočasnici (Timothy, 2021). Timothy definira hodočasnike kao „ljude koji putuju radi duhovnog prosvjetljenja ili koji traže bliži odnos s božanskim“ (Timothy, 2021: 417). Hodočasnici jesu u osnovi turisti jer putuju iz doma na drugo odredište, nevažno o motivaciji (Timothy, 2021). S druge strane, postoje kratkoročni i dugoročni vjerski turisti. Kratkoročni turisti putuju bliže i sudjeluju u religijskim konferencijama i okupljanjima, dok dugoročni putuju po svijetu. Vjerski turisti fokusirani su na itinerar i područje putovanja, žele da njihovi vodiči imaju isti svjetonazor (Olsen i Timothy, 2006).

U istraživanjima vjerskog turizma razlikuju se četiri teme: razlikovanje hodočasnika od turista, karakteristike putovanja vjerskog turizma, ekonomija vjerskog turizma te negativan utjecaj vjerskog turizma na vjerske lokalitete.

Jedna od najpoznatijih mjesta hodočašća su hodočašće u Jeruzalem, Rim i Santiago de Compostelu, dok u Hrvatskoj predvode marijanska svetišta (Marija Bistrica, Trsat), ali i susjedno Međugorje u BiH (Hitrec, 2006). Santiago de Compostela, Međugorje, Lourdes i Meka primjeri su mjesta gdje je vjerski turizam pokretač ekonomskog razvoja. Pozitivna strana vjerskog turizma je ekonomski aspekt, uz koji se veže i očuvanje baštine i vjerskog lokaliteta. Negativna strana očituje se u odnosu prema mjestu i ceremoniji svetkovanja uslijed kulturnih, socioloških i okolišnih čimbenika, kao što je primjerice prenatrpanost turistima (Olsen i Timothy, 2006).

Hodočašće u židovstvu može se podijeliti u tri kategorije (Luz i Collins-Kreiner, 2017). Prva kategorija odnosi se na hodočašće u judaizmu od samih početaka do kraja 19. stoljeća, zatim židovski hodočasnički turizam u modernom razdoblju te turizam židovske baštine u suvremeno doba. Judaizam podržava hodočašća jer se tada ispunjava vjerska svrha na fizičkoj i metaforičkoj razini. Povijesno gledajući, Židovi hodočaste u Jeruzalem još od rimskog doba, a od početka 21. stoljeća u porastu su hodočašća na memorijalna mjesta i koncentracijske logore kao hodočašća nostalgije i ture baštine. Jedan od primjera koji Luz i Collins-Kreiner (2017) navode je godišnji

edukacijski program *Marš živih* (*The March of the Living*) koji se održava od 1988. godine u suradnji s *Israel Youth Hostel Association*, koja dovodi studente iz cijelog svijeta u Poljsku na obilježavanje Međunarodnog dana sjećanja na žrtve Holokausta. Sudionici tada u tišini hodaju od Auschwitza do Birkenaua, a cilj je ovog programa cionistička svijest i identifikacija židovske kulture i vjere kod mladih.

Za židovsku religiju važna su sljedeća mjesta hodočašća: Judenplatz Memorial (Beč, Austrija), Memorial to the Murdered Jews of Europe (Berlin, Njemačka), Ezekielov grob (Al-Kifl, Irak), Zapadni zid, Brdo Hrama (Jeruzalem, Izrael), Grobnica patrijarha (Hebron, Zapadna obala/Judeja), Grobovi rabina (Maroko), otok Djerba (Tunis), Uman (Ukrajina), sinagoga Bialystoker (New York, SAD) i sinagoga Touro (Rhode Island, SAD) (Collins-Kreiner, 2010; Timothy, 2021). Židovska religija ne potiče hodočašće, ali mnogi ga provode na grobovima poznatih Židova i drevnih proroka, Zapadni Zid u Jeruzalemu, poznate sinagoge, mjesta Holokausta u Europi, muzeje Holokausta u Izraelu i SAD-u. Iako je taj posjet sekularan, on ima i duhovni motiv (Timothy, 2021).

Prema Ioannides i Cohen Ioannides (2002) nekoliko je vrsta židovskih putovanja u obliku hodočašća: židovsko hodočašće izvan Jeruzalema (npr. grad Safed gdje je Josef Karo dovršio kodifikaciju Šulhan Aruha¹¹), nostalgичno hodočašće (Prag, Venecija, Auschwitz-Birkenau – kako bi se ispunila micvot nostalgije), hodočašće u Jeruzalem. U SAD-u postoje mnoge agencije i ponude za takva putovanja, a u posljednje su vrijeme iznimno popularni paket aranžmani za vrijeme blagdana Pesah. Čak u svim *Disneylandima* u SAD-u postoji košer usluga (Ioannides i Cohen Ioannides, 2002).

2.4. Mračni turizam

Smrt, katastrofe, nesreće i zločini postali su dio suvremenog turizma i turističkog krajolika, a posjetitelji i turisti sve su više motivirani za posjet takvim mjestima (Stone, 2006). Mračni turizam specifična je turistička niša iako mračni turizam kao koncept nije nov (Pliberšek i Vrban, 2018). Mračni se turizam odnosi na morbidni proizvod i/ili morbidno iskustvo unutar turističkog tržišta. Na tom tragu, Stone (2006: 146) predlaže da se mračni turizam definira kao „čin putovanja na

¹¹ *Šulhan Aruh* („Postavljeni stol“) najvažniji je kodeks židovskog vjerskog prava (*halaha*), koji je u 16. st. sastavio sefardski rabin Josef Karo u Safedu u Galileji.

mjesto povezano sa smrću, patnjom i sablasnošću“. Sam pojam s vremenom je zaokupio pažnju javnosti i medija (*dark-tourism.org.uk*). Vezan je uz kulturni turizam i povijest jer otkriva dio kulturne baštine koju je takva mračna povijest ostavila (Millán i dr., 2019). Poseban je alternativni turizam (*niche tourism*) temeljen na komodifikaciji smrti i umrlih (Lennon i Foley, 2000).

Pojam mračni turizam prvi su koristili Lennon i Foley, najprije u članku u časopisu *International Journal of Science of cultural and historical heritage* (1996), a zatim u knjizi *Dark tourism: The attraction of death and disaster* (2000). Smatraju da je mračni turizam zapadnjački fenomen unatoč tome što je smrt jedan od najstarijih motiva odlaska na putovanje (Lennon i Foley, 2020). Postoji akademski časopis *Current issues in Dark Tourism Research*, i izdana je knjiga *Palgrave Handbook of Dark Tourism Studies* (Hartmann i dr., 2018). Mračni turizam sadrži i nostalgичnu motivaciju, što se očituje kod modernih generacija koji posjećuju mjesta masovne smrti svojih predaka, primjerice Židovi kada posjećuju koncentracijske logore. Stoga je mračni turizam oblik turizma u kojemu se mogu preklapati nostalgija i religija uz turističko putovanje (Bordun i Komar, 2014). Unutar mračnog turizma mogu se razvijati nekroturizam (*necro-tourism*) i turizam židovske baštine (*Jewish heritage tourism*).

Mračni turizam se pojavljuje i pod drugim imenima: turizam crnih točaka (*black spots tourism*), tanaturizam (*thanatourism*), morbidni turizam (*morbid tourism*), turizam žalosti (*grief tourism*) (Millán i dr., 2019; Mionel, 2019). Još se neki pojmovi vežu uz ovaj oblik turizma, jer zapravo gdje god postoji negativni aspekt života, postoji želja za posjećivanjem: turizam favela, turizam siromaštva, *goth* turizam, turizam trauma (Mionel, 2019). Iako je pojam mračnog turizma često korišten u hrvatskom diskursu, mogu se naići još dva termina: crni i tamni turizam. Niti jedan od ovih termin nije pogrešan, ali se pregledom znanstvene literature pokazalo da je termin mračni turizam učestaliji te da se koristi u znanstvenim radovima (Dolenec i Vodeb, 2020; Njegovan i Bagarić, 2020; Dolenec i Vodeb, 2021; Vojnović i Kurka, 2021). Termini crni i tamni turizam korišteni su u pojedinim završnim radovima (Kazalac, 2020; Pletikosić, 2020).

Stone (2006) je predložio tipologiju spektra mračnog turizma s ciljem razumijevanja uvrštavanja i istraživanja potražnje potražnju potrošača, motivacije i iskustva. Smatra kako se proizvodi mračnog turizma nalaze na jednom spektru intenziteta „mračnosti“, pri čemu su neki lokaliteti „mračniji“ od drugih, stoga nemaju jednake karakteristike. Predlaže sedam tipova proizvoda mračnog turizma s obzirom na mjesto na spektru. To su:

1. tvornice mračne zabave (*Dark Fun Factories*), gdje je fokus na zabavi i komercijalizaciji stvarnih ili izmišljenih događaja, a na spektru „mračnosti“ je najsvjetlije. Primjer je Dracula Park u Rumunjskoj.
2. mračne izložbe (*Dark Exhibitions*), koje imaju komemorativnu i edukacijsku ulogu, percipirane su ozbiljnije te su mračnije na spektru, dok istovremeno sadrže turističku infrastrukturu i imaju komercijalni fokus. Primjer su *Catacombe dei Cappucini* u Palermu u Italiji.
3. mračne tamnice (*Dark Dungeons*), a odnose se na mjesta vezane uz prošle i pravosudne zakone koji se izvorno ne bi vezali za mračni turizam, imaju visok stupanj komercijalizma i turističke infrastrukture te su orijentirani na kombinaciju zabave i edukacije. Primjer je muzej *Robben Island*, nedaleko od Cape Towna u Južnoafričkoj Republici..
4. tamna počivališta (*Dark Resting Places*), u čijem su fokusu groblja ili nadgrobne oznake, pri čemu se groblja romantiziraju, uvršteni su u turističku promociju te na spektru „mračnosti“ sadrže i tamne i svijetle elemente. Primjer je groblje Père-Lachaise u Parizu u Francuskoj s više od dva milijuna posjetitelja godišnje te je postao muzej na otvorenom.
5. mračna svetišta (*Dark Shrines*) su mjesta na kojima se odaje poštovanje i sjećanje za nedavno preminule, nalaze se na mjestu ili nedaleko od mjesta smrti, često sadrže velike količine cvijeća koje stavljaju osobe koje nemaju veze s tom osobom, gotovo da i nema turističku svrhu niti razvijenu turističku svrhu zbog svoje privremenosti. Primjer je cvijeće stavljeno ispred Kensingtonske palače ubrzo nakon smrti Diane, princeze od Walesa.
6. mračna mjesta konflikta (*Dark Conflict Sites*) su mjesta rata, bitki i njihova komodifikacija kao turističkih proizvoda, fokus je na edukaciji i komemoraciji, pa se osnivaju povijesni centri, a disonantne baštine i političke ideologije glavni su interpretacijski problemi. Primjer su Solomonski otoci s bitkom Guadalcanal.
7. mračni logori genocida (*Dark Camps of Genocide*), odnose se na mjesta gdje su genocid, zvjerstva i katastrofe glavne tanatološke teme, najmračniji su dio spektra, bave se edukacijom i komemoracijom, ali na mjestu događaja, te kod posjetitelja izaziva jako

emocionalno iskustvo. Primjer su mjesta Holokausta, a najreprezentativniji je koncentracijski logor Auschwitz-Birkenau.

Nastavno na ovaj spektar, Raine (2013) je predložio tipologiju mračnih turista, koja također rangira od namračnijih do najsvjetlijih posjetitelja mračnog turizma. Kategorizirani su s obzirom na stupanj uključenosti u iskustvo, motivaciji te jesu li motivacije spontane ili unaprijed određene. Prva je kategorija *privrženost (devotion)* koju čine ožalošćeni i hodočasnici. Ožalošćeni posjećuju groblje u primarnoj svrsi i oni su najmračniji na spektru. Slijedi kategorija *iskustvo (experience)* u kojoj posjetitelji posjećuju mjesta ukopa kako bi se suočili i „iskusili“ smrt. Svjetliji su posjetitelji od prethodnih i ne moraju imati osobne poveznice s mjestom. Treća su kategorija *istraživači (discover)*, u kojoj se nalaze tražitelji informacija i hobisti. Kod njih je posjet manje iskustven, ali zato više emocionalan te ga posjećuju iz zadovoljstva. Posljednju kategoriju turista koje Raine (2013) navodi su *usputni (incidental)* posjetitelji koji traže nove informacije i posjećuju takva mjesta iz hobija. Prema intenzitetu mračnosti, ovi su posjetitelji najsvjetliji. Millán i drugi (2019) prema Tarlowu (2007) navode četiri osjećaja koja se odnose na stanje turista tijekom posjeta lokalitetu mračnog turizma, a to su: nesigurnost, zahvalnost, poniznost i superiornost. Osim ova četiri, kod turista se mogu javiti svi osjećaji, a što je veća povezanost s mjestom, jači je doživljaj.

Iako je mračni turizam noviji turistički proizvod, zapravo je smrt od davnina element turizma kroz vjerske svrhe i hodočašća: gladijatorske igre u Rimskom Carstvu (pri čemu se rimski Koloseum smatra prvom atrakcijom mračnog turizma), srednjovjekovna javna pogubljenja, vođene ture u zgrade mrtvačnica u viktorijansko doba, itd. (Stone, 2006).

Potražnja za mračnim turizmom je porasla, ali još uvijek čini manji dio turističkog sektora (Dancausa Millán i dr., 2019). U međuvremenu su se pojavili novi inovativni proizvodi: turizam rata, Drakula turizam, *slum* turizam, *disaster* turizam, crveni turizam, *danger zone* turizam, Holokaust turizam, *mystery and thriller* turizam, turizam duhova (Gabor i Oltean, 2014). Mračni turizam ima dva pristupa: kao oblik turističke potražnje i objekt turističke ponude. Smrt, bila ona stvarna ili fiktivna, postala je proizvod koji se komercijalizira na različite načine i aspekte ljudskih života: turizam, vizualni mediji (filmovi i televizijske serije), književno stvaralaštvo, trgovina. Politika i ekonomija važni su čimbenici za odabir i interpretaciju mjesta i događaja koji bi mogli postati turistički proizvod (Lennon i Foley, 2020). Takva baština ima obrazovnu komponentu kroz

učenje o povijesnim činjenicama, zločinima, ljudskim iskustvima i kulturi. Kod mračnog je turizma važna interpretacija kao poveznica između atrakcije i posjetitelja.

Mračni turizam se u akademskom diskursu pojavljuje od kraja 20. stoljeća. Početkom 21. stoljeća porastao je broj znanstvenih radova na temu mračnog turizma (Liyanage i dr., 2015). Anthony Seaton kreirao je 1993. godine termin tanaturizam za opisivanje putovanja na lokaciju povezanom sa smrću. U akademski je diskurs još 1990-ih ušao pojam tanaturizam koji označava čin putovanja do mjesta, atrakcija i izložbi smrti, katastrofe ili naizgled sablasnog (Stone, 2006; URL 29). Riječ tanaturizam dolazi iz grčke riječi *thanatos* što znači mrtav ili smrt. Opisuje mjesta koja se primarno asociraju sa smrću koja se često koristi za promociju neke destinacije (Johnston, 2015). Postoji razlika između mračnog i tanaturizma. „Mračni je turizam krovni pojam za se oblike turizma koje se na ovaj ili onaj način povezuje sa smrću, patnjom, zlodjelom, tragedije ili zločini, a koncept je nastao u 20. stoljeću“ (Mionel, 2019: 426). Tanaturizam odnosi se na prakse putovanja koja su motivirana željom da se upozna sa smrću. Međutim, jedan termin ne može bez drugoga.

Primjer suvremenog lokaliteta mračnog turizma je *3. April Peace Park* na Jeju Otoku u Južnoj Koreji, koje je mjesto komemoracije i memorijalizacije jednog od najtragičnijih događaja u modernoj korejskoj povijesti. Odnosi se na niz masakra koji su se dogodili na Jeju otoku u Južnoj Koreji, između 3. travnja 1947. i 1954., do kojih je došlo zbog ideoloških sukoba nakon završetka japanske kolonizacije, pri čemu je stradalo više od 30.000 osoba. Na tom je lokalitetu provedeno istraživanje posjetitelja kako bi se saznala njihova motivacija dolaska (Kang i dr., 2011).

Mjesta mračnog turizma često su mjesta strašnih zločina koja se trebaju sačuvati kako se slični događaji ne bi ponovili: totalitarni komunistički režim, Holokaust, nuklearne nesreće poput Černobila, atomska bomba na Hirošimu, teroristički napad na *World Trade Center* itd. Specifičnost je tih mjesta što posjetitelj mora vizualizirati prošlost, a pritom dolazi do interakcije prošlosti u sadašnjosti. Bivše komunističke države otvorile su muzeje koje se bave dijelima totalitarnih komunističkih režima protiv čovječnosti: Kuća terora (Budimpešta, Mađarska), Muzej komunizma (Prag, Češka), Muzej žrtava genocida (Litva), Muzej komunizma u Vašrelju (mađ. *Hódmezővásárhely*) (Mađarska) (Gabor i Oltean, 2014). Memorijalni muzej terorističkog napada 11. rujna 2001., *Ground Zero*, jedan je od najposjećenijih muzeja u New Yorku kojeg je 2023. godine posjetilo više od 2 milijuna posjetitelja (URL 30). Primjer mračnog turizma je i fascinacija ubojstvom američkog predsjednika J. F. Kennedyja (Lennon i Foley, 2000).

Stone (2006, prema: Miles, 2002) navodi glavne razlike među mjestima mračnog turizma: jedno su lokaliteti povezani sa smrću i patnjom (na primjer *United States Holocaust Memorial Museum* u Washingtonu D. C.), a drugi mjesto smrti i patnje (poput koncentracijskog logora Auschwitz-Birkenau) koji su svakako mračnija. Također, što je vremenski odmak od nekog događaja kraći, mjesto postaje „mračnije“ od onoga u daljoj prošlosti. Uz to, dokle god postoje preživjeli i/ili svjedoci nekog tragičnog događaja i žive u njihovim sjećanjima, ti su događaji „mračniji“ od onih u daljoj prošlosti (Stone, 2006). Borić Cvenić i dr. (2023) tvrde da je Europa model mračnog turizma zbog ratne prošlosti. Tako Prvi svjetski rat nema jednaku „mračnost“ i „težinu“ kao Drugi svjetski rat, dok u Hrvatskoj Domovinski rat zauzima središnje mjesto u tragičnom diskursu.

U Hrvatskoj postoji velik potencijal za razvoj mračnog turizma, koji obuhvaća lokalitete povezane s Domovinskim ratom, Drugim svjetskim ratom i razdobljem Habsburške Monarhije. Iako Kranjčević (2014) smatra da Hrvatska nije spremna turistički valorizirati lokalitete povezane s mračnim turizmom, posebno Domovinskog rata zbog prekratkog vremenskog odmaka, posljednjih godina praksa je pokazala drugačiji trend. Potrebno je istaknuti primjer grada Vukovara, gdje je sedam lokaliteta objedinjeno u tematsku cjelinu pod nazivom „Vukovarski noćturno“ (Vukovarska bolnica, masovna grobnica i Spomen dom Ovčara, Vodotoranj, Memorijalni centar Domovinskoga rata, Memorijalno groblje žrtava iz Domovinskog rata, Spomen dom hrvatskih branitelja na Trpinjskoj cesti, Križ na ušću Vuke u Dunav) (Kesar i Tomas, 2014). Time se razvija i memorijalni turizam, čiji važan aspekt čini i obrazovna komponenta kroz institucionalnu podršku u obrazovnom sustavu. Naime, učenicima osnovnih i srednjih škola u Hrvatskoj obavezan je posjet memorijalnim lokalitetima, što ukazuje na društvenu svijest o važnosti očuvanja kolektivnog pamćenja i suočavanja s prošlošću. Osim Vukovara, slični sadržaji postoje i na drugim lokacijama, poput Muzeja Domovinskog rata u Turnju kod Karlovca, a njihova distribucija često je određena prostornim i povijesnim dinamikama, osobito u pograničnim područjima.

Koncentracijski logori danas su poseban i važan element europskog mračnog turizma (Liyanage i dr., 2015). Europska je unija 1993. godine predstavila zakonodavstvo prema kojem se nacistički koncentracijski logori moraju očuvati kako bi se očuvala memorijalna mjesta. Neki od njih su zaštićeni i otvoreni su za posjetitelje: Auschwitz-Birkenau, Gross-Rosen, Majdanek i Stutthof u Poljskoj, Buchenwald, Dachau i Sachsenhausen u Njemačkoj (Liyanage i dr., 2015).

Turizam se često spominje u kontekstu provođenja aktivnosti u slobodno vrijeme, stoga je izazovno staviti turizam u mračnije kontekste povijesti i smrti. Ako se provodi pažljivo, turizam može biti sredstvo za jačanje društvenih i političkih odgovornosti, pogotovo oko osjetljive teme, koje se onda naziva aktivna kulturna produktivnost (Stojanović, 2022). Kod upravljanja destinacijom mračnog turizma potrebno je postići ravnotežu između komercijalnih i komemorativnih sadržaja (Borić Cvenić i dr., 2023). Johnston (2015) navodi kako geografi mogu doprinijeti razumijevanju emocija i turističkih krajolika smrti te kako koristiti interakciju između turista, turizma i smrti u svrhu razumijevanja osnovnih geografskih načela kao što su prostor, potrošnja i komodifikacija. Geografski aspekt mračnog turizma dolazi do izražaja kroz proučavanje prostora i krajolika smrti, njihove materijalne i nematerijalne dimenzije te kroz psihogeografiju koja objašnjava emocionalne i kognitivne reakcije posjetitelja na takva mjesta.

Prostori Holokausta mogu se definirati kao „sva područja (materijalna i nematerijalna) koja stvaraju i komuniciraju narative o povijesti i suvremenosti Holokausta“ (Stojanović, 2022: 551), odnosno materijalna mjesta koja se odražavaju kroz nematerijalan sadržaj, to jest svjedočanstva. Turizam Holokausta suočava se s komercijalizacijom i komodifikacijom, primjerice u pitanjima kreiranja i provođenja tura, a da se sama priča o Holokaustu ne pojednostavi. Kod prostora koji su moralno i emocionalno transformativni, kao što su mjesta Holokausta, ne koristi se samo turizam već i obrazovna komponenta. Zapravo turizam može služiti kao edukativni interaktivni alat (Stojanović, 2022). U tom kontekstu potrebno je pojasniti i pojam koji povezuje geografiju i Holokaust – psihogeografija. Psihogeografija je „grana geografije koja pokušava razumjeti kako ljudi reagiraju na određena mjesta, njihove fizičke kvalitete i diskurzivne kontekste“ (Stojanović, 2022: 553). U slučaju Holokausta, proučava utjecaj geografskih okruženja na emocije i ponašanje pojedinca na mjestima povezana s Holokaustom, pri čemu turističko iskustvo može služiti kao alat gdje turist postaje svjedok koji doprinosi očuvanju sjećanja na Holokaust (Stojanović, 2022).

2.4.1. Holokaust turizam

Holokaust turizam (*Holocaust tourism*) često se spominje u medijima kao dio šireg koncepta mračnog turizma, odnosno kao selektivnog turizma samog za sebe (Stone, 2006). Holokaust turizam potreban je kako bi se naglasilo značenje tih mjesta na kojima se odaje počast žrtvama nacističke Njemačke. Odnosi se na poseban oblik turizma baštine koji komemorira izgubljene

živote i ljudske tragedije u razdoblju od 1933. do 1945. godine (Hartmann, 2013). Mnogim je posjetiteljima važan posjet ovim mjestima kako bi naučili više o onome što se dogodilo kao i o izgubljenim židovskim zajednicama Srednje i Istočne Europe. Tek manji broj posjećuje iz znatiželje za takvim mjestom. Stoga je Holokaust turizam često u formi edukacijskog turizma jer mu je to jedna od najvažnijih uloga (Hartmann, 2013). Posjetitelji su mlade osobe (učenici, studenti), ali i rodbina i prijatelji žrtava, ili članovi etničke, socijalne i/ili političke grupe. Tako Auschwitz-Birkenau predstavlja i formu hodočasničkog turizma.

Osobe koje posjećuju mjesta Holokausta imaju različite motive. Motiv za posjećivanje takvih mjesta je empatija prema ljudskoj patnji, ali i voajerizam te fascinacija specifičnim ljudskim ponašanjem poput rata i mučenja. Većina turista će doći pripremljena i educirana o Holokaustu te će vjerojatno tražiti uključivanje određenog svjedočanstva ili iskustva. Neki dolaze zbog obiteljske baštine, dok drugi zbog odgovornosti prema prošlosti ili budućnosti. Isto tako, motiv može biti i dolazak na zanimljivo mjesto. Gotovo svi turisti ovog oblika turizma iskusit će pitanje smrti. Međutim, posjetitelji neće ostati na mjestima mračnog turizma, jer se oni naposljetku vrate kući i nastave svoj život (Stojanović, 2022).

Nekoliko je izazova turizma Holokausta. Prvi izazov je usredotočenost na brojke, koje podrazumijevaju broj posjetitelja i broj mjesta, a koje bi trebale stalno rasti. Za ovaj oblik turizma važno je uzeti u obzir kvalitetu tura i učinak koje ima na posjetitelja, a kvantitativni aspekt ostaviti po strani. Drugi izazov je odgovorno, prikladno i svjesno plasirati mjesto Holokausta na turističko tržište. S obzirom da je to etički i politički nabijeno mjesto, ne smije se previše komercijalizirati. Još jedan izazov je kako postići nematerijalnu kvalitetu putovanja u suvremenoj kulturi prožetoj materijalnim vrijednostima, što znači kako se oduprijeti suvenirima. Izazov je i raznolika skupina posjetitelja. Tijekom vođenih tura, vodič bi trebao pokušati doprijeti do svakog posjetitelja. Cilj nije opravdati zločine, već da je fokus na svima (žrtve, počinitelji, promatrači), te ih pažljivo uvesti u svijet traume. Peti izazov su logistički i sigurnosti izazovi koji se odnose na praćenje broja posjetitelja, označavanja ulaznica brojem (što treba izbjegavati jer podsjeća na numeriranje tijekom Holokausta), velike skupine te video nadzor. Izazov je interes posjetitelja za masovnu smrt te disonantna baština (Stojanović, 2022).

Posljednjih dvadesetak godina došlo je do porasta interesa u turizmu Holokausta i koncentracijskih logora (Podoshen i dr., 2015). Posjetitelji koncentracijskih logora, zbog njihovog obilježja

masovnog turizma, gube empatiju kod posjetitelja prema žrtvama. Osim mjesta odavanja počasti žrtvama nacističkog režima, pojavile su se i atrakcije vezane uz Adolfa Hitlera i ostalih vođa Trećeg Reicha (Hartmann, 2013). U Njemačkoj su građevine iz razdoblja nacizma postale turistički popularne, kao i fascinacija za mjesta povezana s Adolfom Hitlerom. U Berlinu je turističko popularno mjesto Hitlerovog bunkera koje nije označeno, ali grupe dolaze i posjećuju to mjesto. Smatra se kako se turizam ove baštine razvija kao mračni turizam i kroz edukacijski aspekt. Primjer edukacijskog aspekta su vila Wannsee konferencije u Berlinu i dokumentacijski centar *Nazi Party Rallying Grounds* u Nürnbergu, kojeg godišnje posjeti oko 200.000 ljudi (URL 31). Popularne lokacije vezane uz Adolfa Hitlera su Braunau am Inn u Austriji (mjesto rođenja), bunker u Berlinu te Orlovo gnijezdo (Berchtesgaden u Njemačkoj) (URL 32).

Iako je posjet tim mjestima u Srednjoj i Istočnoj Europi sada lakše dostupan, najveći i najvažniji muzeji posvećeni Holokaustu nalaze se izvan granica Europe. To su Yad Vashem u Jeruzalemu i United States Holocaust Memorial Muzej u Washingtonu DC (Hartmann, 2013). U Njemačkoj je jako veliki broj koncentracijskih logora i arhitektonskih dokaza nacističke Njemačke, i s jedne strane je to neželjena prošlost koja se želi ukloniti, a s druge strane mora se održavati kako bi se održao podsjetnik na tragična vremena (Hartmann i dr., 2018). Zbog sve češćeg diskursa o poricanju i iskrivljavanju Holokausta (URL 33), potrebno je naglasiti kako je memorijal Auschwitz-Birkenau uvršten na listu UNESCO-ve svjetske baštine 1979. godine (URL 34).

Kao i „turizam Oskara Schindlera“, tako je i „turizam Anne Frank“ posebna kategorija unutar turizma Holokausta. Kuću Anne Frank u Amsterdamu godišnje posjeti oko milijun posjetitelja, a prema podacima iz 2023. Kuću je posjetilo 1.208.208 posjetitelja (URL 35). Muzej ima tri funkcije: memorijalno mjesto, edukacijsko mjesto i književni pejzaž (Hartmann, 2016). Izrađena je ruta *Putevima Anne Frank* koja se sastoji mjesta gdje su se dogodili važni događaji u njenom životu od rođenja u Frankfurtu 1929. do smrti u Bergen-Belsenu 1945. Na svakoj od sedam stanica na tom putu izrađeni su putokazi i ploče s detaljnim informacijama o njenom životu (Hartmann, 2016). Treba spomenuti kako je *Dnevnik Anne Frank* od 2009. na listi UNESCO dokumentarne baštine (URL 36).

Biran i drugi (2011) navode kako literatura o mračnom turizmu nije fokusirana na turističko iskustvo na takvim mjestima. Stoga su proveli istraživanje motivacije posjetitelja u koncentracijskom logoru Auschwitz-Birkenau. Ono što se želi naučiti jesu: informacije (što se

dogodilo, koliko je i kako ubijeno ljudi) i razumijevanje prošlih događaja (zašto se to dogodilo, zašto baš Židovima, zašto se nije spriječilo). Rezultati su pokazali da su edukacijski motivi glavni razlog posjeta, zatim zanimanje turista jer je to poznato mjesto ili da potvrde da su se ti zločini tamo dogodili. Prema dobivenim rezultatima autori predlažu da se mjesto treba prilagoditi različitoj publici, a naglasak interpretacije bi trebao biti na percepciji mjesta. Dakle, ako osoba nema osobnu povezanost s Auschwitzom već posjećuje isključivo iz edukacijskih razloga, trebalo bi uključiti elemente emocionalne prirode kako bi se kod posjetitelja razvila i empatija. Liyanage i dr. (2015) proveli su istraživanje čiji je cilj bio istražiti koliki je utjecaj imao posjet memorijalnom koncentracijskom logoru u Dachau na posjetitelje. Korištena je mikronetnografija¹², putem *TripAdvisor*-a. Pokazalo se da emocije ne splasnu ubrzo nakon posjeta, a tuga, depresija, ljutnja i egzistencijalna pitanja prate posjetitelje dugo nakon posjeta, u nekim slučajevima i godinama (Liyanage i dr., 2015).

Jedan od najzanimljivijih projekata komemoracije žrtava nacističke Njemačke svakako su kameni spoticanja ili *Stolpersteine*. To su mjedene ploče u obliku kocke na kojima se nalazi ime osobe, mjesto smrti i deportacije i godine. Projekt je osmislio njemački umjetnik Guenther Demning 1995. godine, a svrha je da se osoba „spotakne“ i pogleda u pod kao podsjetnik na tragediju koja se dogodila. Kamene se postavljaju ispred mjesta deportacije. U Hrvatskoj taj projekt provodi Centar za toleranciju (URL 37), a do srpnja 2024. u Hrvatskoj je postavljeno više od 100 kamena spoticanja (tablica 3). Centar za toleranciju postavlja kamene spoticanja i za žrtve albanske, bošnjačke, crnogorske, češke, mađarske, njemačke, romske, ruske, slovačke, slovenske, srpske i ukrajinske nacionalnosti (UR 37).

¹² Netnografija je kvalitativna istraživačka metoda koja predstavlja prilagodbu etnografije digitalnom okruženju. Pojam je uveo Robert Kozinets kako bi označio sustavno proučavanje online zajednica i kultura putem analize digitalnih interakcija. Metode koje uključuje su promatranje i prikupljanje online komunikacije (objava, komentara, foruma, društvenih mreža), sudjelovanje istraživača u digitalnim zajednicama, analizu diskursa i interpretaciju značenja. Naglasak je na kontekstualnom, interpretativnom pristupu te na etičkom promišljanju korištenja javno dostupnih i polujavnih online podataka (Kozinets i Gretzel, 2024).

Slika 5. Kamen spoticanja za Leu Deutsch na adresi Gundulićeva 29 u Zagrebu

Izvor: snimila autorica (2025)

U Zagrebu su se kameni spoticanja židovskim osobama (slika 5) postavili 2020. godine, i to njih 21 (slika 5). S vremenom se sve više uključuju razne udruge, projekti i privatne osobe s ciljem sjećanja na židovske žrtve, pa je tako i proširen broj gradova u kojima se postavljaju: Koprivnica, Prelog, Čakovec, Karlovac, Rijeka. U planu je bilo 2024. godine postaviti po jedan kamen u Đakovu i Osijeku, i dva u Velikoj Gorici. Međutim, u nekim se mjestima ne odobrava njihovo postavljanje. U slučaju Donje Dubrave, unatoč inicijativi Židovske općine Čakovec, Općina Donja Dubrava ne dozvoljava postavljanje kamena spoticanja „jer bi to bilo privilegiranje jedne grupacije žrtava u odnosu na drugu“ (Ujlaki i Kovač, 2023: 30).

Tablica 3. Popis kamena spoticanja s obzirom na grad i pripadajućom adresom u Hrvatskoj

Grad	Osobe	Adresa
Čakovec	Julio Fleissig, Magda Fleissig, Vera Fleissig, Helena Neumann, Vilim Neumann	Strossmayerova 1
	Irena Körner, Dionis Zoor	Strossmayerova 3
	Andrija Grünwald, Friederika Grünwald, Dr. Ilija Grünwald (nadrabin), Ljudevit Schwarz	Strossmayerova 11

	Dragutin Scheier, Jolanda Scheier	Kralja Tomislava 2
	Béla Kelemen, Emma Kelemen	Kralja Tomislava 5
	Emanuel Kohnstein, Paula Kohnstein, Terezija Kohnstein, Vilim Kohnstein,	Kralja Tomislava 41
	Terezija Fischer- Hirschsohn, Ernest Hirschsohn, Johanna Hirschsohn, Karoly Hirschsohn, Stjepan Hirschsohn, Zoltan Hirschsohn, Elemer Hoffmann, Olga Hoffmann, Dragutin Lebović, Ivan Lebović, Margit Lebović, Marija Lebović, Petar Lebović, Đuro Leitner, Margit Leitner, Marko Leitner, Stefan Leitner, Vera Leitner, Cecilija Neumann Leitner, Zlata Neumann, Eva Schwarz, Estera Zeisler, Eugenio Zeisler, Hinko Zeisler, Simon Zeisler, Ella Wollner, Vera Wollner, Vladimir Wollner	
Karlovac	Ivo Goldstein	Trg bana Petra Zrinskog 9
	David Meisel	Vladimira Nazora 2
	Filip Reiner	Augusta Cesarca 3
Koprivnica	David Löwy	Trg b. J. Jelačića 14-15
Prelog	Blanka Fišer, Edita Fišer, Suzana Fišer, Nikola Hirschson	Glavna 37
	Dr. Eugen Singer, Geza Singer, Josefina Singer, Marija Singer, Nikola Singer	Glavna 66
Rijeka	Eugenija Werndorfer, Guglielm Werndorfer, Elena Schwarzenberg	Zagrebačka 19
Zagreb	Julio Bornstein	Pantovčak 9
	Lea Deutsch	Gundulićeva 29
	Vlatko Maceljiski Deutsch	Trg P. Krešimira 2
	Debora Domany	Dražkovićeve 57
	Saša Frank	Trg b. J. Jelačića 12
	Miroslav Šalom Freiburger (nadrabin)	Amruševa 8

Richard Fuchs	Martićeve 12
Anna Goldstein	Lopašićeva 5
Arnold Gross	Pod zidom 12
Mavro Gross	Britanski trg 12
Mavro Herzog	Ilica 114
Eugen Hochberger	Kriška ulica 93
Oskar Izrael	Lopašićeva 14
Miroslav Juhn	Boškovićeve 28
Otto Jungwirth	Trg P. Krešimira 19
Julio Kollman	Ilica 33
Hugo Kon, Aleksandar Klein	Petrinjska 7
Zora Marić	I. G. Kovačića 37
Jakob Mayer	Zvonimirova 2
Josip Neumann	Gundulićeve 7
Siegfried Perlberg	Trg N. Š. Zrinskog 2
Mario Sasson	Gajeve 2
Ivo Schreiber	Bolnička cesta 22
Josipa Schlesinger	Paškala Buconjića 10
Lavoslav Schlesinger	Paškala Buconjića 10
Margita Schlesinger	Vlaška 26
Olga Schlesinger	Martićeve 5
Elsa Steiner	Draškovićeve 15
Lavoslav Steiner	Draškovićeve 15
Mira Steiner	Draškovićeve 15
Lavoslav Šik	Amruševa 7

Izvor: Ličanin i dr. (2021; 2023); URL 38; URL 39; URL 40; URL 41; URL 42; URL 43

2.4.2. Turizam groblja

Groblja su prostor, svjedočanstva, sjećanja, informacije i simboli u kojima se ogleda prošlost i povezuje sa sadašnjošću jedne zajednice (Assuncao, 2019). Groblja kao lokaliteti sadrže materijalnu i nematerijalnu baštinu: osobe, umjetnost, skulpture, gravure, urbano planiranje, tradicije i prakse povezane sa smrću. Millán i dr. (2019: 165) definiraju „groblja kao enklave u kojima su umjetnost i sjećanje isprepleteni na jednom mjestu“. Prije pojave javnih parkova, groblja su u 19. stoljeću imala dvostruku funkciju: za pokapanje te kao mjesto za rasonodu. Kasnije su groblja zatvorena kako bi se stvorilo mirno okruženje za tugovanje, poštovanje i privatnost (Tomašević, 2018).

Kada se govori o groblju, može se reći da postoji geografija nadgrobnih spomenika (eng. *tombstone geography*). Nadgrobnici smatraju se povijesnim izvorom, jer iz jezika kojim su napisani može se saznati o političkoj i jezičnoj situaciji vremena kada je spomenik nastao (Albanski i Lehr, 2012). Groblje je antropogeni i sociokulturni izvor, u kojem se vidi organizacija i način života grupe, kulturna baština, te materijalni kulturni, povijesni i turistički izvor (u edukacijskom, estetskom, didaktičkom i nacionalnom značenju). Groblje je prije svega mjesto počivališta i sjećanja. Prema Tanasu (2004), groblja su od nacionalnog značaja jer čuvaju nacionalnu baštinu sljedećim generacijama, povijesni su izvori i dokument. Ona sadrže vrijedne arhitektonske spomenike, skulpture, grobove, grobnice i kapelice. Postoje groblja koja su tako organizirana da podsjećaju na „vrt“ s arhitektonskim i skulpturalnim elementima, a može koristiti prirodnom okolišu (Tanas, 2004).

Gradska su groblja postala dio urbanog turizma, a s obzirom da posjetiteljima nude i prirodne i kulturne aktivnosti, mogu se svrstati kao dio kulturnog turizma, a ne samo asociirati s mračnim ili tanaturizmom (Pécsek, 2015). Pliberšek i Vrban (2018) smatraju da se turizam groblja ne bi trebao isključivo smatrati dijelom mračnog turizma nego općenito kulturnog, jer se smrt kao asocijacija vezana uz groblje prva javlja i asociira na negativne emocije. Predlažu groblja kao priliku i resurs u manjim i ruralnim mjestima za otkrivanje, kreiranje i promociju priča te se čak mogu i razviti kulturne rute kao dio novog turističkog proizvoda. Uz povijesne podatke, knjige i građevine, i groblja imaju povijesnu ulogu u stvaranju urbanog turističkog proizvoda (Pliberšek i Vrban, 2018). Kroz životne priče osoba pokopanih na groblju, groblje se može iskoristiti za privlačenje

posjetitelja, koje ne mora biti samo za značajna groblja, već i za ona manja, ruralna (Pliberšek i Vrban, 2018).

U Europi se razlikuju tri glavne grobljanske kulture, koje se dijele prema državama u kojima se one prakticiraju (Pécsek, 2015, prema: Tarr, 2012). Jednu od njih čine europske romanske države (Francuska, Italija, Španjolska, Portugal) kod kojih se pažnja obraća na grobnice i kripte. Slijede europske zapadne države (Njemačka, Nizozemska, Engleska) gdje je prirodni krajolik glavni, odnosno travnjaci imaju prednost pred cvijećem i drvećem, a treću skupinu čine nordijske države (Švedska, Norveška, Danska) koje imaju travnata groblja bez puteva, cvijeća i drveća. Države Srednje Europe kombiniraju grobljansku kulturu latinskih i zapadnih država (Pécsek, 2015, prema: Tarr, 2012).

Groblja se kao turistički lokaliteti javljaju početkom 19. stoljeća, a groblje Pere Lachaise u Parizu prvo je imalo turističku posjećenost te je danas jedan od turističkih atrakcija grada. Uz mračni se turizam veže i turizam groblja ili nekroturizam ili tanaturizam kao njegovi podoblici. Turisti kod ovog oblika turizma posjećuju groblja gdje pritom istražuju umjetničku, arhitektonsku i povijesnu baštinu krajolika (Millán i dr., 2019). Pojam *turizam groblja* (eng. *cemetery tourism*) prvi je put korišten na *International Congress on Contemporary Cemeteries* 1992. godine, a na *International Charter of Morelia* 2005. opisana je njihova turistička praksa. Tada je definiran kao poveznica s kulturnim turizmom (Assuncao, 2019).

Danas su groblja aktivni dio urbane povijesti te su postali s vremenom dio gradskih kulturnih krajolika. Groblja se posjećuju i zbog zanimanja za obiteljsku povijest (genealoški turizam), posjet ratnim spomenicima ili poznatim osobama (primjerice *Kuća cvijeća* u Beogradu). Posjet groblju može biti primarna ili sekundarna motivacija putovanja (Tomašević, 2018). Prema motivima posjeta, turizam groblja može se podijeliti na obiteljski, kulturni, nacionalni (memorijalni), prirodni, politički i vjerski (Tomašević, 2018). Groblja su donedavno bila zatvorena za javnost i bila su otvorena samo za ožalošćenu obitelj. Danas se groblja u SAD-u koriste za promociju i razna događanja: koncerti, povijesni performansi, predavanja, utrke bicikla, kino na otvorenom i slično (Tomašević, 2018), dok bi se ovakve prakse u Europi smatrale uvredljivima.

Groblja se danas mogu pronaći u turističkim brošurama kao standardni inventar lokacija koja se trebaju posjetiti (Pliberšek i Vrban, 2018). Putovi groblja kao turistički proizvod predstavljaju alternativu i/ili dodatak postojećoj turističkoj ponudi. Takvi putovi kombiniraju kulturnu i prirodnu

baštinu (Dancausa Millán i dr., 2019). Gradska groblja mogu poslužiti za produljenje boravka na *city breaku* (Pécsek, 2015). Stone (2006) je na svojoj ljestvici mračnosti svrstao groblja na tamniju stranu spektra, jer su to mjesta smrti koja imaju edukacijsku ulogu, daje povijesne informacije i interpretaciju prošlosti.

Pécsek (2015) smatra kako se ulaz na groblja kao turističkih posjeta ne bi trebao naplaćivati, jer bi to bilo nemoralno. Prema tome, kvantitativni podaci o broju posjetitelja nekog groblja teško se prikupljaju. Istraživanje Millán i drugih (Millán i dr., 2019) na Putovima groblja u Andaluziji pokazalo je da su posjetitelji ovog podoblika mračnog turizma mlade osobe s visokim stupnjem obrazovanja, a prije posjeta informiraju se putem interneta i društvenih mreža, ponajviše jer mračni turizam nije dovoljno oglašen u brošurama ili među turoperatorima.

Židovsko groblje danas je najvažniji element preostale židovske baštine jer dokazuje postojanje veće ili manje židovske zajednice na nekom području. Ona su dio kulturnog krajolika, ali i turizma (Shokin i Migliori, 2021). Europska židovska groblja fizički su dokaz odnosno simbol razdoblja nakon Holokausta (Carmel i dr., 2020). Pretpostavlja se da je na prostoru Europe prije Drugog svjetskog rata bilo oko 20.000 židovskih groblja, ali je gotovo polovica uništena. Mnoga židovska groblja su u poslijeratnom razdoblju pa sve do danas, uništena na način da su srušena buldožerom, na njima je nešto izgrađeno, preorana su ili je iskorišten kamen s nadgrobnih spomenika. No, velik dio je i zapušten, kao posljedica starosti, veličine groblja, smanjenja ili nedostatka židovske zajednice koja bi ga održavala, manjka financiranja, zaštite i strateških resursa za njihovo održavanje, a problem stvaraju i pravno-imovinski odnosi (Carmel i dr., 2020).

Kod turističke valorizacije židovskih groblja postavlja se pitanje može li se svako od njih valorizirati. To ovisi o nekoliko faktora. Promatra li se židovsko groblje u kontekstu lokalne i regionalne baštine, potrebno je odrediti postoji li u mjestu sinagoga, spomenik ili ostala židovska baština, te postoje li u blizini rute židovske baštine. Važan je i lokalni entuzijazam koji se manifestira u postojanju želje lokalne vlasti ili dionika za očuvanjem židovskog groblja. Pri tome se treba utvrditi postoji li židovska zajednica, turistička agencija, lokalni povjesničar ili zainteresirani učenici i nastavnici lokalnih škola (Szemző i dr., 2020). Pojedina židovska groblja estetski su privlačnija i pristupačnija turistima, dok ona uništena i manje spektakularna predstavljaju izazov za očuvanje i razvoj židovske baštine, a upravo su ta groblja posljednji podsjetnik na prisustvo židovske zajednice u nekom mjestu (Carmel i dr., 2020).

Sve do 1990-ih, većina posjetitelja židovskih groblja bili su Židovi koji su „posjećivali obiteljske grobove, odavali počast grobnicama važnih rabina, podizali spomenike Holokausta i komemorirali Šou“ (Carmel i dr., 2020: 67). S vremenom se tipologija posjetitelja promijenila, a svi su oni jednako važni, bilo da su to lokalni ili međunarodni, sekularni ili religiozni židovski turisti (Szemző i dr., 2020). Nekoliko je tipova posjetitelja židovskih groblja: oni koji su se došli moliti (rodbina ili hodočasnici), rodbina, sudionici memorijalnog događaja, sudionici obrazovnih putovanja/seminara, turisti (koji sve posjećuju, a motiv je neobičnost mjesta) te individualne osobe koje ne pripadaju nabrojenim kategorijama (Szemző i dr., 2020).

Korištenje židovskih groblja u turizmu može imati pozitivnu stranu kroz poticanje znatiželje, pozornosti i financiranje, dok je negativna strana teška povijest koju ta groblja sadrže. Upravo su postizanje ravnoteže vjerovanja i religije izazovi kod razvoja židovskih groblja kao turističkih atrakcija, jer nisu tradicionalno namijenjena za posjetitelje (Szemző i dr., 2020). Izazov su i lokacija, veličina i održavanje groblja (Carmel i dr., 2020).

Židovska groblja važna su zbog edukacije, sastavni su dio kulturne baštine za nežidove te sekularnih židovskih zajednica. Za njihovo turističko korištenje važna je lokacija, jer što su bliže urbanom središtu ili turističkom centru unutar naselja, jednostavnije ih je promovirati. Prednost uključivanja židovskih groblja u turizam je pomoć u očuvanju samog lokaliteta. To dovodi do mogućnosti za čišćenjem i obnovom groblja koja su zapostavljena. Time se istovremeno razvija turizam židovske baštine i život židovskih zajednica. Potencijal groblja vidljiv je u razvoju mračnog turizma i turizma sjećanja, kroz estetsko vrednovanje nadgrobničkih spomenika, percepciji groblja kao parkovima ili vrtovima te njihovo uključivanje u tematske turističke rute (Carmel i dr., 2020).

Danas su brojna europska židovska groblja turistički valorizirana i to na nekoliko načina. Mogu biti kao dio muzeja, kao što su u Pragu, Wrocławu i Frankfurtu, ili kao samostalna destinacijska atrakcija, primjerice u Londonu, Varšavi i Plymouthu. Mogu biti mjesta (religijskog) hodočašća (Màd u Mađarskoj), kao dio itinerara židovske baštine (Brno) ili dio lokalnih ruta baštine (Carmel i dr., 2020).

Groblje može predstavljati mjesto iskustva židovske kulture, kao što bi se odabrao odlazak u muzej. Na židovskom se groblju uočava umjetnost, bez obzira je li ona originalno židovska ili sekularna, ali zasigurno postoje židovska obilježja (Menachemson, 2007). Razlikuju se sefardska i aškenaska

grobља. Iako postoje sefardska groblja koja izgledaju kao aškenaska (odnosno kombinirana), sefardska groblja su ona gdje velika većina grobnih mjesta ima horizontalne ploče. S druge strane, Aškenazi su preuzeli kršćansku tradiciju gdje koriste okomite nadgrobne spomenike (Menachemson, 2007). Korištenje horizontalnih ploča posljedica je muslimanskog utjecaja u Sjevernoj Africi i Bliskom Istoku (Menachemson, 2007). Menachemson (2007) navodi da su groblja muzeji u malom. Iako je glavna svrha groblja memorijalizacija pokopanih, postali su i svojevrsan repozitorij specijalnih oblika umjetnosti koji je vidljiv na nadgrobnim spomenicima. Danas mnoga groblja sadrže spomenike Holokaustu (Menachemson, 2007). „Kamenčići na nadgrobnim židovskim spomenicima pokazuju ostalim posjetiteljima da pokojnik nije zaboravljen“ (Menachemson, 2007: 22). Na UNESCO-voj su listi Svjetske baštine 96 groblja na popisu (URL 44). Od njih 96, čak je 10 židovskih groblja (tablica 4).

Tablica 4. Židovska groblja na UNESCO-voj listi Svjetske baštine

	Groblje	Mjesto	Država
1.	Židovsko groblje u Kazimierz	Krakov	Poljska
2.	Židovsko groblje	Essaouira	Maroko
3.	Židovsko groblje	Marakeš	Maroko
4.	Dva židovska groblja	Meknes	Maroko
5.	Staro židovsko groblje	Prag	Češka
6.	Židovsko groblje	Rammelsberg i Goslar	Njemačka
7.	Stara židovska groblja	Mainz i Worms	Njemačka
8.	Židovsko groblje	Tokaji	Mađarska
9.	Židovsko groblje	Třebíč	Češka
10.	Židovsko groblje	Krems	Austrija

Izvor: URL 44

Udruga značajnih groblja u Europi (*Association of Significant Cemeteries of Europe - ASCE*) je mreža javnih i privatnih organizacija koja se brinu o grobljima od povijesne ili umjetničke važnosti (URL 45). Naglašavaju kako groblja pripadaju i materijalnoj i nematerijalnoj baštini, kao svjedoci lokalne povijesti te otkrivaju kulturni i vjerski identitet zajednice. Organizacija je osnovala

tematski put nazvan Put europskih groblja, koji je uvršten u Europske kulturne rute (URL 46). Na tom se popisu nalaze i hrvatska groblja: Kozala i Trsat u Rijeci, kršćansko groblje Dubovac u Karlovcu, Mirogoj u Zagrebu i Gradsko groblje u Varaždinu. Od židovskih groblja, jedino je na popisu Židovsko groblje u Ulici Salgótarjáni u Budimpešti (URL 47). Zadnji vikend u svibnju održava se Tjedan upoznavanja groblja Europe čija je svrha promicanje europskih obilježja i vrijednosti muzeja na otvorenom. Svrha je povećati svijest o europskoj grobljanskoj baštini i običajima, tradiciji i grobljanskoj umjetnosti. Time se promovira kulturni turizam, dodaje nova ponuda na tržište dok se istovremeno razvija suradnja s drugim europskim državama.

Assuncao (2019) u svom radu o Gradskom groblju u Louresu navodi sadržaj na informacijskoj ploči: povijest groblja, karta putova i brojeva na groblju s toponimima, najvažnija nadgrobna mjesta i kontakt za posjet. Groblja su održiva, ne zahtijevaju puno ulaganja jer već postoji osnova, ali nerijetko je potrebna obnova (Assuncao, 2019). Groblje Mirogoj u Zagrebu smatra se „vrtom za preminule“, a karakteriziraju ga skulpture, kojima groblje postaje vanjska umjetnička galerija. Neka od najpoznatijih svjetskih groblja su Pere-Lachaise u Parizu i Staro židovsko groblje u Pragu (Millán i dr., 2019).

2.5. Motivacija posjetitelja za turizam židovske baštine

Motivacija igra ključnu ulogu u kulturnom turizmu jer su kulturni turisti drugačije motivirani za putovanja od ostalih turista (Jelinčić, 2008). Kulturni turist ima specifične interese, u prosjeku troši i kupuje više, duže boravi u destinaciji te je aktivniji od „prosječnog turista“ (Jelinčić, 2008). Karakteristike kulturnog turista su sljedeće: uglavnom su to žene, visokoobrazovane osobe s visokim prihodima jer si mogu priuštiti boravak u destinaciji, u dobi od 30 do 50 godina. Informacije o destinaciji koju posjećuju najčešće pronalaze putem interneta (58 %), potom putem preporuka obitelji i prijatelja (48 %), a zatim iz brošura (33 %). Motivi za posjećivanje kulturnih destinacija i lokaliteta su edukacija, društvo, rekreacija, razgledavanje, dobivanje emocionalnog ili duhovnog iskustva, opuštanje (Timothy, 2021). Jedan od motiva može biti i nostalgija, koju Timothy (2021) dijeli na dvije razine: nostalgija za vlastitom prošlošću i društvena nostalgija. Prema njemu je židovska baština i materijalna (sinagoge, groblja, spomenici) i nematerijalna (vjerske prakse, vjerovanja, ceremonije).

Za kulturne turiste Hrvatske značajan je podatak o povećanju broja britanskih turista koji su poznati kao veliki potrošači kulture na putovanjima. Uz britanske turiste, važan je i porast američkog, francuskog, belgijskog, izraelskog, nizozemskog i ruskog tržišta. Uglavnom dolaze individualno. Hrvatska bez obzira na bogatu prirodnu i kulturnu baštinu još uvijek ima najvažniji turistički proizvod „odmor na moru i suncu“ (Jelinčić, 2008). Profil kulturnih turista u Hrvatskoj analiziran je kroz recentna TOMAS istraživanja Institut za turizam (2023), koja pružaju najnovije podatke o motivaciji, stavovima i potrošnji posjetitelja. U nastavku će se prikazati rezultati istraživanja *Stavovi i potrošnja posjetitelja kulturnih atrakcija i događanja u Hrvatskoj – Tomas kulturni turizam* (2009) i *Stavovi i potrošnja turista i jednodnevnih posjetitelja u Dubrovniku* (2018).

Istraživanje stavova i potrošnje turista u Hrvatskoj 2022. koje je proveo Institut za turizam (2023) pokazalo je da većinu turista u Hrvatskoj čine inozemni turisti (78,6 %). Najviše ih je iz Njemačke, zatim Slovenije, Austrije i Italije. Prosječna je starost 42 godine, a u dobnoj strukturi većina posjetitelja (60 %) je srednje životne dobi (30-49 godina), mlađih od 30 godina je 15 %, a četvrtina je starije od 50 godina. Motivacija dolaska podijeljena je na Jadransku i Kontinentalnu Hrvatsku (tablica 5). Glavni motiv za dolazak u Jadransku Hrvatsku su more (83,2 %) i priroda (63 %). Posjet destinacijama kao *citybreak* odmor je na 19 %, a slijede gastronomija (18,5 %) i razgledavanje znamenitosti (11,4 %). Kultura kao motiv nalazi se tek na sedmom mjestu. S druge strane, motivi posjetitelja u Kontinentalnoj Hrvatskoj disperzno su podijeljeni, gdje je posjet gradovima na prvom mjestu (23 %), zatim posao (22 %) i priroda (29 %). Kultura je na petom mjestu s 13,4 %, što je veća motivacija dolaska nego na Jadranu.

Gotovo polovica posjetitelja (42 % ima fakultetsko obrazovanje, a među njima je 63 % motivirano kulturnom i umjetnošću. Što se tiče duljine boravka, polovica (54,3 %) boravi u destinaciji do sedam dana. Analizirajući aktivnosti koje posjetitelji koriste za vrijeme boravka u destinaciji, vidljivo je da su posjeti povijesnim građevinama te muzejima, izložbama i galerijama na šestom (16,6 %) i sedmom mjestu (15,1 %). Kada se promatraju izvori informiranja, najviše se koriste internetske tražilice (49 %) i aplikacije (46 %), a jednako društvene mreže i turističke agencije (23 %). Lokalno stanovništvo kao izvor informacija koristi tek 15 % posjetitelja. Gotovo svi posjetitelji ovog istraživanja (92 %) ocijenili su boravak s vrlo visokim stupnjem zadovoljstva. Također će većina vrlo vjerojatno i vjerojatno preporučiti destinaciju.

Tablica 5. Motivi dolaska u Hrvatsku prema TOMAS 2022/23 istraživanju

	Jadranska Hrvatska			Kontinentalna Hrvatska	
	Motiv	%		Motiv	%
1.	More	83,2	1.	Gradovi (<i>city break</i>)	23,1
2.	Priroda	63,1	2.	Posao	22,0
3.	Gradovi (<i>city break</i>)	19,0	3.	Priroda	20,0
4.	Gastronomija	18,5	4.	Posjet rodbini i prijateljima	14,3
5.	<i>Touring/sightseeing</i>	11,4	5.	Kultura i umjetnost	13,4
6.	Zabava i festivali	9,0	6.	<i>Touring/sightseeing</i>	12,9
7.	Kultura i umjetnost	8,8	7.	Gastronomija	11,0
8.	Manifestacije i događanja	8,4	8.	<i>Wellness/toplice</i>	9,1
9.	Sport i rekreacija	8,0	9.	Zdravstveni razlozi	7,9
10.	Selo/ruralno područje	4,6	10.	Selo/ruralno područje	7,8

Izvor: Institut za turizam, 2023

Stavovi i potrošnja posjetitelja kulturnih atrakcija i događanja u Hrvatskoj – Tomas kulturni turizam 2008. publikacija je Instituta za turizam koji je izradio prvo takvo sveobuhvatno istraživanje u Hrvatskoj koje je provedeno 2008. godine. Cilj je bio prikupiti podatke o obilježjima turističke potražnje i potrošnje posjetitelja kulturnih atrakcija i događanja sa svrhom donošenja kvalitetnih odluka za razvoj i promociju kulturno-turističkih proizvoda. Istraživanje je provedeno strukturiranim upitnikom na jedanaest jezika, koji je dan posjetiteljima nakon napuštanja kulturnih atrakcija ili događaja. Rezultati istraživanja pokazali su da su posjetitelji srednje i mlađe dobi, s nešto većim udjelom muškaraca (53 %) te da su uglavnom fakultetski obrazovani ili imaju završenu višu školu. Uglavnom su to inozemni posjetitelji (najviše iz Italije, Njemačke, Francuske i Ujedinjenog Kraljevstva), dok domaći posjetitelji dolaze iz matične ili okolnih županija. Istraživanje je pokazalo da je većina posjetitelja „motivirana željom za učenje, u kombinaciji s imidžem ili reputacijom atrakcije/događanja, znatiželjom te željom za druženje s osobama u pratnji.“ Unaprijed su informirani o kulturnoj atrakciji ili događanju te je većina u prvom posjetu. Iznimke su događanja gdje je 52 % njih u ponovljenom posjetu.

Institut za turizam proveo je 2018. istraživanje turista u Dubrovniku te su rezultati objavljeni u publikaciji *Stavovi i potrošnja turista i jednodnevnih posjetitelja u Dubrovniku u 2018. godini*. Publikacija sadrži profil gostiju i obilježja potrošnje gostiju u hotelima i obiteljskom smještaju. Prvo je to cjelovito istraživanje usmjereno isključivo na turističku potrošnju grada Dubrovnika. Profil posjetitelja je sljedeći: prosječna je dob 42 godine, najčešće dolaze iz Ujedinjenog Kraljevstva i Italije, 66 % ih je s višim i visokim obrazovanjem, dvije trećine dolazi u pratnji partnera, a čak 86 % posjetitelja je prvi put u Dubrovniku. Što se tiče prijevoznog sredstva, većina (85 %) dolazi zrakoplovom. Glavna motivacija za dolazak je odmor i rekreacija (72 %), a slijede nova iskustva (54 %), gastronomija (49 %), kulturna mjesta i događaji (44 %).

Kada se razmatraju istraživanja o motivaciji i profilu posjetitelja kulturnih atrakcija, slična istraživanja usmjerena na turizam židovske baštine u Hrvatskoj još nisu sustavno provedena. Ne postoje posebni strateški planovi niti zajednički marketinški materijali koji bi omogućili bolji uvid u problematiku motivacije za turizam židovske baštine. Međutim, u međunarodnoj literaturi provedeno je nekoliko istraživanja posjetitelja židovske baštine koji se mogu iskoristiti kao osnova za usporedbu.

Ispitane su karakteristike posjetitelja sinagoge *Pod Białym Bocianem* (eng. White Stork) u Wroclavu i na koji način rezultati doprinose istraživanju turizma židovske baštine (Duda-Seifert, 2016). Metode koje su korištene u istraživanju su anketiranje, intervjuiranje i opažanja, a lokalno gradsko stanovništvo je isključeno. Rezultati dobiveni od 168 ispitanika pokazalo je da posjetitelje sinagoge čine 57 % žena, 54 % zaposlenih, i 33 % umirovljenika. Najviše je posjetitelja iz Njemačke, zatim iz Poljske (turisti koji nisu iz grada Wroclawa), potom iz Izraela, SAD-a i Ujedinjenog Kraljevstva. Motiv dolaska u Wroclaw je razgledavanje, a dolaze s članovima obitelji ili s prijateljima. Trajanje je putovanja između 2 do 3 i 4 do 7 dana. Sinagogu godišnje posjeti oko 20.000 posjetitelja. Informacije o sinagogi dobivali su iz tiskanih vodiča, tek onda s interneta. Glavni razlog posjeta sinagogi bio je interes za židovsku kulturu. Duda-Seifert (2016) navodi kako A. M. Rohrscheidt (2008) profilira turiste židovske baštine kao kulturološki motivirane, često srednje ili starije životne dobi i s visokim stupnjem obrazovanja.

Istraživanje koje je provedeno 2016. godine pokazalo je da se 81 % odraslih Izraelaca identificira kao Židovi (Tregerman, 2021). Posljednjih je godina primjećen porast turista iz SAD-a i Kanade koji se zanimaju za židovsku kulturu na Malti. Porastu broja turista židovske baštine doprinijela je

direktna zrakoplovna linija između Tel Aviva i Malte. Time su se stečeni uvjeti za razvoj kulturnih itinerara. Zbog porasta posjetitelja zainteresiranih za židovsku baštinu na Malti, kreirane su posebne tematske ture. Zammit (2020) dijeli posjetitelje na Malti u dvije grupe: oni koji su zainteresirani za bilo što židovsko, i na one koji su blago zainteresirani, ali ih zanima posjet Malti. Važni židovski lokaliteti na Malti su sinagoga u Medini i *Jewish silk market*.

U istraživanjima mračnog turizma posebna se pozornost posvećuje razlikama među tipovima posjetitelja, osobito onima koji s mjestom imaju osobnu povezanost. Jedan tip takvih posjetitelja su potomci žrtava Holokausta koji imaju osobnu i snažnu emocionalnu povezanost s takvima mjestima. Abraham i dr. (2021) smatraju da ukoliko postoji pozitivna slika mjesta mračnog turizma, tada će biti i jača želja kod preživjelih i obitelji žrtava za posjećivanjem. U svojem su istraživanju proučavali stavove, motivacijske faktore i emocije vezane za mjesta turizma Holokausta te postoji li želja kod potomaka žrtava da ih posjete. Rezultati su pokazali da bi veliki broj osoba iz druge generacije potomaka Holokausta izražava nespornost za posjet Poljskoj zbog negativnih emocija i odbojnosti prema Poljskoj i njenoj ulozi u Drugom svjetskom ratu te imaju negativne stavove prema Muzeju i logoru Auschwitz-Birkenau. Kada je riječ o konkretnim razlozima neposjećivanja, ispitanici najčešće navode zdravstveno stanje. Takav nalaz ne mora biti u suprotnosti s prethodno iskazanim negativnim emocijama i odbojnošću, već ih može nadopunjavati. Snažne emocije povezane s mjestima stradanja, poput tuge, traume ili anksioznosti, mogu se percipirati kao potencijalno narušavanje psihičkog i fizičkog zdravlja (Abraham i dr., 2021).

Sinagoga u Cordobi postala je jedna od najvažnijih atrakcija turizma židovske baštine u Španjolskoj. Jimber del Rio i dr. (2020) analizirali su očekivanja i zadovoljstvo posjetom sinagoge u Cordobi na 350 ispitanih posjetitelja. Prosječni je posjetitelj srednjih godina (između 40 i 59), nešto je više muškaraca (54,1 %) nego žena, polovica ima visoko obrazovanje, dok je oko 42 % ispitanika stranih posjetitelja. Iako su ispitanici ocijenili posjet sinagogi relativno visokom ocjenom (7,3 od 10), njihova u očekivanja prije posjeta bila veća te nisu u potpunosti ispunjena (6,57 od 10). Razlika između ovih ocjena može se objasniti time što su posjetitelji dolazili s visokim anticipiranim očekivanjima kulturnog i emotivnog doživljaja mjesta, koja realno iskustvo nije u potpunosti zadovoljilo, iako je percepcija kvalitete posjeta bila visoka.

Na primjeru tranzitnog logora Westerborka u Nizozemskoj, provedeno je istraživanje u motivaciji posjeta mjesta smrti i patnje (Isaac i Cakmak, 2014). Prosječna starost ispitanika bila je između 31 i 40 godina, 56 % čine žene, a ispitanici su visokog stupnja obrazovanja. Četvrtina ispitanika je prethodno posjetila lokalitet, a 60 % je već bilo na nekom mjestu Holokausta. Za razliku od muškaraca, žene su imale snažnije motive za posjet mjestu, a čest je motiv znatiželja (Isaac i Cakmak, 2014). Prema istraživanju turizma groblja provedenog u Cordobi (Millan i dr., 2019), profil posjetitelja mračnog turizma su mlade osobe visokog obrazovanja koje su zadovoljne ovim tipom turizma te koje bi to iskustvo ponovile na drugim rutama.

3. PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA

U ovom će se poglavlju analizirati dosadašnji znanstveni radovi na temu turizma židovske baštine, koji su pristupi i metode korištene u prethodnim istraživanjima, koja se baština smatra židovskom te prostorni pregled istraživanja s obzirom na židovsku tradiciju. Predstavljani su rezultati analize strateških dokumenata na nacionalnoj razini i u odabranim studijama slučaja kako bi se ispitalo je li židovska baština uključena u strateške planove kao dio kulture sjećanja.

Posljednjih se godina u znanstvenoj literaturi pojavio novi oblik turizma: turizam židovske baštine. Turizam sa židovskom tematikom je od 1990-ih prepoznatljiv unutar šireg kulturnog turističkog tržišta, gdje najvažniju ulogu imaju javne vlasti i privatni dionici. U dosadašnjim provedenim istraživanjima, promatraju se mjesta Holokausta, sefardska baština, organizacija RED te posjetitelji židovske baštine. Predmet istraživanja je cjelokupna židovska baština u nekom mjestu ili državi, a ne fokusira se na pojedini element.

Židovska arhitektonska baština uvijek će biti dio lokalne kulturne baštine te je stoga treba otkriti, održavati i cijeniti njenu vrijednost. Međutim, Europa se danas suočava s problemom istraživanja i očuvanja židovske baštine koja zahtjeva održavanje i valorizaciju, što je može biti izazovno zbog male ili nepostojeće židovske populacije. Kao alat za njeno očuvanje može se koristiti metoda 3D digitalizacije koja je korištena na primjeru Eve Heyman iz Oradee u Rumunjskoj, koju se još naziva „dijetetom Holokausta“ i „Annom Frank Transilvanije“ (Grams i dr., 2022). Još jedna metoda digitalizacije židovske baštine je korištenje mobilnih aplikacija u turističke svrhe u najvažnijim destinacijama turizma židovske baštine. Židovska se baština prilagođava turističkoj potražnji, pa su time kreirane aplikacije sa židovskim itinerarima. Multimedijalne ture javljaju se u Poljskoj, Mađarskoj, Češkoj i Litvi (Gaižutyte-Filipavičienė, 2020). U Poljskoj postoji virtualana tura POLIN muzeja u Varšavi *Warsaw, Varshe*, mobilne aplikacije *Warsaw Ghetto* i *Krakow-Kazimierz*. U Budimpešti je u ponudi multimedijalna tura *Judapest*. U Češkoj su dostupne aplikacije *Jewish Bohemia* i *Jewish Moravia*, dok su u Litvi su *Discover Jewish Lithuania* i *Alternative Guide: The Lost Artistic Kaunas*. Ovakvo korištenje židovske baštine može poslužiti i za razvoj genealoškog turizma. Moderne tehnologije, mobilne multimedijalne ture i aplikacije, dizajnirane su radi jednostavnijeg pronalaženja turističkih objekata na karti, a dodatno mogu stajati fotografije i popratni tekst (Gaižutyte-Filipavičienė, 2020).

Židovska se baština istražuje i kroz vizualni sadržaj. Provedena je analiza vizualnog sadržaja fotografija u Budimpešti kako bi se istražilo turističko iskustvo, a rezultatom analize identificiralo se područje židovske baštine u gradu (Michalko i dr., 2022). Istraživanjem netnografskih podataka ispitana je poveznica turističkih aktivnosti s povijesnim mjestima Holokausta u Njemačkoj i Poljskoj, odnosno koji su procesi donošenja odluka za putovanja na takva mjesta (Podoshen i Hunt, 2011). Metoda netnografije pokazala je da značaj broj Židova izbjegava bilo kakve turističke aktivnosti vezane uz Njemačku i Poljsku, posebice s mjestima Holokausta, iako je prošlo više od 60 godina (u trenutku istraživanja) od oslobođenja. Takve osobe posjećuju muzeje posvećene Holokaustu kao alternativu za komemoraciju i edukaciju o istom, pri čemu se ističu *Yad Vashem* i *United States Holocaust Memorial Museum* koji se nalaze u Državi Izrael i SAD-u, a one se ne odnose neprijateljski prema Židovima. Wight (2020) je proveo netnografsko istraživanje analize diskursa društvenih mreža (*Facebook* i *TripAdvisor*) za tri europska mjesta Holokausta: Kuća Anne Frank, Auschwitz-Birkenau Memorijal i Židovski muzej u Berlinu. Smatra kako društvene mreže igraju važnu ulogu pri odabiru destinacije. Analizom su identificirana četiri diskursa: vrijednost, egzistencijalna tjeskoba, emocije, prioriteti i očekivanja posjetitelja. U Berlinu je provedeno kvalitativno istraživanje na koji su način njemačka vlada i privatne turističke industrije pristupile turizmu židovske baštine te kakvo iskustvo imaju židovski posjetitelji u Berlinu. Korištene su metode intervjuiranja, opažanja, sudjelovanja u turama te netnografska analiza *TripAdvisor*-a. Posjeti Njemačkoj mogu izazvati emotivna previranja među židovskim turistima, dok spomenici i muzeji posvećeni Holokaustu doprinose percepciji posvećenosti suočavanju s prošlošću te omogućuju jačanje identiteta i pomirenje sa sadašnjom njemačkom državom (Blankenship, 2018).

Za istraživanje korištenja židovske baštine u turizmu mogu se koristiti i turistički vodiči. Analiza vodiča *The Rough Guide to Poland* iz 1990-ih pokazuje da je turizam židovske baštine orijentiran na turizam sjećanja u odsutnosti Židova koji je ponuđen zapadnim posjetiteljima (Cole, 2018). Posjetitelje se upućuje na mjesta u kojima su Židovi živjeli prije Holokausta, gdje je njihovo sjećanje bilo u opasnosti da se uništi u razdoblju komunizma i postkomunizma. Takva mjesta s turizmom Holokausta dijele naglasak na židovskoj odsutnosti (Cole, 2018).

Istraživanja turizma židovske baštine uglavnom su fokusirana na sve elemente židovske baštine, odnosno one postojeće, u nekom gradu ili državi te postoji li mogućnost za razvoj tih elemenata u turistički proizvod. Elementi židovske baštine kartirani su u Coimbri u Portugalu te je predstavljen prijedlog rute u svrhu genealoškog turizma. Istraživanje je provedeno kroz sekundarnu literaturu

(knjige i članci) kako bi se otkrile ključne karakteristike židovske kulture u Coimbri (Santos i dr., 2024). U Španjolskoj je židovska baština transformirana u turistički proizvod zahvaljujući organizaciji RED (Krakover, 2013; Russo i Romagosa, 2016).

Turizam židovske baštine istraživan je u Bukureštu kroz studiju slučaja židovske zajednice (Corsale, 2017) i potencijala židovske kulturne baštine kroz indeks atraktivnosti (Bogan, 2022), a čine ju sinagonalna arhitektura, židovske škole, trgovine, kuće ili banke u vlasništvu imućnih židovskih osoba (Bogan, 2022). Grad Lavov istraživan je iz perspektive turizma židovske baštine (Corsale i Vuytsyk, 2018), kao i Lavovska oblast, na čijem su primjeru raspravljani teoretski i metodološki temelji židovske kulturne baštine kao modernog turističkog izvora (Haba i dr., 2020).

Turizam židovske baštine istraživan je u tri makedonska grada (Skopje, Štip, Bitola), gdje se židovska zajednica primarno ne asocira uz Holokaust i mračni turizam (Petrevska i dr., 2017). Smatra se da bi turizam židovske baštine mogao pridonijeti razvoju urbanog turizma u ta tri makedonska grada, a u Štipu i Bitoli vođen je ekonomskom motivacijom za razvoj te bi ovaj oblik turizma mogao dovesti do dodatnog turističkog interesa (Petrevska i dr., 2018).

U Siracusi je korištena metoda intervjua kako bi se doznalo na koji način židovski i nežidovski dionici gledaju na razvoj turizma židovske baštine (Corsale i Krakover, 2018). Najvažniji dionici svakako su posjetitelji kojima se i prilagođava turistički proizvod.

U Krakovu je provedeno anketiranje posjetitelja među posjetiteljima židovske baštine (N=406), s ciljem utvrđivanja njihove motivacije, stavova i iskustva posjeta mjesta židovske baštine (Duda-Seifert i Kajdanek, 2021). Istraživanje je pokazalo da među posjetiteljima prevladavaju žene, osobe starije dobne skupine te osobe s visokim prihodima i visokom razinom obrazovanja. Na temelju razine interesa i motivacije u sadržaje židovske baštine, izdvojene su tri skupine posjetitelja: opći kulturni turisti, kojima je židovska baština dio šireg kulturnog itinerara, specijalizirani kulturni turisti, kod kojih interes za židovsku povijest i baštinu predstavlja glavni motiv dolaska, te ležerni (*casual*) kulturni turisti, kojima je posjet više usputan ili motiviran općom turističkom znatiželjom nego dubokim interesom za baštinu (Duda-Seifert i Kajdanek, 2021).

Istraživanje posjetitelja sinagoge u Cordobi bavilo se razinom zadovoljstva i očekivane vrijednosti posjećenog lokaliteta. Anketirani su isključivo posjetitelji sinagoge koji su Židovi (N=350), a profil ispitanika karakteriziraju muškarci (54, 1 %), osobe s višim stupnjem obrazovanja (53,3 %) i srednje životne dobi (između 40 i 59 godina). Posjećeni lokalitet ocijenili su s ocjenom 7,3 (od 10),

ali njihova očekivanja za vrijeme posjeta, koja su bila visoka, nisu se ispunila, što je dokazuje ocjena 6,57 (od 10). Ovo istraživanje pridonosi razumijevanju turizma židovske baštine te odnosu između lokaliteta i posjetitelja. Podaci iz židovskog muzeja u Belmontu pokazali su da u strukturi posjetitelja ih najviše dolazi iz Izraela, zatim SAD-a, Španjolske i Francuske, pri čemu je naglasak na nedostatku nežidovskih posjetitelja (Dinis i Krakover, 2016).

Istraživanje emocionalnog iskustva tijekom posjeta mjestu i odnos prema percepcijama dobivenih posjetom i kvaliteti iskustva provedeno je u koncentracijskom logoru Auschwitz-Birkenau (Oren i dr., 2021). Rezultati su pokazali da postoji potreba za kontekstualizacijom iskustva posjetitelja i rješavanje pozitivnog doprinosa negativnih emocija. Tijekom posjeta postoje pozitivne i negativne emocije, a postojanje obiju strana emocija donosi općenitu kvalitetu iskustva. Posjetitelji od takvog mjesta očekuju da će doživjeti negativne emocije. Istraživanje pokazuje da takva mjesta trebaju uključiti pozitivne i negativne emocije te se trebaju planirati na način da kod posjetitelja pobude obje strane emocija kroz osobne priče i svjedočanstva koji će stvoriti empatiju (Oren i dr., 2021).

U Hrvatskoj se znanstveni radovi na temu židovstva i Židova uglavnom promatraju iz teološke i povijesne perspektive te je tek nekoliko istraživanja koji se bave turističkim aspektom. Hrvatska se u kontekstu turizma židovske baštine prvi put spominje u istraživanju modela razvoja na primjeru država južne središnje Europe (Krakover, 2017). Za Hrvatsku su kao studije slučaja korišteni gradovi Bjelovar, Dubrovnik, Osijek, Rijeka i Split, a uvjeti su bili postojanje povijesne sinagoge i organizirana židovska zajednica. Provedeno je istraživanje zastupljenosti židovske baštine u turizmu grada Zagreba s naglaskom na doprinos zagrebačke židovske zajednice u razvoju urbanog identiteta Zagreba kroz metodu ankete provedene među turističkim vodičima (N=37) (Ciprić i Fiket, 2021). Na lokalitetima židovske baštine u Splitu i Dubrovniku ispitan je profil posjetitelja (N=264) kao i njihovo zadovoljstvo posjećenim lokalitetima. Uz deskriptivnu statistiku i MANOVA analizu zabilježene su razlike među gradovima uslijed prostornog konteksta (Fiket i Opačić, 2025). Također, istraživana je turistički potencijal židovskog (sefardskog) groblja u Splitu kroz anketiranje posjetitelja (Fiket, 2025).

Tijekom 2005. godine Komisija za očuvanje američke inozemne baštine (US Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad, 2005) provela je preliminarno istraživanje židovskih groblja, sinagoga i spomenika u Hrvatskoj. Razlog provođenja ovog istraživanja je Domovinski rat tijekom kojeg je stradalo mnogo spomenika, te je postojala opasnost od uništenja i gubitka židovske

baštine. Provedeno istraživanje sadrži informacije o općoj povijesti Židova u Hrvatskoj, pojedinim gradovima, zajednicama te spomenike i njihovo stanje za svaki grad. To je do danas jedini dokument koji popisuje sve židovske lokalitete u Hrvatskoj, a uključena su i mjesta Holokausta: Jasenovac, Danica, Đakovo, Rab.

Pilot projekt „*Protecting the Jewish Cemeteries of Europe* (EAC/SIO/2018)“ proveo je *The European Jewish Cemeteries Initiative* (u daljem tekstu ESJF) od 2018. do 2020. godine u Grčkoj, Gruziji, Hrvatskoj, Litvi, Mađarskoj, Moldaviji, Poljskoj, Slovačkoj i Ukrajini, a sufinancirala ga je Europska komisija. Razlog provođenja ovog projekta je da su židovska groblja u Europi najčešći odnosno najzastupljeniji sačuvani oblik židovske baštine, dok su istovremeno i najranjivija. Ukoliko su sinagoge preživjele (i rat i rušenje), nerijetko s vremenom mijenjaju funkciju. S druge strane, groblja su prepuštena propadanju, vandalizmu, rušenju i uklanjanju iz sjećanja. Istraženo je 1.500 židovskih groblja u desetak europskih zemalja te je izrađena otvorena *online* baza u kojoj se mogu naći razni podaci o groblju (URL 48). Godine 2021. provedeno je istraživanje ESJF-a židovskih groblja u Hrvatskoj, a kao rezultat objavljena je i brošura „*Židovska groblja u učionici – vodič ESJF-a*“ (URL 49) .

Iste je godine Centar za židovsku umjetnost *Hebrew University* u Jeruzalemu proveo istraživanje stanja židovske baštine u Hrvatskoj. Fokus istraživanja bile su očuvane građevine aktivnih i neaktivnih sinagoga, grobljanske kapele, židovska groblja i spomenici Holokausta u odabranim gradovima (Bjelovar, Čakovec, Cernik, Đakovo, Daruvar, Karlovac, Koprivnica, Križevci, Opatija, Osijek, Rijeka, Sisak, Slatina, Slavonski Brod, Varaždin, Virovitica, Vukovar, Zagreb) (Levin, 2021).

Turizam židovske baštine relativno je novi oblik turizma, pa je potrebno provoditi istraživanja različitih čimbenika. Nekoliko je istraživanja analiziralo profil i zadovoljstvo posjetitelja židovske baštine. Dosadašnja su istraživanja koristila širok spektar metoda i izvora, ali se može zaključiti da se ipak većina radova bavi kvalitativnom analizom židovske baštine u turizmu te da je glavna metoda opažanje i/ili korištenje sekundarne literature. U posljednje vrijeme sve je veći broj radova s kvantitativnom analizom, koji se bave analizom profila i zadovoljstva posjetitelja židovske baštine te netnografska istraživanja. Korištene metode su anketiranje, intervju, opažanje, analiza sadržaja (vizualni, sekundarna literatura, turistički vodiči, mobilne aplikacije), i netnografska istraživanja. U tablici 6 prikazani su radovi na temu turizma židovske baštine prema godini

objavljivanja rada i državi istraživanja. Promatrajući vremensko razdoblje, uočava se postupni porast interesa tijekom posljednjih dvadeset godina, pri čemu je najintenzivnije razdoblje između 2015. i 2020. godine. Što se tiče geografske distribucije istraživanja, većina istraživanja bavi se Srednjom i Istočnom Europom, te Španjolskom i Portugalom, pri čemu Poljska prednjači kao najviše istraživana država. Zatim se najviše istražuju Portugal, Ukrajina i Rumunjska. Pojedina istraživanja obuhvaćaju više država i pritom analiziraju regionalne kontekste turizma židovske baštine, primjerice Hrvatska, BiH, Srbija i Mađarska. Što se tiče objekta istraživanja, općenito se fokusiraju na očuvanje i valorizacije više elemenata židovske baštine (sinagoga, židovske četvrti, groblja, memorijalna mjesta). Iako je turizam židovske baštine još uvijek selektivni oblik turizam, postaje važan aspekt kulturnog i memorijalnog turizma Europe.

Tablica 6. Radovi na temu turizma židovske baštine po godinama i državama

Godina objavljivanja rada	Država istraživanja	Broj radova	Ukupan broj radova	Napomena
2004.	Europa	1	1	
2007.	Litva	1	1	
2008.	Europa	1	1	
2010.	Španjolska	2	2	
2011.	Njemačka i Istočna Europa	1	1	Proučavao se Holokaust
2012.	Portugal	1	1	
2013.	Poljska, Litva	1	1	
2015.	Poljska	1	1	
2016.	Češka	1	3	
	Poljska	1		
	Portugal	1		
2017.	/	1	3	Holokaust
	Hrvatska, BiH, Srbija, Mađarska	1		

	Rumunjska	1		
2018.	Makedonija	1	3	
	Ukrajina	1		
	Poljska	1		
2019.	Italija	1	1	
2020.	Malta	1	8	
	Nizozemska, Poljska, Njemačka	1		
	Španjolska	3		
	Ukrajina	2		
	Poljska, Mađarska, Češka, Litva	1		
2021.	Poljska	1	2	
	Mađarska	1		
2022.	Portugal	1	4	
	Ukrajina	1		
	Rumunjska	2		

3.1. ANALIZA STRATEŠKE DOKUMENTACIJE U KULTURI I TURIZMU

U ovom poglavlju istražena je zastupljenost turizma židovske baštine u Hrvatskoj kao i valorizacija i obnova židovske baštine u strateškim dokumentima gradova, županija, turističkih zajednica te na nacionalnoj razini. Analizirani su najvažniji dokumenti vezani za strateško planiranje kulture i turizma kako bi se utvrdilo je li židovska baština zastupljena, ako je, u kojoj mjeri, te kako se odrednice i strategije primjenjuju na nju.

Prema Akcijskom planu razvoja kulture i medija za 2023. i 2024. (URL 50), Ministarstvo kulture i medija RH je nositelj ili sunositelj aktivnosti koje doprinose zaštiti i unaprjeđenju postojeće razine prava svih nacionalnih manjina, pa tako i židovske. U mjeri 1.4. (Osiguravanje pristupa i sudjelovanja u kulturi) prati se zastupljenost kulturnih sadržaja nacionalnih manjina, a u planu je raditi i na digitalizaciji građe. Zaštita i očuvanje baštine jedan su od glavnih prioriteta Nacionalnog plana čije kulturne politike uključuju „istraživanje, vrednovanje te provođenje mjera zaštite

kulturne baštine“ te „registriranje, dokumentiranje i obrazovanje o kulturnoj baštini“ (URL 51). Naglasak je stavljen na digitalizaciji kulturne baštine. Iako postoji financijska potpora i želja za ulaganjem u kulturnu baštinu od strane Republike Hrvatske, često su „neriješeni imovinsko-pravni odnosi, nedovoljna povezanost s nadležnim sudovima i neusklađenost katastarskih podataka s podacima zemljišno-knjižnih odjela“ (URL 51). Nepokretna kulturna baština se prema nacionalnoj kulturnoj politici smatra gospodarskim resursom. Istovremeno kulturna je baština jedan od glavnih motivacijskih faktora za razvoj kulturnog turizma u Hrvatskoj, u trenutku kada se turizam na nacionalnoj razini sve više odmiče od turizma sunca i mora (URL 51). Cilj i mjera očuvanja i održivog korištenja kulturne baštine odnosi se na „osiguravanje istraživanja, zaštite i očuvanja kulturne baštine i podršku valorizaciji, interpretaciji, promociji i održivom upravljanju kulturne baštine“ (URL 51).

Dokumenti relevantni za grad Dubrovnik koji su analizirani su: „Strateški plan Grada Dubrovnika 2018.-2020.“ (URL 52), „Kulturna strategija grada Dubrovnika“ (URL 53), „Provedbeni program Dubrovačko-neretvanske županije za razdoblje do 2025. g.“ (URL 54), „Plan razvoja Dubrovačko-neretvanske županije do 2027.“ (URL 55), i „Strategija razvoja urbanog područja Dubrovnika do 2027.“ (URL 56). Svi navedeni dokumenti, izuzev Kulturne strategije, u svojim programima i planovima nemaju u vidu uključivanje židovske baštine kao sastavni dio lokalne kulture i/ili turizma. „Kulturna strategija grada Dubrovnika“ (URL 53) spominje da se u povijesnoj jezgri nalazi židovska sinagoga i muzej, koja je druga najstarija u Europi i najstarija sefardska na svijetu. Na tragu je promocije i korištenja u turističke svrhe, ali samo uz kvalitetan i ciljani marketing.

U studiji slučaja grada Koprivnice pregledano je nekoliko dokumenata. „Akcijski plan razvoja održivog turizma u Koprivničko-križevačkoj županiji“ (URL 57) u zaključku s *Ocjenom lokacije za ulaganje u Koprivničko-križevačkoj županiji* navedena je židovska baština pod brojem 2 kao *Bivša sinagoga – Kulturni centar prim. dr. Krešimir Švarc* u Koprivnici. Sinagoga je u procesu prenamjene za potrebe održavanja kulturnih programa, prvenstveno koncerata klasične glazbe i izložbe, a smatra se da se lokalitet mora povezati s brendom Koprivnice koji se temelji na renesansi, čime bi sinagoga postala prepoznatljiva. U „Analizi stanja turizma na području koprivničke Podravine“ (URL 58) sinagoga je identificirana i evaluirana kao kulturno-povijesna baština gdje je dobila oznaku L (lokalno značenje), i S (srednja razina spremnosti za turističko korištenje). Prema „Strategiji razvoja grada Koprivnice do 2030. godine“ (URL 59), jedan od strateških ciljeva je razvoj Koprivnice kao prepoznatljive destinacije za cjelokupni turizam. Sinagoga kao kulturni

centar jedan je od lokaliteta za obnovu s ciljem poboljšanja turističke ponude grada. Među novim oblicima turizma, izostavljen je turizam židovske baštine.

Za grad Osijek pregledani su sljedeći dokumenti: „Provedbeni program Grada Osijeka za mandatno razdoblje 2021. – 2025. godine“ (URL 60), „Kulturne manifestacije – Grad Osijek“ (URL 61), „Plan razvoja Osječko-baranjske županije za razdoblje do 2027.“ (URL 62), „Master plan turizma Osječko-baranjske županije“ (URL 63), i „Prijedlog godišnjeg programa rada TZ grada Osijeka s financijskim planom za 2024. godinu“ (URL 64). Jedino se u dokumentu „Master plan“ spominje spomenik *Peace in Heaven* (Davidova zvijezda i drvo života) na židovskom groblju u Đakovu. Turistička zajednica Grada Osijeka na službenim stranicama javno objavljuje program rada s financijskim planom za sljedeću godinu. Pregledani su dostupni dokumenti u razdoblju od 2018. do 2024. godine (URL 65) i nije pronađeno da je židovska baština i/ili zajednica bila uključena u program rada. Takav rezultat posebno iznenađuje jer posljednjih nekoliko godina Židovska općina Osijek organizira *Mjesec židovske kulture* koji traje mjesec dana.

Analizom dokumenata za grad Split utvrđeno je kako se židovska baština ili njen turistički razvoj ne spominju u glavnim strateškim dokumentima: „Strategija razvoja grada Splita do 2030. godine“ (URL 66), „Program rada i financijski plan Turističke Zajednice Grada Splita za 2024. godinu“ (URL 67), i „Plan razvoja županije Splitsko-dalmatinske županije 2022.-2027.“ (URL 68).

Analiza dokumenata za Zagreb pokazala je da se od židovske baštine u Zagrebu spominje samo Židovski muzej, ali nije uvrštena u nijedan razvojni plan, kao ni za program rada Turističke zajednice grada Zagreba. Pregledani su sljedeći dokumenti: „Plan razvoja grada Zagreba za razdoblje do kraja 2027.“ (URL 69), „Plan razvoja grada Zagreba za razdoblje do kraja 2027. Opis razvojnih potreba i potencijala“ (URL 70), i „Program rada za 2024. godinu, TZ grada Zagreba“ (URL 71).

Pregledom dokumenata uvidjelo se da ne postoje strategije i planovi vezani za turizam židovske baštine u Hrvatskoj, kao ni za razvoj pojedinih lokaliteta židovske baštine za uključivanje u razvoj lokalnog turizma. Ostaje mogućnost da se na temelju Nacionalne strategije židovska baština zaštiti, a tek potom valorizira.

3.2. FINANCIRANJE IZ MINISTARSTVA KULTURE

Na stranici Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske pregledana je arhiva financiranja odobrenih programa za razdoblje od 2006. do 2024. godine (URL 72). Cilj je bio utvrditi financirali se židovska baština ili kultura putem navedenog Ministarstva, i ako da, kroz koje programe. Za svaku godinu pregledani su svi programi te su izdvojeni oni programi s godinama u kojima je židovska baština financirana. Rezultati su prikazani tablično u prilogu 8, s podacima za godinu, vrstu programskog financiranja, kulturni program, i nositelja programa.

Programi iz područja židovske baštine i kulture financiraju se iz čak 19 različitih programa: muzejsko-galerijska djelatnost, inovativne umjetničke i kulturne prakse, likovne, vizualne i audiovizualne umjetnosti, glazbene i glazbeno-scenske umjetnosti, investicijska potpora, programi arheološke baštine/kulturnih dobara, arhivska djelatnost, otkup knjiga, potpora izdavanju knjiga/knjizi, međunarodna kulturna suradnja, digitalizacija u arhivskoj, muzejskoj i knjižničnoj djelatnosti, zaštita (i očuvanje) nepokretnih kulturnih dobara, zaštita (i očuvanje) pokretnih (i etnografskih) kulturnih dobara, kulturno-umjetnički amaterizam, programi monografija iz područja kulture i umjetnosti, potpora izdavanju časopisa, potpora izdavanju časopisa, likovna (vizualna) umjetnost, likovne monografije, dizajn i arhitektura, knjižnična djelatnost te programi potpore djelatnosti udruga u kulturi.

Iz programa „Investicijska potpora“ sufinancirano je uređenje varaždinske sinagoge, uređenje muzeja Židovske općine Zagreb (daljem tekstu: ŽOZ) i uređenje židovskog groblja u Kutini. Pokretna dobra čija se zaštita financira najviše pripadaju skupini sakralnih i tekstilnih predmeta, ali među njima su i knjige iz biblioteke Lavoslava Šika te karta u Židovskoj općini Dubrovnik.

Fokus zaštite nepokretne kulturne židovske baštine je na židovskim grobljima, koja se uglavnom saniraju ili obnavljaju. To su židovsko groblje u Virovitici, Koprivnici i Varaždinu, židovske arkade na Gradskom groblju u Križevcima, mrtvačnice na židovskom groblju u Karlovcu i Vukovaru. U ovoj skupini su financirani obnova sinagoge u Koprivnici, područja logora Kampora na Rabu i Danice u Koprivnici te arheološka baština židovskog groblja u Daruvaru.

Financiraju se i programi arhivske djelatnosti koja podrazumijeva sakupljanje i zaštitu građe o Židovima u Hrvatskoj te razne izložbe. Nositelji programa su, uz Židovsku općinu Zagreb, Židovske općine Dubrovnik, Osijek i Split, židovska kulturna i istraživačka društva, te jedinice

lokalne samouprave, odnosno gradovi Daruvar, Karlovac, Koprivnica, Križevci, Rab, Varaždin i Virovitica. Vidljivo je da su židovska baština i njeno očuvanje prepoznati u manjim sredinama u kojima nema židovskih općina odnosno vodstva.

4. POVIJEST ŽIDOVA U HRVATSKOJ

Povijest Židova u Hrvatskoj može se u pojedinim mjestima pratiti još od antičkog razdoblja (Brandl, 2023). Pa ipak, ona je relativno kratka i najviše se odnosi na razdoblje od kraja 18. stoljeća do kraja Drugog svjetskog rata. Naseljavanje Židova u Hrvatskoj odvijalo se kroz dva geografska i kulturološka pravca. Aškenaski se Židovi doseljavaju od sredine 18. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj (koja je pod habsburškom vlašću), dok se sefardski Židovi naseljavaju još od srednjeg vijeka u Split i Dubrovnik (tada pod mletačkom vlašću i Dubrovačkom Republikom).

Postoje dokazi o prisutnosti Židova u antičkoj Saloni i postojanju groblja (Matijević, 2019). Židovi se povremeno spominju u sudskim spisima grada Zagreba u drugoj polovici 14. stoljeća i u 15., a u 15. stoljeću u Rijeci u sudskim parnicama. Ako su i postojale zajednice, bile su male, do desetak obitelji (Goldstein, 1988). U razdoblju od 15. do sredine 18. stoljeća nema naseljavanja Židova na prostoru Kraljevine Hrvatske i Slavonije, ali to ne znači da oni nisu prisutni. Naime, dolaze kao trgovci (Petrić, 2009; Brandl, 2023). Najduži kontinuitet židovskih zajednica u Hrvatskoj su one u Splitu i Dubrovniku, od ranog novog vijeka. Privremena prisutnost spominje se u dokumentima kao poneki židovski trgovac, novčar ili liječnik, i to u pojedinim dalmatinskim gradovima (Brandl, 2023).

Nakon oslobođenja Slavonije od Osmanlija, od početka 18. stoljeća, Židovi se učestalo pojavljuju na prostoru Hrvatske (prvo kao zarobljenici, pregovarači te kasnije kao trgovci i dobavljači municije i živežnih namirnica austrijskoj vojsci) (Dobrovšak, 2005). Prvotno se naseljavaju iz zapadnih ugarskih županija u blizinu ugarske granice i uz Dravu (Brandl, 2023). Do 18. stoljeća nema Židova u Sjevernoj Hrvatskoj, izuzev dviju obitelji koje su od 1746. do 1750. dobile dopuštenje od Marije Terezije da se nasele u Osijek (Dobrovšak, 2010). U dokumentima se ponovno javljaju od 18. stoljeća kao putujući trgovci iz Mađarske na sajmovima u Varaždinu, Virovitici, Đurđevcu, Križevcima, Slavonskoj Požegi, Osijeku, Koprivnici, Bjelovaru, Zagrebu, Sisku i Karlovcu. Osim na sajmovima u gradovima, Židovi su se sporadično pojavljivali u selima u kojima ih se manje tjeralo jer su trgovali stvarima koje nisu bilo često dostupne, a otkupljivali su „dronjke“ (Dobrovšak, 2008).

Iako su se početkom 18. stoljeća neke židovske obitelji željele nastaniti u Đurđevcu, Hrvatski je sabor 1729. potvrdio zabranu trajnog naseljavanja Židova u kraljevinama Hrvatskoj, Slavoniji i

Dalmaciji. Svejedno su smjeli prisustvovati na sajmovima do tri dana (Lončarić, 2017). Zabrana je bila rezultat višestoljetne netrpeljivosti, prije svega iz vjerskih razloga te društveno-gospodarskih pritisaka. U 18. stoljeću, Židovi se prvo počinju naseljavati s posebnim dozvolama (Švob, 1997). Zapovjednik varaždinskog generalata general Beck prvi je dopustio stalni boravak židovskim trgovcima u Bjelovaru, Koprivnici i Varaždinu. Pojedine se obitelji počinju trajno naseljavati u Križevcima (oko 1770.), Osijeku (1776.), Rijeci (1778.), a ranije su u Slavonskoj Požegi (Goldstein, 1988).

Marija Terezija izdala je tolerancijsku taksu (*malkegeld*) kojom se Židovi neće protjerivati iz Ugarske (i Hrvatske), ali će svoju prisutnost plaćati u državnu blagajnu (Brandl, 2023). Njezin sin, Josip II. izdao je Edikt o toleranciji za Ugarsku (koja uključuje Hrvatsku i Slavoniju) i njegov aneks *Systematica Gentis Judaice Regulatio* 31. ožujka 1783. poboljšao je položaj Židova te je im je dozvoljeno trajno naseljavanje u Hrvatsku. Tada Židovi stječu pravo boravka i u Hrvatskoj, a kao posljedica dolazi do intenzivnog naseljavanja Židova u Vojvodinu, Sjevernu Hrvatsku i Zagreb. Nije im dopušteno posjedovati nekretninu, biti članovi ceha i baviti se poljoprivredom i obrtom (Brandl, 2023). Izdana je odredba o imenima i prezimenima. U to vrijeme, bave se sitnom trgovinom, držanjem gostionica te posuđivanjem novca. Josip II. dopustio im je ulazak u vojnu službu (Brandl, 2023). Međutim, nije im bilo dopušteno naseljavanje i boravak na području Vojne krajine, koja je razvojačena 1871., te se od tada počinju naseljavati i u ta područja Hrvatske (Švob, 1997). Na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće počinju se Židovi trajno naseljavati, a podrijetlom su iz Mađarske (najviše iz Gradišća), Moravske i Galicije. Jedna od prvih osnovanih bogoštovnih općina osnovana je u 1777. godine Varaždinu (Lončarić, 2017), a u Zagrebu 1806. godine (Goldstein, 1988).

Emancipacija je proces stjecanja ravnopravnosti, a u židovskoj se povijesti, prema Encyclopediji Judaici (Skolnik i Berenbaum, 2007) dijeli na tri razdoblja:

- 1) predemancipacija (1740.-1789.),
- 2) emancipacija (1789.-1878.), i
- 3) kasna emancipacija (1878.-1933.).

Do 1840-ih većina je Židova u Hrvatskoj bila ortodoksna, ali pojavljuje se reformna struja, u čijem sukobu pobjeđuju reformisti (neolozi). Pa ipak, pred zakonom je mogla postojati jedna općina i

jedna uprava u gradu, ali su mogli imati dvije bogomolje, ovisno o vjerskoj struji (Goldstein, 1998a). Takva podjela prethodila je u Mađarskoj, pa od 1870-ih reformisti postaju dominantna skupina. U Zagrebu su ortodoksni Židovi postali posebna židovska zajednica (Brandl, 2009).

Prvi antisemitski napad u Zagrebu dogodio se 1838. kada je 200 zagrebačkih trgovaca iz cehovskog zbora tražilo izgon Židova iz grada. Pritom su izbile demonstracije, a neki su Židovi bili i prognani. Sljedeći je ispad bio 1848. kada je protjerivanje Židova iz Zagreba i Varaždina spriječio ban Josip Jelačić (Goldstein, 1998a). Na inicijativu ugarskih političara ugarski je sabor 1840. izglasao zakonski članak 29./1840. (*de Israelitis*) koji je vrijedio u Hrvatskoj i Slavoniji, kojim su Židovi dobili olakšice u pogledu otvaranja tvornica, bavljenja trgovinom i svim obrtima, pravo kupovanja nekretnina, pohađanja svjetovnih i konfesionalnih škola i stanovanja u slobodnim kraljevskim gradovima (Brandl, 2023). Ugarski Židovi traže i ukidanje tolerancijske takse (1846.), a 1843. proširen im je krug zanimanja (Dobrovšak i Pernjak, 2015). Dopušteno im je naseljavanje bilo gdje, osim u rudarskim gradovima. Posjedovanje nekretnina dozvoljeno im je Carskim patentom iz 1860. godine (Brandl, 2023).

Židovi su ravnopravni građani u Austriji i Ugarskoj od 28. 12. 1867., a Hrvatski Sabor je odluku potvrdio 19.9.1873. godine (Brandl, 2023). Dana 21. listopada 1873. na snagu je stupila je *Osnova zakona o ravnopravnosti Izraelićana* kojim se „sljedbenici izraelitičke vjere priznaju u pogledu slobodnog izvršavanja vjerozakona, kao i u pogledu uživanja prava političkih građanskih ravnopravnima sa sljedbenicima ostalih u Hrvatskoj i Slavoniji zakonom primljenih vjeroispovestih“ (Gross, 1998: 108). Time se izraelitička vjera izjednačila s rimokatoličkom, pravoslavnom i evangeličkom vjerom (Gross, 1998). U Austriji je 1890. donesen *Zakon o organizaciji židovske vjerske zajednice* pri čemu su određene dvije vjerske općine u Dubrovniku i Splitu (Brandl, 2023).

Podrijetlo židovskih obitelji koje su se naselile u Hrvatskoj do sredine 19. stoljeća uglavnom je aškenaskog. Dolaze iz susjednih ugarskih županija (Zala, Vas, Sopron, Moson), iz Galicije, Češke, Moravske i Austrije. Židovske se obitelji najprije naseljavaju po selima. Od 1830-ih počinju se seliti u gradove, a od 1850-ih osnivaju općine zajedno sa školama, humanitarnim ustanovama te sinagoge s rabinom (Brandl, 2023).

Polovicu 19. stoljeća obilježava modernizacija u hrvatskim zemljama, a to je razdoblje kada Židovi stječu građanska prava i ravnopravnost. Zakon iz 1873. donio im je izravnije uklapanje u društvo i

nove perspektive. No, bogatih u židovskoj zajednici bilo je iznimno malo. Većina ih je pripadala srednjem sloju, u građanskim i radničkim zanimanjima (Brandl, 2023). Židovska elita živi u velikim gradovima: Zagreb, Varaždin, Rijeka, Osijek (Brandl, 2009). U 20. se stoljeću događa proces *upward mobility* gdje se teži za akademskim zvanjima i intelektualnim djelovanjem pa se tako djeca i unuci prethodno spomenutih siromašnih trgovaca i pokućara školuju u Zagrebu ili inozemstvu te postaju veletrgovci, industrijalci, bankari, liječnici, odvjetnici, arhitekti, knjižari i umjetnici (Brandl, 2023).

Do kraja 19. stoljeća židovske općine postojale su u sljedećim gradovima: Zagreb, Varaždin, Osijek, Bjelovar, Slavonski Brod, Cernik, Đakovo, Karlovac, Križevci, Kutina, Ludbreg, Našice, Orahovica, Popovača, Slavonska Požega, Sisak, Podravska Slatina, Vinkovci i Vukovar. Ekonomski, kulturni i društveni centar Židova bio je Zagreb.

Prve generacije doseljenih Židova govore mađarski i njemački kao materinjim jezicima, a prema kraju stoljeća sve je više onih koji smatraju hrvatski jezik (Brandl, 2023). Godine 1900. čak je 54 % zagrebačkih Židova navelo hrvatski jezik kao materinji, dok je u Hrvatskoj na razini od 35 %. Asimilacija se brže odvijala u Zagrebu nego drugdje u Hrvatskoj, a udaljuju se od židovstva kao kulture i nacionalnosti, neki prelaze na drugu religiju, a neki pohrvaćuju imena i prezimena (Brandl, 2023).

Jedna od karakteristika 19. stoljeća diljem Europe bilo je buđenje nacionalne svijesti. Na tom se tragu, ali i s porastom antisemitizma, javlja i nacionalna svijest kod Židova. Istovremeno se Židovi, posebice obrazovani, intenzivno asimiliraju u Poljskoj, Češkoj, Njemačkoj, Mađarskoj. Upravo zbog toga se od 1860-ih javljaju struje protiv asimilacije te želja za kolonizacijom Palestine (ili negdje drugdje) kako bi se spasili Židovi koji su u stalnoj opasnosti od pogroma. Na tim je temeljima nastao kulturni i politički pokret cionizam. Cionizam je židovski nacionalno-politički pokret za stvaranje nezavisne države, ali uključuje i duhovni preporod židovstva koji se temeljio na učenju židovske kulture, tradicije, hebrejskog jezika i slično. Javlja se kao odgovor na antisemitske ispade diljem Europe (npr. afera Dreyfuss).¹³ Politički je cionizam nastao prema djelu

¹³ Krajem 19. stoljeća u Francuskoj se javlja antižidovska propaganda, koju je na neki način započeo novinar Edouard Drumont u list *La libre parole*. Takva propaganda pogodovala je Francuskoj jer se u vojnim krugovima željelo započeti rat s Njemačkom te se tvrdilo da su među vojnicima špijuni, zbog nestanka važnih vojnih dokumenata. Godine 1894. optužen je francuski časnik židovskog podrijetla, Alfred Dreyfus, pod optužbama da je njemački špijun. Osudio ga je vojni sud na doživotnu kaznu, ali je 1906. oslobođen svih optužbi. Zbog te su optužbe bili narušeni kršćansko-židovski odnosi i cijela je afera nazvana *Dreyfusova afera* (Dobrovšak, 2003).

Theodora Herzla *Židovska država* (1896.), a program je prihvaćen na prvom cionističkom kongresu u Baselu (1897.), na kojem je bilo i hrvatskih predstavnika: osječki rabin Aharon Kaminka, đakovački rabin dr. Marcus Mordekhaj Ehrenpreis i I. Lazarus iz Rijeke (Gross, 1998).

U Hrvatskoj je cionistički pokret nastao u Beču gdje su se hrvatski studenti 1902. godine organizirali u studentsko udruženje *Bar Giora* (Društvo Židova visokoškolaca iz jugoslavenskih zemalja), koji pri povratku u domovinu šire cionističke ideje. Uz njih, u Beču djeluje i *Esperanza*, udruženje sefardskih studenata iz Hrvatske, Srbije, Bosne i Hercegovine itd. (Lador-Lederer, 1998). U Hrvatskoj od 1906. izlazi *Židovska smotra*, list koji zastupa politički cionizam (Gross, 1998). Prestaje s radom 1914., a nastavak je list *Židov* koji izlazi od 1917. do 1941. godine. Aleksander Licht bio je predvodnik cionističkog pokreta u Hrvatskoj, a bio je pokretač i urednik oba spomenuta časopisa, te predsjednik Cionističke organizacije Jugoslavije. Važno je spomenuti i sljedeće cioniste: Lavoslav Šik, Mavro Horn, Julija König (predsjednica WIZO-a (Međunarodna cionistička organizacija žena) u Jugoslaviji).¹⁴ Cionisti su u 1920-ima postali dominantna struja u zagrebačkom židovstvu (Goldstein, 1998a). Međutim, do 1939. samo je 200-ak zagrebačkih Židova otišlo u Palestinu (200 godina Židova u Zagrebu).

Od kraja 19. stoljeća u Hrvatskoj se osnivaju ženska dobrotvorna društva, najčešće pod imenom Izraelsko gospojinsko društvo, filantropskog karaktera. Primjer su *Izraelsko gospojinsko društvo Jelena Prister, Zaklada Tilde Deutsch Maceljki za osnutak ferijalnih domova*. Osnivaju se i djevojačka cionistička društva, a WIZO je imalo svoju poslovnicu u Hrvatskoj. U svakom većem gradu postojala su takva društva (Švob, 1998).

Značaj židovske zajednice u Hrvatskoj najvidljiviji je u utjecaju na razvoj gospodarstva. U drugoj polovici 19. stoljeća otvaraju trgovine, banke i tvornice u mjestima gdje ih do tada nije bilo, ali i u razvijenim sredinama poput Zagreba i Osijeka, čime su značajno pridonosili ukupnom gospodarskom razvoju. Što se tiče trgovine, preuzeli su izvoz žita, kože, drveta (Kolar, 1998). Navedeni su neki primjeri uspješnih industrijalaca. Farkaš iz Krapine usavršio je proizvodnju sapuna, seli tvornicu u Zagreb, koju kasnije preuzima tvornica Vuksan. Braća Marići osnivači su sisačke rafinerije. U Slavonskom Brodu postojala je rafinerija od 1892. koju je vodio Židov Adolf Schwarz (Daničić). Ta je rafinerija osnovala tvornicu umjetnog gnojiva Danica d.d., tvornicu šarafa

¹⁴ WIZO (*Women's International Zionist Organization*) je Međunarodna cionistička organizacija žena utemeljena 1920. godine.

i solne kiseline u Koprivnici 1906. Marići su sa Shellom sagradili veliku rafineriju u Sisak Capragu 1923., što je dovelo do toga da se u Hrvatskoj dođe do jeftinih i kvalitetnih derivata po pristupačnim cijenama, a time se potaknuo razvoj automobilizma i poljoprivredne mehanizacije. U Vinkovcima je postojala Tvornica kože Marton koja je i danas industrijski pogon, Krauss u Osijeku, a bili su vlasnici drugog osječkog paromlina (Kolar, 1998). Najznačajniji arhitektonski uredi u Zagrebu i Osijeku bili su oni arhitekata Lea Höningsberga, Julia Deutscha i Huga Erlicha (Kolar, 1998), ali i Slavka Löwyja, Stjepana Gomboša, Zlatka Neumanna, Pavla Deutscha i drugih (URL 73).

Židovske općine u Hrvatskoj do 1941. godine bile su u: Bjelovaru, Cerniku, Čakovcu, Daruvaru, Donjem Miholjcu, Dubrovniku, Đakovu, Iloku, Karlovcu, Koprivnici, Križevcima, Kutini, Ludbregu, Našicama, Novoj Gradišci, Orahovici, Osijeku (Donji i Gornji grad), Pakracu, Popovači, Požegi, Rijeci, Sisku, Slatini, Slavonskom Brodu, Splitu, Sušaku, Valpovu, Varaždinu, Vinkovcima, Virovitici, Vukovaru i Zagrebu (Feldbauer, 1998). Sinagoge su bile u: Čakovcu, Varaždinu, Virovitici, Orahovici, Slatini, Donjem Miholjcu, Valpovu, Osijeku, Koprivnici, Legradu, Ludbregu, i Đurđevcu (Karač, 2023). Među njima treba istaknuti i kupolne sinagoge u Rijeci, Vinkovcima i Vukovaru (Goldstein, 1988), koje danas nisu ostale sačuvane. Židovska groblja nestala su uslijed urbanizacije tijekom stoljeća (Goldstein, 1988).

Sefardi u Hrvatskoj dolaze u većem broju nakon 1878., kada Bosna i Hercegovina postaje sastavni dio Austro-Ugarske Monarhije (Kolar, 1998), a 1. veljače 1927. osnovana je sefardska općina u Zagrebu (Švob, 2010). U Zagrebu je od 1926. postojala odvojena židovska općina, koja je do tada bila u sklopu reformirane. Ortodoksni Židovi su manjina kojih nije bilo više od 20 % od ukupne židovske populacije.

Tijekom Prvog svjetskog rata hrvatski se Židovi bore na strani Austro-Ugarske, a oni koji nisu bili u vojsci, financijski su pomagali. Smatra se da je u Prvom svjetskom ratu bilo do 500 židovskih žrtava iz Hrvatske. Ženska društva tada su obustavila svoj dotadašnji rad i posvetile se humanitarnom radu (Hameršak i Dobrovšak, 2016).

Broj Židova u Sjevernoj Hrvatskoj je u međuratnom razdoblju stagnirao, ali istovremeno ekonomski i društveni položaj raste. Imali su veliki udio u industrijskim i veletrgovačkim granama, dominiraju prehrambenom i drvnom industrijom te u građevinarstvu. Najbogatije obitelji toga vremena su Deutsch-Maceljski, Alexander, Priester, Ehrlich, Schwarz. To razdoblje je u unutrašnjoj politici obilježilo suprotstavljanje asimilanata i cionista (Goldstein, 1988).

Prije Drugog svjetskog rata većina židovskih zajednica u Hrvatskoj bile su akulturirane, a u vjerskom pogledu neološke. Tek manji dio bile su sefardske i ortodoksne (Brandl, 2022). Upravo je u međuratnom razdoblju bio demografski i gospodarski vrhunac židovskih zajednica.

U razdoblju od 1933. do 1940. godine u Jugoslaviju pristižu izbjeglice iz Njemačke, Austrije i Čehoslovačke te na neki način nagovještaju što bi se moglo dogoditi. Židovske općine smatraju da nisu u strahu te jednostavno nude pomoć tim izbjeglicama. Kako bi se politike Kraljevine Jugoslavije prilagodile nacističkoj Njemačkoj i fašističkoj Italiji, vlada Cvetković-Maček je 1940. uspostavila prvi koncentracijski logor za komuniste i druge protivnike režima u Bileći, među kojima su se našli i Židovi. Logor je raspušten krajem iste godine jer je javnost bila nezadovoljna time. Kraljevinu Jugoslaviju u ožujku 1941. pritišću sile osovine, koja je kapitulirala 17. travnja 1941. godine, nakon deset dana rata. Jugoslavija je raskomadana, a od dijelova Hrvatske te Bosne i Hercegovine osnovana je Nezavisna Država Hrvatska (u daljnjem tekstu: NDH) (Goldstein, 1988).

Dana 10. travnja 1941. godine, proglasom na radiopostaji kojeg je pročitao Slavko Kvaternik, utemeljena je NDH. Novu su državu podržale Sile Osovine: Kraljevina Italija i Treći Reich (Kevo, 2010). Nedugo nakon osnivanja zakonodavstvo se usmjerilo na razvoj rasnog i nacionalnog zakonodavstva po uzoru na Hitlerovu Njemačku. Tako se zakonodavstvo usmjerilo protiv Židova, Srba, Roma, komunista te marginalnih društvenih skupina (kriminalci, prostitutke, džepari, prosjaci). U travnju su donesi zakoni koji su se odnosili na progone Židova: „Zakonska odredba za odbranu naroda i države“, „Zakon o rasnoj pripadnosti“, „Zakonska odredba o državljanstvu“, „Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti Hrvatskog naroda“. Ubrzo su donesi zakoni kojima se prisvajala židovska imovina: „Zakonska odredba o podržavljenju imetka Židova i židovskih poduzeća“ 1941. godine, a „Zakonska odredba o podržavljenju židovske imovine“ 1942. (Brandl, 2023). U svibnju su Židovi počeli nositi židovski znak, a kreću i prva velika uhićenja te se osnivaju logori u koje ih se odvodi (Brand, 2024).

Propagirala se „politika rasne i nacionalne isključivosti, proganjanje nepoželjnih i nepoćudnih, (...) određenih društvenih i marginalnih skupina (...)“ (Kevo, 2010: 10), što je dovelo do brzog osnivanja logorskog sustava u NDH koji su se službeno nazivali „sabirni ili radni“ logori. Prvi koncentracijski logor na prostoru NDH-a bila je Danica kraj Koprivnice, uspostavljen krajem travnja 1941. Nedugo zatim, u lipnju su otvoreni logori u Gospiću, Jadovno na Velebitu, Metajna

i Slano na otoku Pagu. Navedeni su logori trebali biti logori smrti, ali je njihova lokacija bila nepovoljna pa se tako u jesen 1941. godine osniva kompleks logora smrti na području Jasenovac – Stara Gradiška. Sabirni su logori bili u Kruščici kraj Travika, Tenja kraj Osijeka, Vukovar, Đakovo, Loborgrad i dr., iz kojih su zarobljenici većinom odlazili u Jasenovac, a manji dio u poljske koncentracijske logore (Brandl, 2023).

Kraljevina Italija je Rimskim ugovorom dobila pravo na veliki dio hrvatske obale i otočnog prostora gdje su osnivani talijanski logori. Iako su talijanske snage predavale zarobljenike vlastima NDH, većinom su zarobljene civile, žene i djecu slali u vlastite logore (Kevo, 2010). NDH je dobila ostali dio koji je uključivao dio Kvarnera, otok Pag, obalu od Splita do Dubrovnika (Begonja, 2010). Sve židovske zajednice prestale su postojati nakon deportiranja Židova u ljeto 1942., izuzev zagrebačke Općine (Brandl, 2022).

Kako Nijemci početkom 1943. nisu bili zadovoljni provedenom „čistkom“ od ustaških vlasti, direktno su uhitili ostale Židove i otpremili ih u poljske logore. U svibnju 1943. u Zagrebu je preostalo oko 1.700 Židova, a u ostalim mjestima oko 300, te su uhićeni i odvedeni u Auschwitz (Švob, 1997). Najviše izgleda za preživljavanje rata imali su Židovi u krajevima pod Italijom ili u talijanskoj okupacijskoj zoni gdje su postojale određene mjere poput ograničenog kretanja ili internacija u logore, ali nije bilo ubijanja. Najveći koncentracijski logor pod Talijanima bio je na Rabu. Mnogi Židovi bili su u NOP-u (Brandl, 2024). Do danas je u historiografiji ostalo neriješeno pitanje točnog broja jasenovačkih žrtava oko kojeg se povjesničari ne mogu složiti kao niti razlike u broju između hrvatske i srpske historiografije (Cvetković, 2010). Prema podacima Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac, evidentirano je oko 83.000 žrtava, od čega je 13.116 Židova (URL 4).

Oko 1940. u Hrvatskoj je bilo oko 25.000 Židova, a rat je preživjelo oko njih 5.500: oni koji su bili u mješovitom braku, štćenici staračkog doma „Lavoslav Schwarz“, i oni koji su se skrivali. U antifašističkom otporu sudjelovalo je 1.737 Židova, od kojih je 325 poginulo u borbama (Švob, 1997). Nakon Holokausta, Židovi u Jugoslaviji imali su tri opcije: potpuna asimilacija u jugoslovensko socijalističko društvo, odlazak u Državu Izrael, i dvojna pripadnost židovstvu i Jugoslaviji (200 godina Židova u Zagrebu).

Židovi su dobili dozvolu da se isele u Izrael, ali pod uvjetom da se odreknu cijele nepokretne imovine. Dio članova prihvatio je gubljenje nacionalnog i vjerskog identiteta. Tako je Židovska

općina u Zagrebu spala na oko 1.000 članova u tom poslijeratnom razdoblju. Oni koji nisu optirali za Izrael donijeli su odluku da se integriraju u zagrebačko, hrvatsko i jugoslavensko društvo, pa tako neki članovi čak nisu više održavali veze s Općinom (Brandl, 2023).

Nakon Drugog svjetskog rata, židovske zajednice u Hrvatskoj postale su članice krovne Federacije Jugoslovenskih židovskih zajednica u Beogradu. Tada je za cijelu Jugoslaviju postojao jedan rabin (US Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad, 2005). „Kad je 1967. godine Jugoslavija prekinula diplomatske odnose s Izraelom i u izraelsko-arapskom sporu jednostavno podržala arapsku stranu, od vodstva Židovske općine Zagreb u više je navrata putem raznih poruka zatraženo da se javno izjasne protiv Izraela što je svaki put bilo odbijeno“ (Goldstein, 1998b: 24). Židovska zajednica od 1960-ih u Jugoslaviji njeguje židovski život i identitet kroz kulturnu, obrazovnu, vjersku, socijalnu, dokumentarno-arhivsku, izdavačku i muzejsku djelatnost (Goldstein, 1988). Muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu organizirao je izložbu „Sakralna umjetnost iz fundusa Muzeja za umjetnost i obrt“ 1979. godine kada je javnost mogla po prvi puta vidjeti veći dio zbirke *Judaica*. Zato su 1984. organizirali samostalnu izložbu (Goldstein, 1988).

Odnosi s Državom Izrael ponovno uspostavljeni nakon samostalnosti Republike Hrvatske. Rabin u Hrvatskoj, odnosno u Zagrebu je tek od 1998., prvi nakon Drugog svjetskog rata.

Koordinacija židovskih općina u Hrvatskoj krovna je organizacija devet povijesnih židovskih općina u Hrvatskoj: Čakovec, Daruvar, Dubrovnik, Koprivnica, Osijek, Rijeka, Slavonski Brod, Split, Zagreb. Djeluje od 1995. godine sa sjedište u Zagrebu (URL 74). Sadašnji glavni rabin Hrvatske, odnosno *Koordinacije*, je rabin Moše Prelević. Postoji i Židovska općina Virovitica, koja je istupila iz *Koordinacije* dana 17. 9. 2014 (URL 75). Uz općine okupljene u Koordinaciji, u Hrvatskoj, odnosno Zagrebu djeluju još i Židovska vjerska zajednica *Bet Israel* (URL 76) i organizacija *Chabad Lubavitch Hrvatska* (URL 77). Samostalna izdavačka djelatnost židovske zajednice u Hrvatskoj javlja se 1987. kada izlazi prvi *Bilten Židovske općine Zagreb*, koji je 1997. preimenovan u *Ha-Kol* koji izlazi do danas i glasilo je cjelokupne židovske zajednice u Hrvatskoj. *Novi Omanut* izlazi od 1993., a sadrži povijesne teme. U *Bet Israelu* izlazi *Ruah Hadaša* (Goldstein, 2004).

4.1. Demografska obilježja židovskog stanovništva u Hrvatskoj

Demografska obilježja židovskog stanovništva kontinuirano se mogu pratiti od sredine 19. stoljeća i popisa stanovništva. Godine 1851. u Hrvatskoj i Slavoniji (obuhvaća Zagrebačku županiju i Grad Zagreb, Riječku, Varaždinsku, Križevačku, Požešku i Osječku županiju) popisano je 3.841 Židova (Dobrovšak, 2010). Već 1857. popisano je 5.132 Židova u Hrvatskoj i Slavoniji, a činili su 0,60 % ukupnog stanovništva. Dalmacija je te godine imala 318 Židova (Dobrovšak, 2010). Među gradovima, Osijek (459) i Varaždin (336) prednjačili su u broju židovskog stanovništva (Dobrovšak, 2010). Brojčano je Osijek prednjačio u odnosu na Zagreb sve do 1890. godine (Boeckh, 1995).

Međutim, popisi stanovništva ne prikazuju točnu situaciju, jer se (vjerojatno) dio Židova nije deklarirao po narodnosti i/ili po vjeroispovijesti ili niti jedno niti drugo. Takva situacija učestalija je nakon iskustva Holokausta. Prijeratni popisi (do uključivo 1931.) odnosili su se isključivo na vjersku pripadnost. U nekim popisima moglo se izjasniti i po vjeri i po narodnosti, a negdje su izdani podaci samo za Hrvatsku u cjelini.

Kretanje Židova u Hrvatskoj od prvog popisa 1857. do 1931. godine prikazano je grafički (slika 6). Vidljiv je gotovo kontinuirani rast populacije, s manjom stagnacijom između 1910. i 1921, vjerojatno kao posljedica Prvog svjetskog rata. Najveći je porast od 230 % u razdoblju između 1857. i 1880. kada stječu ravnopravnost te su dobili mogućnost posjedovanja nekretnina. Sve iše ih se doseljava iz različitih dijelova Monarhije, otvaraju tvornice te se njihov cjelokupni standard popravlja. U sljedećim popisima (1890., 1900., 1910.) taj je rast sve slabiji.

Slika 8 prikazuje udio Židova u ukupnom stanovništvu Hrvatske po županijama 1900. godine. Najveći je udio u gradu Zagrebu, s 3 %. Gradovi s većim brojem židovskog stanovništva ujedno su i gradovi s najvećim i najrazvijenijim židovskim zajednicama, a to su Osijek i Varaždin. Županije u kojima su bile najveće židovske zajednice su Varaždinska, Osječko-baranjska, Vukovarsko-srijemska i Virovitičko-podravska. Ovdje je vidljiv utjecaj doseljavanja Židova iz Mađarske, jer su zajednice upravo u tom dijelu razvijene. Što se više odmiče prema obali, manji je i gotovo neznan udio Židova u ukupnom stanovništvu. Kao posljedica Prvog svjetskog rata, dolazi do lagane stagnacije (1921.), a zatim je do 1931. ponovno uslijedio lagani porast. Pretpostavlja se da je pred sam Drugi svjetski rat 1941. godine u Hrvatskoj bilo živjelo oko 25.000

Židova. Najveći je pad zabilježen nakon Holokausta i emigracije u Izrael, kada je broj Židova 1953. bio tek oko 1000.

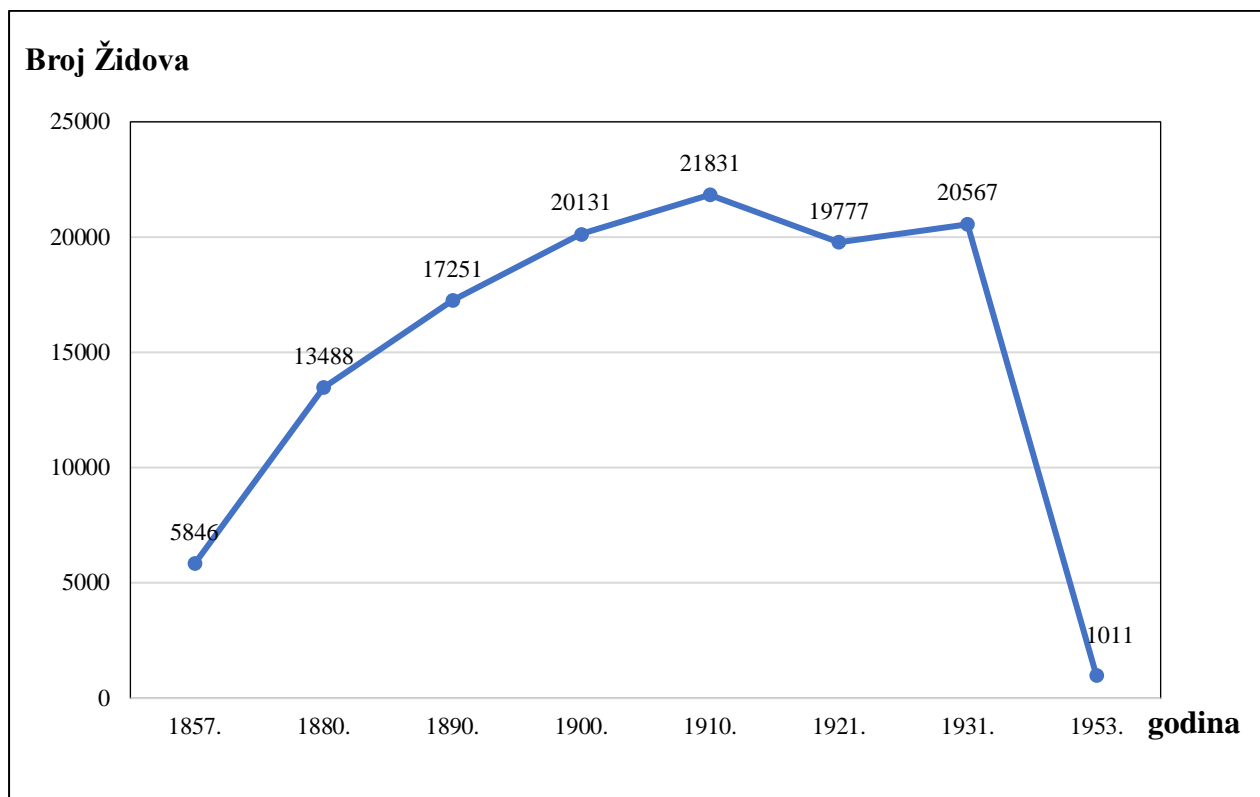
Nakon Drugog svjetskog rata, kretanje židovske populacije u Hrvatskoj varira, od emigracije u Izrael do izjašnjava u popisima i odmaka od židovskog identiteta u Jugoslaviji. Prvi poslijeratni popis stanovništva bio je 1948. godine kada se mogla izjasniti vjera, ali su podaci prikazani na razini Jugoslavije s brojem od 6.853 Židova, dok su općine u tom trenutku imale 11.934 člana (Švob, 2010). Što se tiče nacionalnosti, registrirani su kao „drugi“ pa stoga nema službenih brojeva (Švob, 2023). Sljedeći popis bio je 1953. godine kada se stanovništvo moglo izjasniti i po vjeri i po nacionalnosti. Rezultati za židovsko stanovništvo prikazani su na razini Hrvatske, a ne po naseljima, te je tada 1.011 osoba izjasnila židovsku vjeroispovijest, a 413 nacionalnu. Broj Židova koja se izjašnjavaju po vjeri veći je u odnosu na broj po narodnosti, iako postoji mogućnost da su se pojedine osobe izjašnjavale u oba slučaja, samo jedan ili čak niti jedan. Potrebno je istaknuti da je između ova dva popisa bila *alija* (useljavanje židovskog stanovništva u Izrael) kada je 7.739 članova židovskih zajednica Hrvatske migriralo u Izrael (Švob, 2023).

Popisi stanovništva u Hrvatskoj 1953. i 1991. godine dijele stanovništvo prema narodnosti i prema vjeri, dok popisi 1961., 1971. i 1981. godine daju mogućnost za narodnost. Osobe su se mogle izjasniti da su pripadnici Mojsijeve vjere, ali prema brojkama nisu svi navodili jedno i drugo ili čak nisu uopće izražavali svoje židovstvo (Švob, 2010). Rezultati popisa stanovništva iz 1971. pokazali su da je u tom trenutku u Hrvatskoj živjelo 2.845 Židova u 717 naselja, što je bio previsok broj te su navedeni u mjestima u kojima Židovi nikada prije nisu živjeli (Švob, 2023). Zbog krive metodologije, odnosno greške u izvještajima, taj se popis ne prikazuje u demografskim prikazima židovskog stanovništva (Švob, 2010).

Osamostaljenjem Hrvatske, osobe židovske vjeroispovijesti imale su više slobode izraziti i svoju narodnost i svoju vjeru, pa je stoga broj Židova po vjeri i narodnosti udvostručen. U Republici Hrvatskoj (slika 7) prisutno je smanjenje broja židovskog stanovništva zbog asimilacije i prevlasti većinom starije dobne skupine, ali se također ne može sa sigurnošću utvrditi broj, jer prema vjeri i prema narodnosti brojke nisu jednake, a židovske zajednice imaju veći broj članova nego što je prema popisu prikazano.

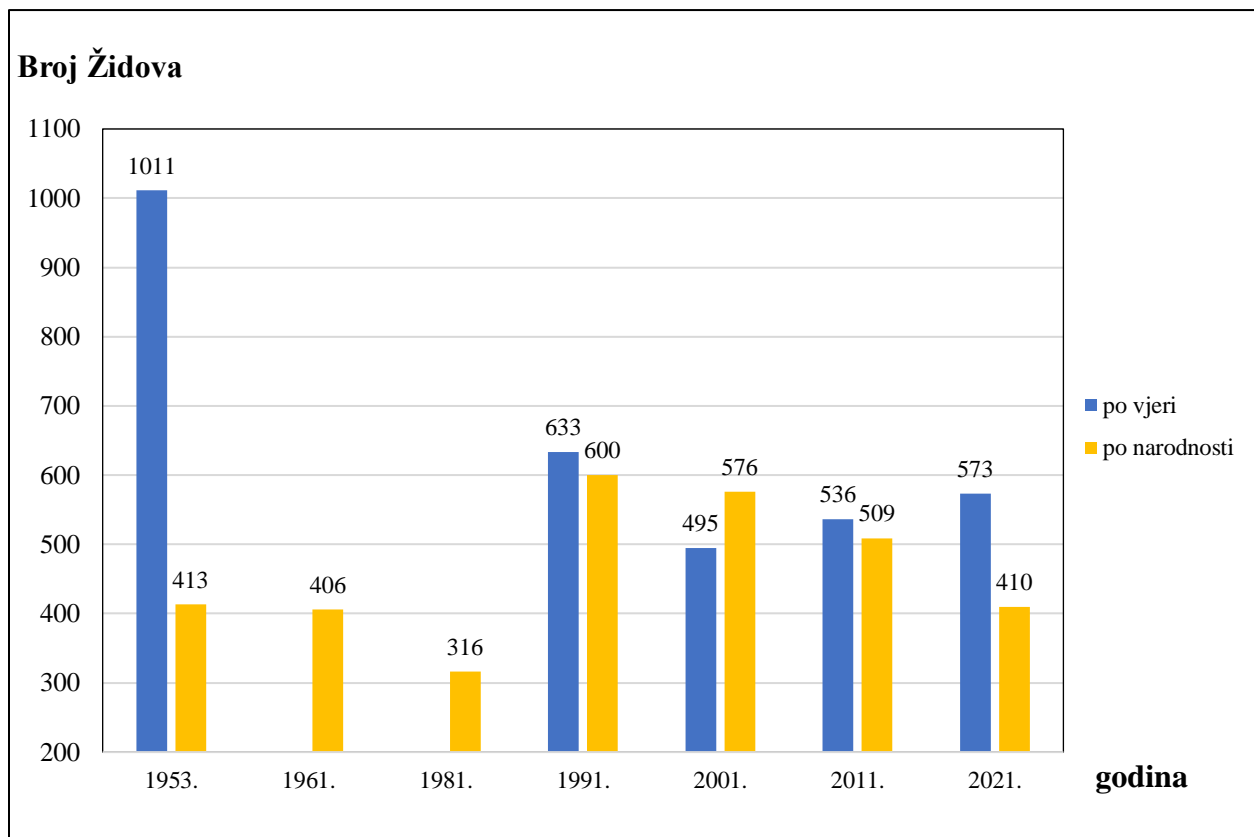
Ovdje su prikazana i demografska kretanja židovskog stanovništva u studijama slučaja, koje će biti pojašnjene u sljedećem potpoglavlju. Za svaki grad dana su dva kretanja, jedno od 1857. do 1931.

po vjeri, a drugo od 1981. do 2021. po vjeri i po nacionalnosti. Demografska kretanja za Dubrovnik prikazani su na slikama 9 i 10, za Koprivnicu na slikama 11 i 12, za Osijek na slikama 13 i 14, za Split na 15 i 16 te za Zagreb na 17 i 18.

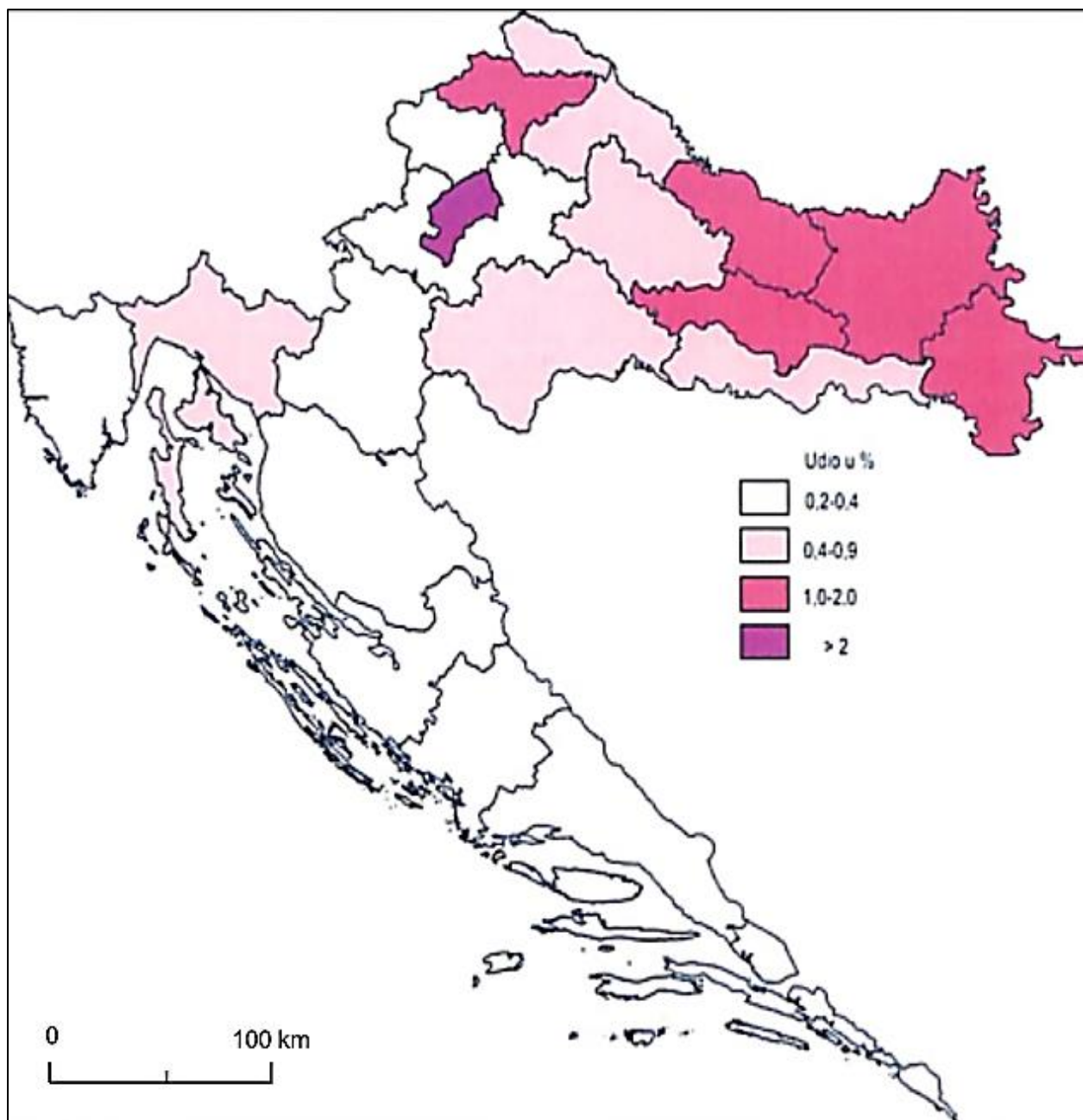
Slika 6. Broj Židova u popisima stanovništva Hrvatske od 1857. do 1953. po vjeri.

Izvor: Švob (2010; 2023)

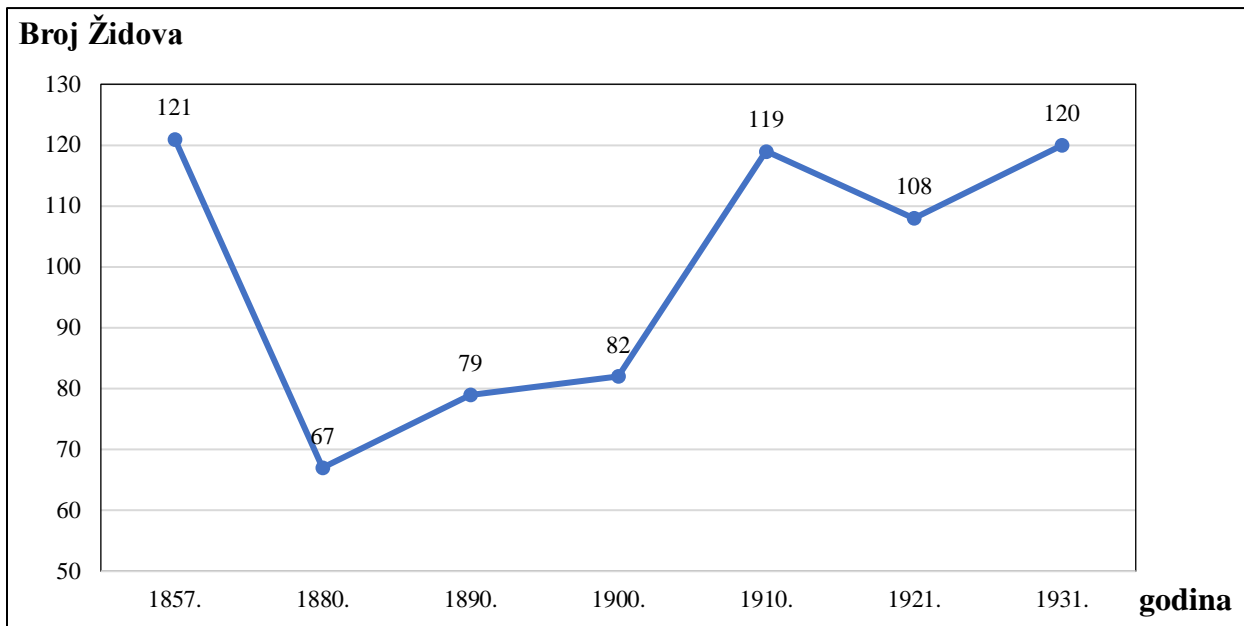
Slika 7. Broj Židova u popisima stanovništva Hrvatske od 1953. do 2021. po vjeri i nacionalnosti.

Izvor: DZS (2011; 2021a); Švob (2023)

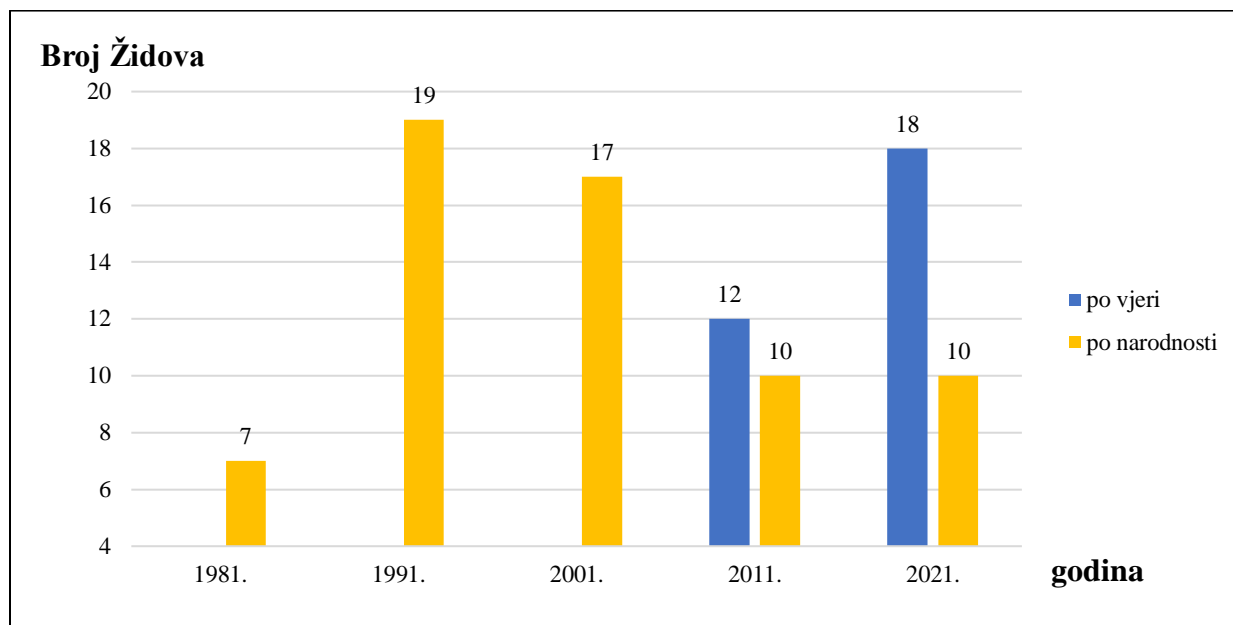

Slika 8. Udio Židova u ukupnom stanovništvu Hrvatske po županijama prema popisu stanovništva 1900. godine

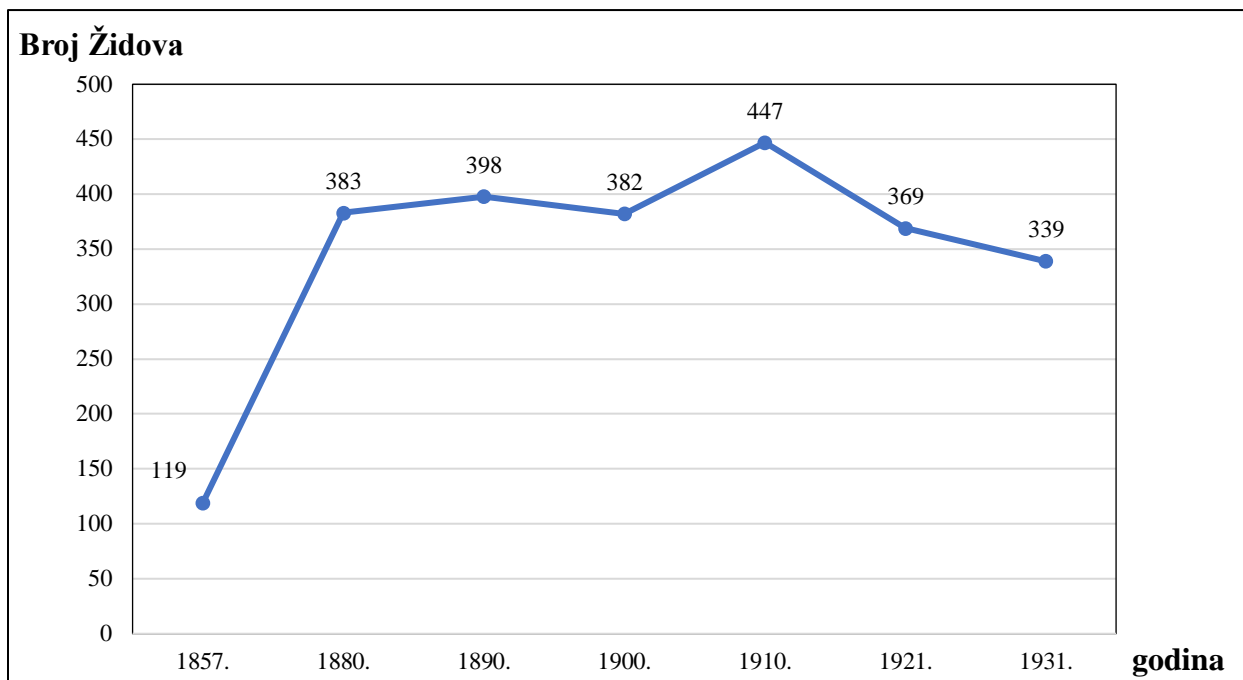
Izvor: preuzeto iz: Švob (2010)

Slika 9. Židovi u Dubrovniku u popisima stanovništva od 1857. do 1931. po vjeri
Izvor: Švob (2010)

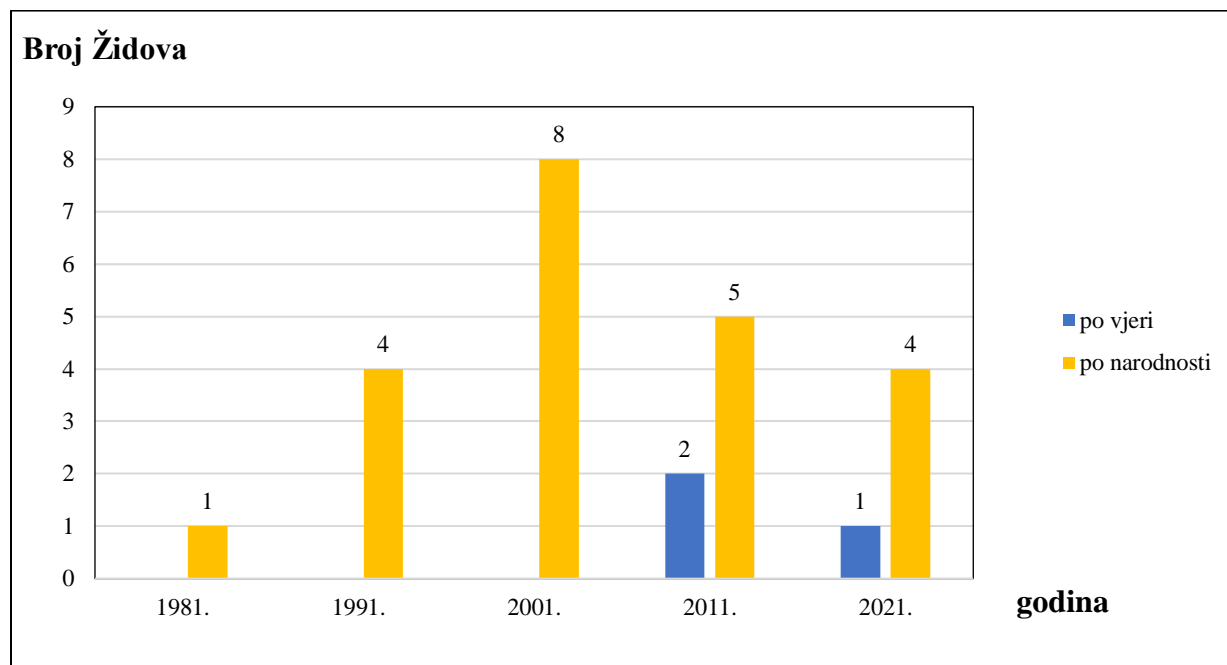

Slika 10. Broj u Židova u Dubrovniku u popisima stanovništva od 1981. do 2021. po vjeri i nacionalnosti
Izvor: DZS (2011; 2021a); Švob (2010)

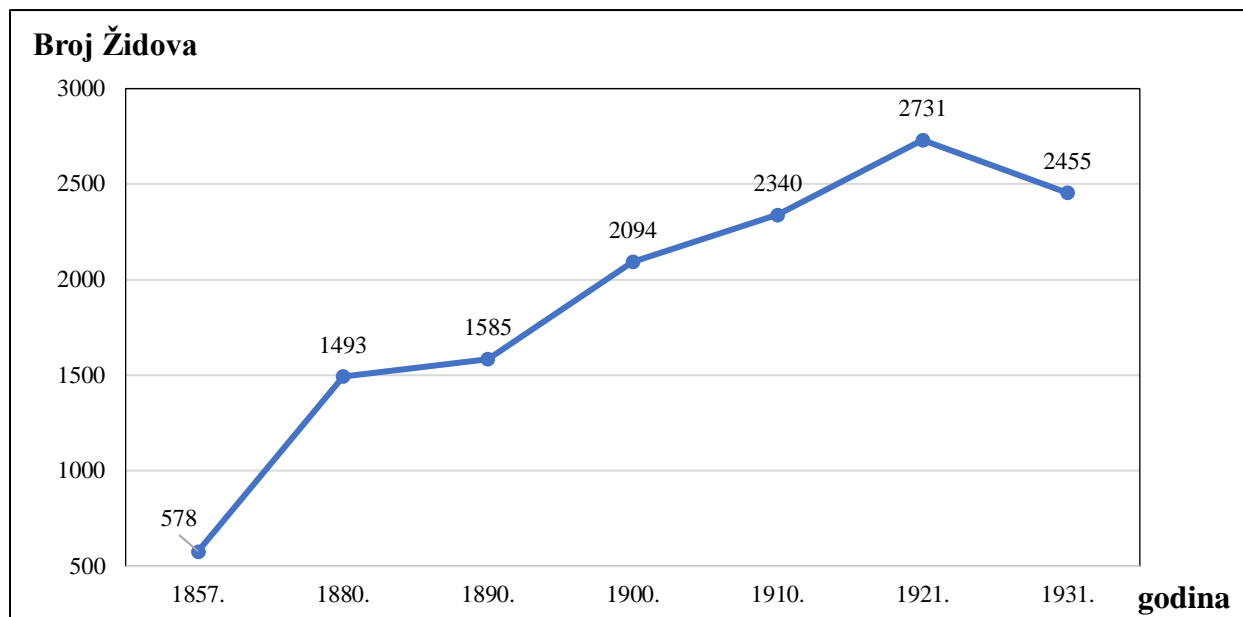
Slika 11. Židovi u Koprivnici u popisima stanovništva od 1857. do 1931. po vjeri.

Izvor: Švob (2010)

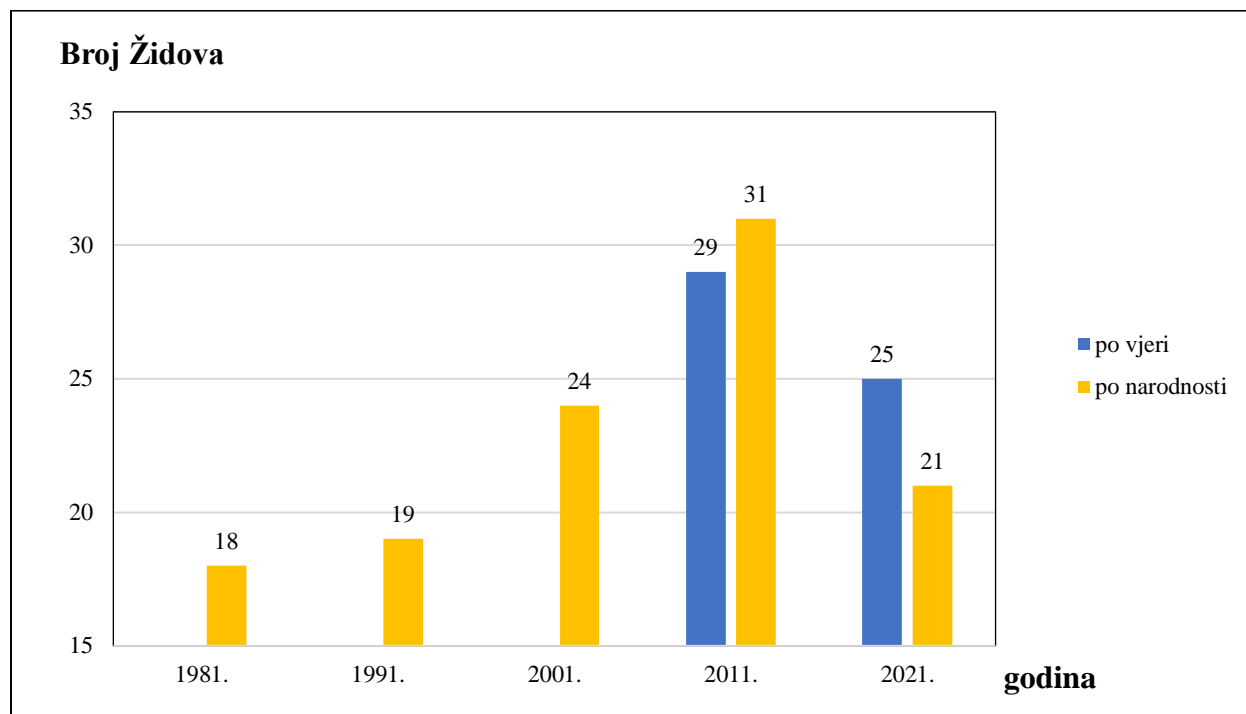
Slika 12. Broj u Židova u Koprivnici u popisima stanovništva od 1981. do 2021. po vjeri i nacionalnosti.

Izvor: DZS (2011; 2021a); Švob (2010)

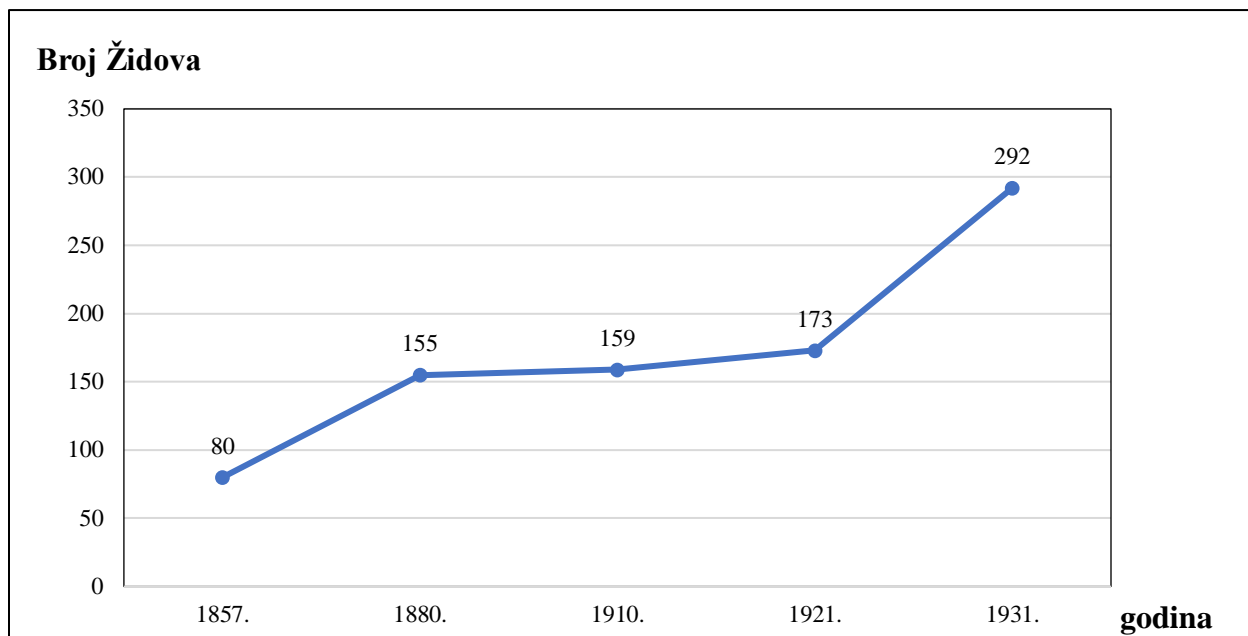
Slika 13. Židovi u Osijeku u popisima stanovništva od 1857. do 1931. po vjeri.

Izvor: Švob (2010; 2023)

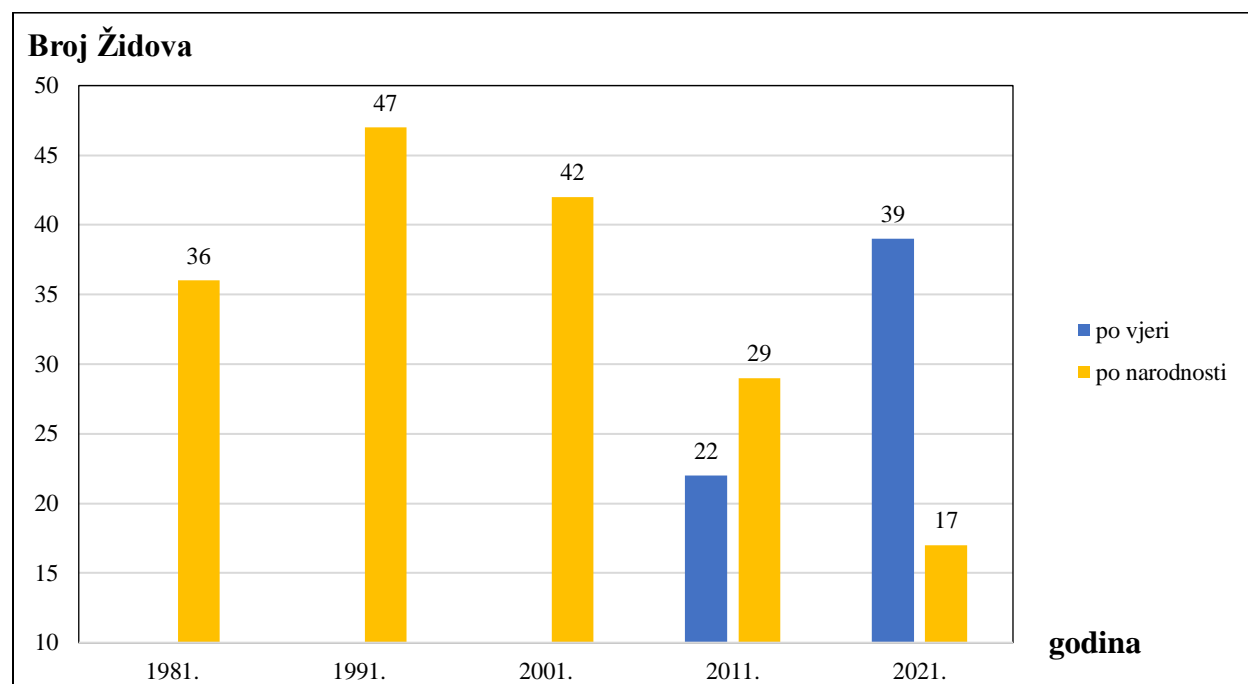
Slika 14. Broj Židova u Osijeku u popisima stanovništva od 1981. do 2021. po vjeri i nacionalnosti.

Izvor: DZS (2011; 2021a); Švob (2010)

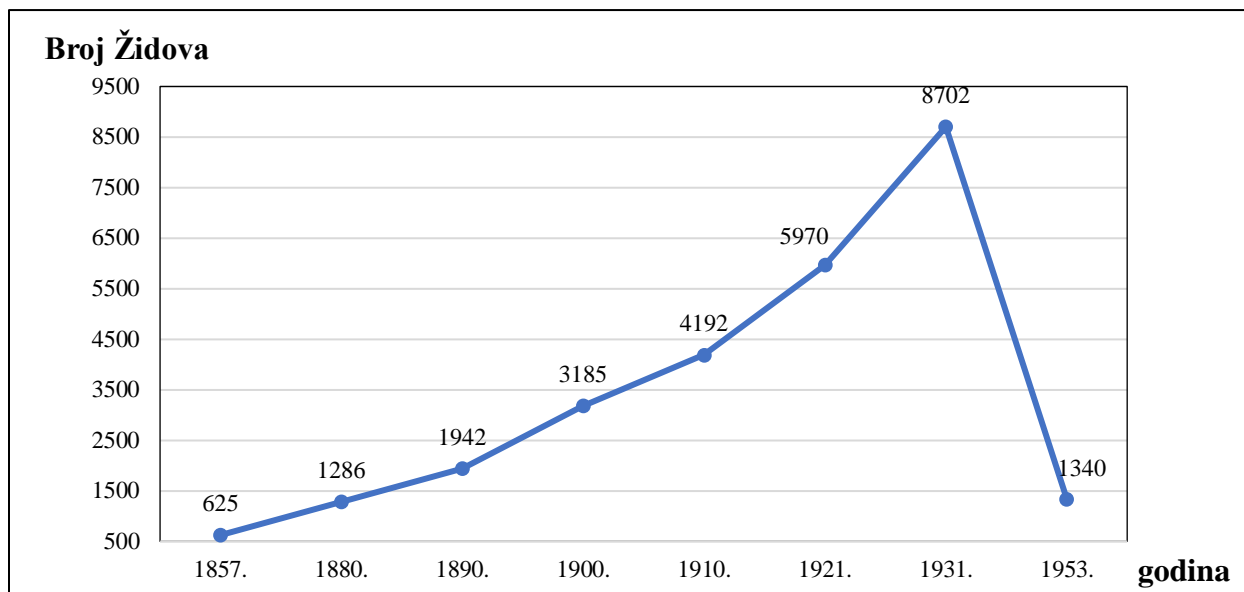
Slika 15. Židovi u Splitu u popisima stanovništva od 1857. do 1931. po vjeri.

Izvor: Švob (2010)

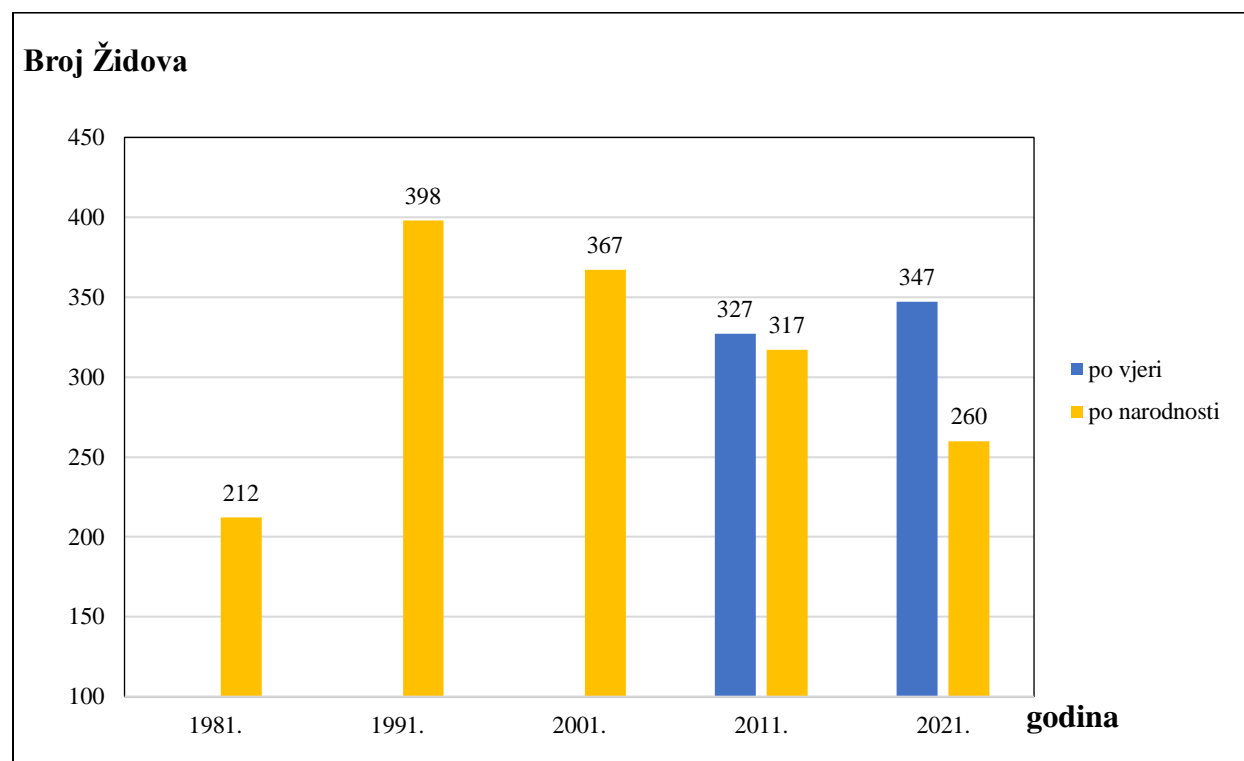
Slika 16. Broj u Židova u Splitu u popisima stanovništva od 1981. do 2021. po vjeri i nacionalnosti

Izvor: DZS (2011; 2021a); Švob (2010)

Slika 17. Židovi u Zagrebu u popisima stanovništva od 1857. do 1953. po vjeri

Izvor: Švob (2010)

Slika 18. Broj u Židova u Zagrebu u popisima stanovništva od 1981. do 2021. po vjeri i nacionalnosti

Izvor: DZS (2011; 2021a); Švob (2010)

4.2. Povijest židovskih zajednica u odabranim studijama slučaja

4.2.1. Povijest židovske zajednice u Dubrovniku

Povijest Židova u Dubrovniku seže iz dokumentacijskih spisa u kojima se prvi put spominje jedan židovski liječnik 1326. godine. Židovi kao stalni stanovnici Dubrovnika spominju se 1421. godine. Utjecajem protužidovskih zakona u Veneciji i Napuljskom kraljevstvu, 1515. godine Dubrovačka je Republika izgnala sve Židove iz grada, a ponovno se doseljavaju od 1532. Povećanjem broja židovskih doseljenika i izbjeglica s Pirenejskog poluotoka krajem 15. i početkom 16. stoljeća, osnovali su zajednicu 1538. godine kao *Università degli Ebrei* (Goldstein, 1988). Bilo im je dopušteno nastaniti se unutar gradskih zidina (Goldstein, 1988), pa je tako formiran geto.

Geto je osnovan 25. listopada 1546. unutar gradskih zidina u donjem dijelu tadašnje Lojarske ulice koja je preimenovana u Žudiosku, čiji je naziv ostao do danas. Sastojao se od jedne ulice, s četiri kuće u početku, do 20 kuća netom prije potresa 1667. godine, a krajevi na ulicama Stradun i Prijeko bili su zatvoreni vratima. Gotovo 40 članova zajednice poginulo je u tom potresu (Miović, 2024).

Unutar geta imali su slobodu organiziranja općinskog i vjerskog života. S vremenom je geto postao premalen, pa pojedini Židovi žive izvan njega, a najviše su se okupljali u Zvijezdićevoj ulici (Miović, 2012). Neki su Židovi živjeli na Pločama i na Pilama (Miović, 2024).

Unutar geta, odnosno u Žudioskoj ulici nalazi se sinagoga. Sinagoga kao prostor za vjersku službu nastala je istovremeno kada i geto (Miović, 2012). Građevina u kojoj je smještena dubrovačka sinagoga najvjerojatnije je podignuta 1300. godine (Goldstein, 1988). Dubrovačka je sinagoga nakon praške, najstarija sinagoga u Europi s neprekidnim djelovanjem (Miović, 2012).

U 16. stoljeću Židovi postaju važan dio gospodarstva Dubrovačke Republike i sudjeluju u prekomorskoj trgovini između Apeninskog i Balkanskog poluotoka te u trgovačkoj diplomaciji između Osmanskog Carstva i kršćanskih država. Tek u 18. stoljeću počinje ih se tretirati kao građane (ali ne i državljanke) Republike, ali iako su bili zaštićeni, bili su drugorazredni sloj: imali su razne zabrane i plaćali posebne poreze (Goldstein, 1988). Najčešća zanimanja bila su trgovci, doktori i pomorci (Miović, 2012), a bavili su se i posredništvom i posuđivanjem novaca. Rijetko su bili obrtnici, a ako jesu, to su bili kožari, izrađivali su sapune, kape i držali krojačke radnje (Miović, 2024). Braća Aaron i Elazar Cohen te Samuel Maestro su od 1632. godine vodili uspješnu

trgovinsku tvrtku Cohen-Maestro, koja je držala većinu židovske tranzitne trgovine iz Osmanskog Carstva preko Dubrovnika do Ancone i Venecije (Miović, 2024).

Tijekom kulturnog procvata Dubrovačke Republike, imali su plodan kulturni život. Godine 1808. Dubrovnik je okupirao Napoleon, kada stječu punu ravnopravnost. Od 1814. priključili su se austrijskim zemljama i izgubili ravnopravnost, koju su ponovno stekli tek 1867. godine (Goldstein, 1988).

Za vrijeme Dubrovačke Republike pokraj male Onofrijeve česme nalazila se tzv. Židovska fontana koju su austrijske vlasti u 19. stoljeću preselile na Pile (zapadni ulaz u Grad), gdje se nalazi i danas (Miović, 2012). Staro Židovsko groblje u Dubrovniku nalazilo se iznad sjevernih zidina. Židovska je općina još 1652. godine kupila zemljište za groblje. Pretpostavlja se da je od početka osnutka Općine postojala Hevra kadiša. Groblje je ekshumirano 1911., a nadgrobne su ploče prenesene na židovsko groblje Boninovo koje je i danas u funkciji (slika 19). Neke od tih ploča iskorištene su popravak gradskih zidina i pločnika tijekom Prvog svjetskog rata (Goldstein, 1988). Danas o postojanju groblja svjedoči toponim ulice *Na grebe žudioske* (Goldstein, 1988), a na njegovoj je lokaciji, uz privatne kuće, izgrađena i vatrogasna postaja u kojoj je sačuvano nekoliko nadgrobnih spomenika. Tijekom austrijske vladavine, fragmenti oštećenih židovskih spomenika ugrađeni su u gradske zidine, odnosno u kulu sv. Jakova (Miović, 2024).

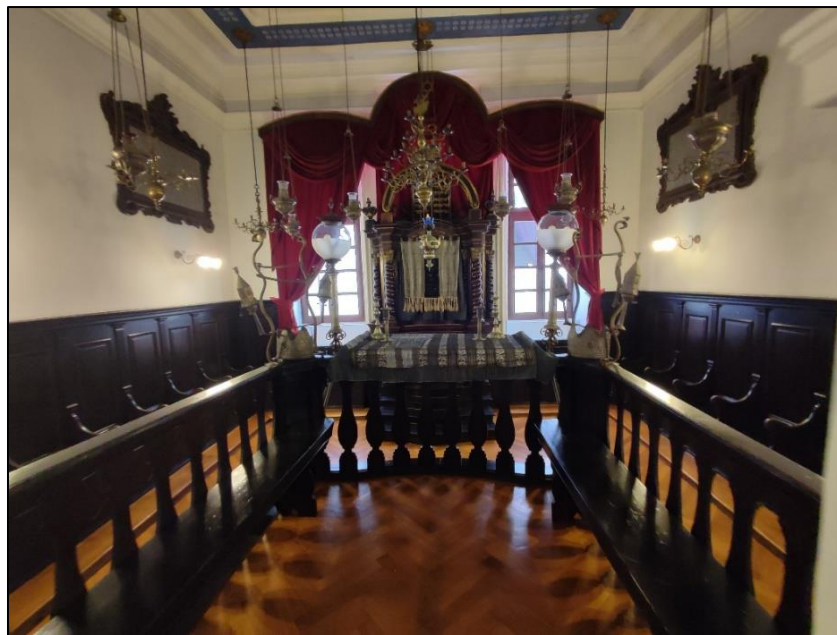
Demografska slika Općine nije se previše mijenjala kroz stoljeća, pa je prema popisu iz 1799. bilo 171 član, 1808. 227, a 1831. 260, a 1940. godine imala je 87 članova. Do Drugog svjetskog rata Židovska općina Dubrovnik obuhvaćala je i Kotor. Za vrijeme talijanske okupacije, u blizini Dubrovnika osnovani su sabirni logori u hotelima Kupari i Lopud, u kojima su bili smješteni Židovi iz južne BiH, dok su dubrovački Židovi odvedeni na Rab ili su bježali u partizane (Miović, 2024). Tijekom Drugog svjetskog rata u Dubrovniku je stradalo 27 članova Općine. Zbirke sinagonalnih predmeta spašene su zahvaljujući braći i sestrama Tolentino (Ambramin, Emilijo i Regina) (Goldstein, 1988). Rudimir Roter proglašen je Pravednikom među narodima, te danas jedna ulica u Dubrovniku nosi njegovo ime (Miović, 2012).

Mikve su postojale u dnu zgrade sinagoge, ali su ih nacisti uništili. Tijekom srpsko-crnogorskog granatiranja Dubrovnika, bomba je pala na sinagogu, te je krajem 1990-ih na zgradi mijenjan krov (Miović, 2024). Danas Židovska općina Dubrovnik ima 50 članova, a u sklopu zgrade sinagoge (slika 20) otvorili su 2003. godine muzej koji je otvoren za posjetitelje (Miović, 2012).

Slika 19. Spomenik žrtvama Holokausta na židovskom groblju u Dubrovniku

Izvor: snimila autorica (2021)

Slika 20. Unutrašnjost sinagoge u Dubrovniku

Izvor: snimila autorica (2023)

4.2.2. Povijest židovske zajednice u Koprivnici

Židovi se oko rijeke Drave pojavljuju početkom 18. stoljeća kao trgovci-pokućarci koji dolaze iz Gradišća. Tek nakon Edikta o toleranciji počinje trajnije naseljavanje Židova u Podravinu. Prve su židovske obitelji zabilježene 1800. godine i to njih četiri s ukupno 13 članova, koje su živjele izvan grada, na tzv. Fridmanovom brijegu. Prema podrijetlu to su bile aškenaske obitelji, većinom iz Mađarske i Gradišća (Švarc, 1998). Od 1850. počinju se voditi matične knjige i izgradnja posebnog židovskog groblja pa se pretpostavlja da je tada osnovana Židovska općina u Koprivnici (Švarc, 1998). U vrijeme Prvog svjetskog rata dolaze i sefardske obitelji: Albahari, Perera i Finzi. Židovi naseljavaju i okolna sela: Drnje (ulica Židovaroš), Đelekovec, Gola, Koprivnički Ivanec, Legrad, Novigrad Podravski, Peteranec, Sokolovac (Ernečić, 2005). Masovnije doseljavanje u Koprivnicu i Podravinu započinje 1860-ih godina. Do Prvog svjetskog rata naselili su se po svim selima Koprivničke Podravine te se uključili u gospodarski, kulturni i politički život. Koprivnica, Legrad, Đurđevac i Ludbreg bila su njihova gospodarska središta (Dobrovšak, 2023).

Prvi doseljeni Židovi u Koprivnici bavili su se trgovinom, a prema kraju 19. stoljeća taj se krug zanimanja proširio na manufakturu i industriju (Švarc, 1998). Gospodarska djelatnost u Koprivnici jača u drugoj polovici 19. stoljeća, kada se Židovi uključuju kroz otvaranje trgovina i obrta, utemeljili su prve manufakture i poduzeća. Židovi su u Koprivnici osnivali banke i štedionice: Dionička (1872.), Gradska (1872.) i Pučka štedionica. Predvodnici su trgovine i sudjeluju u svim važnim gospodarskim poslovima: Tvornica octa i pecara Schwarz (1880.), Tvornica sode i vode Šandora Löwyja i Löfflera (1900.), Kemijska tvornica umjetnog goriva Danica (1906./1907.), Ugljenokop *Lepavina* O. i A. Švarca 1905., Tvornica umjetnog leda M. Grossa (1916.), Eksploatacija šljunka Singer kod Botova (1912.), Tvornica ulja Braun (1917.), Tvornica likera Fischer i Worthmann (1922.), Koprivnički paromlin itd. (Dobrovšak, 2023).

Osim u koprivničkom gospodarskom životu, sudjeluju i u okolnim mjestima: Novigrad Podravski (trgovci, mesari, štedionice), Virje (trgovina, prva trgovina mješovite robe), Gola (trgovine, krčme), Đurđevac (đurđevački paromlin kojeg je osnovao industrijalac Emanuel Braun), Ludbreg (trgovine, svratište *K crnom orlu*, mlin, pekare) (Dobrovšak, 2023; Dretar, 2023).

Izraelitička bogoštovna općina u Koprivnici osnovana je 1847. godine. Josip Herlinger (1851.-1887.) bio je prvi koprivnički rabin, a slijede Simon Hessel (1887.-1914.), Arpad Hirschberger (za vrijeme Prvog svjetskog rata) i Leon Wolfensohn (1915.-1941.) (Dobrovšak, 2023). Osnivaju se

razna udruženja: Hevra Kadiša (prema nekim podacima već 1834.), Izraelitičko gospojinski društvo u Koprivnici (1903.), Židovska mladež (početkom 20. stoljeća), podružnica Izraelitske ferijalne kolonije (nakon 1914.), Mjesna cionistička organizacija *Hatehijah* (1918.), Židovsko udruženje *Herut* (1921.). Osim vlastitih udruženja, bili su članovi raznih koprivničkih društva poput Trgovačkog zbora, Dobrotvornog gospojinskog društva, Dobrovoljnog vatrogasnog društva, Hrvatske čitaonice i dr. (Dobrovšak, 2023). Obitelj Schwarz bila je vlasnik svratišta *K caru austrijanskom*, a kavanu *Mundi* držala je obitelj Graff.

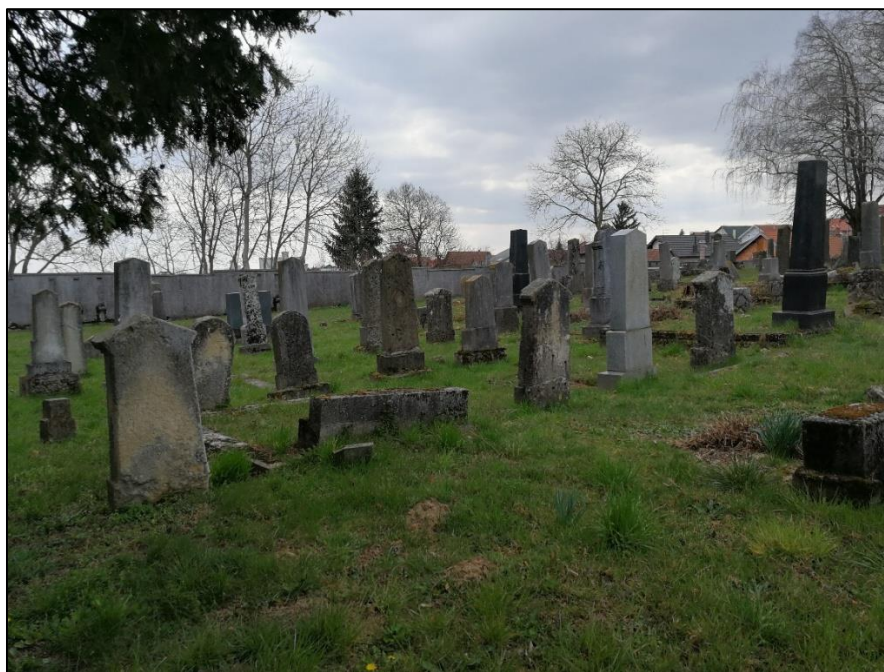
Neki koprivnički Židovi svojim su djelovanjem utjecali na kvalitetu života tadašnjih Koprivničana. To su bili: prvi koprivnički pedijatar Julije Scheyer, kirurginja Zora Goldschmid, liječnici Željko Selinger, Albin Heinrich, Slavko Hirschl, pravnici Rikard Steiner, Lav Singer, Branko Švarc, ljekarnik Joža Milhofer, vlasnik poznate koprivničke ljekarne *K orlu* koja na istoj lokaciji djeluje i danas, inženjer građevine Hugo Schwarz, arhitekti Zoltan Sellinger i Slavko Löwy koji su živjeli i djelovali u Zagrebu (Vranar, 2023a).

Dana 20. 4. 1941. formiran je logor Danica, a u rujnu 1942. logor u Loborgradu (Ernečić, 2005). Od ukupno 497 Židova iz grada i kotara, život je izgubilo njih 476 (95,77 %), odnosno samo ih je 21 preživjelo Holokaust (Krušelj, 2023). Danas Židovska općina Koprivnica ima malo članova, manje od 10.

U Svilarskoj je ulici 1876. izgrađena sinagoga uz koju su se nalazile prostorije vjerske škole i općine (Dobrovšak, 2023). Izgledom se referira na zagrebačku sinagogu Franje Kleina iz 1867. Neki autori (Zamljačanec, 2023) pak smatraju da je izgrađena 1875., prema nacrtu Josipa Reša. To je tripartitna židovska bogomolja oblikovana prema uzoru na pretpostavljeni izgled antičkog jeruzalemskog Hrama. Izgrađena je u historicističkom stilu, autor je nepoznat, a nakon obnove izgrađena je u stilu moderne prema projektu Slavka Löwyja 1930. godine. Unutrašnjost je bila podijeljena na prizemni molitveni prostor za muškarce i bočne galerije na katu za žene. Tijekom i nakon Drugog svjetskog rata prestaje imati primarnu funkciju židovske bogomolje. Od 1941. godine služila je kao skladište zaplijenjene židovske imovine, a od 1944. kao ustaški zatvor. Nakon rata dobiva gospodarske funkcije: 1950-ih pogon *Krojačkog poduzeća*, tijekom 1970-ih i 1980-ih kao trgovačko skladište *Izvor*, potom kao trgovina namještaja 1990-ih, te u 2000-ima kao skladište Crvenog križa. „(...) dijelovi sačuvanog obrednog inventara danas čine Zbirku *Judaice* u Gradskom muzeju Koprivnice“ (Karač, 2023: 49). Vjerski obredni predmeti iz sinagoge čuvaju se

dijelom u privatnom posjedu koprivničkih obitelji, a dio je u muzeju zahvaljujući osnivaču muzeja dr. Leandera Brozovića i preživjelih članova ŽO (Ernečić, 2005). U blizini sinagoge nalazi se nova zgrada glazbene škole, na čijem se mjestu nalazila duga prizemnica u kojoj su bile židovska osnovna škola i Izraelitička bogoštovna općina (namještenici i rabinat) (Ernečić, 2005). Sinagoga je danas zaštićeno kulturno dobro pod brojem Z-3544 (URL 73). Danas nema religijsku i obrazovnu funkciju, ali je na inicijativu dr. Krešimira Švarca osnovan kulturni centar. Zbog njegovog velikog doprinosa koprivničkoj kulturi i društvenom životu grada centar je nazvan *Kulturni centar dr. Krešimir Švarc* (Vranar, 2023a).

Židovsko groblje u Koprivnici (slika 21) je stilski parkovno (Zamljačanec, 2023), a na njemu je 335 grobova (Vranar, b, 2023). Nalazi se na Varaždinskoj cesti. Umjetnički vrijedne grobnice židovskih obitelji su: Fischer, Grunfeld, Scheyer, Betlheim, Lowy i Hirscl (Vranar, 2023b). Najstariji nadgrobni spomenici su iz 1850. Na groblju se nalazi spomen obilježje poginulim Židovima u Prvom svjetskom ratu. Do 2000. godine postojala je zgrada mrtvačnice sa stanom grobara. Groblje sadrži 99 obiteljskih grobnica i 236 grobnih mjesta, a devastirano je 1941. godine (Ernečić, 2005).

Slika 21. Židovsko groblje u Koprivnici

Izvor: snimila autorica (2021)

Jedna od najpoznatijih osoba židovskog podrijetla iz Koprivnice je Slavko Löwy (1904., Koprivnica – 1996., Zagreb). Arhitekt Löwy rođen je u Koprivnici gdje su mu roditelji bili vlasnici staklarne na glavnom gradskom trgu. Obiteljska se kuća nalazila na današnjem Trgu bana Jelačića broj 15. Studirao je u Beču, Zagrebu i Dresdenu. Nakon studija vraća se u Koprivnicu gdje pokreće *Podravske novine*, projektira uređenje židovskog groblja i obiteljsku grobnicu, obnovu sinagoge (pojednostavio unutrašnjost i dekoraciju na fasadi), predlaže regulaciju spoja željezničke stanice i središta grada. Radi u Zagrebu u vlastitom arhitektonskom uredu Löwy. Njegova važnost ističe se u doprinosu internacionalnom karakteru zagrebačkog modernizma. Najprepoznatljivije ostvarenje u Zagrebu mu je kuća Radovan (1933.) na uglu Masarykove i Gundulićeve koja je poznata i kao prvi zagrebački neboder. Projektirao je i hotel Malin u Malinskoj (1937.) (Ernečić, 2016).

4.2.3. Povijest židovske zajednice u Osijeku

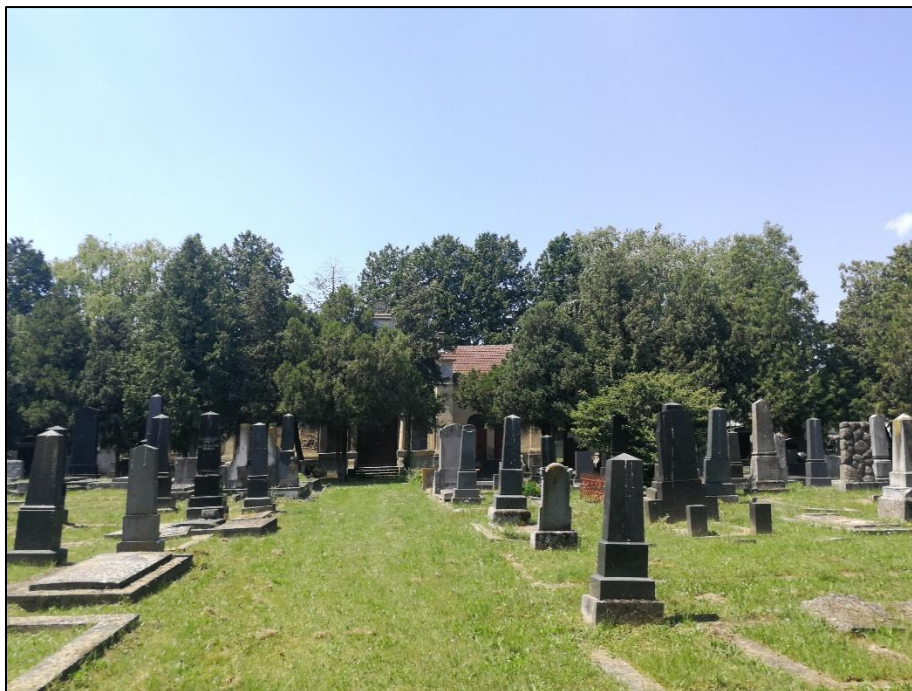
U antičkoj Mursi pronađen je uklesani natpis kojim se pretpostavlja postojanje sinagoge u 3. stoljeću. Sljedeći podaci o boravku Židova u Osijeku su iz 1688. kada je austrijska vojska dovela 500 Židova zatočenih kao roblje nakon osvojenog Beograda. Dio njih se zadržao u Osijeku, ali je većina protjerana 1698. godine. U 18. stoljeću dolaze na sajmove, ali je tek nekoliko pojedinaca dobilo dozvolu stalnog boravka (Goldstein, 1988). Iz sredine 18. stoljeća postoji prvi pisani dokument o boravku Židova u Donjem gradu čiju je dozvolu dala carica Marija Terezija. U Gornjem gradu spominju se tek 1840-ih godina kada se pripremalo službeno otvaranje Općine. Općina je osnovana 1849. godine na inicijativu četrdesetak obitelji koje su bile stalno naseljene. Godine 1880. Općina je brojala 1.493 člana, i tada je bila najbrojnija općina u Hrvatskoj. Osnovali su školu (1856.) i podigli sinagogu (1869.) (Goldstein, 1988).

U drugoj polovici 19. stoljeća Općina jača. Izgrađene su škola i bogomolja, a uređuje se i groblje u Gornjem gradu na Čepinskoj cesti. Gradnja sinagoge započela je 1869. godine koja je u trenutku izgradnje bila veća od tadašnje stare katoličke župne crkve. Tijekom njene gradnje, zatraženo je da se uvuče, a ona je 2,6 cm (1 palac) bila izbočena u odnosu na zgradu kazališta i kasina (Živaković-Kerže, 1998). Tek je nakon 30 godina sagrađena znatno veća, današnja župna crkva. Samo gradilište za sinagogu darovao je grad Osijek, a izgrađena je prema nacrtima arhitekta Theodora Sterna. Prvi je rabin bio dr. Samuel Spitzer u čije je vrijeme izgrađena zgrada židovske škole u kojoj se danas nalazi sjedište Židovske općine Osijek. Krajem 19. stoljeća Židovska općina je imala

2.000 članova, pri čemu je židovsko stanovništvo činilo 8 % ukupnog gradskog. Početkom 20. stoljeća izgrađena je sinagoga u Donjem gradu. Istovremeno je to razdoblje procvata Općine kada su u gradu aktivni njeni brojni članovi: liječnici, pravnici, industrijalci i trgovci (Fišer, 1998). Arhitekt Viktor Axman bio je graditelj i vlasnik kina Uranija u Osijeku u secesijskom stilu (Kolar, 1998). Među osječkim umjetnicima ističu se Ivan Rein i Oskar Nemon. Ivan Rein (Osijek 1905. – Sisak 1943.), hrvatski je slikar, čija su temeljna djela *Djevojka s podignutom rukom*, *Djevojka s cvijetom u kosi*, *Ženski akt*, *Eliane*, *Most*, *Zid*, *Crveni zid* i *Bal*. Djela mu pripadaju modernoj hrvatskoj umjetnosti i europskoj četvrtog desetljeća 20. stoljeća (Ambruš, 1998). Oskar Nemon (Osijek 1906. – Oxford 1985.), jedan je od najvećih i najznačajnijih kipara židovskog podrijetla 20. stoljeća, koji je živio i djelovao u Londonu i Oxfordu kao portretist britanske kraljevske obitelji (Ambruš, 1998).

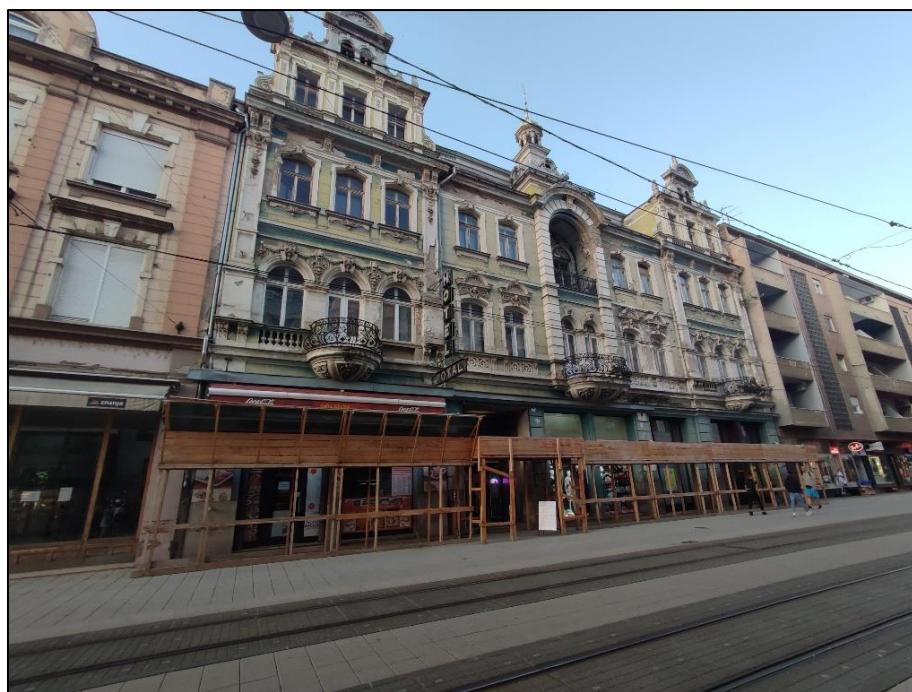
Donjogradska židovska zajednica bila je malobrojnija, a samim time gospodarski i slabija od Gornjogradske. Pa ipak, donjogradska sinagoga nije stradala, nego je bila najprije zapuštena nakon rata, a zbog nemogućnosti obnove prodana je Pentakostnoj crkvi. Gornjogradska sinagoga preživjela je rat kao ruševina, no komunističke vlasti uklonile su ih 1950. te je na njenom mjestu izgrađena je stambena zgrada socrealističkog stila (Fišer, 1998). Svaka zajednica imala je i vlastito groblje: gornjogradsko (slika 22) i donjogradsko groblje s mrtvačnicom, koja su ostala sačuvana do danas.

Početkom 20. stoljeća Osijek se gospodarski razvija, a u tom su procesu utjecali i Židovi. Imali su trgovine na glavnim ulicama Gornjeg i Donjeg grada, a primjer je Hotel Royal koji je nekada bio u vlasništvu židovske obitelji (slika 23). Najuglednije i najimućnije židovske obitelji u Osijeku bile su Hermann, Miskolczy, Ulmann, Mayer, Weiss, Schwartz, Spitzer, Rosenabum i Romberg. Te su obitelji sudjelovale u osnivanju parnih mlinova, tiskarskih poduzeća, tvornica, novčarskih zavoda, društvenih, sportskih i dobrotvornih ustanova (Živaković-Kerže, 1998). U osječkom Gornjem gradu Židovi su naseljavali sljedeće današnje lice: Trg Ante Starčevića, Trg pape Ivana Pavla II, Pejačevićevu, Županijsku, Kapucinsku i Radićevu ulicu, dok su u Donjem gradu živjeli u području sjeverno od Jelačićeva trga i ulice Matije Gupca (Živaković-Kerže, 2006).

Slika 22. Gornjogradsko židovsko groblje u Osijeku

Izvor: snimila autorica (2021)

Slika 23. Zgrada hotela Royal u Osijeku, nekada u židovskom vlasništvu

Izvor: snimila autorica (2022)

Dr. Samuel Spitzer i njegov sin, odvjetnik dr. Hugo Spitzer, obilježili su život osječke židovske zajednice. Dr. Samuel Spitzer (nepoznato – 1896.) bio je osječki nadržabin od 1856. do 1896. godine i duhovnik predvodnik svoje zajednice. „Objavio je 19 knjiga o židovskoj povijesti, kulturi i religiji“ (Goldstein, 1988: 141). Dr. Hugo Spitzer (1858. – 1936.) bio je predsjednik Općine od 1897. do 1934., a u tom je razdoblju osječka Općina postala jedna od vodećih u državi. „Bio je inicijator osnivanja i prvi predsjednik Saveza jevrejskih vjeroispovjednih općina Jugoslavije i prvi predsjednik Saveza cionista Jugoslavije (...)“ (Goldstein, 1988: 141).

Pred Drugi svjetski rat u Osijeku je živjelo oko 2600 Židova koji su bili članovi dviju židovskih općina (Gornjogradska i Donjogradska). Židovi su odvođeni u logore. Osječka je Općina, u zamjenu da neće biti deportirani, organizirala izgradnju logora u Tenji, u koji su u lipnju 1942. preseljeni svi osječki Židovi zajedno s izbjeglicama. Oko 2.200 Židova je u kolovozu 1942. bilo svrstano u tri skupine transporta: za Auschwitz, Jasenovac i Loborgrad. Iz tih se transporta vratilo samo 10 osoba. Osječki Židovi spasili su se jedino ako nisu vjerovali ustaškim i folksdojčerskim jamstvima, otišli su na vrijeme u partizane ili pobjegli u talijansku okupacijsku zonu. Nakon Drugog svjetskog rata u Osijek se vratilo oko 140 Židova, što je samo 13 % prijeratnih članova Općine (Živaković-Kerže, 2006). Iz okolice je preživjelo još oko 300 Židova (Goldstein, 1988). Između 1948. i 1951. godine u Izrael se iselilo 280 osječkih Židova kroz četiri *alija*. Danas postoji samo jedna Općina, Židovska općina Osijek, koja broji oko 150 članova i jedna je od najaktivnijih u Hrvatskoj, a okuplja i Židove iz Osječko-baranjske i susjednih županija. Unutar Općine djeluje plesna skupina *Haverim shell Israel* i nedjeljna škola za djecu i mlade. Najaktivnije je razdoblje u rujnu kada bogatim programom obilježavaju *Mjesec židovske kulture*. Sjedište Općine je u ul. Stjepana Radića 13, unutar čije zgrade su i prostori Pravnog fakulteta u Osijeku, a preko puta je park u kojem se nalazi skulptura *Majka i dijete* Oskara Nemoni.

4.2.4. Povijest židovske zajednice u Splitu

Kada se govori o povijesti Židova na splitskom području, onda se govori o kontinuitetu naseljavanja od gotovo dvije tisuće godina (Goldstein, 1988). Povijest Židova u Splitu započinje Židovima koji su živjeli na prostoru antičke Salone, a tome svjedoče materijalni dokazi koji datiraju iz 2. i 3. stoljeća (Matijević, 2019). Pronađene su uljanice u Muću iz 2. i 3. stoljeća, nadgrobni spomenik židovskog trgovca iz 3. stoljeća kraj Senja (Goldstein, 1988).

Navodno su se prvi Židovi naselili u Splitu u 7. stoljeću kada i ostali stanovnici Salone koji su utočište našli unutar zidina Dioklecijanove palače. U srednjem vijeku postojala je sinagoga Sdorium na mjestu nekadašnje velike centralne dvorane Dioklecijanove palače, koja se 1397. godine spominje u popisu zemljišnog vlasništva splitskog nadbiskupa i sinagoga u kući Maroja Horešića. Današnja sinagoga sagrađena je oko 1500. godine i integrirana je u stambene zgrade u sjeverozapadnom uglu zidina palače u kojoj su živjeli Židovi, a izgled je iz 1728. godine. Geto je osnovan 1778. godine, a oznaka natpisa u nekadašnji geto prikazano je na slici 24.

Slika 24. Ulaz u nekadašnji židovski geto u Splitu

Izvor: snimila autorica (2022)

Progonom Židova iz Španjolske (1492.) i Portugala (1497.), koji uglavnom bježe prema istočnom Mediteranu i Osmanskom Carstvu, povećava se članstvo zajednice. Tijekom 16. stoljeća doseljavaju se izbjeglice s Pirenejskog poluotoka, zvani Ponentini, dok su se ranije naseljeni Židovi u Splitu nazivali Levantini. Splitski židovski geto osnovan je 1778. godine, a nalazio se na zapadnom, rubnom dijelu Dioklecijanove palače. Slobode i propise splitskih Židova određivala je

mletačka vlast. Bavili su se trgovinom i obrtom (štavljenje kože, izrada prediva i tkanina, krojenje nošnji), ali bili su i liječnici. Posebno se ističe liječnik Josef Penso u 17. stoljeću (Kečkemet, 2010).

Daniel Rodriguez bio je veliki poduzetnik u Splitu koji je 1566. podnio mletačkom Senatu projekt za izgradnju splitske luke čime bi Split postao konkurentna luka na Jadranu. Projekt je prihvaćen 1577. godine, a najvećim ga je dijelom financirao Rodriguez. Izgradnjom luke s carinarnicom i ambulantom, tzv. splitska *Scala*, Split je postao konkurencija Dubrovniku, te je došlo do potrebe za otvaranjem banke. Upravo je jednom Židovu bilo dopušteno otvoriti banku (1592.), a Židovi postaju posrednici u turskoj robi. Rodriguez je postao židovski konzul u Mletačkoj Republici te se na njegovu molbu dozvolilo naseljavanje više židovskih obitelji u Split.

Sredinom 17. stoljeća (1657.) Osmanlije su opkolile Split, a Židovi su sudjelovali u izgradnji zidina i obrani grada. Zbog istaknutosti u obrani sjeverozapadne kule Dioklecijanove palače (Arnirove kule), ona je nazvana Židovska kula ili Položaj Židova.

Godine 1777. zabranjeno im je bavljenje industrijom, trgovinom žita, stanovanje u selima i zapošljavanje kršćana, no mogu se baviti medicinom. Međutim, 1788. godine na snagu je stupila uredba *Sopra la ricondota degli Ebrei* kojima je Židovima jamčila slobodu vjeroispovijesti i trgovanja, ali su imali propise u oblačenju, bavljenju zanatima, nisu smjeli posjedovati nekretnine, stalan boravak, morali su živjeti u getu i nisu smjeli izdavati knjige. Židovi su stekli ravnopravnost dolaskom Francuza na vlast u Split 1806. godine.

Dolaskom Splita pod austrijsku vlast, slobode Židova su smanjene, ali i grad zaostaje u razvoju. Tek u drugoj polovici 19. stoljeća splitski Židovi oživljavaju gradsku trgovinu i obrt, a 1867. stječu sva građanska prava i punu ravnopravnost. Među njima se u to vrijeme ističe Vid Morpurgo (1838.-1911.), jedan od utemeljitelja narodnog pokreta u Dalmaciji i zastupnik Narodne stranke u Dalmatinskom saboru. Bio je i poduzetnik: osnivač prve dalmatinske Narodne banke, vlasnik destilerije, pokretač novih industrijskih djelatnosti, vodeći splitski i dalmatinski knjižar i izdavač koji je 1860. otvorio knjižaru s prvom posudbenom bibliotekom (slika 25) (Goldstein, 1988). U 19. stoljeću mnoge se stare židovske obitelji sele u Trst. U drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća, u Split se doseljavaju obitelji iz sefardske Bosne i iz sjevernih krajeva aškenaskog podrijetla.

Slika 25. Nekadašnja knjižara Morpurgo u Splitu

Izvor: snimila autorica (2022)

Židovsko groblje u Splitu najstarije je groblje i nalazi se na južnoj strani brda Marjan. Prvi ukop bio je 16. siječnja 1573. godine, a koristilo se do 1945. godine. Nakon toga, ukopi osoba židovske vjeroispovijesti obavljaju se na posebnoj sekciji na Gradskom groblju Lovrinac. Pred ulazom u groblje nalazi se zgrada nekadašnje židovske mrtvačnice (sagrađena 1892. godine). Groblje predstavlja multikulturalnu židovsku dimenziju jer su ovdje pokopani i Sefardi i Aškenazi, a sastoji se od oko 700 nadgrobnih spomenika. „Splitsko židovsko groblje spada među najstarija sačuvana takva groblja u svijetu.“ (Kečkemet, 1998: 325).

Godine 1940. Židovska općina Split imala je 284 člana, ali je Drugi svjetski rat preživjelo samo njih 150. Njemačke vlasti su devastirale (1943.) i opljačkale sinagogu, a samo je nekoliko starih i matičnih knjiga spašeno. Dana 12. lipnja 1942. skupina je crnokošuljaša provalila u sinagogu, pretukla vjernike, uništila unutrašnjost, a namještaj, knjige i arhivsku građu zapalili su na Narodnom trgu. Danas je tamo spomenik na taj tragičan događaj. Dragocjene stvari koje su do danas sačuvane, izložene su u sinagogi, a bile su sakrivene u Etnografskom muzeju. U jesen 1943.

120 je splitskih Židova, koji se nisu priključili partizanima ili na drugi način sakrili, odvedeni u logor, najviše u Jasenovac. Nitko od njih nije preživio (Kečkemet, 1998). Danas je židovska zajednica aktivna te broji stotinjak članova.

4.2.4. Povijest židovske zajednice u Zagrebu

Židovi se prvi put spominju u Zagrebu 1355. godine, a ponovno se pojavljuju u dokumentima 1440-ih, kada se spominje njihova prisutnost u Gradecu. Tada se spominje i *domus judeorum* ili židovska kuća koja je zabilježena u sudskim spisima Gradeca 17. srpnja 1444. godine, kada su lopovi opljačkali kuću. Nakon toga, židovska se kuća ne pojavljuje u spisima. Dakle, u Zagrebu je postojala mala i aktivna židovska zajednica čiji su se članovi bavili sitnom kupnjom i prodajom. Najvjerojatnije je to bila kuća u Ulici 29. listopada 1918. ili kuća na Markovu trgu. Najstariji sudski spis u kojem se spominje jedan Židov (Elias Judaeus) u Zagrebu potječe iz 1373. godine (Goldstein, 1988). Godine 1459. Židovi su morali napustiti Zagreb (Bedenko, 1998), a protjerani su iz Zagreba 1526. godine i tek se ponovno pojavljuju u drugoj polovici 18. stoljeća kada je 1787. godine dana dozvola stalnog boravka Židovu Jakovu Stiegleru. (Goldstein, 1988).

Godine 1806. dvadesetak je židovskih obitelji osnovalo Židovsku općinu u Zagrebu i tada započinje razvoj zajednice. (Goldstein, 1988; Švob i dr., 1994). Jakovu Stiegler bio je prvi predsjednik novoosnovane Izraelitičke bogoštovne općine. U trenutku osnivanja Židovske općine Zagreb, doseljenici su govorili jidiš i njemački jezik. Godine 1841. osnovana je u Zagrebu prva škola za Židove, u kojoj su dio nastavnog plana bili njemački i hebrejski jezik (Dobrovšak, 1997). Ubrzo, 1846., osnovano je prvo dobrotvorno i kulturno društvo *Humanitätsverein* (Društvo čovječnosti) (Goldstein, 1988). *Humanitätsverein* bilo je „prvo humanitarno društvo u Zagrebu, a osnivači su članovi židovske obitelji Epstein koji su željeli na taj način uspostaviti most prema svim narodima i vjerama koje žive na ovi prostorima“ (Kolar, 1998a: 5). Jacques Epstein (1822.-1859.) bio je prvi predsjednik društva i njegov inicijator. Epstein se ističe se kao prvi zagrebački Židov koji je bio aktivan i izvan židovske zajednice te je predložio osnivanje trgovačke komore. Članovi društva bili su i Ljudevit Gaj te ban Josip Jelačić (Goldstein, 1998b).

Tijekom 19. stoljeća zagrebački se Židovi postupno integriraju u društvo. Tako je 1864. hrvatski jezik uveden u nastavu židovske škole u Zagrebu, a 1885. uveden u bogoslužje (Goldstein, 1988). Pohrvaćuju imena poput Mavro (Moritz), Miroslav (Shalom), Ribić (Fischer), itd. Zaposleni su u

gospodarstvu, industriji, osiguravajućim zavodima i trgovini (Boeckh, 1995). Od kraja 19. stoljeća u Zagrebu osnivaju dobrotvorna, ženska, pjevačka, literarna, sportska i druga društva (Goldstein, 1998b). „Brojni Židovi koji su značajno pridonijeli razvoju Zagreba istodobno su pridonosili i društvenom i materijalnom boljitku židovske zajednice u gradu i židovstva općenito“ (Goldstein, 1998b: 15). Uz aškenasku, postojala je i Sefardska općina u Zagrebu sa središtem u Karadžičevoj 3, ortodoksna općina u Dugoj ulici br. 32, a aškenaska na adresi Palmotićeve 16 (Sobolevski, 1998).

U Zagrebu je bilo ukupno 12 židovskih bogomolja, ali jedino je ona u Praškoj projektirana i izgrađena isključivo za tu namjenu (Karač, 2022). U kući Nikole i Rozalije Lukačić, na adresi Petrinjska 12, nalazila se prva židovska bogomolja u Zagrebu (Rajić Šikanić i dr., 2023). Zagrebačku je sinagogu projektirao Franjo Klein, a izgrađena je i posvećena 1867. godine. Imala je galeriju za žene, orgulje i centralno grijanje u 20. stoljeću (Knežević, 1998). Ustaške vlasti naredile su njeno rušenje koje je započelo 10. listopada 1941. godine, i trajalo je do proljeća 1942. Danas je na tom mjestu samo spomen-ploča koja govori o tom praznom prostoru, na čijem se mjestu nalazi parkiralište obližnjeg hotela Dubrovnik (Goldstein, 1988). Važnost zagrebačke sinagoge u Praškoj ulici je u tome što predstavlja značajno arhitektonsko i građevinsko dostignuće koje je promijenilo gradski krajolik, jer se smjestila u strogom centru što govori o uklapanju židovske zajednice te o njejoj financijskoj moći (s obzirom da je u vrijeme izgradnje imala manje od 1000 članova) (Goldstein, 1998b). Izgrađena je u reformističkom maurskom stilu u kojem se grade sve reprezentativne sinagoge velikih europskih gradova u 19. stoljeću, po uzoru na Tempelgasse sinagogu u Beču. Maurski stil označava fuziju islamskih, staroorijentalnih, bizantskih i venecijansko-gotičkih stilova (Knežević, 1998).

Židovska je zajednica u Zagrebu imala tri groblja. Prvo groblje utemeljeno je 1811. na groblju sv. Roka, gdje je blizu same kapele sv. Roka kupljeno zemljište. Groblje je bilo pravokutnog oblika na izduženom dijelu platoa, iznad današnje Nazorove ulice (Rajić Šikanić i dr., 2023). Na ovom je groblju pokopan i Vatroslav Lisinski koji je kasnije prebačen na Mirogoj. Danas je na mjestu groblja Rokov perivoj i nema nikakvih ostataka (Knežević, 1998). Na prostoru između Petrove i Voćarske uz rimokatoličko groblje sv. Petra u Vlaškoj 93, nalazilo se i židovsko groblje osnovano 1842. godine (Rajić Šikanić i dr., 2023). Danas je na tom mjestu Klinika za ženske bolesti i porode. Oba su groblja napuštena 1877. godine kada je izgrađeno Gradsko groblje Mirogoj sa sekcijama za vjeroispovijesti, pa tako i za osobe židovske vjeroispovijesti (Knežević, 1998), a imaju i svoj dio u arkadama (slika 26).

Slika 26. Židovski dio arkada na zagrebačkom Mirogoju

Izvor: snimila autorica (2021)

Zagrebačka židovska zajednica najviše je u nasljeđe ostavila arhitekturu. Mnoge zgrade Donjega grada projektirali su i gradili židovski arhitekti i graditelji, stoga se može reći da su stvorili današnje središte Zagreba. Jedni od najpoznatijih arhitekata bili su Leo Hönigsberg i Julius Deutsch, a neka njihova najvažnija ostvarenja su: Učiteljski dom (danas Hrvatski školski muzej), Starčevićev dom (danas Knjižnica Grada Zagreba), nekoliko palača na Strossmayerovu trgu, zgrada ŽOZ-a (Palmotićeva 16), palače Trgovačko-obrtničke komore i Etnografskog muzeja, Elsa-fluid dom, Dom Zaklade Lavoslava Schwarzera, itd. Važnija djela Ignjata Fischera su robna kuća *Kastner & Öhler* (danas Nama), današnje Klinika za dječje bolesti (Klaićeva) i Klinika za ženske bolesti i porode (Petrova), palača Jugoslavenske banke i zgrada Gradske štedionice s kavanom na Jelačićevom trgu. Jedna od najvećih ostvarenja Rudolfa Lubynskog su zgrada Nacionalne i sveučilišne knjižnice (danas Hrvatski državni arhiv) i poslovna zgrada Shell braće Marić (Gajeva 5, „Marićev prolaz“). Slavko Löwy projektirao je prvi neboder u Zagrebu, na križanju Masarykove i Gundulićeve ulice. Uz njih važni arhitekti i graditelji su Hugo Erlich, Slavko Benedik, Otto

Goldscheider, Pavao Deutsch/Duić, Zlako Neumann, Ernest Weissmann, Hinko Bauer, Vladimir Šterk, Stjepan Gamboš (Knežević i Laslo, 2011). S obzirom na brojnost njihovih radova i projekata, naveden je tek manji dio njihovog opusa. U knjizi *Židovski Zagreb – kulturno-povijesni vodič* (Knežević i Laslo, 2011) mogu se pronaći njihova djela. Zagrebački su Židovi sudjelovali u razvoju industrijske zone i činili visoki udio u dionicama i vlasništvu zagrebačkih tvrtki.

Početak 20. stoljeća, pismenost je među Židovima bila visoka (Švob i dr., 1994). Otvara se dom umirovljenika Lavoslav Švarc (1910.), dječji vrtić (1923.) (Goldstein, 1998b), a 1927. gradi se zgrada nadrabinata na uglu Petrinjske i Amruševe ulice (Goldstein, 1988). Zagrebačka je zajednica u tom trenutku bila ekonomski i kulturološki najjača židovska općina u Jugoslaviji, čiji je vrhunac bio u tridesetim godinama 20. stoljeća koji je naglo zaustavljen Drugim svjetskim ratom (Goldstein, 1998b). Uz beogradsku bila je i najbrojnija. Zagreb je bio središte novinske i izdavačke djelatnosti, Saveza cionista Jugoslavije, omladinske organizacije Hašomer hacair. Sportsko društvo Makabi bilo je u pojedinim disciplinama najjače u državi (Goldstein, 1988).

Židovi se u Zagrebu sve više uključuju u privredni, kulturni i intelektualni život grada već početkom 20. stoljeća. „Dugačka je lista muzičara, pjevača i glumaca, izdavača, knjižara i štampara, arhitekata i graditelja, znanstvenika, pisaca i novinara, prevodilaca i urednika, koji su svojim djelom obilježili kulturni život Zagreba do 1940. godine i podigli neke od njegovih najljepših dijelova. Posebno su židovski liječnici imali velikog udjela u napretku medicinske prakse i znanosti u Zagrebu do Drugog svjetskog rata“ (Goldstein, 1988: 140). Nažalost, ti su intelektualci bili prvi na udaru ustaških vlasti u proljeće 1941. godine (Goldstein, 1988). Neposredno prije rata, 1657 židovskih vlasnika posjedovala je 2288 nekretnina u Zagrebu (Brandl, 2022).

Pred Drugi svjetski rat, u proljeće 1941., u Zagrebu je živjelo oko 11.000 Židova koji su činili 5 % ukupne populacije grada (Goldstein, 1998a). Bili su podijeljeni u četiri grupe, odnosno na tri općine (8.712 aškenaskih, 624 sefardskih i 130 članova ortodoksne vjeroispovjedne općine) te oko 2.000 Židova koji nisu bili članovi ovih općina, ali su se uspostavom NDH smatrali Židovima (Goldstein, 1998b). Uslijedila su hapšenja, a masovna odvođenja u Jasenovac provodila su se od rujna 1941. do veljače 1942. godine. Ostale su Nijemci poslali u Auschwitz u proljeće 1943. godine. Putem Katoličke Crkve dio je mješovitih brakova bio pošteđen progona, a u Zagrebu je takvih ostalo oko 110. Neki od njih održavali su rad Židovske općine (Goldstein, 1988).

U Holokaustu je uništen veliki dio nekadašnje zajednice, a rat je preživjelo oko 2.500 osoba (Goldstein, 1998b), od kojih se polovica ubrzo preselila u novoosnovanu Državu Izrael (Goldstein, 1988). Zagrebačka se židovska zajednica nikada nije oporavila od velikih gubitka, a nacionaliziranje židovske imovine nakon uspostave Jugoslavije potaknulo je daljnji gubitak članova i prenamjenu imovine. Pritom valja napomenuti kako je većina preživjelih Židova bila iz mješovitih brakova. „Brojni Židovi koji su značajno pridonijeli razvoju Zagreba istodobno su pridonosili i društvenom i materijalnom boljitku židovske zajednice u gradu i Židovstva općenito“ (Goldstein, 1998b: 15). Židovska zajednica u Zagrebu okupljena je oko Židovske općine Zagreb, kao krovne zajednice Židova u Hrvatskoj, židovske zajednice *Bet Israel* te udruge *Chabad Lubavitch Zagreb*. Danas je Zagreb središte židovskog života u Hrvatskoj, s tri rabina te više od tisuću članova.

5. INVENTARIZACIJA ŽIDOVSKJE BAŠTINE U HRVATSKOJ

U sklopu istraživanja izrađena je inventarizacija židovske baštine, kojom su prikupljeni i klasificirani podaci o prostornom razmještaju, raznolikosti elemenata kulturnih dobara židovske baštine, njihova očuvanost i tuistički značaj. Za uspješno planiranje i upravljanje baštinom, potrebno ju je prije svega identificirati, opisati njene vrijednosti, te ih u konačnici integrirati (Mason, 2002). ESJF (*European Jewish Cemetery Initiative*) nudi prijedlog kategorizacije židovskih groblja. Prati se lokacija groblja (grad, selo) unutar okvira naselja te s obzirom na tip groblja (samostalno ili kao dio gradskog groblja). Utvrđuje se status groblja prema trenutnom načinu korištenja: u aktivnoj je funkciji, napušteno, povijesno. Slijede kategorije veličine, starosti i rasporeda groblja. Prati se stil nadgrobnih spomenika te tip židovske tradicije (aškenazi, sefardi, ortodoksi, progresivni, neolozi). Konačno, potrebno je utvrditi vlasništvo groblja radi utvrđivanja načina očuvanja i njegove zaštite (Carmel i dr., 2020).

Istraživanje inventarizacije provedeno je 2021. godine u sklopu projekta ESJF (URL 6). Za inventarizaciju su korišteni svi elementi kulturnih dobara židovske baštine koji se mogu pronaći u nekom mjestu: sinagoga, groblje, spomenik Holokaustu, kamen spoticanja, nazivi ulica, židovski geto ili četvrt, logor, postojanje poznate osobe, kuće vezane uz osobe židovskog podrijetla, relikti židovske kulture i religije. Rezultati su analizirani s aspekta prostorne distribucije, razine očuvanosti i potencijala za turistički razvoj.

Inventarizacija je obuhvatila materijalnu i nematerijalnu židovsku baštinu u Hrvatskoj. Kategorije uključuju sljedeća kulturna dobra. Razlikuju se dvije kategorije sinagoga: samostalne građevine i adaptirane prostorije unutar zgrada/kuća. Samostalne građevine odnose se na zgrade sinagoge, a prostorije na prve bogomolje koje su bile u sobama u privatnim kućama ili dvorištima, ili su sada unutar zgrada. Židovska groblja mogu se prema položaju kategorizirati kao samostalna ili kao dio gradskog groblja. Kulturna dobra koja se mogu pronaći na groblju su mrtvačnica, mauzolej i arkade. Sljedeća je kategorija postojanje Židovske općine. U jednoj su kategoriji židovska četvrt (u smislu nekadašnjeg geta), nazivi trgova, ulica i parkova po imenima židovskih osoba ili židovskih toponima.¹⁵ Što se tiče muzeja, podijeljeno je na muzej kao samostalnu instituciju, ali i

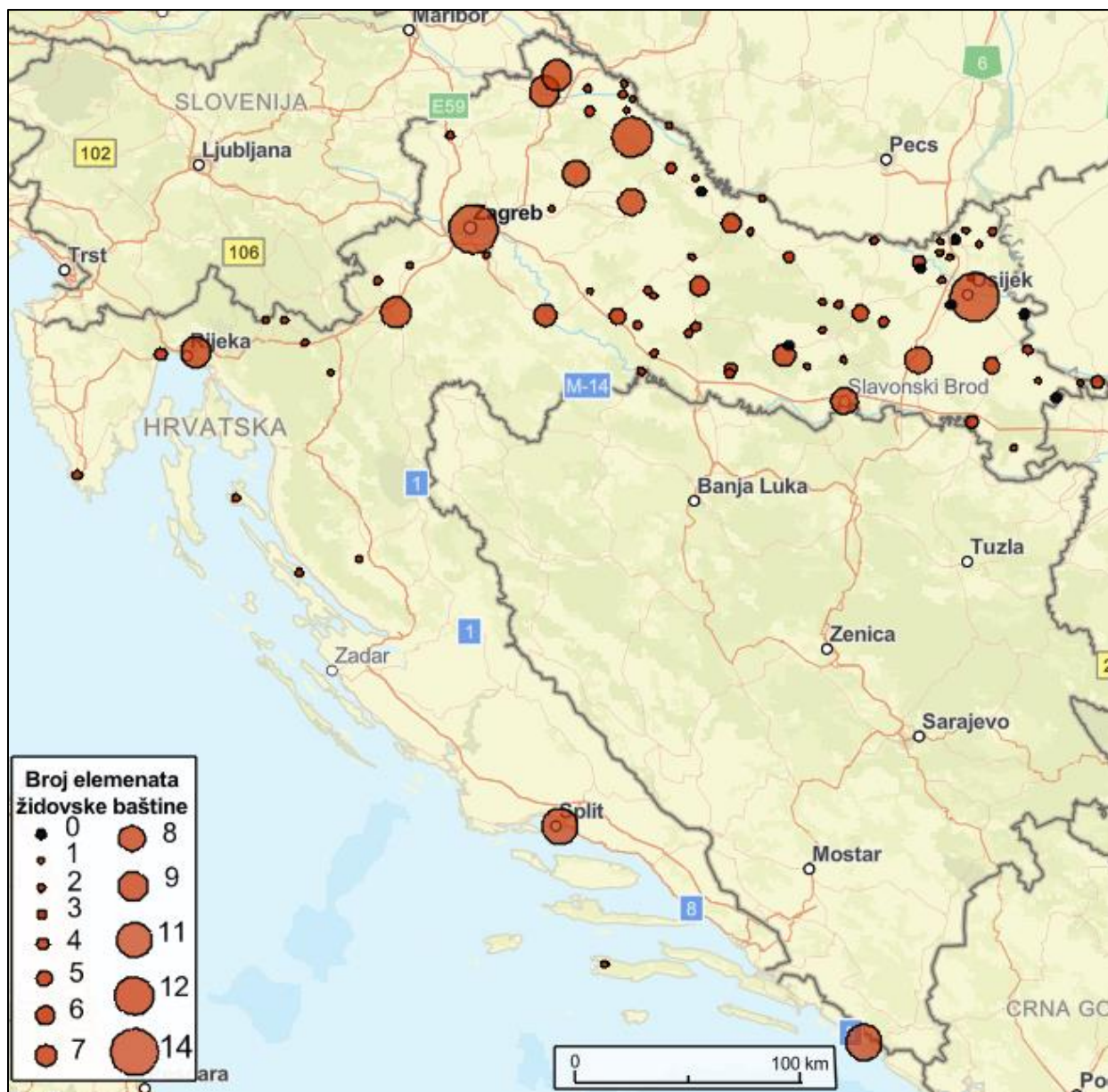
¹⁵ Židovski toponim odnosi se na geografski naziv koji se povezuje sa Židovima, od naziva naselja ili dijelova naselja gdje su oni živjeli, mjestima značajnima za židovsku povijest, kulturu ili vjeru, ili imaju židovsko podrijetlo u nekim

da postoji unutar sinagoga, a drugo je spomen-soba ili zbirka u sklopu gradskih muzeja. Spomenici su grupirani na spomenike žrtvama Holokausta, spomen-ploče koje se odnose na spomen-ploče i na kamene spoticanja, te drugo, što podrazumijeva biste ili spomenike nevezano za prethodno navedeno. Osobe su navedene isključivo nominalno pri čemu nisu navedene sve, a primjenjuje se klasifikacija jednostavnog kriterija „postoji/ne postoji“. Kategorija „Ostalo“ obuhvaća gospodarske subjekte (tvrtke), stambene i reprezentativne građevine (zgrade, kuće, palače), kulturne galerije, mikve i slično.

Kada se govori o židovskoj baštini, prije svega se misli na javnu baštinu, ali nju čini i privatna imovina (osobna imovina i kapital) kao i predmeti, koji se nalaze u muzejima kao zbirke *Judaice*. *Judaica* u Židovskoj općini Zagreb je umjetnička zbirka zagrebačke općine koja sadrži ostatke židovskih predmeta koji potječu ne samo iz Zagreba, već i iz Hrvatske, a nastala je prikupljanjem opljačkane i otuđene židovske baštine nakon Holokausta. Zbirka sadrži inventar zagrebačkih i ostalih sinagoga te privatnih predmeta, a najviše je sakralnih predmeta (Knežević i Laslo, 2011). Brandl (2022) razlikuje imovinu židovskih općina, što uključuje imovinu vjerskih općina te židovskih organizacija i klubova, poput Hevre Kadiše, zatim privatnu nepokretnu imovinu u kojoj spadaju privatna i javna poduzeća, te konačno pokretnu imovinu, koja obuhvaća umjetnine, osobne predmete, kapital i bankovni računi. U ovom radu nije uključena pokretna imovina, osim one koja se već nalazi u muzejima.

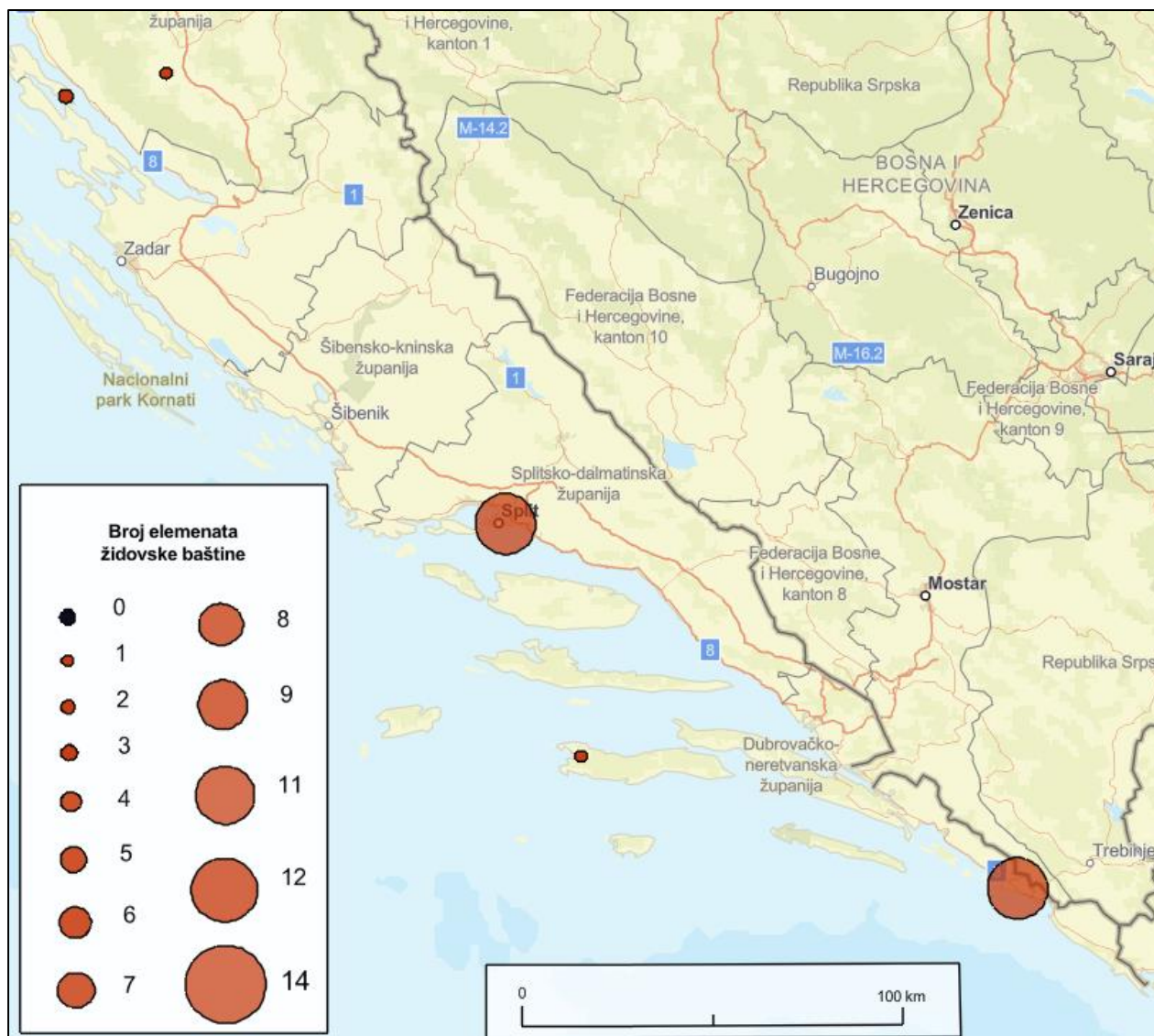
Izrađene su dvije tablice inventarizacije (prilozi 6 i 7). Tablica u prilogu 6 odnosi se na inventar židovske baštine koji sadrži podatke postoji li u nekom naselju određena židovska baština. Popis obuhvaća 88 naselja u Hrvatskoj, pri čemu je za svako od njih označena pojedina kategorija. Simbol „+“ označava da baština postoji u bilo kojem obliku (uključujući i samu građevinu), „-“ baština ne postoji niti je ikada postojala, a „*“ označava baštinu koja je nekoć postojala, ali danas nije sačuvana. Tablica u prilogu 7 odnosi se na proširenu verziju prethodnog inventara gdje su navedeni svi lokaliteti židovske baštine, s istim načinom kategorizacije. Rezultati inventara židovske baštine kartografski su prikazani na slikama 27, 28 i 29.

od jezika kojima su Židovi govorili (hebrejski, jidiš, judeošpanjolski). Primjeri židovskih toponima su nazivi ulica, četvrti i groblja (Žudioska ulica u Dubrovniku).

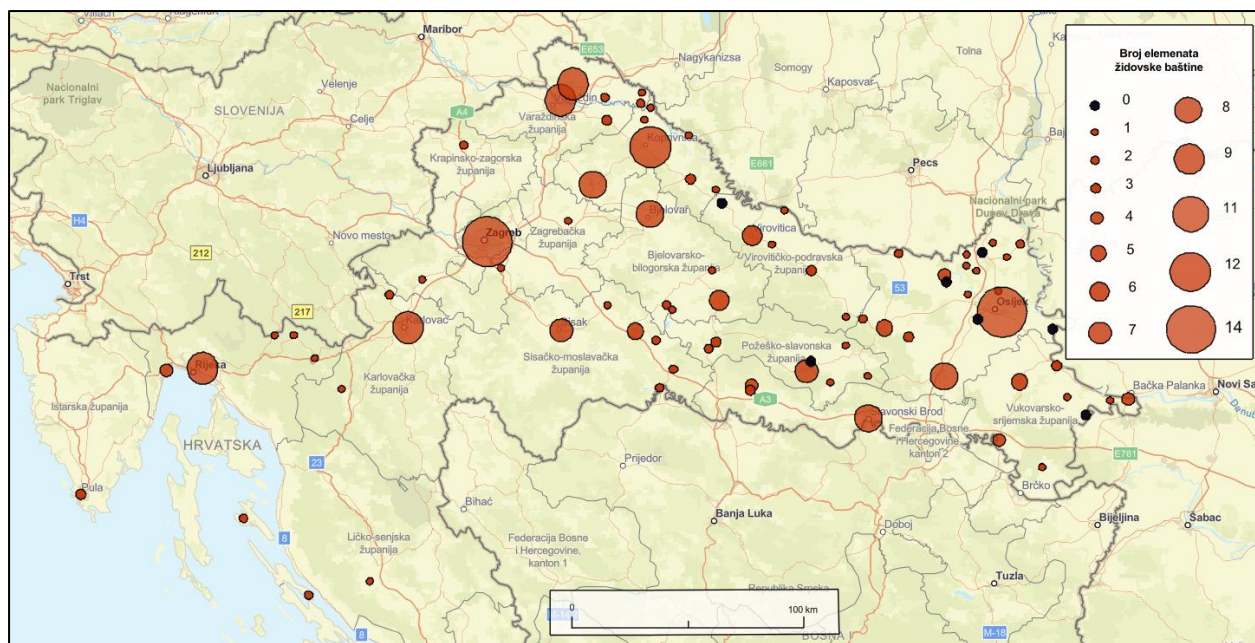
Slika 27. Prostorni razmještaj židovske baštine u Hrvatskoj, s obzirom na broj kulturnih dobara po naselju

Izvor: prilozi 6 i 7

Slika 28. Prostorni razmještaj židovske baštine u Dalmaciji, s obzirom na broj kulturnih dobara po naselju

Izvor: prilozi 6 i 7

Slika 29. Prostorni razmještaj židovske baštine u Panonsko-peripanonskoj Hrvatskoj, s obzirom na broj kulturnih dobara po naselju

Izvor: prilozi 6 i 7

Analiza inventarizacije (prilozi 6 i 7) pokazuje jasan obrazac prostornog razmještaja židovske baštine koji odgovara povijesnim migracijama i urbanim ravojem židovskih zajednica na prostoru Hrvatske. Najveća je koncentracija kulturnih dobara u gradovima uz rijeku Dravu, jer su se upravo na tim prostorima Židovi najranije počeli naseljavati krajem 18. stoljeća, ponajviše iz mađarskih županija. Osim gradove, naseljavaju i ruralna naselja u kojima su često jedini element židovska groblja. Zagreb i Osijek ističu se prema brojnosti baštine zbog svoje uloge središta židovskog života u Hrvatskoj, razvijenom gospodarstvu i povoljnim društvenim okolnostima. S druge strane, gradovi na Jadranskoj obali (Dubrovnik, Rijeka i Split) prate koninuitet sefardskih zajednica, čija se prisutnost i naseljavanje prati i nekoliko stoljeća unazad. Prema tome, uočavaju se dvije prostorne strukture židovske baštine: kontinentalna, koja se može povezati i kao aškenaska, te obalna, odnosno sefardska.

Unutar tih prostora, identificirani su različita kulturna dobra židovske baštine, koja nisu podjednako zastupljena. Najranjivije su svakako sinagoge, prije svega samostalne zgrade, koje bi danas imale veliki turistički potencijal. Iako se u literaturi navodi veći broj sinagoga, gdje Karač

(2022) tvrdi da je kroz povijest u Hrvatskoj bilo oko 100 sinagoga, do danas je ostalo sačuvano tek devet namjenskih sinagoga: u Bjelovaru, Daruvaru, Koprivnici, Križevcima, donjogradska sinagoga u Osijeku, Podravskoj Slatini, Rijeci, Sisku i Varaždinu. Zgrade sinagoge u Daruvaru i donjogradska u Osijeku danas su pentakostne crkve. S druge strane, židovska groblja imaju najveću prostornu disperziju i prisutna su od najmanjih ruralnih naselja do urbanih gradova. Neka od njih u potpunosti su sačuvana, dok su druga preostala samo djelomično. Židovska su groblja u Hrvatskoj od iznimne vrijednosti jer prikazuju prostorni trag zajednice koja je nestala te su samim time važan resurs kulturnog krajolika.

Muzeji i zbirke *Judaice* čine važan dio pokretne materijalne židovske baštine. Muzeji vezani za židovsku kulturu i povijest nalaze se u Dubrovniku i Zagrebu te Jasenovac kao memorijalni muzej. Unutar lokalnih gradskih muzeja postoje zbirke vezane za židovsku religiju i povijest, što ukazuje na postojanje lokalne svijesti o očuvanju ove baštine: u Bjelovaru, Daruvaru, Đakovu, Koprivnici, Kutini, Pakracu, Slatini, Slavonskom Brodu, Splitu i Zagrebu. Zbirke *Judaice* nalaze se unutar gradskih muzeja (Ilok, Požega, Slatina, Zagreb), ali i u dubrovačkoj i splitskoj sinagogi. U Hrvatskoj nema jedinstvenog muzeja posvećenog Židovima u Hrvatskoj, ali se židovska povijest i baština prezentiraju kroz manje zbirke unutar lokalnih i gradskih muzeja. Nedostatak ovakvog muzeja otežava prikaz povijesti, kulture, društvenog i gospodarskog doprinosa Židova u Hrvatskoj, a svakako smanjuje i turistički razvoj turizma židovske baštine.

Toponimija, odnosno nazivi ulica i četvrti pokazuju prostorne obrasce. Mogu se podijeliti na ulice koje su nazvane po istaknutim osobama židovskog podrijetla i toponimima koji odražavaju prostornu koncentraciju Židova. Prema podacima inventarizacije (prilog 7) u Hrvatskoj su 23 ulice nazvane po osobama židovskog podrijetla, te ulica Prkos¹⁶ u Novoj Gradišci koja je ime dobila prema događaju vezan za židovsku zajednicu. Ove su ulice smještene u većim gradovima u kojima su bile veće zajednice s uspješnim i utjecajnim osobama za lokalno društvo i gospodarstvo: Belišće, Karlovac, Koprivnica, Našice, Nova Gradiška, Osijek, Podgorač, Split, Virovitica i Zagreb. Ulice koje u svom nazivu sadrže pojam „židov“ odnose se na četvrti ili ulice u kojoj je većinsko stanovništvo bilo židovsko. Od deset toponima, do danas su se zadržale ulice u Dubrovniku

¹⁶ Gradovi Cernik i Nova Gradiška u 19. su stoljeću međusobno bili udaljeni svega tri kilometara, ali se Cernik nalazio u civilnoj Hrvatskoj, a Nova Gradiška je pripadala Vojnoj Krajini. Židovi su imali zabranu naseljavanja u Vojnu Krajinu, pa su zato uz samu granicu izgradili trgovačku zgradu kako bi izbjegli propise i olakšali trgovinu. U narodu je ta zgrada nazvana „Prkos“ jer se njome prkosilo tadašnjim zakonima. Zgrade danas nema, ali je ostao naziv ulice (Žugaj, 2001).

(„Žudioska ulica“ i „Od greba žudioskih“), Iloku („Židovska ulica“), Ludbregu („Židovski prlaz“) i Splitu („Židovski geto“). Nazivi se neposredno odnose na činjenicu da su u toj ulici živjeli Židovi ili da se u blizini nalazila židovska baština (ulica „Od greba žudioskih“ u Dubrovniku). U Čakovcu je postojala ulica „U getu“ koja označava da su u toj ulici (a vjerojatno i u okolnima), živjeli samo Židovi te se zato asocira na geto. U Donjem Miholjcu postojao je naziv „Čifutski sokak“, gdje se koristio pogrdan naziv za Židove („čifut“), gdje se mogu pretpostaviti složeni odnosi između židovskog i lokalnog većinskog stanovništva. U Karlovcu i Legradu postojali su dijeli grada koji su se nazivali Židovski varoš“ i „Žido-varoš“. U Rijeci je postojala Židovska četvrt.

Što se tiče komemoracije Holokausta i njegovih žrtava, postavljaju se spomen-ploče i spomenici na mjestima židovske baštine ili stradanja. Postavljeno je više spomenika (18) nego spomen-ploča (8), što je važno naglasiti jer spomenici imaju veću prostornu dimenziju. Postavljaju se kao odgovor na političko prihvaćanje Holokausta kao nacionalnog narativa. Koncentracija spomenika je u većim gradovima, ali nema pravila oko postavljanja spomenika ili spomen-ploče, već više ovisi o financijskim mogućnostima. Uzme li se u obzir usporedba postavljanja spomenika i spomen-ploče, primjećuje se da su postavljeni u nekadašnjim najvećim židovskim zajednicama u Hrvatskoj (Čakovec, Daruvar, Dubrovnik, Đakovo, Koprivnica, Osijek, Rijeka, Split, Varaždin, Zagreb), ali i spomen-ploče. U manjim naseljima nisu prisutni niti spomenici niti spomen-ploče.

Ostalu židovsku baštinu čine tvrtke, željeznica, trgovački kasino, fontana, rodne kuće važnih osoba, gostionice, palače, zgrade i vile, paromlini, zgrade rabinata, hoteli, pansioni i sanatoriji, zgrada kavana i štedionica, knjižare i zgrade prema projektima arhitektima židovskog podrijetla. Ova su kulturna dobra uglavnom vezana za urbane sredine, dok istovremeno ilustriraju gospodarski i kulturni doprinos Židova lokanoj sredini. U ovu su skupinu uvrštena i mjesta stradanja Židova na prostoru Hrvatske: sabirni logor Đakovo, sabirni logor Jadovno kraj Gospića, Jasenovac, prvi ustaški logor Danica kraj Koprivnice, sabirni logor Tenja kraj Osijeka, logor Slana na otoku Pagu, i logor na Rabu. Logori u Đakovu, Koprivnici i Osijeku nalazili su se blizu gradova u kojima je bila brojnija židovska populacija.

Najveći broj kulturnih dobara židovske baštine utvrđeno je u Dubrovniku (11), Splitu (11), Koprivnici (12), Osijeku (14) i Zagrebu (14). Upravo su ti gradovi i odabrani kao studije slučaja, jer se inicijalno smatralo da imaju najviše potencijala za razvoj turizma židovske baštine u Hrvatskoj. Veći gradovi imaju općenito imaju sačuvano više baštine: Kutina (5), Našice (5),

Vinkovci (5), Virovitica (6), Daruvar (6), Požega (7), Sisak (7), Bjelovar (8), Đakovo (8), Križevci (8), Slavonski Brod (8), Čakovec (9), Karlovac (9), Rijeka (9), Varaždin (9). Povijesno gledano, upravo su u tim gradovima židovske zajednice doživjele procvat. No zbog urbanog razvoja gradova te kulturnih i prostornih politika, nije sva baština ostala sačuvana niti u jednakom obimu, pogotovo ako nema više preživjelih ili potomaka. Naselja i gradovi koji imaju tri ili četiri kulturna dobra židovske baštine imali su povremenu prisutnost ili manje razvijenu židovsku zajednicu. Radi se o sljedećim naseljima i gradovima: Đurđevac (3), Ludbreg (3), Nova Gradiška (3), Pakrac (3), Podgorač (3), Pula (3), Slatina (3), Vukovar (3), Belišće (4), Cernik (4), Ilok (4), Opatija (4), i Županja (4).

Naselja s prisutnim jednim ili dva kulturna dobra židovske baštine uglavnom su manja i ruralna naselja u kojima su židovske zajednice bile izuzetno male, ali tu spadaju i mjesta stradanja. Naselja s dva kulturna dobra najčešće sadrže židovsko groblje i imaju jednu istaknutu osobu: Banova Jaruga, Donja Dubrava, Donji Miholjac, Feričanci, Garešnica, Jasenovac, Krapina, Lipik, Novska, Ozalj, Pag, Prelog, Rab i Zmajevac. Kod gotovo svih naselja s jednim kulturnm dobrom radi se o židovskm groblju: Bolman, Brod Moravice, Brod na Kupi, Čakovci, Darda, Gola, Gospić, Grubišno Polje, Imbriovec, Jagodnjak, Jastrebarsko, Kneževi Vinogradi, Kotoriba, Kutjevo, Legrad, Novi Gradac, Ogulin, Orahovica, Petlovac, Petrijevci, Pleternica, Podravske Sesvete, Popovac, Popovača, Ruševo, Suhopolje, Šarengrad, Uljanik, Vela Luka, Velika Gorica, Voloder, Vrbanja, Vrbovec, Vrbovsko. Naselja koja danas nemaju fizičku prisutnost židovske baštine su Alaginci, Beli Manstir, Čepin, Dalj, Pitomača, Tovarnik i Valpovo. Ta naselja gotovo da i nemaju mogućnost razvoja turizma židovske baštine, osim kroz priče ili genealoški turizam.

Rezultati inventarizacije židovske baštine u Hrvatskoj prikazuju brojčanu prisutnost svih elemenata kulturnih dobara židovske baštine u nekom naselju (tablica 7). Brojčano stanje kulturnih dobara po naseljima pokazalo je da što je židovska zajednica bila veća, odnosno gospodarski i kulturno jača, ostao je i veći broj sačuvane baštine. Najviše sačuvane židovske baštine u Hrvatskoj imaju gradovi koji su odabrani za studije slučaja: Dubrovnik (11), Koprivnica (12), Osijek (14), Split (11) i Zagreb (14). Za Zagreb se može navesti više, ali zbog praktičnijeg vizualnog prikaza, manji je broj označen pod kategoriju „ostalo“. U čak šest naselja ne postoji više židovska baština (Alaginci, Beli Manastir, Čepin, Dalj, Pitomača i Valpovo), gdje se s vremenom već izgubio svaki trag o njoj. Prostorna distribucija židovske baštine u Hrvatskoj direktno je povezana s povijesnim razvojem i urbanizacijom židovskih zajednica.

Analiza prostornog razmještaja židovske baštine pokazala je da je židovska baština u Hrvatskoj koncentrirana u urbanim mjestima te uz glavne povijesne prometne pravce (rijeka Drava, Jadransko more). Istovremeno je velik broj ruralnih naselja koji se povezuju sa židovskim zajednicama kroz groblja i toponime. Očuvanost među samim dobrima nije jednako distribuirana. Naime, u turističkom kontekstu valorizacije židovske baštine, najveći gubitak je uništenje sinagoga, a groblja su relativno sačuvana. Prostorne karakteristike židovske baštine prikazuju dihotomije urbanog i ruralnog, kontinentalnog i obalnog, povijesnog naseljavanja i suvremene komemoracije.

Tablica 7. Brojčana prisutnost kulturnih dobara židovske baštine u naseljima prema inventarizaciji židovske baštine u Hrvatskoj

	Naselje	Prisutnost kulturnih dobara u naselju u kojem se nalazi
1.	Alaginci	0
2.	Banova Jaruga	2
3.	Beli Manastir	0
4.	Belišće	4
5.	Bjelovar	8
6.	Bolman	1
7.	Brod Moravice	1
8.	Brod na Kupi (Zamost Brodski)	1
9.	Cernik	4
10.	Čakovci	1
11.	Čakovec	9
12.	Čepin	0
13.	Dalj	0
14.	Darda	1
15.	Daruvar	6
16.	Donja Dubrava	2
17.	Donji Miholjac	2
18.	Dubrovnik	11
19.	Đakovo	8

20.	Đurđevac	3
21.	Feričanci	2
22.	Garešnica	2
23.	Gola	1
24.	Gospić	1
25.	Grubišno polje	1
26.	Ilok	4
27.	Imbriovec	1
28.	Jagodnjak	1
29.	Jasenovac	2
30.	Jastrebarsko	1
31.	Karlovac	9
32.	Kneževi Vinogradi	1
33.	Koprivnica	12
34.	Kotoriba	1
35.	Krapina	2
36.	Križevci	8
37.	Kutina	5
38.	Kutjevo	1
39.	Legrad	1
40.	Lipik	2
41.	Ludbreg	3
42.	Našice	5
43.	Nova Gradiška	3
44.	Novi Gradac	1
45.	Novska	2
46.	Ogulin	1
47.	Opatija	4
48.	Orahovica	1
49.	Osijek	14
50.	Ozalj	2

51.	Pag	2
52.	Pakrac	3
53.	Petlovac	1
54.	Petrijevci	1
55.	Pitomača	0
56.	Pleternica	1
57.	Podgorač	3
58.	Podravske Sesvete	1
59.	Popovac	1
60.	Popovača	1
61.	Požega	7
62.	Prelog	2
63.	Pula	3
64.	Rab	2
65.	Rijeka	9
66.	Ruševo	1
67.	Sisak	7
68.	Slatina	3
69.	Slavonski Brod	8
70.	Split	11
71.	Suhopolje	1
72.	Šarengrad	1
73.	Tovarnik	0
74.	Uljanik	1
75.	Valpovo	0
76.	Varaždin	9
77.	Vela Luka	1
78.	Velika Gorica	1
79.	Vinkovci	5
80.	Virovitica	6
81.	Voloder	1

82.	Vrbanja	1
83.	Vrbovec	1
84.	Vrbovsko	1
85.	Vukovar	3
86.	Zagreb	14
87.	Zmajevac	2
88.	Županja	4

Izvor: prilozi 6 i 7

6. EVALUACIJA ŽIDOVSKJE BAŠTINE U HRVATSKOJ

U ovom poglavlju predstavljena je evaluacija lokaliteta židovske baštine u Hrvatskoj. Za evaluaciju židovske baštine određeni su znanstveni, kulturni, edukacijski i turistički kriteriji pri čemu je izračunata njihova ukupna vrijednost. Evaluacija baštine koristi se za procjenu relevantnosti, učinkovitosti i održivosti te za donošenje valjanih upravljačkih odluka (Jelinčić i dr., 2022). Metodologija evaluacije baštine je kompleksna. Problemi na koje se nailazi su raznolika priroda vrijednosti baštine (kulturna, ekonomska, politička, estetska i druge, koje se mogu i ne moraju poklapati), mijenjanje tih vrijednosti tijekom vremena, te ih oblikuje trenutni društveni, ekonomski ili kulturni trendovi i prilike (Mason, 2002). Mason (2002) predlaže dvije kategorije za evaluaciju baštine: sociokulturne i ekonomske vrijednosti. Ekonomska vrijednost podrazumijeva vrijednost baštine kao nekretnine. Sociokulturna podrazumijeva etničku, povijesnu, političku (kao simbolički prikaz), znanstvenu i obrazovnu vrijednost. Timothy (2021) razlikuje umjetničku i arhitektonsku vrijednost baštine, a obrazovnu vrijednost dijeli na formalno i neformalno obrazovanje. Slunjski (2017) dijeli kriterije za evaluaciju kulturnih dobara Međimurja na četiri skupine vrijednosti: znanstvenu, kulturnu, edukacijsku i turističku vrijednost. Ista podjela u skupine vrijednosti korištena je i za židovsku baštinu. Prema prijedlogu Slunjskog (2017), nakon evaluacije pojedinih lokaliteta izračunava se njihova ukupna vrijednost zbrajanjem bodova.

Kod procjene vrijednosti kulturno-turističkih proizvoda potrebno je sagledati njegov zakonodavni i politički kontekst, kulturnu baštinu te turističku aktivnost. Kriteriji za procjenu kulturnu baštine prema Du Cros i McKercher (2014) su socio-povijesne okolnosti, pristup, radi li se o materijalnoj ili nematerijalnoj imovini, trenutna i potencijalna uporaba. Trenutna i potencijalna uporaba obuhvaćaju fizičko stanje, koliko je baština netaknuta, njena originalnost, kulturna vrijednost, trenutno korištenje (javno/privatno), trenutni korisnici.

Kulturne vrijednosti obuhvaćaju estetsku i arhitektonsku vrijednost baštine, povijesnu, obrazovnu, društvenu i znanstvenu. Pri tome se vrednuju njena učestalost i značajnost na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini, predstavlja li baštinu zajednice, reflektira li jedinstvenu kulturnu tradiciju (trenutnu ili nestalu), žele li dionici koji njome upravljaju turiste odnosno razvoj turizma te može li se turizam uopće ostvariti bez ključnih dionika (Du Cros i McKercher, 2014). Fizičke vrijednosti čine stanje očuvanosti baštine, osjetljivost (društvena i fizička), postojanje plana ili politike upravljanja, redovno praćenje i održavanje, sklonost promijenjivosti za povećanu uporabu ili bez

ugrožavanja njene kulturne vrijednosti, postojanje potencijala za uključivanje s ključnim dionicima te potencijal za negativni utjecaj (Du Cros i McKercher, 2014).

Turističke vrijednosti baštine uključuju ambijent, udaljenost od drugih atrakcija, komplementarnost s drugim atrakcijama, je li poznata izvan lokalnog područja, predstavlja li nacionalni simbol, je li ta baština jedinstvena, rijetka ili neobična, može li privući turiste i zadržati ih dovoljno dugo da opravdaju svoje putovanje, ima li jednostavan/lagan pristup, zanimljivu priču, neki aspekt koji ju odvaja od ostalih atrakcija, može li opravdati potrebe ili korištenje (na primjer hodočašće, sport, festival), postoji li prikladni odgovarajući sadržaj u blizini, uključujući WC, parking, puteve, osvježanje, dostupnost ili informacije, je li šire područje povezano s kulturom/baštinom te podupire li politički turizam (Du Cros i McKercher, 2014). Iskustvene vrijednosti odnose se na potencijal odabrane baštine za dobru priču, mogućnost ponude zanimljivog turističkog iskustva, omogućavanje participativnog, edukativnog ili edukativno-zabavnog iskustva, mogućnost povezivanja turista s baštinom te može li se postići emocionalna povezanost (Du Cros i McKercher, 2014).

Kriteriji evaluacije židovske baštine također nisu zajednički usvojeni. Tek je nekoliko radova koji se bave ovom tematikom, ali za specifičnu svrhu. Za židovsku su baštinu izrađeni kriteriji i evaluirane su sinagoge u Ujedinjenom Kraljevstvu (Kadish, 2020), te su kategorizirana groblja u Slovačkoj (Horodnikova i Deco, 2015). U Slovačkoj je provedeno istraživanje i kartiranje ratnih groblja s više od deset žrtava (Horodnikova i Deco, 2015). Korišteni su kriteriji tehničkog stanja groblja (centralni križ, grobovi s križevima, ograda, vrata), autentičnosti u očuvanju originalnog arhitektonskog dizajna te evaluacija turizma na groblju uz postojanje informacijskih ploča. Groblja su prema kriterijima podijeljena na *a* i *b* kategoriju; *a* ako su dva ili više kriterija ispunjena, i *b* ako je ispunjen samo jedan. Ovi radovi (Horodnikova i Deco, 2015; Kadish, 2020) nisu mogli poslužiti za primjer kriterija jer objekti nisu kategorizirani u turističke svrhe već na temelju žurnosti obnove i zaštite.

Pojedini lokaliteti židovske baštine nemaju veliku turističku vrijednost, ali mogu imati važnu znanstvenu i edukacijsku vrijednost za lokalnu, regionalnu pa čak i nacionalnu zajednicu. S obzirom da ne postoje niti u domaćoj niti u inozemnoj literaturi jedinstveni kriteriji za evaluaciju pojedinih kulturnih dobara (pa tako i za židovsku baštinu), u radu su korišteni kriteriji na temelju nekoliko radova koji se bave evaluacijom baštine (Mason, 2002; Du Cros i McKercher, 2014;

Mesarić, 2015; Slunjski, 2017; Jelinčić i dr., 2022). Ova evaluacija židovske baštine u Hrvatskoj kombinacija je kvantitativnih i kvalitativnih kriterija, a uzimala se u obzir se njena povijesna, kulturna, znanstvena i turistička vrijednost, ali i društveni značaj. Neki su kriteriji određeni i evaluirani na subjektivnoj razini: potencijalna kulturna vrijednost, korištenje u edukacijske svrhe, estetska vrijednost, opasnost od degradacije i opasnost od antisemitskih napada. Kriteriji su prilagođeni elementima kulturnih dobara židovske baštine i njihovoj ulozi za Republiku Hrvatsku. Svakom lokalitetu i inventaru židovske baštine procijenjene su vrijednosti prema zadanim kriterijima na temelju kojih je baština kvantitativno izračunata.

6.1. KRITERIJI ZA EVALUACIJU ŽIDOVSKJE BAŠTINE U HRVATSKOJ

U nastavku su pojašnjeni parametri za određivanje potencijalne turističke vrijednosti židovske baštine. Kriteriji za evaluaciju podijeljeni su na znanstvenu, kulturnu, edukacijsku i turističku vrijednost. Kriteriji i bodovanje tablično su prikazani radi jednostavnijeg prikaza. Veći dio evaluacijskih kriterija je objektivan jer se mogu odrediti mjerljivim varijablama (primjerice funkcija i upis baštine). Time je smanjen utjecaj subjektivnih procjena. Subjektivni kriteriji evaluacije uključuju potencijalnu kulturnu vrijednost, mogućnost korištenja u edukacijske svrhe, estetsku vrijednost, opasnost od degradacije i antisemitskih napada. Subjektivni i objektivni kriteriji međusobno se nadopunjuju i stvaraju ravnotežu kod evaluacije baštine jer je i njena vrijednost sklona promjenjivosti.

Kriteriji za znanstvenu vrijednost su stanje očuvanosti, povijesna važnost, znanstveni radovi, te funkcija koju ima kulturno dobro židovske baštine (tablica 8). Stanje očuvanosti podrazumijeva u kakvom je fizičkom stanju baština te u kojoj mjeri je oštećena. Bodovni raspon kreće se od 0 bodova za nepostojanje baštine, 1 bod ako baština postoji uz gubitak temeljnih obilježja (ne može se prepoznati da se radi o židovskoj baštini), 2 boda za velika oštećenja, 3 boda za umjerena oštećenja, 4 za slaba oštećenja te 5 bodova ako baština nema fizičkih oštećenja te nisu potrebni nikakvi zahvati. Kriterij povijesne važnosti podijeljen je s obzirom na razinu povijesne važnosti: 0 bodova ako baština nema nikakvu važnost, 1 bod za važnost na lokalnoj razini, 2 boda na regionalnoj i 3 boda na nacionalnoj razini. Povijesna važnost odnosi se na osobe, događaje i

kontekst koju kulturno dobro ima. Kriterij znanstvenih radova odnosi se na broj znanstvenih radova (brošure, članci (znanstveni, stručni), poglavlja u knjizi, doktorske disertacije, monografije) koji se bave pojedinom židovskom baštinom. Što je veći broj radova, veća je važnost, što znači da je ta baština ostavila više traga i važnosti. Ukoliko nema znanstvenih radova, daje se 0 bodova, za jedan rad 1 bod, za dva rada 2 bodova, a za tri ili više radova 3 boda. Kriterij funkcije koju kulturno dobro ima odnosi se na to koristi li se kulturno dobro židovske baštine u izvornoj funkciji koja mu je namijenjena ili ne. Bodovi su raspoređeni tako da se 0 bodova dodjeljuje baštini koja nije primjenjiva (primjerice, osoba ili vjerski inventar), 1 bod ako baština nema izvornu funkciju uz gubitak temeljnih obilježja, 2 boda ako nema izvornu funkciju, ali ima temeljna obilježja, 3 boda ako baština ima izvornu funkciju uz gubitak temeljnih obilježja, 4 boda ako ima izvornu funkciju s temeljnim obilježjima. Svi kriteriji znanstvene vrijednosti mogu se objektivno bodovati te nisu podložni subjektivnosti. Kriteriji su mjerljivi i mogu se kvantificirati. Jedina je manja iznimka kriterij stanja očuvanosti koji je u određenoj mjeri podložan subjektivizaciji, ali ne u potpunosti.

Tablica 8. Znanstvena vrijednost židovske baštine

Oznaka	Kriterij	Bodovanje
Z1	Stanje očuvanosti	5 – nema oštećenja
		4 – slaba oštećenja
		3 – umjerena oštećenja
		2 – velika oštećenja
		1 – postoji uz gubitak temeljnih obilježja
		0 – baština ne postoji
Z2	Povijesna važnost	3 – važnost na nacionalnoj razini
		2 – važnost na regionalnoj razini
		1 – važnost na lokalnoj razini
		0 – nema važnost
Z3	Znanstveni radovi	3 – tri ili više radova
		2 – dva rada
		1 – jedan rad
		0 – nema radova
Z4	Funkcija koju kulturno dobro ima	4 –ima izvornu funkciju
		3 – ima izvornu funkciju uz gubitak temeljnih obilježja
		2 – nema izvornu funkciju, ali ima temeljna obilježja
		1 – nema izvornu funkciju uz gubitak temeljnih obilježja

		0 – nije primjenjivo
--	--	----------------------

Za kulturnu vrijednost određena su četiri kriterija: potencijalna kulturna vrijednost, vjerska ili duhovna važnost, te upis baštine u nacionalne i međunarodne registre (tablica 9). Evaluira se ima li kulturno dobro židovske baštine religijsku ili kulturnu vrijednost, te povijesni značaj. Kod potencijalne kulturne vrijednosti boduje se s 0 bodova ako kulturno dobro nema kulturnu vrijednost, i 1 bod ako ima kulturnu vrijednost. Bodovanje religijskog značenja je isto: 0 bodova ako nema religijsko značenje, a 1 bod ako ima. Vjerska ili duhovna važnost odnosi se je li kulturno dobro vezano uz vjerski život židovske zajednice, ili je vezano uz svjetovni način života. Upis baštine u nacionalne i međunarodne registre dokazuje njihovu važnost i značaj na nacionalnoj i globalnoj razini te da je lokalna vlast prepoznala tu baštinu. Bodovanje se kreće od 0 bodova ako nije prepoznata, 1 bod ako je baština preventivno zaštićena, 2 boda ako je zaštićeno kulturno dobro, te 3 boda ako je pod zaštitom UNESCO-a. Određivanje kulturne vrijednosti židovske baštine sklono je i subjektivizaciji i objektivizaciji. Vjerska odnosno duhovna važnost baštine objektivna je kriterij kojeg određuje sama vjera, kao i upis baštine u registre koji se mogu provjeriti. S druge strane, određivanje potencijalne kulturne vrijednosti veoma ovisi o subjektivnom dojmu, a sami rezultati skloniji su češćim promjenama.

Tablica 9. Kulturna vrijednost židovske baštine

Oznaka	Kriterij	Bodovanje
K1	Potencijalna kulturna vrijednost	1 – ima kulturnu vrijednost
		0 – nema kulturnu vrijednost
K2	Vjerska ili duhovna važnost	1 – ima važnost
		0 – nema važnost
K3	Upis baštine u nacionalne i međunarodne registre	3 – UNESCO
		2 – zaštićeno kulturno dobro
		1 – preventivno zaštićeno
		0 – nije prepoznata

Kod edukacijske vrijednosti židovske baštine utvrđen je kriterij korištenja u edukacijske svrhe kojim se procjenjuje u kojoj mjeri židovska baština u Hrvatskoj ima potencijal za korištenje u obrazovanju na određenim razinama (tablica 10). Ukoliko nema potencijala, daje se 0 bodova, 1 bod ako ima potencijal na osnovnoškolskoj razini obrazovanja, 2 boda za potencijal na srednjoškolskoj razini obrazovanja (uključuje i nižu razinu), 3 boda za potencijal na svim razinama obrazovanja. Ovaj kriterij u potpunosti je subjektivan.

Tablica 10. Edukacijska vrijednost židovske baštine

Oznaka	Kriterij	Bodovanje
E1	Korištenje u edukacijske svrhe	3 – potencijal na svim razinama obrazovanja
		2 – potencijal na srednjoškolskoj razini obrazovanja
		1 – potencijal na osnovnoškolskoj razini obrazovanja
		0 – nema potencijala

Kriteriji za određivanje turističke vrijednosti su dostupnost, pristup, estetska vrijednost, zastupljenost u turističkim materijalima, trajanje mogućeg korištenja, opasnost od degradacije, i mogućnost antisemitskih napada (tablica 11). Kriterij dostupnosti odnosi se je li fizičkom kulturnom dobru židovske baštine moguće pristupiti, odnosno posjetiti ga (primjerice, vrata groblja nisu zaključana, postoji uređeno radno vrijeme zajednice, kontakt zajednice), a boduje se s 0 bodova ako nije dostupno, 1 bod ako je dostupno uz prethodnu najavu, 2 boda ako je dostupno u određenom razdoblju, i 3 boda ako je dostupno svakodnevno. Kriterij pristupa uključuje smještaj kulturnog dobra židovske baštine u prostoru, lokaciju u odnosu na središte mjesta odnosno turističkih atrakcija. Tako je 0 bodova ako je kulturno dobro dostupno preko privatnog zemljišta, 1 bod ako je u okolici mjesta, 2 boda ako se nalazi u samom mjestu, te 3 boda ako se nalazi u centru mjesta. Kriterij estetske vrijednosti podrazumijeva subjektivni doživljaj kulturnog dobra židovske baštine, a boduje se s 0 bodova ako je mala estetska vrijednost, 1 bod za malu, 2 boda za srednju i 3 boda za veliku estetsku vrijednost. Zastupljenost u turističkim materijalima odnosi se na tekstualno i slikovno navođenje kulturnog dobra židovske baštine. Ukoliko dobro nije navedeno u turističkim materijalima, boduje se s 0 bodova, ako je zastupljen slikom 1 bod, kulturno dobro zastupljeno imenom 2 boda, a ako je dobro zastupljeno i slikom i tekstom 3 boda. Trajanje mogućeg korištenja odnosi se na radno vrijeme pristupa kulturnom dobru židovske baštine. Za turističko je korištenje važno da je kulturno dobro dostupno svakodnevno, ali sa strane židovstva, važno je da dobro nije dostupan na šabat i za velike blagdane, jer to znači da je židovska zajednica uključena u turizam i upravlja kulturnim dobrom židovske baštine, te da poštuje vjerske zakone. Ako je kulturno dobro dostupno svaki dan, vrijedi 0 bodova, ako nije moguće subotom 1 bod, a ako je radno vrijeme svaki dan osim šabata i velikih blagdana tada se boduje s 2 boda. Opasnost od degradacije još je jedan od kriterija, a ona može biti građevinska i hortikulturalna. Što je opasnost od degradacije veća, viši su financijski troškovi održavanja i uređenja kulturnog dobra. Turističkim korištenjem kulturnog dobra ubrzalo bi se uređenje i održavanje čime bi se smanjila opasnost od

degradacije. Za izrazitu opasnost vrijedi 0 bodova, velika opasnost 1 bod, mala opasnost 2 boda, a ako nema nikakve opasnosti 3 boda. Posljednji kriterij za određivanje turističke vrijednosti je opasnost od antisemitskih napada odnosno kolika je moguća opasnost, pa se boduje s 0 za visoku opasnost, 1 bod za malu opasnost te 2 boda ako nema opasnosti. S obzirom da kriterija turističke vrijednosti ima najviše, različit je i pristup evaluiranju takvih kriterija. Objektivno se budući kriteriji dostupnosti i trajanja mogućeg korištenja, ali su promjenjivi jer ovise o odlukama lokalne židovske zajednice ili dionika koji upravljaju objektom. Pristup baštini je također objektivan kriterij kao i zastupljenost u turističkim materijalima koji se lako može kvantificirati. Svi ostali kriteriji turističke vrijednosti skloni su subjektivizaciji.

Tablica 11. Turistička vrijednost židovske baštine

Oznaka	Kriterij	Bodovanje
T1	Dostupnost	3 – dostupno svakodnevno
		2 – dostupno u određenom razdoblju
		1 - dostupno uz prethodnu najavu
		0 – nije dostupno
T2	Pristup	3 – nalazi se u centru mjesta
		2 – nalazi se u mjestu
		1 – dostupno u okolici mjesta
		0 – dostupno preko privatnog zemljišta
T3	Estetska vrijednost	3 – velika
		2 – srednja
		1 – mala
		0 – vrlo mala
T4	Zastupljenost u turističkim materijalima	3 – kulturno dobro zastupljeno i slikom i tekстом
		2 – kulturno dobro zastupljeno imenom
		1 – kulturno dobro zastupljeno slikom
		0 – kulturno dobro nije uopće zastupljeno
T5	Trajanje mogućeg korištenja	2 – radno vrijeme, osim šabata i velikih blagdana
		1 – nije moguće subotom
		0 – svaki dan
T6	Opasnost od degradacije (hortikulturalna i građevinska)	3 – nema opasnosti
		2 – mala opasnost
		1 – velika opasnost
		0 - izrazita opasnost
T7	Opasnost od antisemitskih napada	2 – nema opasnosti
		1 – mala opasnost
		0 – velika opasnost

6.2. Zaštićena židovska baština

U prilogu 9 tablično je prikazano 108 kulturnih dobara koja se nalaze u Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske Ministarstva kulture (URL 78), a odnose se na dobra koja su rezultati pojmova „židovski“ u tražilici te za svaki grad prema tablici inventara. U tablici je naveden samo naziv dobara, bez mjesta, radi vizualnog pregleda. Većina dobara je u pravnom statusu zaštićenog kulturnog dobra, izuzev *Robne kuće Nama* i *Kuće Mayer* u Zagrebu koje su u statusu preventivnog zaštićenog dobra. Prema vrsti kulturnog dobra, većina su nepokretno pojedinačno dobro, dok je 17 kulturno-povijesnih cjelina: *Židovsko groblje ŽFT*¹⁷ u Daruvaru, *Židovsko groblje* u Dubrovniku, *Židovsko groblje ŽFT* u Đakovu, *Spomen mjesta stradanja žrtva fašističkog terora u sklopu ustaškog koncentracijskog logora Jasenovac*, *Židovsko groblje* u Karlovcu, *Tvornica kemijske industrije i spomen područje „Danica“* u Karlovcu, *Memorijalno područje židovskog groblja* u Ludbregu, *Mjesto ustaškog logora „Slana“* u Metajni na Pagu, *Mornaričko groblje* u Puli, *Kulturno-povijesna cjelina Groblja Kozala*¹⁸ u Rijeci, te u Zagrebu *Kompleks groblja Mirogoj*, *Ansambl gradskih vila*, *Povijesna urbana cjelina grad Zagreb*, *Zakladni blok*, i *Mjesto povijesnih događaja – kompleks šume Dotršćina*. *Židovsko groblje* u Splitu zaštićeno je kao nepokretno pojedinačno dobro i kao dio kulturnog krajolika *Kulturni krajolik poluotoka Marjana* u Splitu (Z-6401). Godine 2024. Ministarstvo kulture i medija proglasilo je 52 židovska groblja kao jedno zaštićeno kulturno dobro, oznake Z-7839. Ta su groblja samostalna ili kao dio gradskih groblja: Banova Jaruga, Belišće, Bjelovar, Bolman, Brod Moravice, Cernik, Čakovci, Čepin, Darda, Donja Dubrava, Đurđevac, Garešnica, Gola, Grubišno Polje, Imbriovec, Jagodnjak, Jastrebarsko, Kneževi Vinogradi, Križevci (staro groblje), Kutina, Kutjevo, Legrad, Lipik, Novi Gradac, Novska, Ogulin, Opatija, Ozalj, Pakrac, Petrijevci, Petlovac, Pleternica, Podgorač, Popovac, Pula (gradsko groblje), Ruševo, Sisak, Slavonski Brod, Split (gradsko groblje), Suhopolje, Šarengrad, Uljanik, Vela Luka, Velika Gorica, Vinkovci, Voloder, Vrbanja, Vrbovsko, Vukovar, Zamost Brodski, Zmajevac i Županja (URL 79).

Iz ove je analize vidljivo da su gotovo sva židovska groblja u Hrvatskoj zakonom zaštićena, ali da sve sinagoge još nisu. Sinagoga u Splitu zaštićena je i kao nepokretno pojedinačno dobro, ali i pod *Kulturno-povijesnu cjelinu grada Splita* kao zaštićeno kulturno (Z-3778) i kulturno dobro od

¹⁷ Skraćenica ŽFT odnosi se na žrtve fašističkog terora.

¹⁸ Groblje Kozala u Rijeci sadrži židovsku sekciju groblja.

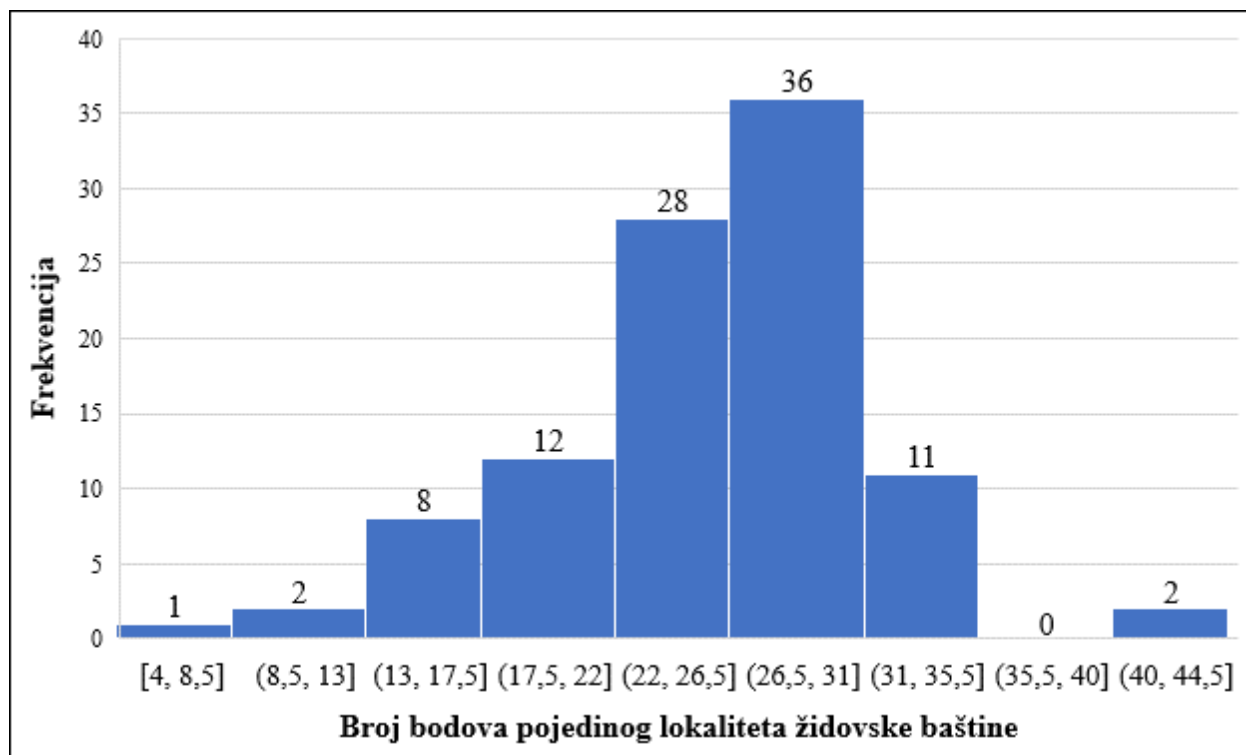
nacionalnog značenja (N-3). Istovremeno je i židovska četvrt time obuhvaćena. S obzirom da se nalazi unutar Dioklecijanove plače, pod zaštitom je i UNESCO-a. Sinagoga u Dubrovniku nije zaštićena kao pojedinačno dobro, ali je kao i Split zaštićena pod *Kulturno-povijesnu urbanističku cjelinu Dubrovnika* koja je zaštićeno kulturno dobro (Z-3818) i kulturno dobro od nacionalnog značenja (N-1). Od preostalih sinagoga nisu zaštićene u Osijeku, Daruvaru, Križevcima i Bjelovaru. Osim sinagoga i groblja, židovska baština pod zaštitom je i kao spomenici iz Drugog svjetskog rata, privatne kuće i javne zgrade.

6.3. Rezultati evaluacije židovske baštine

U ovom su podpoglavlju opisani rezultati evaluirane židovske baštine (tablica 12). Korištena je baština iz inventara (prilog 7), ali je dio izuzet iz evaluacije. Izuzeti su lokaliteti i židovske općine koji danas ne postoje, kameni spoticanja, ulice/parkovi, spomen-ploče, te osobe, tvornice i privatna imovina koje pripadaju u nematerijalnu baštinu i gospodarsko naslijeđe. Podaci su grafički prikazani histogramom koji je ukupne ocjene svrstao u devet razreda (slika 30).

Najmanju ocjenu ima sinagoga u Slatini (4), dok najviše ocjene imaju sinagoge u Dubrovniku (41) i Splitu (41). Ovakav rezultat nije iznenađujuć zbog trenutne uporabe i fizičkog stanja ovih sinagoga. Sinagoge u Splitu i Dubrovniku i dalje imaju funkciju sinagoge, očuvane su, sadrže i muzejsku djelatnost, dok je zgrada slatinske sinagoge prenamijenjena, u privatnom je vlasništvu te je drastično izmijenjena.

Niske ocjene (od 10 do 17) dobilo je 10 lokaliteta, a izuzev sabirnog logora Kupari (17), svi su lokaliteti židovska groblja koja se nalaze ili u ruralnim područjima (Orahovica (10), Petrijevci (12), Voloder (15), Kotoriba (16), Podravske Sesvete (16), Vrbovec (16), Grubišno polje (17), Petlovac (17)) ili su gotovo uništena u urbanoj sredini (Sisak (17)). Navedena groblja u ruralnim područjima uglavnom se nalaze izvan naselja. Sljedeću bodovnu skupinu, od 18 do 22 boda, čine većinom židovska groblja (Kutina (18), Kutjevo (18), Pakrac (20), Bolman (21), Jagodnjak (21), Ozalj (21), Podgorač (21), Vrbanja (22), Vrbovsko (22)) koja su također uglavnom smještena u ruralnim područjima izvan naselja ili u blizini lokalnog groblja. U ovoj su skupini sinagoga u Daruvaru (21), knjižara Morpurgo i logor Đakovo (22) koji nemaju više svoju primarnu funkciju te nisu u dovoljnoj mjeri očuvana.

Slika 30. Distribucija rezultata evaluirane židovske baštine u Hrvatskoj

Izvor: tablica 12

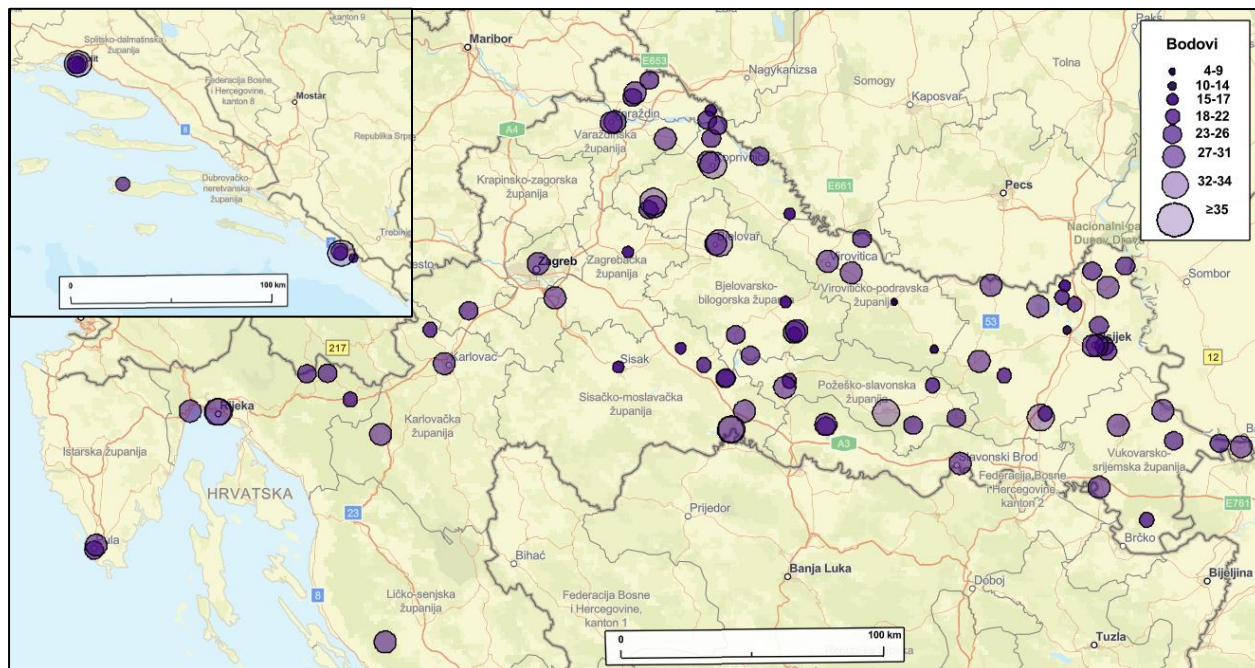
Nižu srednju skupinu bodova line lokaliteti s rasponom bodova od 23 do 26, u koju spada čak 28 lokaliteta te je to druga najbrojnija skupina. Većinu lokaliteta čine židovska groblja: Brod na Kupi (23), Šarengrad (23), Uljanik (23), Moravice (24), Čakovci (24), Legrad (24), Novi Gradac (24), Popovac (24), Ruševo (24), Zmajevac (25), Banova Jaruga (25), Darda (25), Gola (25), Imbriovec (25), staro židovsko groblje u Križevcima (25), Pleternica (25), mornaričko groblje u Puli (25), Vela Luka (25), Donja Dubrava (26), Garešnica (26), Jastrebarsko (26), Krapina (26), i donjogradsko u Osijeku (26). Većina ovih groblja od velike su kulturne vrijednosti za lokalnu zajednicu jer predstavljaju posljednji fizički dokaz o nekadašnjem postojanju veće ili manje židovske zajednice. Ta su groblja često zapuštena, te im je potrebno posvetiti više pažnje i brinuti se o njihovom očuvanje radi sprječavanja daljnje degradacije. Ostali lokaliteti ove bodovne skupine su mauzolej obitelji Rechnicer na židovskom groblju u Banovoj Jaruzi (24), donjogradska sinagoga u Osijeku (24) koja je danas u funkciji crkve, zgrada trgovačkog Kasina u Čakovcu (25), grobnica obitelji Schmidek-Schulzer na židovskom groblju u Cerniku (26) te židovska fontana u Dubrovniku (26). Za razliku od prethodno nabrojanih groblja, ovi lokaliteti upotpunjuju turističku ponudu židovske baštine grada ili naselja te upućuju na razvijenost židovske zajednice.

Najbrojnija skupina lokaliteta židovske baštine pripada rangu od 27 do 31 bodova. Od ukupno 36 lokaliteta, čak 26 njih su židovska groblja: Suhopolje (27), Cernik (28), Ilok (28), Kneževi Vinogradi (28), Ludbreg (28), Novska (28), Ogulin (28), gradsko groblje u Puli (28), Našice (29), gornjogradsko židovsko groblje u Osijeku (29), Slavonski Brod (29), Vinkovci (29), Virovitica (29), Vukovar (29), Čakovec (30), Dubrovnik (30), Velika Gorica (30), Karlovac (30), Daruvar (31), Koprivnica (31), Lipik (31), Opatija (31), staro židovsko groblje na Marjanu u Splitu (31), Varaždin (31), Mirogoj u Zagrebu (31), i Županja (31). Većina tih groblja velika su prema prostornom obuhvatu i po broju ukopa te su ili samostalna ili posebne sekcije u sklopu gradskih groblja. To govori o razvijenosti pojedine židovske zajednice i njenoj uključenosti u lokalnu sredinu. Upravo su ova groblja od iznimnog značaja za razvoj turizma židovske baštine, te bi im se trebala posvetiti posebna pažnja u smislu pretvaranja u turistički proizvod. Ostali lokaliteti su spomen-ploče u Donjem Miholjcu (27), geto u Dubrovniku, odnosno Žudioska ulica (27), sinagoga u Križevcima (27), nekadašnja antička sinagoga u podrumima Dioklecijanove palače (27), spomen soba židovske kulture i tradicije u Zavičajnom muzeju u Daruvaru (28), zgrada općine i sinagoga u Osijeku (28), sinagoga u Bjelovaru (29), Jadovno (29), te sinagoga u Varaždinu (31). Neki od lokaliteta već se koriste u turističke svrhe, pa je stoga ovdje i početak razvoj turizma židovske baštine u Hrvatskoj.

Posljednju bodovnu skupinu čine lokaliteti čiji je ukupan zbroj bodova između 32 i 41. Od 13 lokaliteta, samo je šest židovskih groblja: Đakovo (32), Rijeka (32), Bjelovar (33), Križevci (33), Požega (33) i gradsko groblje Lovrinac u Splitu (33). Potrebno je istaknuti kako je židovsko groblje u Đakovu, koje je u sklopu gradskog groblja, jedinstveno u Europi jer uz židovsko groblje sadrži i groblje žrtava iz sabirnog logora za Židove u Đakovu. To je jedino groblje u Europi iz razdoblja Holokausta gdje su se na „uobičajen“ način žrtve pokapane te su grobovi označeni imenom. Židovsko groblje u Požegi nedavno je obnovljeno, a ostala su groblja očuvana i održavaju se u sklopu gradskih groblja čiji su sastavni dio. Memorijalni muzej Jasenovac i spomenik *Cvijet* u Jasenovcu imaju svaki po 34 boda. To je mjesto simbol stradanja Židova u Holokaustu na prostoru Hrvatske, jer je to bio jedini koncentracijski logor. Iako od njega nije ostalo fizičkih dokaza u smislu izgrađenih objekata, danas je na njegovom mjestu izgrađen Memorijalni muzej za prihvat turista i školskih grupa. Sinagoge u Koprivnici i Rijeci također su ocijenjene s 34 boda. One imaju iznimnu kulturno-povijesnu i umjetničku vrijednost jer su među preostalim sinagogama u Hrvatskoj koje su izgrađene baš u tu svrhu. Ortodoksna sinagoga u Rijeci jedina je preostala koja

je i dalje u funkciji sinagoge. Sinagoge u Splitu i Dubrovniku imaju po 41 bod. Za razliku od koprivničke i riječke, ove su sinagoge uklopljene unutar zgrada gradskih jezgri koje su pod zaštitom UNESCO-a. U okviru sinagoge u Dubrovniku otvoren je i muzej koji je ocijenjen s 32 boda. Ovako visoki bodovi židovskih lokaliteta u Dubrovniku pokazuju da je židovska baština turistički valorizirana.

Prosječna ocjena lokaliteta iznosi 25,9 bodova, što se može smatrati relativno niskim rezultatom te ostavlja prostora za daljnji rad na očuvanju baštine. Najčešći ostvareni broj bodova je 25, dok medijan iznosi 26. Visoke ocjene dobili su lokaliteti koji su ili veoma dobro očuvani i prihvaćeni od strane lokalne zajednice ili su u fazi turističke valorizacije. Često su uključeni u turističku ponudu i imaju visoki turistički potencijal, a moguće ih je uključiti u kulturne rute i jednostavnije ih je interpretirati posjetiteljima. S obzirom da u popisu prevladavaju židovska groblja, opažaju se prostorni obrasci. Groblja smještena u urbanim sredinama bolje su zaštićena, imaju veću povijesno-kulturnu vrijednost te ih je jednostavnije uključiti u turističku djelatnost. Istovremeno, sklonija su i vandalizmu. To ne znači da se ruralna židovska groblja moraju zapostaviti. Upravo suprotno, ona su posljednji fizički dokaz židovskih zajednica te zaslužuju jednaku očuvanost. Što se tiče sinagoga, najviše bodove ostvarile su one koje su očuvane ili i dalje imaju primarnu funkciju, dok ostali lokaliteti upotpunjuju turizam židovske baštine. Na razini prostornog razmještaja, urbanizacija i očuvanost su u međuočuvanju jer sinagoge u Splitu i Dubrovniku koje su pod UNESCO-ovom zaštitom imaju visok broj bodova, a ruralna groblja niže, zbog nedostatka održavanja i turističke infrastrukture. Ruralna izolacija židovskih groblja dovodi do raspršenosti i slabijeg održavanja, što smanjuje bodove i turistički potencijal unatoč povijesnoj važnosti. Bez obzira na rezultate evaluacije, baština u ruralnim područjima ne smije ostati zanemarena, već razvijati strategije njenog očuvanja. Sinagoge su dobile najviše bodova, čime je potvrđena njihova važnost kao glavnog kulturnog dobra razvoja turizma židovske baštine kao i očuvanja židovske kulture. Na slici 31 kartografski su prikazani rezultati evaluacije i prostorni razmještaj.

Slika 31. Prostorni razmještaj rezultata evaluacije židovske baštine u Hrvatskoj

Tablica 12. Evaluacija židovske baštine u Hrvatskoj

Lokalitet/baština	Z1	Z2	Z3	Z4	K1	K2	K3	E1	T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	Ukupno
Židovsko groblje Banova Jaruga	3	1	0	3	1	1	2	2	4	1	3	0	1	1	2	25
Mauzolej obitelji Rechnicer	3	1	0	3	1	0	2	2	4	1	3	0	1	1	2	24
Palača Gutmann	5	2	1	2	1	0	0	3	2	4	4	0	0	3	2	29
Sinagoga u Bjelovaru (Novi hram) (danas Dom kulture)	5	2	1	1	1	1	0	3	2	4	3	0	1	3	2	29
Židovsko groblje u Bjelovaru	4	2	1	4	1	1	2	3	4	3	2	0	1	3	2	33
Židovsko groblje u Bolmanu	1	1	0	3	0	1	2	2	4	2	1	0	1	1	2	21
Židovsko groblje u Brodu Moravice	1	1	0	2	1	1	2	1	4	3	2	0	1	3	2	24
Židovsko groblje u Brodu na Kupi	2	1	0	2	1	1	2	1	4	3	1	0	1	2	2	23
Židovsko groblje u Cerniku	3	2	1	3	1	1	2	3	4	3	2	0	1	1	1	28
Grobnica obitelji Schmidek-Schulzer	2	1	0	3	1	1	2	3	4	3	3	0	1	1	1	26
Židovsko groblje u Čakovcima	2	1	0	3	1	1	2	1	4	2	1	0	1	3	2	24
Židovsko groblje u Čakovcu	4	2	0	3	1	1	2	3	4	2	4	0	1	2	1	30
Trgovački kasino (danas Dom sindikata) u Čakovcu	4	1	0	2	1	0	0	2	2	3	3	0	1	3	3	25
Židovsko groblje u Dardi	2	1	0	4	1	1	2	3	4	2	2	0	1	1	1	25
Sinagoga u Daruvaru (danas Evanđeoska Pentekostna crkva)	4	1	0	1	1	0	0	1	2	3	1	0	0	4	3	21
Židovsko groblje žrtava fašističkog terora u Daruvaru	4	2	0	4	1	1	2	3	4	3	3	0	1	2	1	31
Spomen soba židovske kulture i tradicije u Zavičajnom muzeju Daruvar	5	2	0	4	1	0	0	2	3	3	3	0	1	3	2	28

Lokalitet/baština	Z1	Z2	Z3	Z4	K1	K2	K3	E1	T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	Ukupno
Židovsko groblje u Donjoj Dubravi	3	1	0	3	1	1	2	2	4	3	2	0	1	2	1	26
Spomen-ploča stradalim žrtvama Holokausta u Donjem Miholjcu	4	1	0	4	1	0	0	2	4	3	2	0	1	3	2	27
Sinagoga u Dubrovniku	5	3	2	4	1	1	3	3	3	4	4	2	1	3	2	41
Židovsko groblje u Dubrovniku (Boninovo)	4	2	0	4	1	1	2	3	2	3	3	0	0	3	2	30
Žudioska ulica (geto) u Dubrovniku	1	1	2	1	1	0	3	2	4	4	2	0	1	3	2	27
Muzej u dubrovačkoj sinagogi	5	3	0	4	1	1	0	3	3	4	2	0	1	3	2	32
Židovska fontana na Pilama	4	1	0	3	1	0	0	2	4	4	3	0	1	1	2	26
Kupari	2	2	1	1	0	0	0	3	1	2	1	0	1	1	2	17
Židovsko groblje žrtava fašističkog terora u Đakovu	3	3	1	4	1	1	2	3	4	3	2	0	1	3	1	32
Sabirni logor za žene i djecu u Đakovu	1	3	1	1	1	0	0	3	4	2	1	0	1	2	2	22
Židovsko groblje u Garešnici	3	1	0	3	1	1	2	2	4	2	2	0	1	2	2	26
Židovsko groblje u Goli	2	1	0	3	1	1	2	1	4	3	2	0	1	2	2	25
Spomenik žrtvama logora Jadovno	3	3	0	4	1	0	0	3	4	2	3	0	1	3	2	29
Židovsko groblje u Grubišnom Polju	1	1	0	1	1	1	2	2	4	3	0	0	1	0	0	17
Židovsko groblje u Iloku	3	2	0	3	1	1	2	3	4	2	2	0	1	2	2	28
Židovsko groblje u Imbriovcu	3	1	0	4	0	1	2	1	4	2	1	0	1	3	2	25
Židovsko groblje u Jagodnjaku	2	1	0	1	1	1	2	1	4	3	1	0	1	1	2	21
Memorijalni muzej JUSP Jasenovac	3	3	3	4	1	0	2	3	3	3	2	0	3	3	1	34
Spomenik <i>Cvijet</i> u Jasenovcu	4	3	3	4	1	1	0	3	3	3	4	0	1	3	1	34

Lokalitet/baština	Z1	Z2	Z3	Z4	K1	K2	K3	E1	T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	Ukupno
Židovsko groblje u Jastrebarskom	3	1	0	3	0	1	2	2	4	3	1	0	1	3	2	26
Židovsko groblje u Karlovcu	3	1	0	4	1	1	2	3	4	3	3	0	1	2	2	30
Židovsko groblje u Kneževim Vinogradima	3	1	0	3	1	1	2	2	4	3	2	0	1	3	2	28
Sinagoga u Koprivnici	4	2	1	2	1	1	2	3	2	4	4	2	1	3	2	34
Židovsko groblje u Koprivnici	3	2	1	4	1	1	2	3	2	3	3	0	1	3	2	31
Židovsko groblje u Kotoribi	1	1	0	1	1	1	0	0	3	2	1	0	1	1	3	16
Židovsko groblje u Krapini	3	1	0	3	1	1	0	2	4	3	2	0	1	3	2	26
Sinagoga u Križevcima	1	1	1	1	1	1	0	3	3	4	4	1	1	3	2	27
Staro židovsko groblje u Križevcima	3	1	0	3	1	1	2	3	2	1	2	0	1	3	2	25
Židovsko groblje u Križevcima	4	1	0	4	1	1	2	3	4	3	4	0	1	3	2	33
Židovsko groblje u Kutini	1	1	0	1	0	1	2	0	4	3	1	0	1	1	2	18
Židovsko groblje u Kutjevu	1	1	0	1	1	1	2	0	4	3	1	0	1	1	1	18
Židovsko groblje u Legradu	2	1	0	2	1	1	2	1	4	2	2	0	1	3	2	24
Židovsko groblje u Lipiku	4	1	0	4	1	1	2	2	4	3	3	0	1	3	2	31
Židovsko groblje u Ludbregu	3	1	0	4	1	1	2	2	4	2	2	0	1	3	2	28
Židovsko groblje u Našicama	2	2	1	2	1	1	2	3	4	3	3	0	1	2	2	29
Židovsko groblje u Novom Gradcu	2	1	0	2	1	1	2	1	4	3	1	0	1	3	2	24
Židovsko groblje u Novskoj	3	1	0	3	1	1	2	2	4	3	2	0	1	3	2	28
Židovsko groblje u Ogulinu	3	1	0	3	1	1	2	2	4	3	2	0	1	3	2	28
Židovsko groblje u Opatiji	4	1	0	3	1	1	2	3	4	3	3	0	1	3	2	31
Židovsko groblje u Orahovici	1	1	0	1	0	1	0	0	1	1	1	0	0	1	2	10
Donjogradska sinagoga u Osijeku (danas Evandeoska pentekostna crkva)	1	1	2	1	1	1	0	2	2	3	3	0	2	3	2	24
Sinagoga i zgrada ŽO Osijek	4	2	0	2	1	1	0	3	2	3	2	0	3	3	2	28

Lokalitet/baština	Z1	Z2	Z3	Z4	K1	K2	K3	E1	T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	Ukupno
Židovsko groblje u Osijeku – Gornji grad	3	2	0	4	1	1	2	3	2	3	3	0	1	2	2	29
Židovsko groblje u Osijeku – Donji grad	3	2	0	2	1	1	2	3	2	2	2	0	1	3	2	26
Židovsko groblje u Ozlju	2	1	0	1	1	1	2	2	4	2	1	0	1	1	2	21
Židovsko groblje u Pakracu	1	1	0	1	0	1	2	3	4	2	1	0	1	2	1	20
Židovsko groblje u Petlovcu	1	1	0	1	0	1	2	0	4	2	1	0	1	1	2	17
Židovsko groblje u Petrijevcima	1	1	0	1	0	0	2	0	4	2	0	0	1	0	0	12
Židovsko groblje u Pleternici	2	1	0	3	0	1	2	2	4	3	1	0	1	3	2	25
Židovsko groblje u Podgoraču	1	1	0	3	0	1	2	3	4	1	1	0	1	1	2	21
Židovsko groblje u Podravskim Sesvetama	1	1	0	1	0	1	0	0	4	3	1	0	1	1	2	16
Židovsko groblje u Popovcu	2	1	0	3	1	1	2	1	4	2	2	0	1	2	2	24
Židovsko groblje u Požegi	4	2	1	4	1	1	2	3	3	3	3	0	1	3	2	33
Židovski dio na gradskom groblju u Puli	4	1	0	2	1	1	2	1	4	3	1	0	1	4	3	28
Židovski dio na mornaričkom groblju u Puli	3	1	0	2	1	1	0	2	4	3	1	0	1	3	3	25
Mala ortodoksna sinagoga (današnja ŽO) u Rijeci	5	2	1	4	1	1	2	3	2	3	4	0	1	3	2	34
Židovsko groblje u Rijeci (gradsko groblje Kozala)	3	2	0	4	1	1	2	3	4	3	3	0	1	3	2	32
Židovsko groblje u Ruševu	2	1	0	1	0	1	2	3	4	3	1	0	1	3	2	24
Židovsko groblje u Sisku	1	1	0	1	0	0	2	0	4	3	1	0	1	1	2	17
Sinagoga u Slatini	1	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4
Židovsko groblje u Slavonskom Brodu	3	2	0	4	1	1	2	3	2	3	2	0	1	3	2	29
Antička sinagoga u Dioklecijanovoj palači	1	1	0	1	1	0	3	3	4	4	1	2	1	3	2	27
Sinagoga u Splitu	4	3	3	4	1	1	3	3	3	4	3	2	3	3	1	41

Lokalitet/baština	Z1	Z2	Z3	Z4	K1	K2	K3	E1	T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	Ukupno
Židovsko groblje u Splitu (na Marjanu)	3	3	2	2	1	1	2	3	4	3	3	0	1	2	1	31
Židovski dio na gradskom groblju Lovrinac	5	1	0	4	1	1	2	3	4	3	3	0	1	3	2	33
Knjižara Morpurgo	1	1	2	1	1	0	2	3	1	4	3	1	0	0	1	21
Židovsko groblje u Suhopolju	3	1	0	2	0	1	2	2	4	3	1	2	1	3	2	27
Židovsko groblje u Šaregradu	2	1	0	2	0	1	2	1	4	2	2	0	1	3	2	23
Židovsko groblje u Uljaniku	2	1	0	2	1	1	2	2	4	2	2	0	1	2	1	23
Sinagoga u Varaždinu	4	2	1	2	1	0	2	3	1	4	2	4	0	3	2	31
Židovsko groblje u Varaždinu	3	2	0	4	1	1	2	3	3	3	3	0	1	3	2	31
Židovsko groblje u Vela Luci	2	1	0	3	0	1	2	3	4	2	1	0	1	3	2	25
Židovsko groblje u Velikoj Gorici	3	1	0	4	1	1	2	3	4	2	2	0	2	3	2	30
Židovsko groblje u Vinkovcima	2	2	0	3	1	1	2	3	4	3	3	0	1	2	2	29
Židovsko groblje u Virovitici	3	2	0	2	1	1	2	3	4	2	3	0	1	3	2	29
Židovsko groblje u Voloderu	1	1	0	1	0	1	2	0	1	1	1	0	1	3	2	15
Židovsko groblje u Vrbanji	1	1	0	3	0	1	2	0	4	3	1	0	1	3	2	22
Židovsko groblje u Vrbovcu	0	1	0	1	0	1	0	0	4	3	0	0	1	3	2	16
Židovsko groblje u Vrbovskom	3	1	0	2	0	1	2	0	4	2	1	0	1	3	2	22
Židovsko groblje u Vukovaru	3	2	0	2	1	1	2	3	4	2	3	0	1	3	2	29
Židovski dio na gradskom groblju Mirogoj	1	3	0	3	1	1	2	3	4	3	3	1	1	3	2	31
Židovsko groblje u Zmajevcu	3	1	0	4	1	1	2	1	4	2	1	0	1	3	2	24
Židovsko groblje u Županji	4	1	0	4	1	1	2	2	4	3	3	0	1	3	2	31

Izvor: prilog 7

7. TURISTIČKA PONUDA I POTRAŽNJA ŽIDOVSKJE BAŠTINE U HRVATSKOJ

U ovom će se poglavlju prikazati turistička ponuda i potražnja za židovskom baštinom u Hrvatskoj te postoji li ona uopće. Poglavlje je podijeljeno na ponudu agencija i tura te na profil posjetitelja židovske baštine. Kao sastavni dio turističke ponude židovske baštine je i košer hrana. Ponudom ove vrste gastronomije privlači se novo tržište te obogaćuje postojeća ponuda. Košer hrana predstavlja hranu koja je u skladu sa zahtjevima židovskih zakona te mora biti certificirana. Ovlaštenje odnosno odobrenje za certificiranje košer hrane u RH ima židovska vjerska zajednica *Bet Israel*. Na internetskoj stranici, *Made in Croatia*, nalazi se popis hrvatskih proizvoda s oznakom košer (URL 80). Uz proizvode, navedeni su i hoteli: *Regent Esplanade*, *Holiday International*, *The Westin* i *Sheraton* u Zagrebu te *Kempinski Hotel Adriatic* u Umagu (URL 1).

7.1. Ponuda agencija i tura

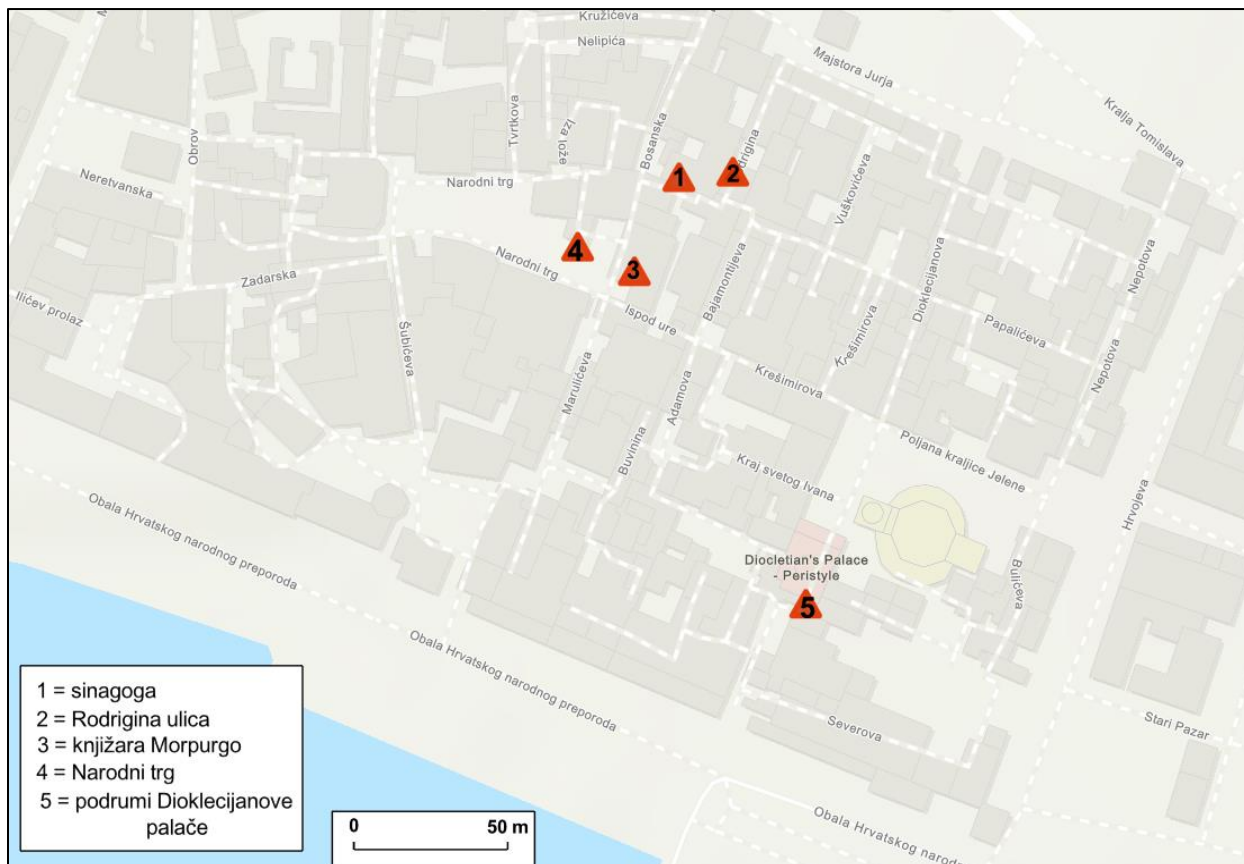
Najjednostavniji način za oglašavanje je putem interneta, pa su tako na *Google* tražilici pretražene informacije o židovskim turističkim proizvodima u Hrvatskoj kako bi se saznalo postoji li turistička ponuda i koliko je židovska baština promovirana. Slično je istraživanje proveo Krakover (2012) u Serra da Estrela u Portugalu. U *Google* tražilicu upisana je riječ „židovska baština Portugal“ i dodana je država i grad, te je pretraženo prvih 20 odgovora. Nakon toga su rezultati kodirani na tri razine (Krakover, 2012).

Za istraživanje ponude u turizmu židovske baštine, potrebno je saznati postoje li vođene ture tematske baštine, i ako postoje, u kojim gradovima te koji se lokaliteti posjećuju unutar tih destinacija. U *Google* tražilicu upisani su sljedeći pojmovi: „židovska tura“, „židovska tura Hrvatska“, „*Jewish Tour Croatia*“. Tijekom pretraživanja rezultata vodilo se računa da se tura u potpunosti ili djelomično odvija u Hrvatskoj. Ostali rezultati su izuzeti. Istraživanje je pokazalo da postoje tematske ture židovske baštine u Hrvatskoj, koje su navedene kao jednodnevne ture, te da je Hrvatska smještena na svjetskoj karti židovskih tura, koje su navedene kao višednevne ture. Jednodnevne ture židovske baštine dostupne su u Dubrovniku, Osijeku, Splitu, Vinkovcima i Zagrebu. U tablicama 13, 14, 15 i 16 prikazana je ponuda tematskih tura u Hrvatskoj: jednodnevne

židovske ture odnosno vođenja u Splitu, Dubrovniku i Zagrebu te višednevna putovanja židovske tematike u Hrvatskoj. Tablice jednodnevnih tura (tablice 13, 14 i 15) sadrže podatke o nazivu ture, tvrtke koja ju provodi te lokalitete židovske baštine koji se obilaze, te rubrika „ostalo“ u kojoj je navedena dodatna i židovska i nežidovska baština koja je uključena u itinerar. Tablica 15 za višednevne ture također sadrži naziv ture i tvrtku, ali su navedeni gradovi koji se u okviru itinerara posjećuju. Za sve tablice legenda je ista: „+“ označava da je lokalitet u itineraru, „-“ označava da je lokalitet nije dio itinerara, a „*“ da nije direktno navedena.

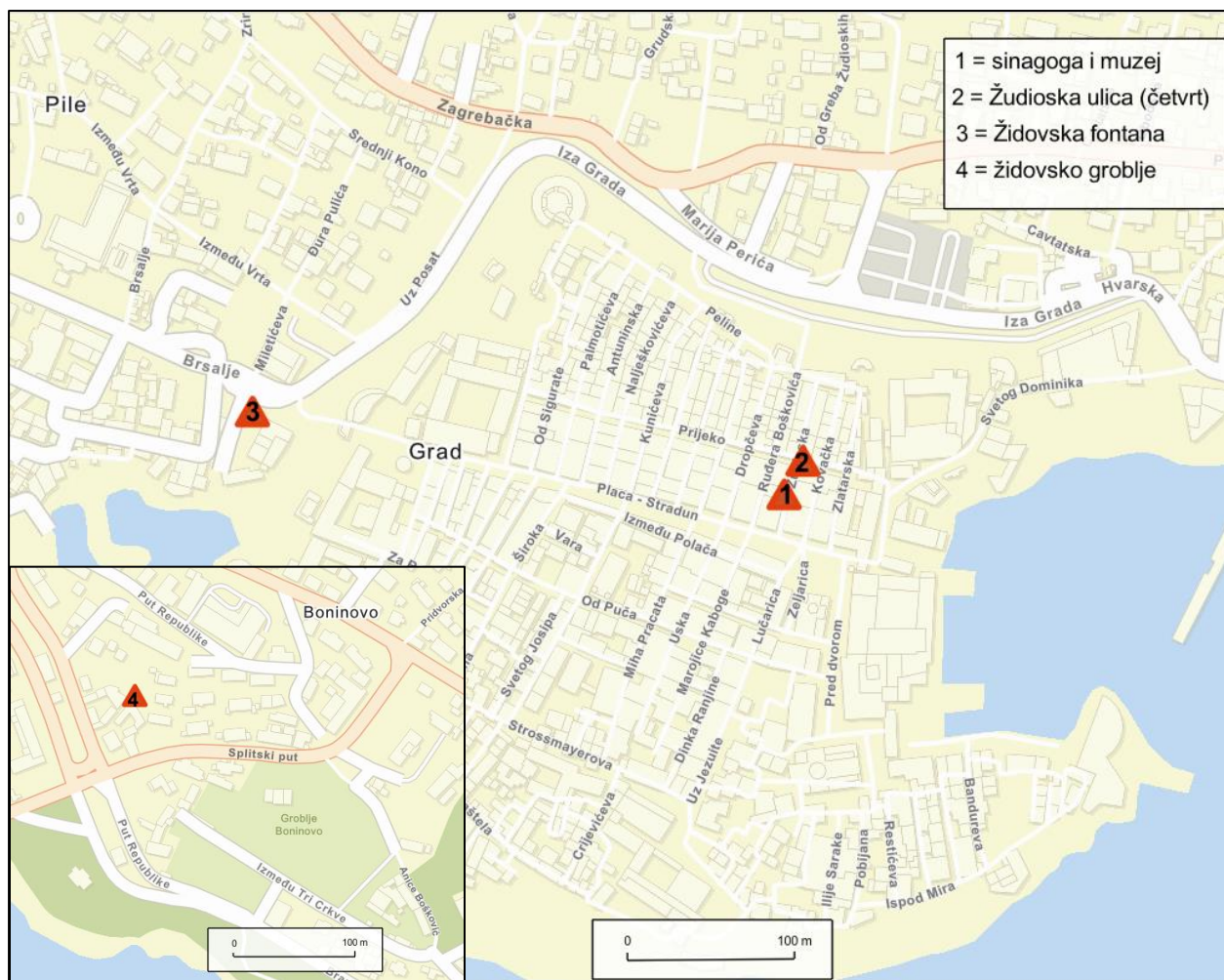
Jednodnevne židovske ture u gradu Splitu temelje se na posjetima sinagogi i židovskom getu (slika 32; tablica 13). Gotovo sva vođenja uključuju i posjet podrumima Dioklecijanove palače u čijim se prostorijama nalazila antička sinagoga. Niti jedna tura izričito ne navodi knjižaru Morpurgo, ali s obzirom da ih većina posjećuje Narodni trg (na kojem se knjižara i nalazi), pretpostavlja se da u svojoj turi uključuju i priču o knjižari i obitelji Morpurgo. Međutim, tek pola vođenja nudi obilazak groblja, vjerojatno jer je smješteno 15 min uzbrdo od Dioklecijanove palače. Od ostalih lokacija koji se odnose na itinerar židovske ture, uglavnom su uključeni razgledi Dioklecijanove palače (ne samo podrumi), Lazareti, priča o Danielu Rodrigi i Gradski muzej. Zaključuje se da ponude tura židovske baštine u Splitu uključuju sve glavne lokalitete splitske židovske baštine, te gosti mogu dobiti dobru sliku o židovskoj zajednici u Splitu.

Jednodnevne židovske ture u Dubrovniku obuhvaćaju posjet sinagogi muzeju i židovskoj četvrti (slika 33; tablica 14). Iako u pojedinim itinerarima nisu navedeni posjeti židovskoj ulici ili muzeju, pretpostavka je da tura obuhvaća i te lokacije, zbog toga što su sinagoga i muzej u istoj ulaznici te se njihova zgrada nalazi u Žudioskoj ulici. Židovska fontana na Pilama nije toliko izražena u itinerarima. Obilazak židovskog groblja na Boninovu naveden je u samo dvije ture, jer je teško doći ključeva, odnosno groblje nije otvoreno za turiste. Od ostalih lokacija, to su gradske zidine te izleti na Srđ, Konavle ili Cavtat. U ponudi je i vođenje ture na hebrejskom jeziku.

Slika 32. Kartografski prikaz posjećenih lokaliteta na turama židovske baštine u Splitu

Izvor: tablica 12

Slika 33. Kartografski prikaz posjećenih lokaliteta na turama židovske baštine u Dubrovniku

Izvor: tablica 13

Jednodnevne židovske ture u Zagrebu uključuju razgled Donjeg grada i posjet židovskom djelu groblja Mirogoj (tablica 15). Zgrada Židovske općine, odnosno sinagoge i muzeja, nisu dio itinerara svake ture. Od ostalih lokaliteta to su Državni arhiv i Etnografski muzej te se spominje priča o obitelji Franck.

World Jewish Travel (URL 82) digitalna je platforma koja služi za promicanje židovskih putovanja te upoznavanje židovske kulture u svijetu. Opis pojedine destinacije sastoji se od židovske priče u samom gradu, lokaliteta koje treba posjetiti (uz njihov opis), dostupne židovske ture, vodiče, košer ili židovski prihvatljive restorane, hotele, što zajedno služi kao orijentacija za židovske turiste. Kako i stoji na platformi, na jednom se mjestu nalaze židovski lokaliteti, ture, vodiči i događaji. Na popisu država nalazi se i Hrvatska, a u ponudi su ture u tri grada: Dubrovnik, Zagreb i Osijek.

Za Zagreb, osim da je naveden kao destinacija, nema nikakvih podataka. Za Dubrovnik postoji samo jedna židovska tura – „*Dubrovnik Jewish Heritage Walking Tour*“. Osijek, za razliku od njih, ima mnogo informacija. Predstavljena je priča o židovskom Osijeku, lokacije koje se moraju posjetiti, ture, restorani i vodič. Lokaliteta u Osijeku koji se moraju posjetiti su: mjesto donjogradske sinagoge, mjesto i spomen-ploča gornjogradske sinagoge, spomenik židovskim žrtvama u Tenji, gornjogradsko židovsko groblje, donjogradsko židovsko groblje, spomenik Holokaustu Oskara Nemonja, zgrada Židovske općine Osijek, kuća Kästenbaum-Korsky i zgrada koju su iznajmljivali, kuće Spitzer, Rechnitz, Vilima Wintera, Mavra Reina, Juliusa Pfeiffera, Miskolczy, Hotel Royal, zgrada banke Weismayer, Sorger i dr., te vila paromlina Union. Židovska tura Osijekom naziva se „*Osijek Jewish Cemeteries Tour*“ u kojoj je osječka židovska priča ispričana šetnjom kroz grobljem. Na stranici je naveden jedan vodič, Tomislav Vuković, koji vodi ture židovske baštine u Osijeku, a svake godine organizira drugačije tematsko vođenje u sklopu programa *Mjeseca židovske kulture* u Osijeku. Gradski muzej Vinkovci nudi tematsku turu *Židovi u Vinkovcima*, ali itinerar nije objavljen (URL 83).

Višednevne židovske ture obuhvaćaju turistički razgled Hrvatske i/ili susjednih država, uz dodatne ture židovske baštine (tablica 16). Od ukupno 14 višednevnih židovskih tura, samo se dvije ponude ne usredotočuju na jadransku obalu. To su „*In the Footsteps of Croatian Jews*“ i „*Southern Ashkenazi Frontier*“ koje se bave kontinentalnom Hrvatskom i uključuju i druge gradove. Sve ostale uključuju posjet Splitu i Dubrovniku, kao glavnim turističkim destinacijama židovske baštine. Zagreb je uključen u veći njih (10 od 14). Od ostalih gradova, u itinerar su uključeni: Đakovo (1), Jasenovac (2), Lekenik (2), Osijek (1), Varaždin (1). Upravo je u ovim ponudama istaknut nejednak razvoj i hrvatskog turizma i hrvatske židovske baštine. Split i Dubrovnik nositelji su kako jednodnevnih, tako i višednevnih tura. Zagreb ima nekoliko tura u ponudi, što je očekivano jer se radi o glavnom gradu te o gradu u kojem je bila najveća židovska zajednica u Hrvatskoj.

Tablica 13. Ponuda jednodnevnih vođenih židovskih tura u Splitu sa kulturnim dobrima židovske baštine koja se posjećuju

	Naziv ture	Tvrтка	Sinagoga	Dioklecijanova palača- podrum	Židovska četvrt/geto	Židovsko groblje	Knjižara Morpurgo	Narodni trg	Ostalo
1.	Split: židovska baština i pješačka tura Dioklecijanove palače	South Tours Travel	+	+	*	+	-	-	-
2.	Privatni veliki židovski obilazak sa splitskom baštinom	putem <i>Get your guide</i>	+	+	*	+	-	-	-
3.	Jewish tour of Split	Travel on the Roof	+	+	+	+	-	-	Gradski muzej
4.	Jewish heritage of Split	Tours in Croatia	+	-	+	+	-	-	-
5.	Diocletian's Palace and Jewish Heritage of Split Private Tour	Portal Day Tours	+	+	+	+	-	-	-
6.	Sarah's tour	Jewish Tour Split	+	+	+	-	-	+	-
7.	Rebecca's tour	Jewish Tour Split	+	+	+	-	-	+	Razgled Palače
8.	Leah's tour	Jewish Tour Split	+	+	+	+	-	+	Razgled Palače

9.	Rachel's tour	Jewish Tour Split	+	+	+	+	-	+	Razgled Palače, kušanje hrane
10.	Discover Jewish Heritage of Split	Lea B. via Tour by locals	+	-	+	+	-	-	lazareti
11.	Jewish Heritage Split Tour	Natalija N. via Tour by locals	+	+	+	+	-	+	Daniel Rodrigo
12.	Private trip of UNESCO Split with Jewish heritage	Peter U. via Tour by locals	+	+	-	+	-	-	-
13.	Jewish Heritage Tour of Split	Nikola A. via Tour by locals	+	+	+	+	-	+	-
14.	Jewish Heritage Tour	Kristina D. via Tour by locals	+	+	+	+	-	-	-

Izvor: URL 84; URL 85; URL 86; URL 87; URL 88; URL 89; URL 90; URL 91; URL 92; URL 93; URL 94; URL 95; URL 96; URL 97

Tablica 14. Ponuda jednodnevnih vođenih židovskih tura u Dubrovniku sa kulturnim dobrima židovske baštine koja se posjećuju

	Naziv ture	Tvrтка	Sinagoga	Muzej	Židovska ulica	Židovska fontana	Židovsko groblje	Ostalo
1.	Židovska tura	Dalmatia Riviera	+	*	+	+	-	-
2.	Jewish heriatge of Dubrovnik	Tours in Croatia	+	+	+	-	-	Gradska jezgra
3.	Jewish Dubrovnik Walking Tour	Dubrovnik synagogue	+	+	+	-	-	-
4.	Jewish Dubrovnik Shore Tours	Dubrovnik synagogue	+	+	+	-	-	Srđ, Konavle, Cavtat
5.	Trace the history of Dubrovnik's Jewish community	Ivan Vuković	+	*	+	-	-	-
6.	Jewish Heritage Tour	Walk with Vesna	+	+	+	+	-	Nadgrobni fragmenti u sjevernom dijelu grada
7.	Dubrovnik's Synagogue and Jewish quarter – guided tour	Guida Dubrovnik	+	+	+	-	-	-
8.	Jewish Heritage Tour – classic tour	Jewish Dubrovnik	+	+	+	+	-	-

9.	Jewish Heritage Tour – extended tour	Jewish Dubrovnik	+	+	+	+	+	Razgled Dubrovnika
10.	Jewish heritage of Dubrovnik -Premium half-day walking tour	Tonka M. via Tour by locals	+	+	+	-	-	Gradske zidine
11.	Old Town and Jewish Quarter Tour	Ana B. via Tour by locals	+	-	+	-	-	-
12.	Jewish Heritage of Dubrovnik – Express private tour	Tonka M. via Tour by locals	+	+	+	-	-	-
13.	Private Jewish Heritage & Old Town Orientation Tour	Mato K. Tour by locals	+	+	-	+	-	-
14.	Dubrovnik Jewish Heritage Walking Tour	Visiteddubrovnik	+	+	+	-	+	hrana

Izvor: URL 98; URL 99; URL 100; URL 101; URL 102; URL 103; URL 104; URL 105; URL 106; URL 107; URL 108; URL 109; URL 110; URL 111

Tablica 15. Ponuda jednodnevnih vođenih židovskih tura u Zagrebu s kulturnim dobrima židovske baštine koji se posjećuju

	Naziv ture	Tvrtka	Groblje Mirogoj	ŽOZ	Muzej	Donji grad	Judaica u MUO	Lea Deutsch	Ostalo
1.	Židovski Zagreb	TZGZ	-	-	-	+	-	-	-
2.	Jewish Tour of Zagreb	Travel on the Roof	+	-	-	+	-	-	-
3.	Zagreb Jewish Tour	Kamauf Zagreb	+	+	+	+	-	-	Državni arhiv i Etnografski muzej
4.	Jewish Heritage of Zagreb	Tihana D. via Tour by locals	+	+	-	+	-	-	obitelj Franck
5.	What have Jews been to Zagreb?	Zana T. via Tour by locals	+	+	-	+	-	-	-

Izvor: URL 112; URL 113; URL 114; URL 115; URL 116

Tablica 16. Ponuda višednevnih itinerara židovske tematike u Hrvatskoj

	Naziv ture	Agencija	Gradovi									
			Split	Dubrovnik	Zagreb	Osijek	Jasenovac	Koprivnica	Đakovo	Lekenik	Varaždin	
1.	Western Balkans: Bosnia Croatia, Slovenia – and Trieste	Sephardic Balkans	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-
2.	Croatia&Slovenia – Adratic cruise	Jewish Heritage Travel	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
3.	Land of contrasts: Trieste&Croatia – crossroads of Jewish culture	Jewish Heritage Travel	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-
4.	In the Footsteps of Croatian Jews	Tureta travel	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-
5.	Slovenia and Croatia Higlits	Travel on the Roof	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	Between the Empires	Travel on the Roof	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
7.	Southern Ashkenazi Frontier	Travel on the Roof	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+
8.	Jewish Merchants Balkan Trail	Travel on the Roof	+	+	+	-	+	-	-	-	+	-
9.	Croatia behind the scenes	Travel on the Roof	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-
10.	Jewish Heritage Tour	Adventures Croatia	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-
11.	Croatia experience	Gil Travel Group	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-

12.	Jewish Heritage of Croatia	Private Tours Croatia	+	+	+	-	-	-	-	-	-
13.	Jewish heritage tour of Croatia and Bosnia & Hercegovina	Luxury Travel Secret Dalmatia	+	+	+	-	-	-	-	-	-
14.	Bosnia Herzegovina Jewish Heritage Tour with Croatia	Jewish Travel Agency	-	+	-	-	-	-	-	-	-

Izvor: URL 117; URL 118; URL 119; URL 120; URL 121; URL 122; URL 123; URL 124; URL 125; URL 126; URL 127; URL 128; URL 129; URL 130

7.2. Profil posjetitelja

Kako u znanstvenoj literaturi tematike turizma židovske baštine nedostaju istraživanja posvećena analizi posjetitelja ovog oblika turizma, provedeno je istraživanje posjetitelja židovske baštine u Hrvatskoj. Cilj anketnog istraživanja bio je analizirati profil posjetitelja židovske baštine u Hrvatskoj kao temelj za njenu turističku valorizaciju. Istraživanje i identifikacija profila turista židovske baštine važno je za planiranje programa i strategija turističke valorizacije. U anketnom istraživanju posjetitelja židovske baštine podaci su prikupljeni izravno od posjetitelja prilikom, odnosno nakon razgledavanja lokaliteta židovske baštine. Prvi dio anketnog upitnika obuhvaća pitanja vezana uz sociodemografska obilježja ispitanika (spol, dob, država, mjesto stanovanja, radni status, završeni stupanj obrazovanja) te njihov boravak i motivaciju u destinaciji (broj dana, organizacija putovanja). Slijede pitanja koja se odnose na navike posjećivanja lokaliteta židovske baštine. Treći dio sastojao se od pitanja vezanih za posjećeni lokalitet židovske baštine i daljnje posjete.

Analiza posjetitelja provedena je metodom deskriptivne statistike u programu SPSS. Ukupni broj valjanih anketa na svim lokacijama je 309. Rezultati istraživanja prikazani su posebno po gradovima te zajedno za cijelu Hrvatsku. Za sve studije slučaja utvrđene su jednake dobne skupine: 18 – 30 (mladi), 31 – 45 (mlađi srednji), 46 – 60 (stariji srednji) i ≥ 61 (stariji).

Tijekom anketiranja posjetitelja židovske baštine u Splitu i Dubrovniku potrebno je istaknuti i dane uplovljavanja brodova na kružnim putovanjima koji utječu na život u gradovima te na pojačani turistički promet. U neformalnom razgovoru s ispitanicima nakon anketiranja i na lokacijama u Splitu i Dubrovniku, pojedini su naveli kako su došli kruzerom u grad te su se neki od njih raspitivali o židovskoj baštini u drugom gradu, dok su neki izrazili žaljenje što nisu u prethodnom gradu posjetili židovsku baštinu. U Dubrovniku je anketno istraživanje provedeno od 17. do 21. svibnja 2023. godine te je tada u luku Gruž uplovilo pet kruzera (tablica 17). U Splitu je istraživanje provedeno od 21. do 29. srpnja 2022. godine te je tada u gradskoj luku Split uplovio četiri kruzera (tablica 18). Iako je u Splitu bila sezona, dolazak brodova na kružna putovanja bio je samo za vikende, dok je u Dubrovniku u predsezoni svakodnevno bilo brodova. Prije provođenja anketnog istraživanja pitalo se Židovsku općinu u Dubrovniku za dopuštenje provođenja, a pritom se saznalo da je tijekom ljetnih mjeseci (lipanj, srpanj i kolovoz) izrazito velika gužva, te s obzirom na manji prostor muzeja i sinagoge, pokrenulo se pitanje provedbe istraživanja. Iz tog se razloga anketno istraživanje provelo u predsezoni, odnosno u drugoj polovici svibnja 2023. godine. U trenutnu anketnog istraživanja u

Dubrovniku, uočena je gužva na način da se nije stiglo pristupiti svakom posjetitelju za upit o zainteresiranosti ispunjavanja ankete. Anketno istraživanje u Splitu provedeno je tijekom ljetnih mjeseci (srpanj 2022.) bez sličnih prepreka. Ograničenja ovog anketnog istraživanja bili su razlika u terminima provođenja (sezona (Split) i predsezona (Dubrovnik)), i što je jedna osoba provodila istraživanje.

Tablica 17. Posjet brodova na kružnim putovanjima u gradskoj luci Gruž, Dubrovnik, od 17. do 21. svibnja 2023.

Datum	Brod	Sat
17.5.2023.	MSC Cruises SA	07:15
18.5.2023.	Marella Cruises	04:19
	PRESTIGE	08:29
19.5.2023.	GCCL (Cayman)	20:02
20.5.2023.	RCCL Celebrity Cruises	08:00

Izvor: Lučka uprava Dubrovnik (URL 131)

Tablica 18. Posjet brodova na kružnim putovanjima u gradskoj luci Split, od 21. do 29. srpnja 2022.

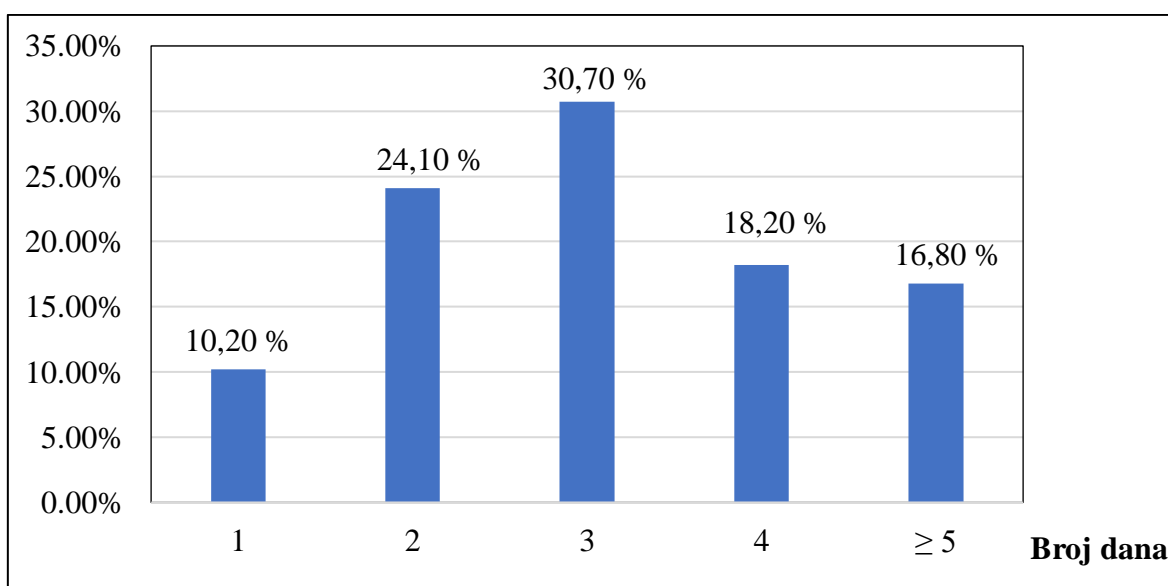
Datum	Brod	Sat
22.7.2022.	Celebrity Constella	7-16
22.7.2022.	Norwegian Gem	6:30-16
23.7.2022.	MSC Armonia	8-18
24.7.2022.	Silver Down	8-23

Izvor: Lučka uprava Split, (URL 132)

7.2.1. Profil posjetitelja židovske baštine u Dubrovniku

Anketno istraživanje provedeno u sinagogi u Dubrovniku obuhvatio je 137 valjanih rezultata. Prema sociodemografskim obilježjima, među posjetiteljima sinagoge prevladavaju žene (59,1 %), a raspon dobi je od 20 do 90 godina. Dvije trećine posjetitelja (63,5 %) čine osobe starije od 60 godina, a slijede starije srednji između 46 i 60 godina (17,5 %), mlađi od 30 (12,4 %) te najmanje osoba između 31 i 45 godina (6,6 %). Ovi rezultati odgovaraju strukturi radnog statusa ispitanika gdje polovicu (50,4 %) čine zaposleni, nešto manje umirovljenici (44,5 %), dok nezaposleni (1,5 %) i studenti (3,6 %) čine neznatan udio. Prema stupnju obrazovanja 92 % je

završilo fakultet ili doktorat. Što se tiče države iz koje dolaze, rezultati su podijeljeni na europske i izvan europske države. Među europskim državama najviše je iz Ujedinjenog Kraljevstva (15,3 %). Posjetitelji iz izvan europskih država čine čak 73,6 % ispitanika, od kojih je u ukupnoj strukturi 55,5 % iz SAD-a. Njihov boravak u destinaciji organiziran je individualno (68,6 %). Broj dana boravka u destinaciji (slika 34) pokazuje da je njihov boravak u Dubrovniku kratak, 2 dana boravi 24,1 % ispitanika, a 3 dana 30,7 %. Pretpostavka je da su jednodnevni posjetitelji (10,2 %) zapravo s kružnog putovanja.

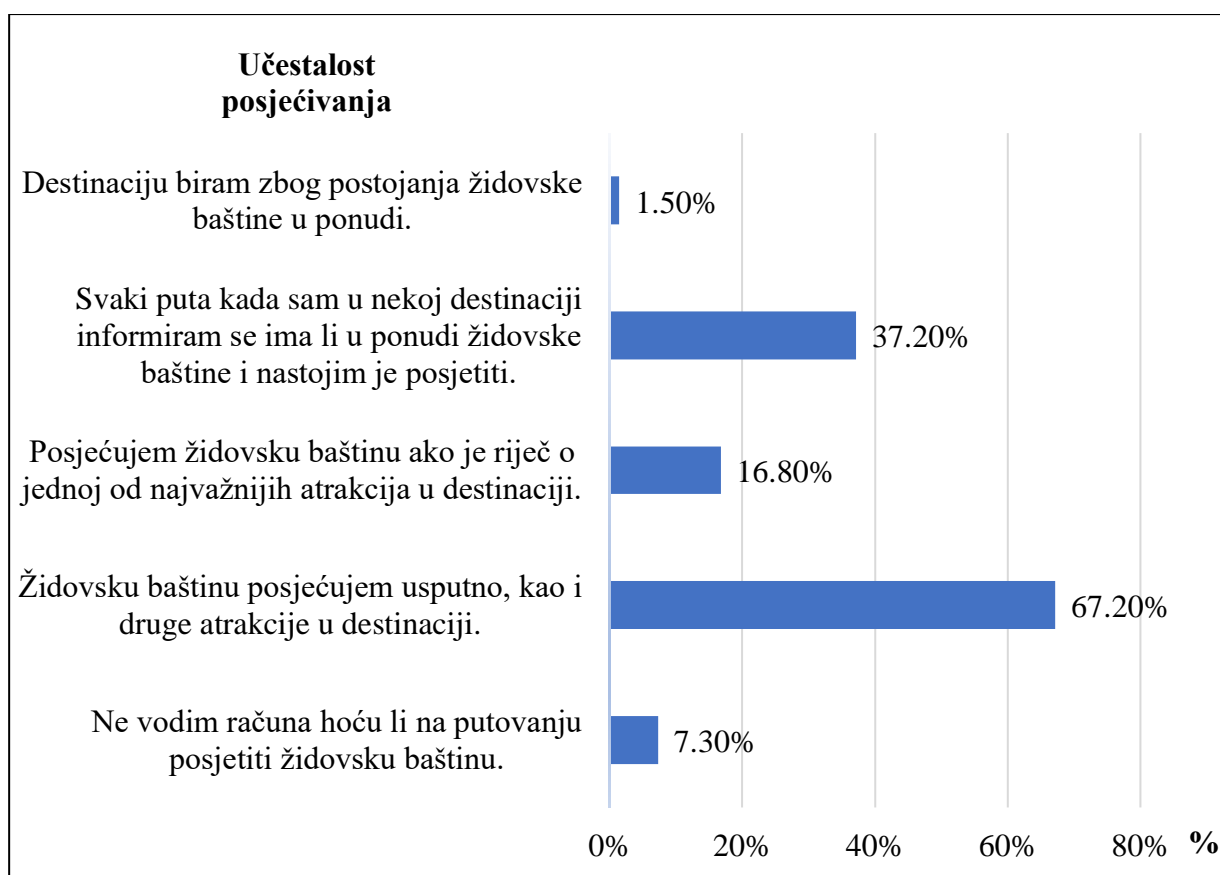
Slika 34. Broj dana boravka posjetitelja židovske baštine u Dubrovniku

Izvor: samostalno anketno istraživanje (svibanj 2023.)

Što se tiče motiva dolaska u Dubrovnik, ispitanici su mogli odgovoriti višestruko. Glavna motivacija su kulturna baština te odmor i opuštanje te nova iskustva i doživljaji. Niti jedan ispitanik nije naveo zdravstveni razlog kao motiv dolaska. Među ostalim motivima koje su ispitanici mogli odgovoriti, dobiveni su sljedeći rezultati: „biciklistička tura“, „razgledavanje, film Igra prijestolja“, „obrazovanje“, „kruzer luka pristajanja“, „kruzer usputno zaustavljanje“, „obilazak prošetanog grada“.

Ispitana je navika posjećivanja lokalne židovske baštine, gdje je čak 94,9 % ispitanika prethodno posjetilo neki lokalitet. Od elemenata židovske baštine koje su prethodno posjetili, najviše je posjetilo sinagogu (86,9 %), zatim židovski muzej (78,8 %) i židovsku četvrt (73,0 %). Od ostalih lokaliteta koji nisu bili ponuđeni, šestero je ispitanika navelo posjet Izraelu, a ostali su: „Holokaust“, „mnogi“, „Pariz, Njemačka“ i „Poljska“.

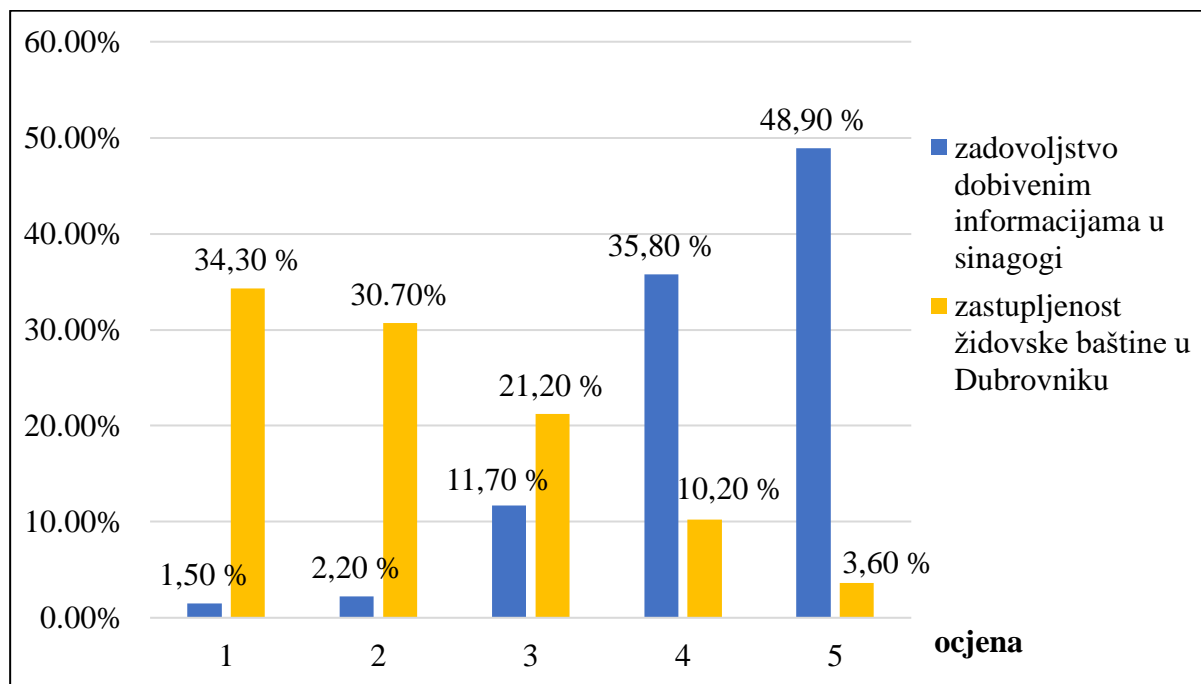
Što se tiče učestalosti posjećivanja, ispitanici u Dubrovniku najviše posjećuju židovsku baštinu usputno (67,2 %), a 37,2 % ispitanika informira se svaki put kada posjećuje neku destinaciju postoji li ponuda židovske baštine kako bi je posjetili (slika 35). Način informiranja o lokalitetu je disperzan. Osim turističkih promotivnih materijala koji čine gotovo polovicu (39,4 %), ostali načini informiranja uključuju preporuku obitelji/prijateljima (13,1 %), društvene mreže (10,9 %), obrazovanje (9,5 %) i turističke agencije (5,8 %). Na tom je tragu ispitanicima ponuđena samoprocjena upoznatosti sa židovskom baštinom u Hrvatskoj ocjenom od 1 do 5. Rezultati su pokazali da većina (80,3 %) ispitanika nije upoznata, tek je manji udio dao ocjenu 3 (13,1 %).

Slika 35. Učestalost posjećivanja židovske baštine prije dolaska u Dubrovnik
Izvor: samostalno anketno istraživanje (svibanj 2023.)

Posjetitelji su atraktivnost sinagoge u Dubrovniku ocijenili s vrlo dobrom (40,1 %) i odličnom (40,9 %) ocjenom, pri čemu smatraju da je sinagoga iznimno atraktivna (na skali 1 je najmanja ocjena, a 5 najviša). Ispitano je zadovoljstvo informacijama koje su ispitanici dobili od zaposlenih osoba u muzeju i info-ploča uz izložene primjerke u muzeju. Gotovo polovica ispitanih (48,9 %) ocijenilo je informacije ocjenom 5, a 35,8 % ocjenom 4 (slika 36), što čini

izrazito zadovoljstvo. Međutim, suprotno su ispitanici nezadovoljni njenom zastupljenošću u turističkoj ponudi grada. Čak dvije trećine ispitanika smatra da je nedovoljno zastupljena, kao što je i prikazano. Iako je sinagoga označena na turističkoj karti, nije među najvažnijim atrakcijama zbog koje turisti dolaze posjetiti Dubrovnik. Tome u prilog ide i mišljenje da turistički potencijal sinagoge nije ocijenjen ocjenom 5, već srednjom ocjenom 3, i to 45,3 % ispitanika.

Slika 36. Zadovoljstvo ispitanika informacijama dobivenim u sinagogi i ocjena zastupljenosti židovske baštine u turističkoj ponudi Dubrovnika (1 je najmanja, a 5 najviša ocjena)

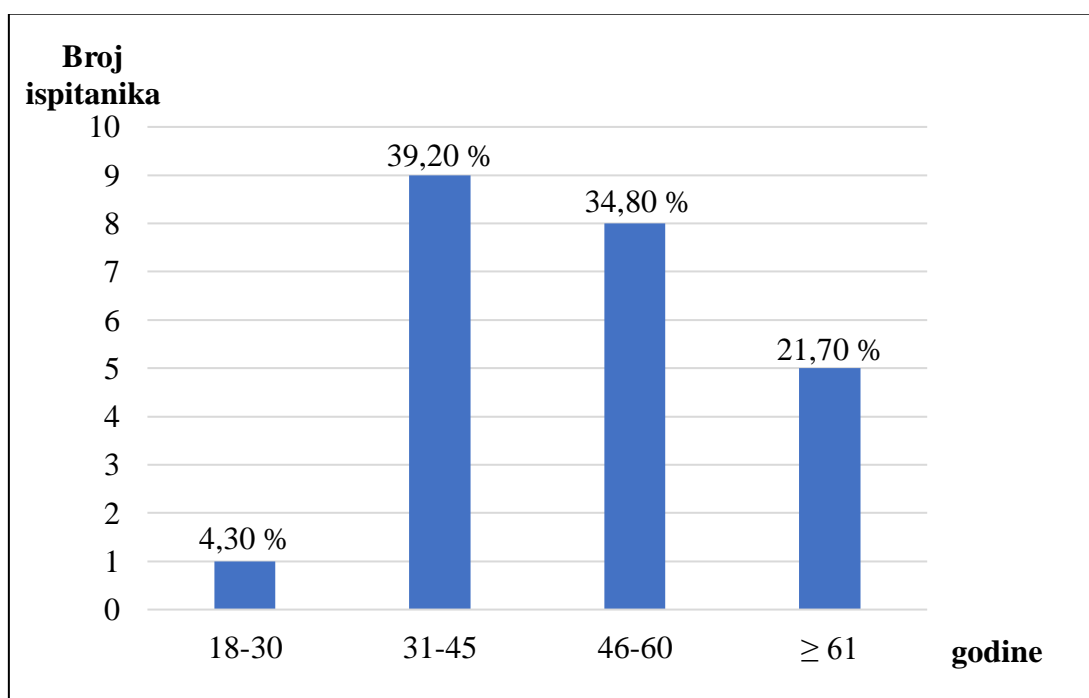
Izvor: samostalno anketno istraživanje (svibanj 2023.)

Posljednji dio anketnog upitnika koji je ispitivao preporuku i povratak židovskoj baštini u Hrvatskoj imao je sljedeće rezultate. Povratak u Dubrovnik i sinagogu gotovo je izjednačen među ispitanicima: 44,5 % planira povratak, dok ostali ne. U razgovoru neposredno nakon anketiranja, pojedini su posjetitelji rekli kako bi se rado vratili, ali da su već u poznim godinama pa su svjesni da neće imati priliku za povratak na istu destinaciju.

7.2.2. Profil posjetitelja židovske baštine u Osijeku

Anketiranje posjetitelja u Osijeku provedeno je neposredno nakon završetka vođene ture židovske baštine u sklopu *Mjeseca židovske kulture* u rujnu 2022. godine. Ukupno je prikupljeno 23 valjana rezultata. U anketnom upitniku namijenjenom za grad Osijek, razlikuje se tip pitanja broj 7, „*Koliko dana boravite u Osijeku?*“. Ponuđen je otvoreni odgovor pod a) i na zaokruživanje pod b) *stalno boravište*, jer se pretpostavilo da će više lokalnog stanovništva sudjelovati u razgledu s obzirom na programe koji se nude u Židovskoj općini Osijek.

Posjetitelji su uglavnom bile žene (60,9 %). Najviše je osoba srednje dobi (od 31 do 60), a nešto manje iznad 60 godina (21,7 %) (slika 37). Radni status odgovara ovoj demografskoj strukturi gdje je većina ispitanika zaposlena (82,6 %). Što se tiče stupnja obrazovanja, 78,2 % ispitanih osoba ima završenu višu ili visoku školu. Broj dana i organizacija putovanja ovdje nije moguće primijeniti jer se radi o lokalnom stanovništvu, izuzev jedne osobe koja je došla iz Zagreba na 6 dana u Osijek. Motive boravka u destinaciji nije moguće uzeti u obzir.

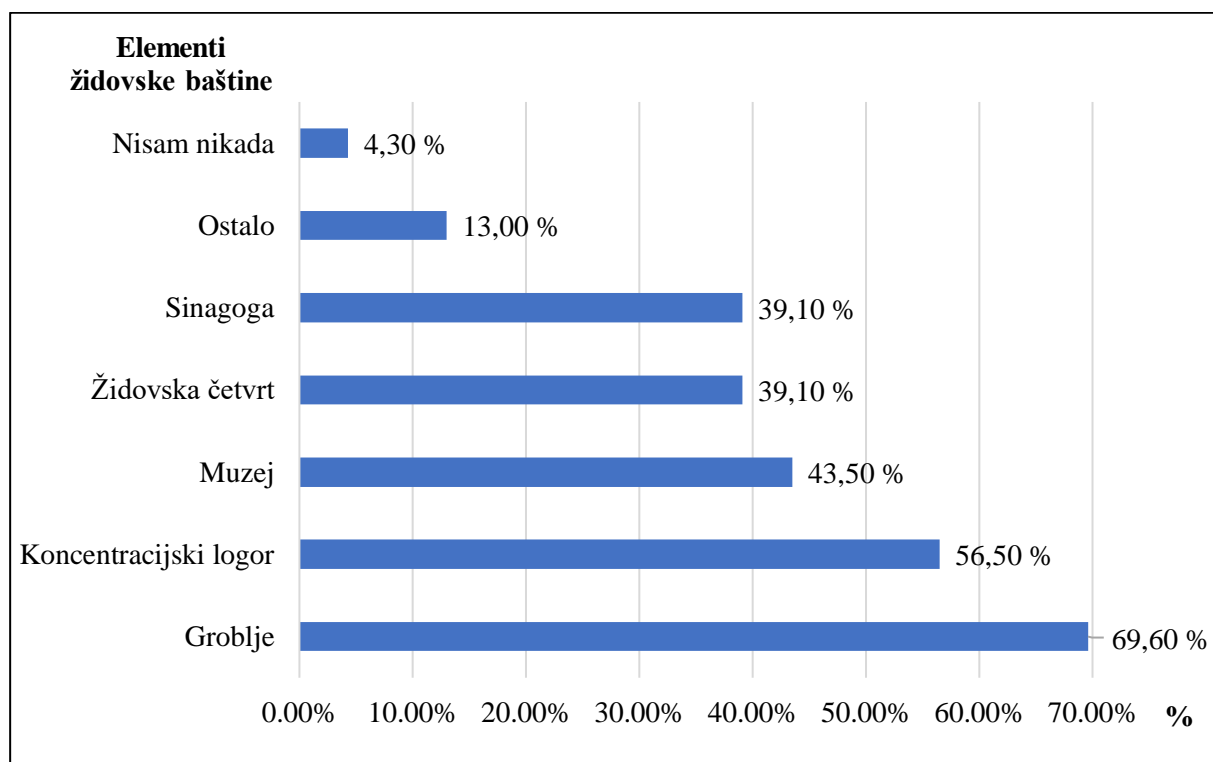
Slika 37. Dobna struktura ispitanih posjetitelja židovske baštine u Osijeku

Izvor: samostalno anketno istraživanje (rujan 2022.)

Na pitanje jesu li ikad prethodno posjetili lokalitet židovske baštine, svi su ispitanici odgovorili potvrdno. Prije vođenja posjetili su u najvećoj mjeri groblje i koncentracijski logor, zatim

muzej, te sinagogu i židovsku četvrt podjednako (slika 38). Od ostalih lokaliteta odgovorili su „Izrael“ (dva odgovora) i „spomenik Holokaustu u Berlinu“ (jedan odgovor). Što se tiče učestalosti posjećivanja lokaliteta židovske baštine, ispitanici u Osijeku imaju naviku, a odgovorili su da je posjećuju usputno (56,5 %) ili da ju nastoje posjetiti u svakoj destinaciji ako ona postoji (39,1 %).

Kao razloge posjeta ove židovske ture, najviše je odgovora interes i zanimanje za židovsku ili lokalnu baštinu (13 odgovora), zatim da se radi o članovima židovske općine ili da ih zanimaju njihovi korijeni (6 odgovora), dok su ostali odgovori bili vođenje s učenicima (dva odgovora), „dio Mjeseca židovske kulture“ i „opća kultura“. Za ovu turu ispitanici su saznali putem društvenih mreža (60,9 %), zatim kroz obrazovanje i preporuku obitelji i/ili prijatelja (svaki po 8,7 %) te je preostalih šest ispitanika informacije dobilo u Židovskoj općini Osijek.

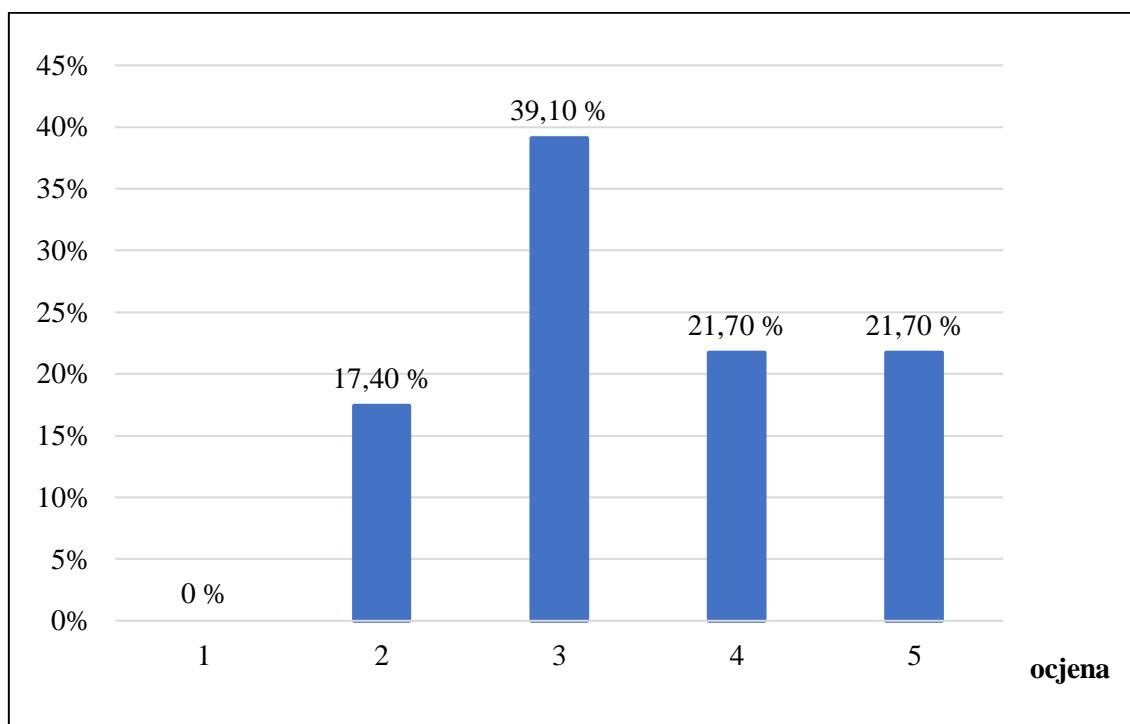

Slika 38. Posjećivanje elemenata židovske baštine prije dolaska u Osijek

Izvor: samostalno anketno istraživanje (rujan 2022.)

Anketirani su ispitanici ocijenili vođenje ture prosječnom ocjenom 4,6, te su iznimno zadovoljni dobivenim informacijama što pokazuje prosječna ocjena 4,87 (na skali ocjena 1 je najniža, a 5 najviša ocjena). Međutim, slabije su upoznati sa židovskom baštinom u Hrvatskoj, gdje je njihova samoprocjena ocijenjena s 3,48 (slika 39). Smatraju da je židovska baština slabo

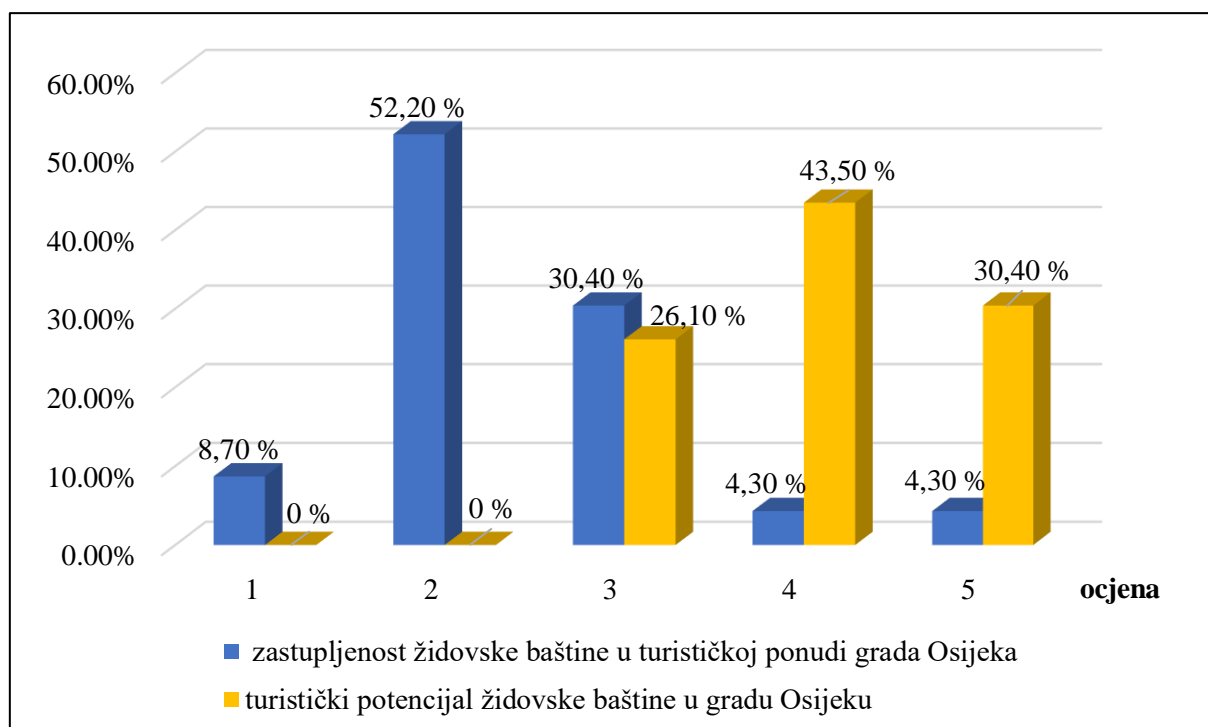
zastupljena u turističkoj ponudi grada Osijeka s prosječnom ocjenom 2,43, ali da ima turistički potencijal (prosječna ocjena 4,04) (slika 40).

Slika 39. Upoznatost ispitanika u Osijeku sa židovskom baštinom u Hrvatskoj ocjenom od 1 do 5

Izvor: samostalno anketno istraživanje (rujan 2022.)

Svi ispitanici posjetitelji će preporučiti baštinu prijateljima i obitelji. Čak 60,9 % ispitanika planira posjetiti neku drugu židovsku baštinu u Osijeku: židovska općina (1 odgovor) i groblje (dva odgovora). A gotovo svi planiraju posjetiti u Hrvatskoj, međutim, odgovorili su da ne znaju i moraju se raspitati (sedam odgovora), Rijeka (tri odgovora), te Jadovno, Pag, Dubrovnik, Split, Varaždin, Čakovec, Sisak.

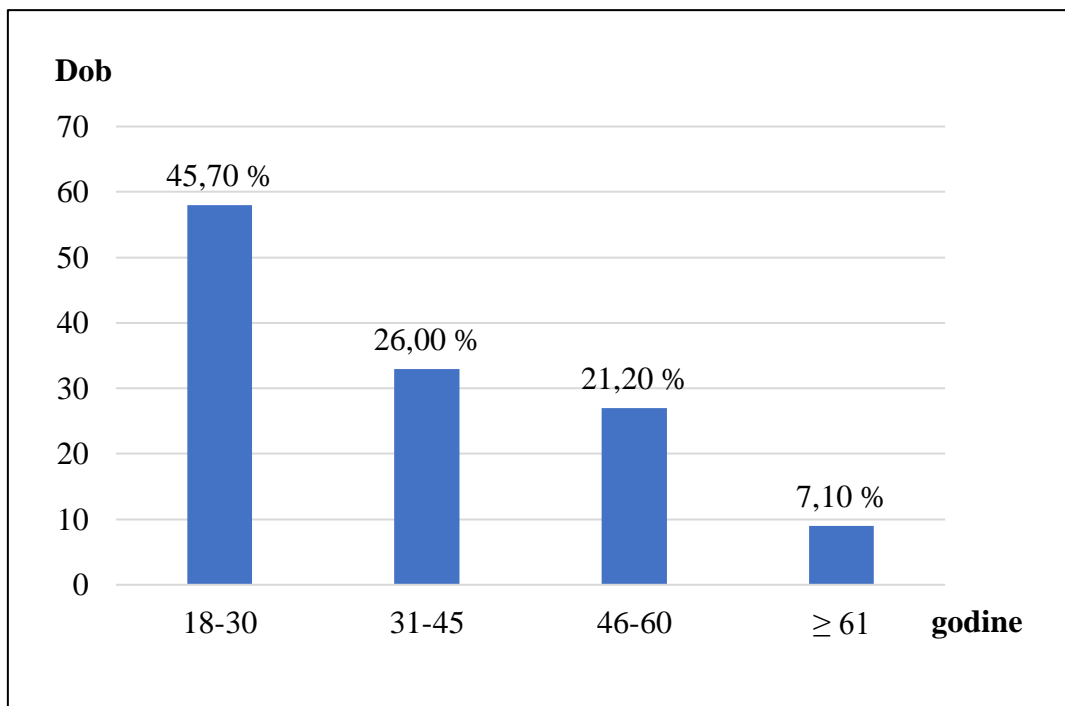

Slika 40. Ocjenjivanje zastupljenosti židovske baštine u turističkoj ponudi grada Osijeka i turističkog potencijala židovske baštine u gradu Osijeku (1 je najmanja, a 5 najviša ocjena)

Izvor: samostalno anketno istraživanje (rujan 2022.)

7.2.3. Profil posjetitelja židovske baštine u Splitu

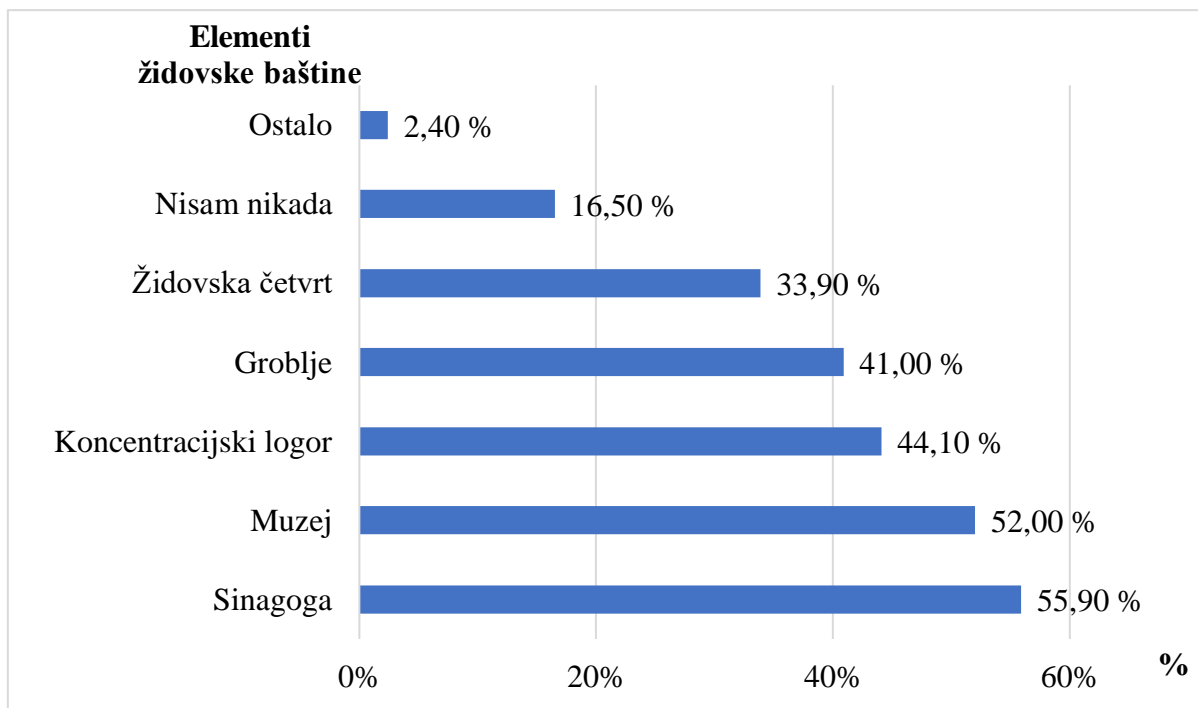
Anketno istraživanje na židovskom groblju u Splitu na temelju 127 valjanih upitnika utvrdilo je sljedeće rezultate za profil posjetitelja. Udio prema spolu gotovo da je jednak: žene su činile 55,1 %, a muškarci 44,9 %. Dobna struktura (slika 41) prikazuje da najveći udio posjetitelja čine mlađe osobe (45,7 %). Slijede podjednako mlađi (26 %) i stariji zreli (21,2 %), a najmanje je posjetitelja u dobi iznad 60 godina (7 %). Sukladno dobnoj strukturi, većina ispitanika je zaposlena (70 %), slijede studenti (23,6 %), umirovljenici (6,3 %) i nezaposleni (3,1 %). Prema stupnju obrazovanja većina posjetitelja ima završenu višu ili visoku školu, dok je tek 3,1 % ispitanika sa završenom srednjom školom.

Slika 41. Dobna struktura ispitanih posjetitelja židovske baštine u Splitu

Izvor: samostalno anketno istraživanje (srpanj 2023.)

U razdoblju u kojem je istraživanje provedeno svi su posjetitelji bili strani, dakle domaćih posjetitelja uopće nije bilo. Rezultati su podijeljeni na europske (87,3 %) i izvaneuropske (12,7 %) države. Najveći je udio iz europskih država, pri čemu prednjači Ujedinjeno Kraljevstvo s petinom ukupnih posjetitelja (21,3 %), te Francuska (14,2 %) i Njemačka (10,2 %). Posjetitelji u destinaciji borave 2 dana (22,8 %). Najčešći motiv za posjet Splitu je kulturna baština (79,5 %), a slijede prirodne ljepote (44,9 %), odmor i opuštanje (41,7 %) te nova iskustva i doživljaji (35,4 %). Najmanji broj posjetitelja navodi sport i rekreaciju (1,6 %) kao motiv, dok zdravstveni razlozi i posjet rodbini i prijateljima nije nikome motiv.

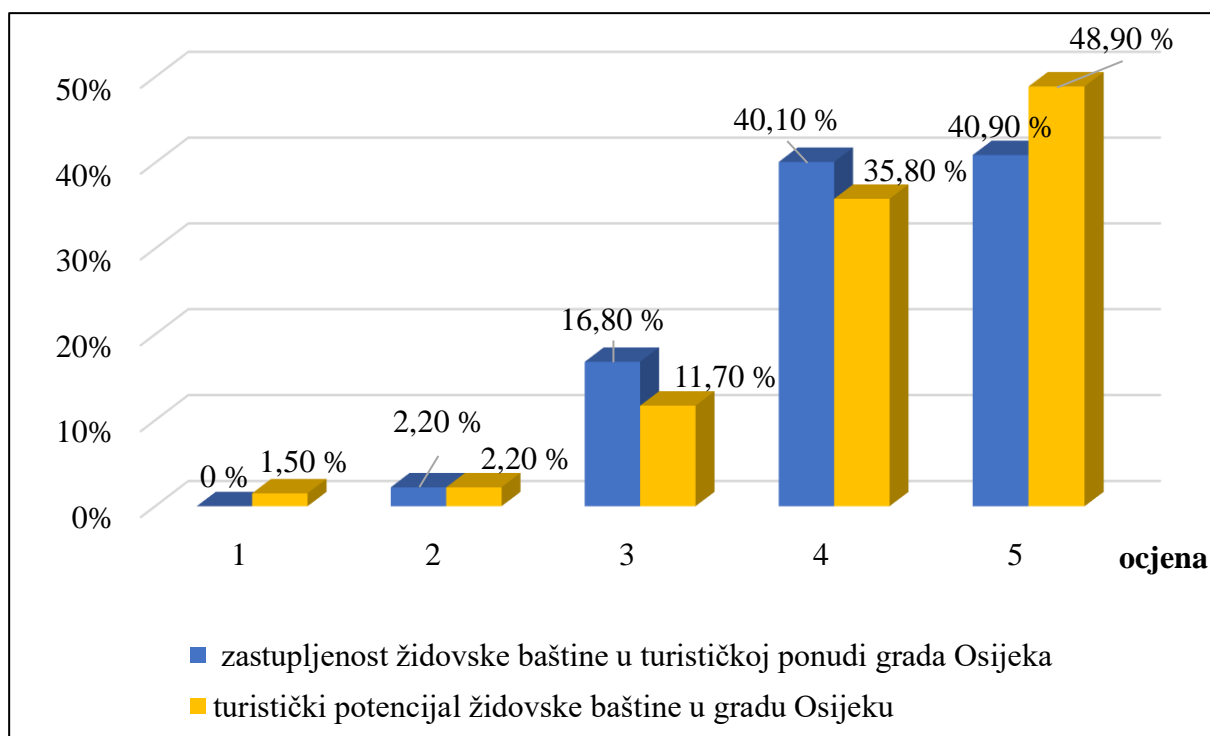

Slika 42. Posjećivanje elemenata židovske baštine prije dolaska u Split

Izvor: samostalno anketno istraživanje (srpanj 2023.)

Na pitanje jesu li prethodno posjetili neki lokalitet židovske baštine, 83,5 % potvrdno je odgovorilo. Prema posjećenim elementima (slika 42), podjednako su posjetili sinagogu (55,9 %) i židovski muzej (52 %), zatim koncentracijski logor (44,1 %), groblje (40,9 %) i židovsku četvrt (33,9 %). Kod odabira posjeta židovske baštine u nekoj destinaciji, većina ispitanika (45,7 %) ne vodi računa o tome hoće li tijekom svojeg putovanja posjetiti židovsku baštinu. Njih 33,9 % navelo je da židovsku baštinu posjećuju usputno, kao i druge atrakcije u destinaciji. Manji broj (15,9 %) će posjetiti ako je jedna od najvažnijih atrakcija, a samo 5,5 % ispitanika će se informirati postoji li ona u ponudi kako bi je posjetili. Najčešći razlog posjeta židovskog groblja u Splitu bio je „u prolazu“ i slični odgovori, što pokazuje da posjetitelji tek slučajno naiđu na groblje, te da im nije u planu. Oni koji su se prethodno informirali, koristili su turističke promotivne materijale (6,3 %) i društvene mreže (4,7 %) kao glavni izvor informiranja.

Kako bi se utvrdilo zadovoljstvo posjeta, ispitanici su ocijenili turističku atraktivnost posjećenog lokaliteta (na skali ocjena od 1 (najmanja) do 5 (najveća)) gdje su dali prosječnu ocjenu 3,4 (slika 43). S druge strane, prosječna ocjena 1,85 za zadovoljstvo dobivenim informacijama upućuje na nedostatak informacija na samom lokalitetu.

Slika 43. Ocjenjivanje zastupljenosti židovske baštine u turističkoj ponudi grada Splita i turističkog potencijala židovske baštine u gradu Splitu (1 je najmanja, a 5 najviša ocjena)

Izvor: samostalno anketno istraživanje (srpanj 2023.)

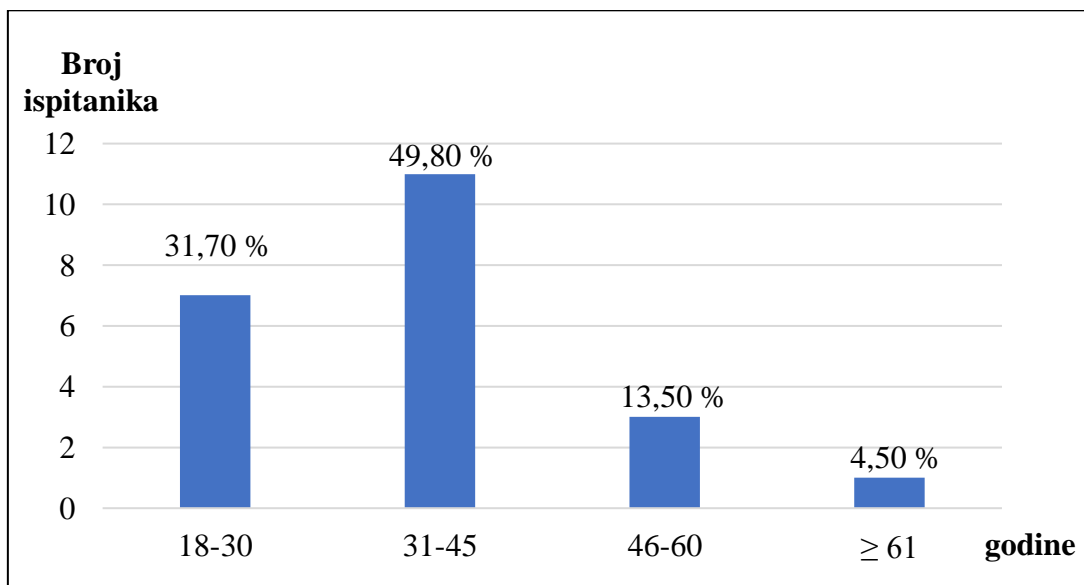
Na ljestvici od 1 do 5 ispitanici su ocijenili u kojoj su mjeri upoznati sa židovskom baštinom u Hrvatskoj. Njih 81,9 % smatra da su nedovoljno upoznati sa baštinom. Također smatraju da je židovska baština u Splitu veoma slabo zastupljena u turističkoj ponudi grada, što je ocjenjeno sa 1,42. Smatraju da ima potencijal, koji je ocjenjen dobrom ocjenom (2,92). Ovakve niske ocjene dovode do pretpostavke da nisu bili zadovoljni posjetom židovskom groblju.

Posljednja četiri pitanja odnosila su se preporuku lokaliteta i buduća putovanja na lokalitete židovske baštine. Na pitanje o povratku na odabrane lokalitete, samo 48 % ispitanika odgovorilo je da će se vratiti. Za lokalitete je važno hoće li ih posjetitelji dalje preporučiti rodbini/prijateljima, pa će tako 75, % posjetitelja preporučiti židovski lokalitet. Ispitanicima je postavljeno pitanje planiraju li tijekom ovog putovanja posjetiti i druge lokalitete židovske baštine u Hrvatskoj. Njih 22,8 % je odgovorilo da hoće.

7.2.4. Profil posjetitelja židovske baštine u Zagrebu

Anketiranje posjetitelja židovske baštine u Zagrebu provedeno je u sklopu radionice *Some Were Neighbours: Choice, Human Behaviours and the Holocaust*, u organizaciji Hrvatskog povijesnog muzeja, JUSP Jasenovac i United States Holocaust Memorial Museum tijekom lipnja 2023. godine. Ispitanici su odgovarali na anketni upitnik neposredno nakon završenog obilaska turističke baštine u Zagrebu. Istraživanje je obuhvatilo 22 valjana rezultata.

Sociodemografska obilježja ispitanika u Zagrebu obuhvatila su uglavnom žene (68,2 %). Prema dobi, polovica ispitanika je mlađe srednje dobi (49,8 %), a zatim mlađe dobi (31,7 %). Struktura prema dobi (slika 44) odgovara radnoj distribuciji ispitanih: zaposlenih je 81,8 %, studenata 13,6 %, a nezaposlenih 4,5 %. Umirovljenika u ovom anketiranju nije bilo. Svi ispitanici su završili višu ili visoku školu, osim jedne osobe koja je završila srednju školu.

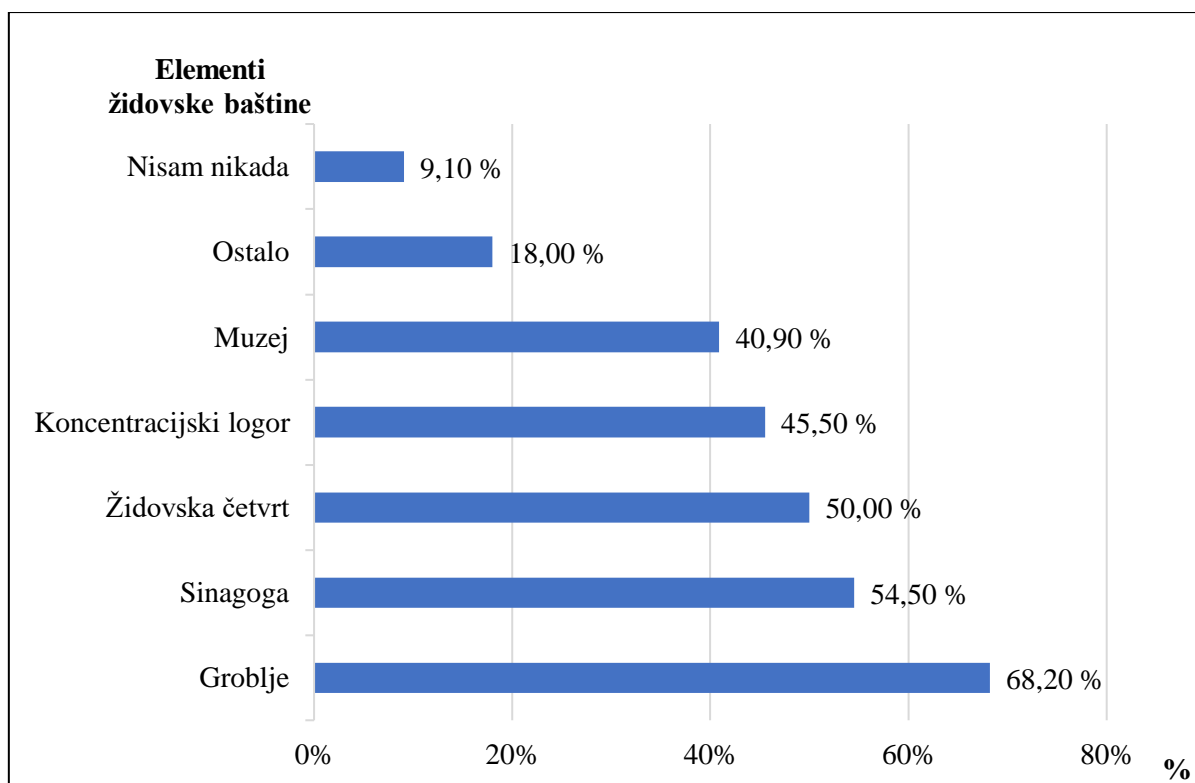

Slika 44. Dobna struktura ispitanih posjetitelja židovske baštine u Zagrebu

Izvor: samostalno anketno istraživanje (lipanj 2023.)

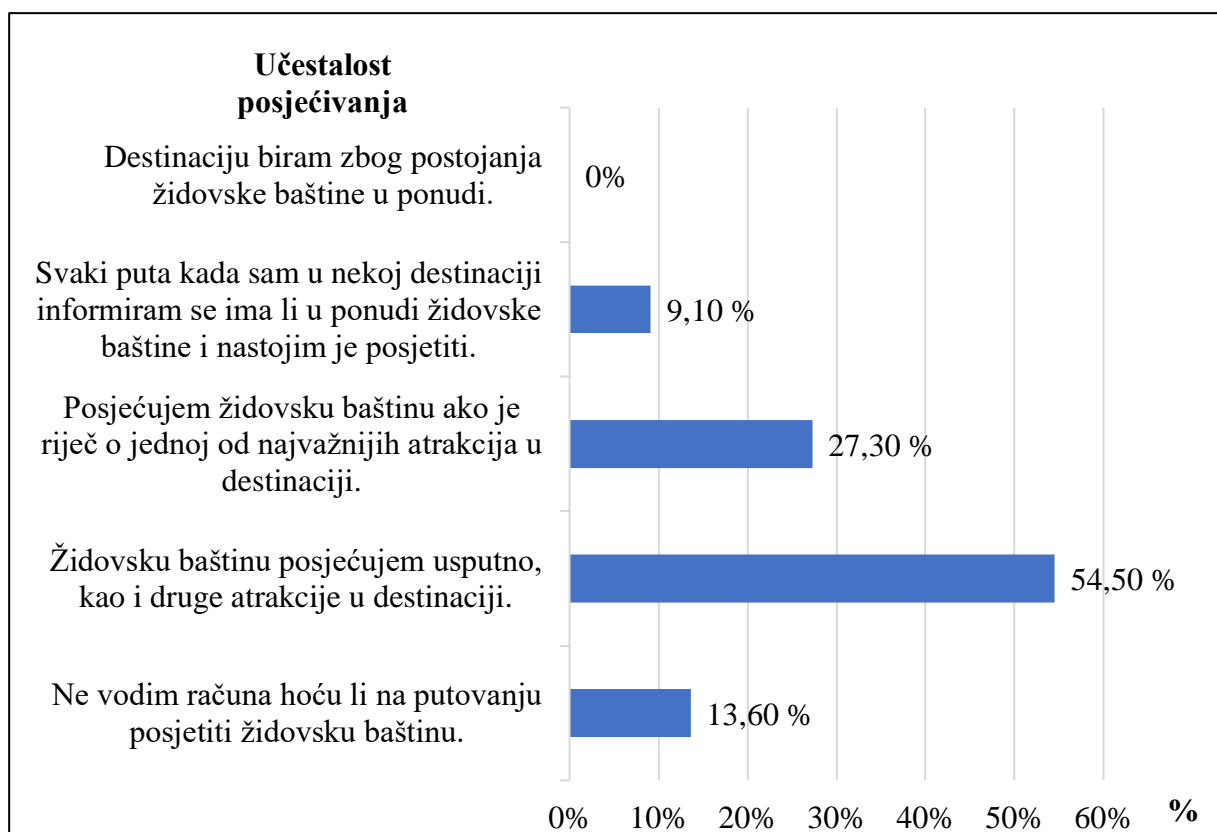
Što se tiče države iz koje dolaze, većina ispitanih je iz Hrvatske (95,5 %), dok su po jedna osoba bile iz Austrije, Njemačke i SAD-a. Kako se radilo o ispitanicima koji su sudjelovali na stručnom seminaru, nisu svi bili iz Zagreba (54,5 %). Najviše ih je boravilo 3 (22,7 %) i 4 dana (13,6 %), a organizaciju su naveli kao organiziranu (81,8 %). Što se tiče motiva boravka u destinaciji, troje je ispitanika navelo da je to mjesto stanovanja, četvero da borave u Zagrebu zbog posla, a jedanaestero da posjećuju zbog stručne edukacije.

Na pitanje jesu li ikad posjetili lokalitet židovske baštine, 90,9 % ih je odgovorilo potvrdno. Od pojedinačnih lokaliteta, najviše su posjetili groblje, ali je i ostala židovska baština podjednako posjećena (slika 45). Od ostalih odgovora to su „Tel Aviv“, „židovska zajednica“, „općina“ i „memorijalno mjesto-mjesto srušene sinagoge u Zagrebu. Židovska općina u Zagrebu“. Učestalost posjećivanja lokaliteta židovske baštine je kod ovih ispitanika u najvećoj mjeri usputno (slika 46). Svi ispitanici naveli su da je razlog posjeta židovskoj turi edukacija, odnosno poslovno. Za posjećene lokalitete unutar ture 72,7 % je saznalo kroz obrazovanje, a od ostalih odgovora šestero je ispitanika navelo seminar, te „znam kao stanovnik i prof. povijesti“.

Slika 45. Posjećivanje elemenata židovske baštine prije dolaska u Zagreb

Izvor: samostalno anketno istraživanje (lipanj 2023.)

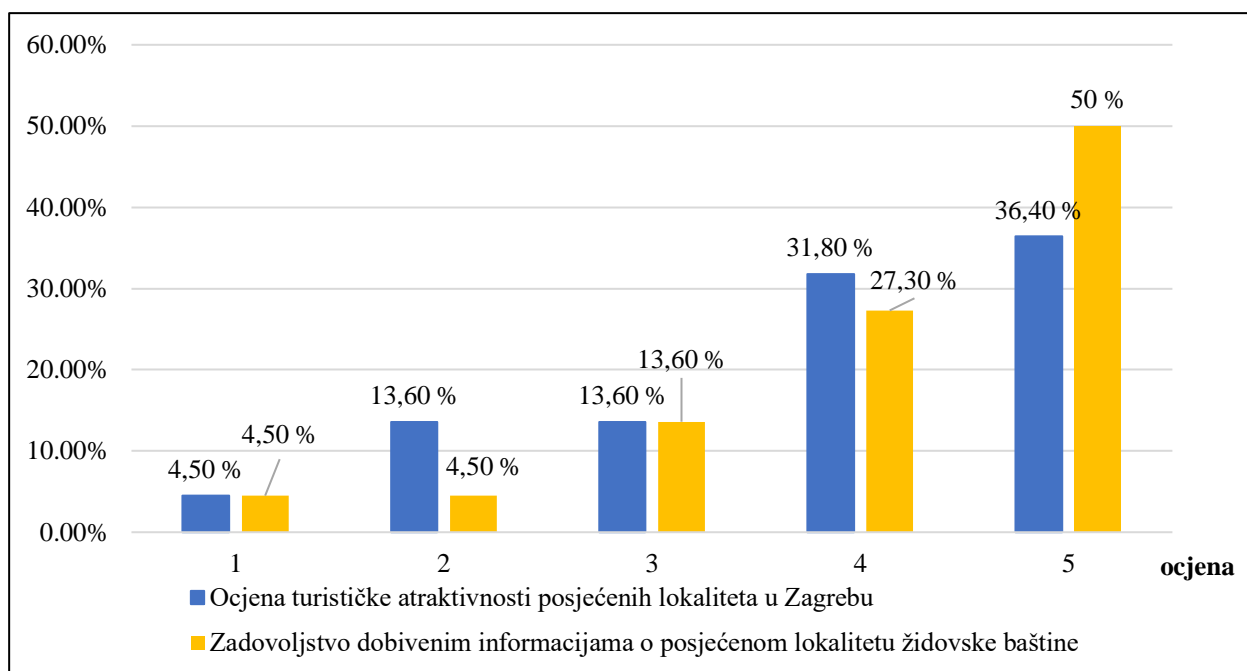

Slika 46. Učestalost posjećivanja židovske baštine prije dolaska u Zagreb

Izvor: samostalno anketno istraživanje (lipanj 2023.)

Atraktivnost posjećenih lokaliteta unutar vođene ture ocjenjena je prosječnom ocjenom 3,81, dok su zadovoljniji dobivenim informacijama – ocjena 4,14 (na skali ocjena od 1 (najmanja) do 5 (najveća)) (slika 47). Gotovo dvije trećine ispitanika srednje je upoznato sa židovskom baštinom u Hrvatskoj, pri čemu je prosječna ocjena 3,09. Ispitanici smatraju da je židovska baština slabo zastupljena u turističkoj ponudi grada Zagreba (ocjena 2,05), ali da ima turistički potencijal (3,81) (slika 47).

Na pitanja povratka u Zagreb i preporuku prijateljima i obitelji, 90,9 % je odgovorilo da hoće. Što se tiče planiranja drugih lokaliteta baštine u Hrvatskoj, 12 ispitanika odgovorilo je da planira posjetiti Jasenovac, koji je bio programa seminara. Za buduća putovanja većina se mora prvo informirati.

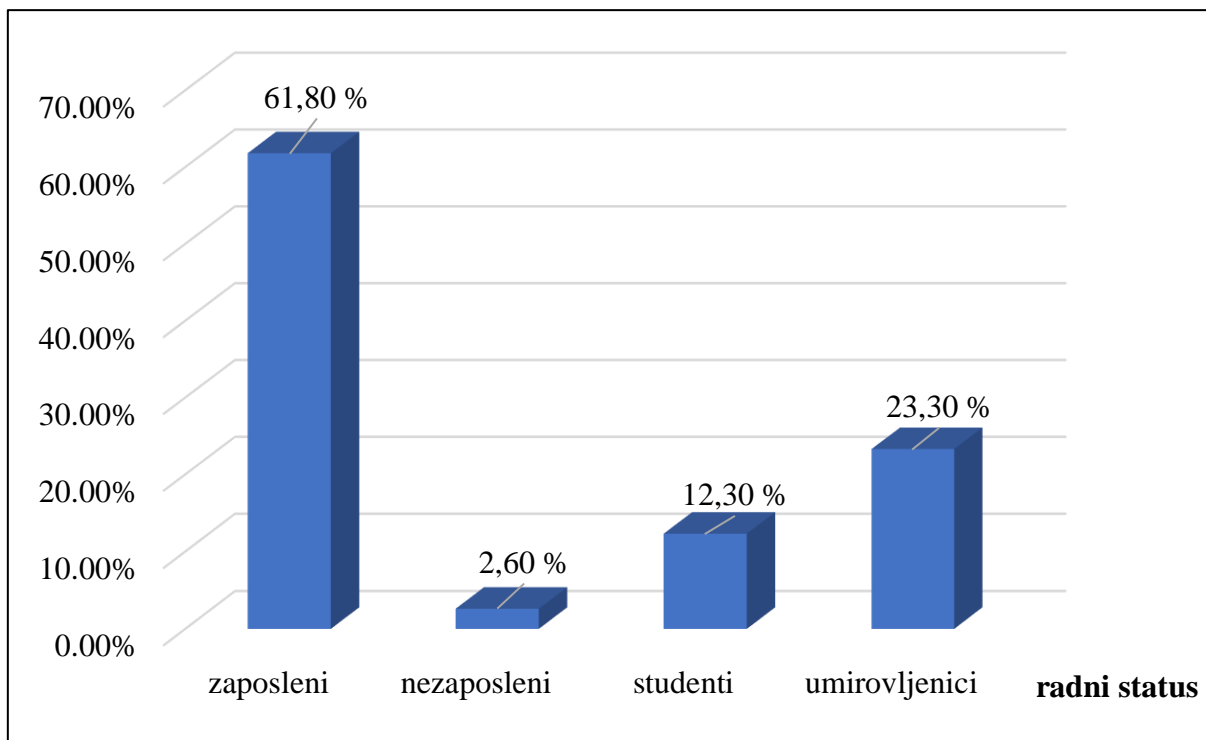

Slika 47. Ocjenjivanje turističke atraktivnosti i zadovoljstva dobivenim informacijama posjećene židovske baštine u Zagrebu (1 je najmanja, a 5 najviša ocjena)

Izvor: samostalno anketno istraživanje (lipanj 2023.)

7.2.5. Profil posjetitelja židovske baštine u Hrvatskoj

Slijede zajednički rezultati svih provedenih anketa posjetitelja. Ukupno je 309 valjanih rezultata na četiri anketne lokacije. Sociodemografski profil posjetitelja židovske baštine čine žene (58,3 %). Prema dobnoj strukturi gotovo je podjednak udio za sve četiri skupine, ali ipak najveći udio ima starija dobna skupina (iznad 60 godina) – 33 %. Udio mlađe dobne skupine (18-30) iznosi 27 %, dok je 20 % udjela i za mlađu srednju (31-45) i za stariju srednju dobnu skupinu (46-60). Radni status (slika 47) posjetitelja je da su to zaposlene osobe (61,8 %), umirovljenika je tek 23,3 %, dok je studenata 12,3 %. Gotovo svi posjetitelji (95,5 %) završili su višu ili visoku školu. Ovakva struktura posjetitelja odgovara prethodno provedenim istraživanjima, jer su posjetitelji židovske baštine u Hrvatskoj visokoobrazovane osobe i srednje životne dobi.

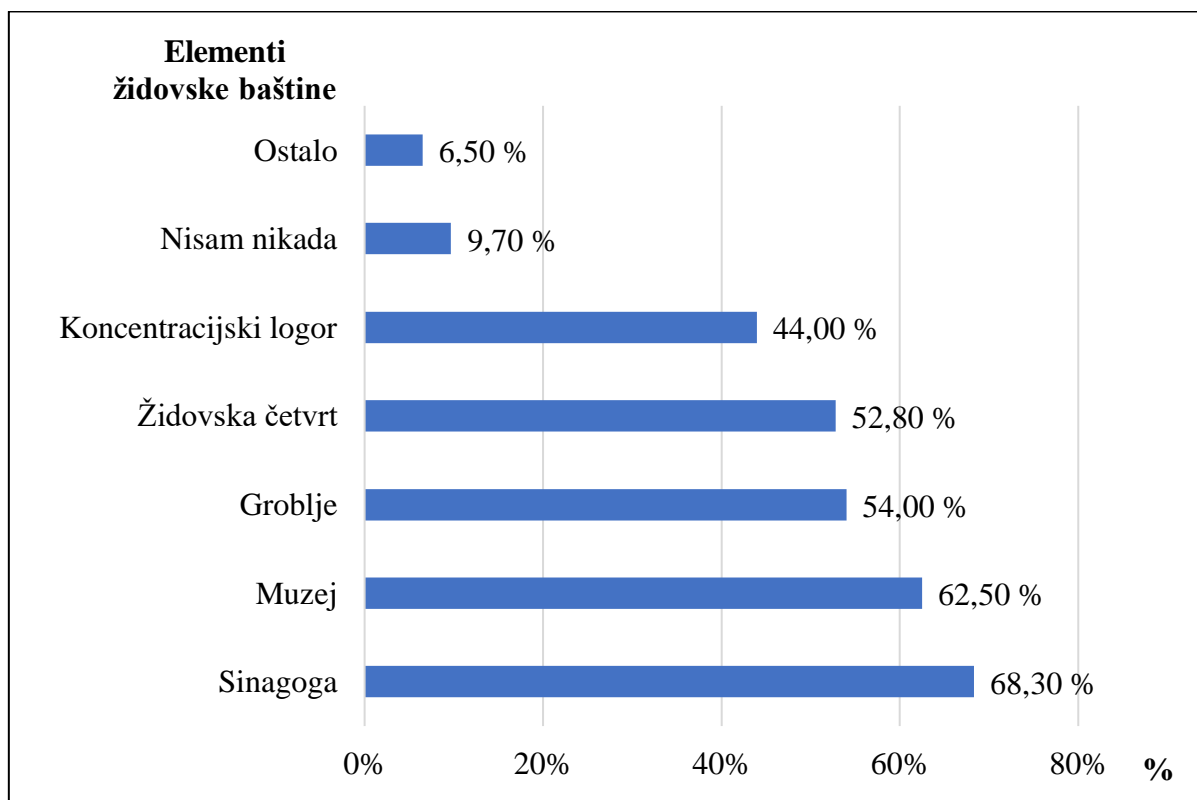
Slika 48. Radni status ispitanika židovske baštine u Hrvatskoj

Izvor: samostalno anketno istraživanje (2022.; 2023.)

Najveći dio ispitanika su stranci koji su podijeljeni na europske (47,5 %) i izvan europske države (38,2 %). Među njima najviše je ispitanika iz SAD-a (27,8 %) te Ujedinjenog Kraljevstva (16,5 %). Slijede iz Njemačke (6,8 %), Francuske (5,8 %), Finske (4,2 %) te Australije (2,9 %). Ispitanika iz Izraela bilo je samo 2,26 %. Ispitanika iz Hrvatske je 14,2 % i oni su posjetili Osijek, Zagreb i Dubrovnik dok su u Splitu ispitanici bili isključivo stranci. Prosječna dob ispitanika je 48 godina, što je nešto starije od prosječnog kulturnog turista (Timothy, 2021).

Zaposleni čine najveći udio sa 61,8 %, a potom umirovljenici sa 23,3 %, dok je udio studenata tek 12,3 %, a nezaposlenih 2,6 % (slika 48). Prema stupnju obrazovanja 37,5 % ima završen magisterij ili doktorat, 45,3 % fakultet, 12,6 % višu školu, a srednju školu 4,5 %. S obzirom da se radi o podobliku kulturnog turizma, bilo je očekivano da će najveći udio ispitanika imati završen fakultet i viši stupanj obrazovanja. Rezultati pokazuju da je primarni motiv boravka u destinaciji kulturna baština (66,7 %), zatim odmor i opuštanje (47,9 %), nova iskustva i doživljaji (39,2 %) i prirodne ljepote (36,6 %). Motivi rekreacija i sport (1,6 %), posjeti rodbini i prijateljima (1 %) slabo su zastupljeni, dok niti nijedan ispitanik nije naveo zdravstveni razlog kao motiv boravka.

Ispitanici židovske baštine u Hrvatskoj imaju naviku posjećivanja takvih lokaliteta, jer ih je 90,3 % prethodno posjetilo neki element židovske baštine. Iz strukture posjećivanja pojedinih elemenata židovske baštine (slika 49) uočava se da je sinagoga primarni lokalitet koji se povezuje sa židovskom baštinom (68,3 %). Slijede židovski muzeji (62,5 %), židovsko groblje (54 %) i četvrt (52,8 %), te koncentracijski logor (44 %).

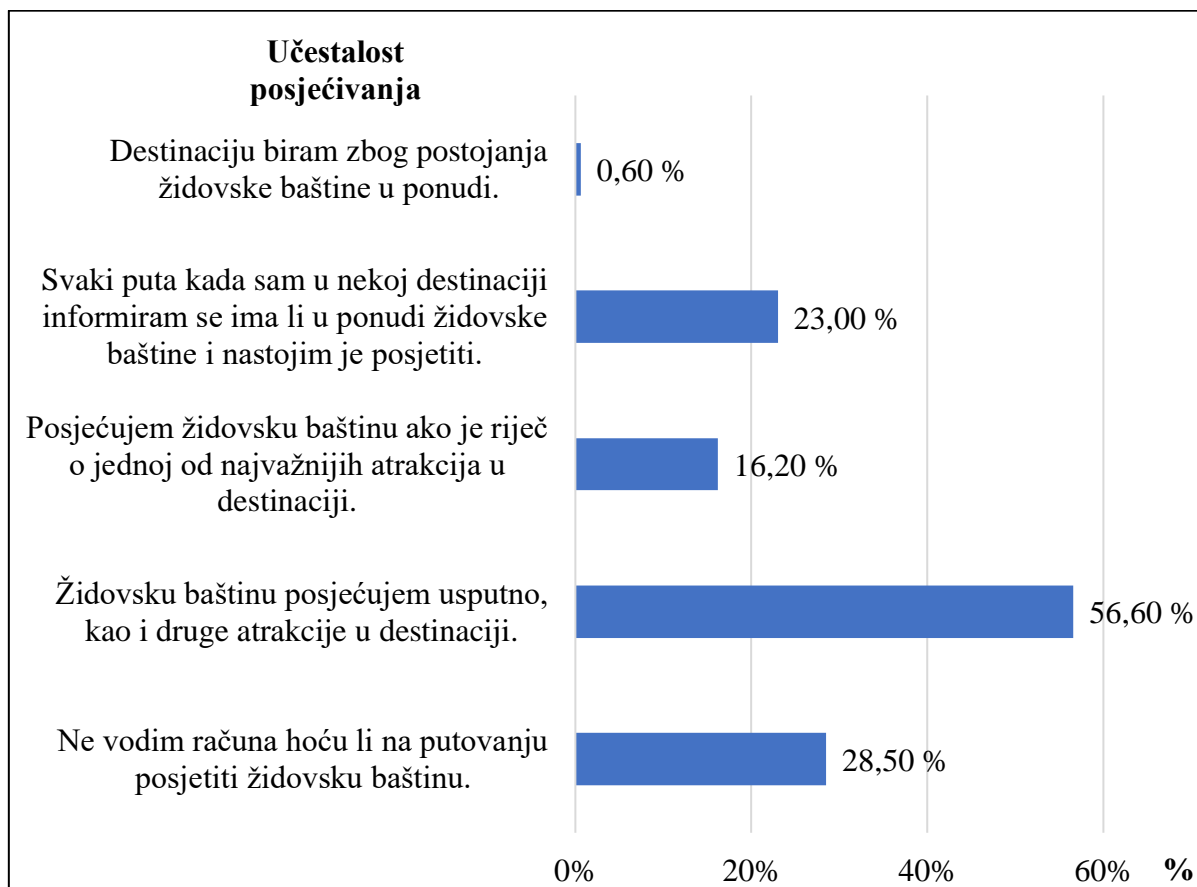

Slika 49. Posjećivanje elemenata židovske baštine prije dolaska u Hrvatsku

Izvor: samostalno anketno istraživanje (2022.; 2023.)

Ispitani posjetitelji „židovsku baštinu posjećuju usputno, kao i druge atrakcije u destinaciji“ (41,7 %), podjednak je broj onih koji „ne vode računa hoće li na putovanju posjetiti židovsku baštinu“ (21,7%) i onih koji „svaki put kada su u nekoj destinaciji se informiraju im li u ponudi židovske baštine i nastoje je posjetiti (22 %). Tek 0,6 % ispitanika posjećuje destinaciju isključivo zbog židovske baštine (slika 50). Takvi rezultati upućuju da ako je židovska baština dobro promovirana u turističkoj ponudi grada da će imati posjetitelja, jer postoji skupina posjetitelja koja će ju posjetiti, pa makar i usputno. Način informiranja o lokalitetu uglavnom je putem turističkih promotivnih materijala, zatim društvenih mreža i obrazovanjem. Ostali odgovori koje su posjetitelji sami odgovorili, čak 32 % je „u prolazu“ i slično, što dokazuje da ju usputno posjećuju.

Što se tiče zadovoljstva posjetom i ocjenjivanja atraktivnosti (na skali od 1 (najmanja) do 5 (najveća)), prosječna je turistička atraktivnost 3,86, a zadovoljstvo 3,32, što pokazuje da nedostaje informacija s obzirom na postojeću atraktivnost. Informacije su važne za postavljanje na svim lokaliteta na kojima je provedeno anketno istraživanje jer je prosječna ocjena upoznatosti posjetitelja sa židovskom baštinom u Hrvatskoj 1,81 (na skali od 1 (najmanja) do 5 (najveća)).

Slika 50. Učestalost posjećivanja židovske baštine prije dolaska u Hrvatsku

Izvor: samostalno anketno istraživanje (2022.; 2023.)

Ispitanici u Dubrovniku i Splitu pitali su autoricu za prijedlog posjete židovske baštine u Hrvatskoj, jer je dio njih nakon Splita putovao za Dubrovnik, a u Dubrovniku za Split i/ili Zagreb. Također, dio dubrovačkih ispitanika naveo je da su bili u Splitu ili Dubrovniku te da bi posjetili neku židovsku baštinu da su unaprijed znali za nju. Najviše je komentara bilo upućeno na zatvorenu sinagogu u Splitu u radno vrijeme. Postojala je volja među ispitanicima da posjete židovsku baštinu.

Za utvrđivanje razlika među posjetiteljima korišteni su rezultati na lokalitetima u Splitu i Dubrovniku, budući da rezultati čine najveći udio u ukupnom uzorku (264 od 309, odnosno 85,4 %). Uz kvantitativnu zastupljenost, odabrani lokaliteti pokazuju sličnosti u povijesti židovske baštine, njenog uključivanja u turističku ponudu te činjenica da se radi o turističkim destinacijama.

Rezultati pokazuju da su ispitanici židovske baštine u Splitu i Dubrovniku slični u dosta aspekata. To su trajanje boravka i motivacija dolaska koja se odnosi na „odmor i opuštanje“, „nova iskustva i doživljaji“ te „prirodne ljepote“. Njih 89,4 % prethodno su posjetili neki lokalitet židovske baštine, koje najčešće posjećuju „usputno“, a o njima se informiraju usputno ili kroz promotivne materijale. Kod obje skupine rezultati su slični u ocjeni lokaliteta, razini zadovoljstva dostupnim informacijama, namjeri ponovno posjeta te spolnoj strukturi.

Unatoč sličnostima, MANOVA analizom utvrđene su i statistički značajne razlike među ispitanicima lokaliteta židovske baštine. Najveća je razlika utvrđena kod države iz koje dolaze ispitanici. U Splitu posjetitelji najviše dolaze iz europskih država (Ujedinjeno Kraljevstvo, Francuska, Njemačka), dok u Dubrovniku iz izvanoeuropskih zemalja, s SAD-om kao vodećom državom ($X^2=99,784$, $df=1$, $p=0,000$). U načinu organizacije putovanja uočene su značajne razlike, jer u Split gotovo svi ispitanici dolaze individualno (96,9 %), dok ih je u Dubrovniku tek jedna trećina (33,6 %) ($X^2=39,743$, $df=1$, $p=0,000$). Radni status ispitanika također je jedna od razlika: u Splitu prevladavaju zaposlene osobe (66,9 %) i studenti (23,6 %), dok u Dubrovniku zaposleni (50,4 %) i umirovljenici (44,5 %) ($X^2=60,604$, $df=3$, $p=0,000$). Postoje i razlike u obrazovnoj strukturi, pri čemu 50,4 % ispitanika u Dubrovniku ima završeni magisterij ili doktorat, dok ih je u Splitu 28 % ($X^2=25,196$, $df=3$, $p=0,000$).

Razlika među posjetiteljima proizlazi iz specifičnosti lokaliteta i strukturi posjetitelja u Splitu i Dubrovniku. Dubrovnik je međunarodno prepoznatljiva turistička destinacija koja privlači veći broj starijih i obrazovnijih posjetitelja, dok Split bilježi veći udio individualnih i mlađih posjetitelja. Također, lokacija same židovske baštine na kojoj je provedeno anketno istraživanje unutar grada, razlog je ovakvoj strukturi jer se židovsko groblje u Splitu nalazi na brdovitom području, dalje od glavnih turističkih atrakcija. Potvrđuje se da posjet židovskoj baštini ovisi o karakteristikama destinacije i profilu njezinih posjetitelja.

7.2.6. Sinteza rezultata istraživanja

Rezultati analize posjetitelja židovske baštine u Hrvatskoj pokazali su sličnosti i razlike između studijama slučajama, kao i profil posjetitelja židovske baštine na razine Hrvatske. Među anketiranim posjetiteljima u Dubrovniku, Osijeku, Splitu i Zagrebu identificirane su osnovne demografske karakteristike. Većinu ispitanika čine strani turisti, među kojima su najzastupljeniji iz europskih država Europske unije (Ujedinjeno Kraljevstvo, Njemačka, Francuska), SAD-a i Izraela. Žene čine nešto više od polovice ispitanika, a najzastupljenija dobna skupina je između 30 i 44 godine. Više od 70 % posjetitelja je visokoobrazovano, a radni status ovisi o samom lokalitetu. Ispitanike u Dubrovniku karakterizira da su osobe starije dobne skupine, većinom iz SAD-a, dok su splitski ispitanici mlađe osobe.

Čak 63 % ispitanika navelo je želju za upoznavanjem kulturne i povijesne baštine kao glavni motiv dolaska u destinaciju. Tek manji dio posjećuje lokalitet židovske baštine iz specifičnih interesa. Jedan od motiva je i edukativna razina koja je izraženija u Zagrebu i Osijeku, s obzirom da su posjetitelji u tim gradovima bili vezani uz akademske aktivnosti. Na tom se tragu uočavaju i razlike u odabiru posjeta lokaliteta. Dok su ispitanici u Dubrovniku posjećivali sinagogu kao dio šireg razgledavanja gradske jezgre, često i na preporuku vodiča ili informativnih brošura, u Splitu su tek slučajno nailazili na židovsku baštinu što pokazuje na nedovoljnu informiranost i lošu integraciju u turističke ture.

Što se tiče navika posjećivanja lokaliteta židovske baštine, ispitanici u odabranim studijama slučaja rijetko ili nikada (oko 55 %) ne posjećuju židovsku baštinu na putovanjima, osim ako je lokalitet izuzetno poznat. Tek oko 20 % ispitanika će potražiti lokalitete u destinaciji. Najčešće se posjećuju sinagoge, židovska groblja i muzeji. U Osijeku je znan interes za posjet lokalnim memorijalnim mjestima povezanih s Drugim svjetskim ratom. Informacije o lokalitetima najčešće pronalaze putem interneta (TripAdvisor, Google Maps), društvenih mreža i preporuke lokalnih vodiča.

Prosječna ocjena atraktivnosti lokaliteta židovske baštine (na ljestvici od 1 do 5) bila je 3,8, pri čemu su najviše ocjene u Dubrovniku (4,3), a najniže u Splitu (3,2). Posjetitelji Dubrovnika izrazili su posebno zadovoljstvo unutrašnjošću sinagoge i interpretacijom vodiča, dok su u Splitu i Osijeku istaknute slabosti poput nedostatka informativnih ploča, neadekvatnog održavanja i ograničenog pristupa. Većina ispitanika izjavila je da bi rado preporučila posjet židovskoj baštini prijateljima ili poznanicima (68 %), ali je istaknula potrebu za boljom organizacijom i većom vidljivošću u turističkoj ponudi.

Rezultati anketnog istraživanja potvrdili su prethodno utvrđene karakteristike kulturnih turista kao visokoobrazovanim, znatiželjnim i motiviranim osobama. Međutim, specifičnost židovske baštine u Hrvatskoj leži u njezinoj nedovoljnoj vidljivosti i relativno slaboj integraciji u glavne turističke rute u destinaciji. Očekivano, interes za ovu baštinu nešto je viši među stranim posjetiteljima, osobito iz Izraela i SAD-a, državama s velikim udjelom židovskog stanovništva i s najbrojnijom židovskom dijasporom. U usporedbi s istraživanjem posjetitelja sinagoge u Wroclavu (Duda-Seifert, 2016), uočeni su slični rezultati: posjetitelji su uglavnom žene, zaposleni, visokoobrazovane osobe i starije stanovništvo.

Ovi rezultati ukazuju kako je posjećivanje židovske baštine u Primorskoj Hrvatskoj orijentirano na strane posjetitelje, dok je u unutrašnjosti na domaće te je sama ponuda u početnoj fazi treba prilagoditi ovim podacima. Dubrovnik je pozitivni primjer valorizacije židovske baštine unutar šire kulturne ponude, dok Split i Osijek još uvijek zaostaju u promociji i infrastrukturi, unatoč potencijalu. Židovska je baština u Dubrovniku vrlo dobro integrirana u turistički itinerar grada, a preporuke i kvaliteta turističkih vodiča i informativnih materijala povećava zadovoljstvo posjetitelja. Iako Split ima bogatu židovsku povijest, nije iskoristio sav potencijal u turističke svrhe, pri čemu židovska baština često ne bude prepoznata. Osijek se ističe edukativnim pristupom i radom na baštini, ali nedostaje posjetitelja. Zagreb, kao glavni hrvatski sveučilišni grad sa bogatom židovskom poviješću, ali ne i preostalom baštinom, ima najveći potencijal za razvoj turizma vezanog uz židovsku baštinu. Rezultati istraživanja upućuju na potrebu za dodatnom promocijom na razini turističkih materijala, postavljanje turističke signalizacije te informacijskih ploča.

8. ANALIZA PREZENTACIJE ŽIDOVSKJE BAŠTINE U TURISTIČKOJ PONUDI ODABRANIH STUDIJA SLUČAJA

Analiza prezentacije židovske baštine uključuje sadržaj turističko-komunikacijskih sredstava te rezultate anketnog istraživanja turističkih vodiča.

8.1. Analiza sadržaja turističko-komunikacijskih sredstava

Ova analiza sadržaja odnosi se na uočavanje zastupljenosti židovske baštine u turizmu, kroz kvantitativni i kvalitativni pristup. Istraživanje je provedeno pretraživanjem tekstualnih i vizualnih sadržaja: dostupne turističke brošure, turističkih vodiča tematike židovske baštine i/ili turizma židovske baštine, internetske stranice i društvene mreže turističkih zajednica odabranih studija slučaja, internetske stranice židovskih općina u Hrvatskoj te internetski portal *TripAdvisor*.

8.1.1. Analiza zastupljenosti u brošurama

U tablici 19 prikazani su rezultati analize zastupljenosti židovske baštine u brošurama. U turističkom info centru u Splitu dostupna je fizička brošura *Explore Adriatic-interactive smart guide 2023*, ali u njoj nema informacija o židovskoj baštini, niti na slikama. U dvojezičnoj knjižici (hrvatski i engleski jezik) *Split: nezaobilazne znamenitosti (sights to remember)* (Opačić, 2015b), židovska baština navedena je u predloženim itinerarima za prvi i treći dan. Za prvi dan to su knjižara Morpurgo (u knjižici broj 45) koja se nalazi u prizemlju palače Cambri (navedena je i pod palača) te se ističe kako je to *jedna od najstarijih otvorenih knjižara na svijetu*, te sinagoga (u knjižici broj 47) koja je *jedna od najstarijih aktivnih sinagoga u Europi*. Slikovni je prikaz dan za knjižaru, dok za sinagogu nije. U itineraru trećeg dana prikazano je židovsko groblje na Marjanu (na karti broj 7), za koje je navedena godina te da je ono *spomenik kulture i pokazatelj zajedničkog života različitih kultura u Splitu*. Groblje je slikovno prikazano te na slici koje prikazuje šetalište.

Na službenoj stranici Turističke zajednice grada Splita (URL 133) pregledane su sve dostupne brošure, gdje je utvrđeno da je židovska baština označena na kartama te je u nekim brošurama spomenuta.

Karta *Split citymap 2024*, na hrvatskom i engleskom jeziku, prikazuje stari grad Split gdje su Davidovom zvijezdom označene Rodrigina ulica i sinagoga. Ista se karta nalazi na *Walking tour map*. Na karti *Split - usefull map of the historic centre* označeni su sinagoga i Židovska općina, Židovski prolaz. Dostupna je na engleskom i hrvatskom jeziku. S obzirom da je to karta koja daje informacije o pristupačnim sadržajima za invalide, Rodrigin prolaz je pristupačni koridor.

Brošura *Discover Split 2023, Diocletian's palace* na engleskom je jeziku. Na broju 16 označena je sinagoga za koju se kaže da datira iz 16. stoljeća i da je treća najstarija aktivna sinagoga u Europi. Navedeno je radno vrijeme (od ponedjeljka do petka, od 10 do 14 sati), ulaznice se ne plaćaju, ali zato primaju donacije. Brošura *The Split Guide, 2023* također je na engleskom jeziku. Židovska je baština naznačena u dijelu o brdu Marjan, gdje se priroda povezuje s poviješću i religijom – Marjan kao posljednje počivalište Židova. Spomenuto je da postoji splitska sinagoga i groblje koji su među najstarijima u Europi, a židovski prolaz dio je nekadašnjeg srednjovjekovnog židovskog geta. Groblje i mrtvačnica su iz 1573., a stavljen je i slikovni prikaz groba. Na karti je Davidovom zvijezdom označena sinagoga. Brošure *Discover Split 2024* i *Split card* sadrže kartu gdje je označeno radno vrijeme sinagoge.

Slijedi pregled brošure *Visit Split Welcome Magazine* za razdoblje od 2019. do 2024. godine, a objavljuje se na engleskom i hrvatskom jeziku. Izdanja za 2019., 2023. i 2024. ne nude nikakvu informaciju o židovskoj baštini. Izdanje za 2020. spominje Židove u prilogu o Dioklecijanovoj palači i uklesanim menorama. Izdanje iz 2021. godine posvećeno je židovskoj zajednici za koju piše da je obogatila društveni i kulturni život grada. Sadrži pregled povijesti zajednice još iz razdoblja Salone, srednjovjekovni geto, o Danielu Rodrigi, Vidu Morpurgu, Drugom svjetskom ratu te o zajednici danas. Navedeno je 13 slikovnih prikaza židovske baštine: unutrašnjost sinagoge, ranosrednjovjekovna menora uklesana u zidove Dioklecijanove palače, podno obilježena spomen ploča na fašističko uništavanje inventara sinagoge na Narodnom trgu 1942. godine, blago sinagoge, svijećnjak, spomen ploča poginulim Židovima u antifašističkoj borbi, sinagoga, groblje, knjižara Vida Morpurga, trag udubljenja mezuze u nekadašnjem getu, židovski simboli na kućama u getu, religijski natpisi u sinagogi, i Tora. Izdanje iz 2022. godine spominje samo groblje kao najstarije židovsko groblje u Hrvatskoj i jedno o najstarijih očuvanih u svijetu u poglavlju o Velom Varošu.

Brošure *Meetings* i *Split Riviera* ne sadrže navod o židovskoj baštini. *Travel Guide – Split / Central Dalmatia* iz 2019. godine uključuje poglavlje o židovskoj sinagogi te spominje židovsko groblje.

Dubrovnik: nezaobilazne znamenitosti (sights to remember) (Opačić, 2015a) dvojezična je knjižica (hrvatski i engleski). Židovska je baština označena u predloženom itineraru za prvi dan kojeg obilježava razgled stare gradske jezgre i zidina. Od židovske je baštine označena samo sinagoga (u knjižici broj 81), a u tekstualnom opisu lokaliteta ističe se da je to *druga najstarija sinagoga u Europi*. Nema slikovnog prikaza, a židovsko groblje nije spomenuto.

U Centru za posjetitelje TZ Zagreba, na adresi Trg bana Jelačića 11, tijekom ljeta 2024. sakupljene su fizičke brošure koje su bile turistima na raspolaganju. Sve brošure i karta grada su besplatne. Brošura *07/08 Events & Performances* (TZ Grada Zagreba, 2024), dostupna i na engleskom jeziku, spominje Židovski muzej u Palmotićevoj i kontakt za najavu posjeta, te je u ponudi turistička tura *Židovski Zagreb*. Ova tura traje sat i pol, dostupna je na engleskom i hrvatskom jeziku, a prolazi od Manduševca, Petrinjske i Praške preko Gundulićeve ulice do Mažuranca. Brošura *Dobro došli u Zagreb, Glavni grad Hrvatske* (TZ Grada Zagreba, 2024), dostupna je u engleskom, hrvatskom i hebrejskom izdanju, što znači da postoji interes izraelskih turista za Zagrebom. U tekstu se židovska baština ne spominje, iako je opisan meteorološki stup na Zrinjercu, za kojeg su i dana dva grafička prikaza. Slike su Trga bana Jelačića i Lenucijeve potkove. *Karta Grada Zagreba* (TZ Grada Zagreba, 2024) je dvojezična (hrvatski i engleski jezik), i na njoj je pod brojem 44 označen Židovski muzej u Zagrebu. Brošura *Korak po korak – Kratki vodič za šetnju Zagrebom* (TZ Grada Zagreba, 2024) sadrži dvije karte, Donji i Gornji grad, te nema označene židovske baštine.

Zagreb – Turistički plan grada (Tourist map of the city) (Opačić, 2015c) prikazuje dvije karte Zagreba, na engleskom i hrvatskom, gdje je na jednoj strani širi obim grada, dok se druga fokusira na uži centar (Gornji i Donji grad) s itinerarom obilaska koji je podijeljen na tri dana. Židovska je baština spomenuta u drugom i trećem danu. U drugom danu su to zgrada Singer (broj 7), Palača gradske štedionice (broj 8), palača Kolmar (broj 10), zgrada u Bogovićevoj br. 9 (broj 22), Hrvatski državni arhiv (broj 49), kuće Stöger i Kolmar (broj 80). Za treći dan to su meteorološki stup na Zrinjercu (broj 11), glazbeni paviljon na Zrinjercu (broj 13), Hotel Palace Zagreb (broj 24), spomenik strijeljanje talaca na Dotršćini (broj 27), kuća Eisner (broj 45). Sinagoga nije označena.

Tablica 19. Analiza zastupljenosti židovske baštine u brošurama

Grad	Brošura	Jezik	Židovska baština	Prikaz židovske baštine			Ostalo
				Tekst	Slika	Karta	
Split	<i>Explore Adriatic-interactive smart guide 2023</i>	engleski	-	-	-	-	-
Split	<i>Split: nezaobilazne znamenitosti</i>	engleski	Knjižara Morpurgo	+	+	+	-
		hrvatski	Palača Cambi	+	+	+	-
			Sinagoga	+	-	+	-
			Groblje	+	+	+	-
Split	<i>Split citymap 2024</i>	engleski	Rodrigina ulica	-	-	+	-
		hrvatski	Sinagoga	-	-	+	-
Split	<i>Walking tour map</i>	engleski	Rodrigina ulica	-	-	+	-
		hrvatski	Sinagoga	-	-	+	-
Split	<i>Split - usefull map of the historic centre</i>	engleski	Sinagoga	-	-	+	-
		hrvatski	Židovska općina	-	-	+	-
			Židovski prolaz	-	-	+	-
Split	<i>Discover Split 2023, Diocletian's palace</i>	engleski	Sinagoga	+	-	+	Radno vrijeme, ulaznice
Split	<i>The Split Guide, 2023</i>	engleski	Groblje	+	-	-	-
			Sinagoga	+	-	+	-

Grad	Brošura	Jezik	Židovska baština	Prikaz židovske baštine			Ostalo
				Tekst	Slika	Karta	
			Prolaz (geto)	+	-	-	-
			Mrtvačnica	+	-	-	-
			Grob	+	+	-	-
Split	<i>Discover Split 2024</i>	engleski	Sinagoga	-	-	+	Radno vrijeme
Split	<i>Split card</i>	engleski	Sinagoga	-	-	+	Radno vrijeme
Split	<i>Visit Split Welcome Magazine, 2020</i>	engleski hrvatski	Dioklecijanova palača (sinagoga u podrumima)	+	-	-	-
Split	<i>Visit Split Welcome Magazine, 2022</i>	engleski hrvatski	Groblje	+	-	-	-
Split	<i>Visit Split Welcome Magazine, 2021</i>	engleski hrvatski	Povijest zajednice	+	-	-	Cijelo izdanje posvećeno je židovskoj zajednici
			Daniel Rodrigo	+	-	-	
			Vid Morpurgo i knjižara	+	+	-	
			Sinagoga	+	+	-	
			Dioklecijanova palača	-	+	-	
			Groblje	-	+	-	
			Geto	-	+	-	
			Spomen ploča poginulim Židovima u antifašističkoj borbi	-	+	-	
Split	<i>Meetings</i>	engleski	-	-	-	-	-

Grad	Brošura	Jezik	Židovska baština	Prikaz židovske baštine			Ostalo
				Tekst	Slika	Karta	
Split	<i>Split Riviera</i>	engleski	-	-	-	-	-
Split	<i>Travel Guide – Split / Central Dalmatia</i>	engleski	Sinagoga	+	-	-	-
			Groblje	+	-	-	-
Dubrovnik	<i>Dubrovnik: nezaobilazne znamenitosti (sights to remember)</i>	engleski hrvatski	Sinagoga	+	-	+	-
Zagreb	<i>07/08 Events & Performances</i>	engleski hrvatski	Židovski muzej u Palmotićevoj	+	-	-	tura Židovski Zagreb
Zagreb	<i>Dobro došli u Zagreb, Glavni grad Hrvatske</i>	engleski hrvatski hebrejski	Meteorološki stup	+	+	-	-
Zagreb	<i>Karta Grada Zagreba</i>	engleski hrvatski	Židovski muzej u Palmotićevoj	-	-	+	-
Zagreb	<i>Korak po korak – Kratki vodič za šetnju Zagrebom</i>	hrvatski	-	-	-	-	-

Grad	Brošura	Jezik	Židovska baština	Prikaz židovske baštine			Ostalo
				Tekst	Slika	Karta	
Zagreb	<i>Zagreb – Turistički plan grada (Tourist map of the city)</i>	engleski	Zgrada Singer	-	-	+	-
		hrvatski	Palača gradske štedionice	-	-	+	-
			Palača Kolmar	-	-	+	-
			zgrada u Bogovićevoj br. 9	-	-	+	-
			Hrvatski državni arhiv	-	-	+	-
			kuće Stöger i Kolmar	-	-	+	-
			meteorološki stup na Zrinjvcu	-	-	+	-
			glazbeni paviljon na Zrinjvcu	-	-	+	-
			Hotel Palace Zagreb	-	-	+	-
			spomenik strijeljanje talaca na Dotršćini	-	-	+	-
			kuća Eisner	-	-	+	-

Izvor: Opačić (2015a; 2015b; 2015c); TZ Grada Zagreba (2024a; 2024b; 2024c); URL 133

8.1.2. Analiza zastupljenosti u turističkim vodičima

Rezultati analize zastupljenosti židovske baštine u turističkim vodičima prikazana je u tablici 20. Na internetskoj stranici *Gil Travel* (URL 134) objavljen je članak u kojem se turiste upućuje da tijekom boravka u Hrvatskoj posjete i neke židovske atrakcije i ture. Dana je kratka povijest židovske zajednice u Hrvatskoj i razlozi za posjet, što uključuje Dubrovačke zidine, sinagogu u Dubrovniku i Jadransko more. Kao glavne židovske atrakcije navedeni su: Bjelovar – Dom kulture koji je nekadašnja sinagoga, Dubrovnik – posjet najstarijoj sefardskoj sinagogi na svijetu i groblje, Koprivnica – sinagoga i groblje, Osijek – spomenik žrtvama Holokausta, židovska groblja u Gornjem i Donjem gradu, oskarovac Branko Lustig, donjogradska sinagoga koja je u funkciji crkve, te Rijeka – ortodoksna sinagoga i židovsko groblje na gradskom groblju Kozala. Za svaki navedeni grad, uz židovsku baštinu, spominje se postoji li židovska zajednica, kratka povijest lokalne zajednice i zašto je uopće važno posjetiti bilo koji od ovih gradova bez obzira na židovski aspekt.

A travel guide to Jewish Europe (Frank, 2001) vodič je kroz povijest židovske Europe, a uz povijesne informacije navode se košer restorani, kafići, sinagoge, muzeji i ostala baština. Autor iznosi podatke za sljedeće europske države: Francuska, Ujedinjeno Kraljevstvo, Irska, Italija, Španjolska, Portugal, Austrija, Švicarska, Belgija, Nizozemska, Njemačka, Grčka, Turska, skandinavske države, Češka, Mađarska, Slovačka, Poljska, Rumunjska, Bugarska. Iz navedenog je popisa vidljivo da nedostaju Ukrajina, Rusija, Bjelorusija i države bivše Jugoslavije, uključujući i Hrvatsku. Analiza je provedena na 3. izdanju vodiča, dok je u međuvremenu objavljeno i četvrto izdanje u kojem se Hrvatska i njena židovska baština uopće ne spominju.

The Cultural Guide to Jewish Europe (Camus, 2004) vodič je kroz židovsku Europu podijeljen na šest dijelova: Sjeverozapadna Europa (Francuska, Ujedinjeno Kraljevstvo, Irska, Nizozemska, Belgija, Njemačka, Švicarska), Jugozapadna Europa (Španjolska, Portugal, Italija), Srednja Europa (Austrija, Slovenija, Hrvatska, Mađarska, Slovačka, Češka, Poljska), Jugoistočna Europa (Rumunjska, Bugarska, Turska, Grčka, Srbija i Crna Gora, Bosna i Hercegovina), Istočna Europa (*Yiddishland*, Bjelorusija, Litva, Latvija, Estonija, Rusija, Ukrajina), Sjeverna Europa (Danska, Finska, Švedska, Nizozemska). U poglavlju o Hrvatskoj prezentirane su informacije o povijesti Židova u Hrvatskoj, Zagrebu i okolici, Slavoniji, Istri i dalmatinskoj obali. Kratki pregled donosi povijest Židova u Hrvatskoj od Marije Terezije preko Prvog i Drugog svjetskog rata do danas, kontakt i adresu Židovske općine Zagreb, i podatke o

Mirogoju (zajedno s uputama o radnom vremenu groblja i kako doći do njega). Od okolnih gradova prezentirani su Karlovac (broj Židova prije Holokausta, groblje i gdje se nalazi) te Varaždin (sinagoga i groblje zajedno s njegovom lokacijom). U dijelu o Slavoniji dana je informacija o Židovskoj općini Osijek, njena adresa i kontakt. Za grad Osijek dan je kratki sažetak o zajednici te su istaknuti pojedinci, Samuel i Hugo Spitzer. Grad Đakovo ističe se zbog jedinstvenog groblja. U dijelu o Istri govori se o riječkoj zajednici, sefardskoj i aškenaskoj sinagogi te su dane informacije o kontaktu. Za Dalmaciju se spominju Sefardi, njihov dolazak, povijest Židova u Dalmaciji, opis suđenja Moše Maralia u Dubrovniku. Za Split su dani dokazi o židovskoj baštini, o getu i sinagogi, informacije o Židovskoj općini Split, knjižari, Vidu Morpurgu i starom groblju na Marjanu. Od ilustracija izdvojene su sljedeće fotografije: židovski nadgrobnici na dubrovačkim gradskim zidinama, zagrebačka sinagoga iz 1867. godine i unutrašnjost sinagoge u Splitu. Navedene su informacije o dubrovačkoj zajednici, njenom getu, Drugom svjetskom ratu, sinagogi i groblju te njihove lokacije. Uočeno je kako su iako brojčano, ekonomski, kulturno i društveno jače zajednice u unutrašnjosti Hrvatske dobile manje prostora od onih na Jadranu, pri čemu se uočava orijentiranost vodiča kao turističkog, zbog više informacija o židovskoj zajednici upravo u turističkim gradovima.

Jewish travel guide (Mitchell, 2009) turistički je vodič namijenjen košer posjetiteljima. U njemu se pojavljuje Hrvatska kao destinacija te je dana kratka povijest Židova u Hrvatskoj: od razdoblja Salone, Drugog svjetskog rata te stanje nakon Domovinskog rata. Prezentirano je pet gradova: Dubrovnik, Osijek, Rijeka, Split i Zagreb. Za Dubrovnik su dane informacije o muzeju koji je otvoren u svibnju 2003., značenju Žudioske ulice, da je to druga najstarija sinagoga u Europi, te ukratko o zajednici i kontakt informacije. Također je naglašena posebnost svitka Tore iz 13. stoljeća. Židovska općina Osijek sadrži objekte iz Gornjogradske sinagoge uništene u Drugom svjetskom ratu, navodi se da nema stalne službe iako Općina ima 150 članova. Navedena su oba židovska groblja, memorijal za uništenu sinagogu te Pentekostalna crkva u nekadašnjoj Donjogradskoj sinagogi, kao i kontakt informacije. Za Rijeku su navedeni informacije o adresi i kontaktu, sinagogi koja ima službe u vrijeme blagdana te da Općina broji šezdesetak članova. Sinagoga u Židovskoj općini Split jedna je od rijetkih koja je preživjela Drugi svjetski rat u Hrvatskoj, a židovsko groblje datira iz 1578. godine. Zajednica broji 200 članova, te su dostupni kontakt podaci. Za zagrebačku zajednicu navedena je zajednica *Bet Israel* s podacima, njihovom interenetskom stranicom i košer hranom. Ukratko je predstavljena povijest Zagreba, a redovne službe dostupne su u sinagogi u Radićevoj ulici u *Chabadu* za koji je također dan

kontakt. ŽOZ u Zagrebu ovom prilikom uopće nije spomenut, iako je krovna zajednica židovskih općina u Hrvatskoj.

Vodič *Jewish Heritage Travel: A Guide to East-Central Europe* (Gruber, 1992) prikazuje reprezentativni izbor groblja, sinagogi, zajednica u odabranim državama (Poljska, Mađarska, Češka, Slovačka, Rumunjska, Bugarska, države bivše Jugoslavije), koje je Gruber smatrala zanimljivima. Uz odabrane zajednice, dodan je popis ostalih mjesta koji se također mogu posjetiti, bez obzira imaju li oni sva tri navedena elementa (groblje, sinagoga, zajednica). Autorica daje praktične savjete iz iskustva koje je stekla obilazeći mjesta židovske baštine u Istočnoj i Središnjoj Europi. Za Hrvatsku se detaljno izdvajaju židovske zajednice i baština u Zagrebu, Dubrovniku, Splitu i Varaždinu te Jasenovac. Od ostalih lokaliteta sa židovskom baštinom u Hrvatskoj izdvaja: Bjelovar (sinagoga i groblje), Đakovo (groblje), Karlovac (groblje i ulica), Koprivnicu (sinagoga i groblje), Križevce (sinagoga, staro i novo groblje), Ludbreg (groblje), Osijek (sinagoga, groblje, spomenik Holokaustu), Sisak (sinagoga). Navedena su i židovska groblja u Čakovcu, Karlovcu, Lipiku, Daruvaru, Cerniku, Virovitici, Donjem Miholjcu, Našicama, Požegi, Slavonskom Brodu, Iloku, Valpovu, Vinkovcima, Vukovaru i Rijeci. Za Zagreb navodi židovsku zajednicu, adresu i kontakt broj. Tu je još i kratka povijest Židova u Zagrebu, stanje židovske zajednice nakon Holokausta i stanje 1991. godine. Potom je nabrojena važna židovska baština: spomen-ploča na mjestu nekadašnje sinagoge, današnja sinagoga, groblje i njegovo stanje. Za dubrovačku zajednicu daje samo adresu. Piše ukratko o samom gradu, kratku povijest Dubrovnika, o sinagogi za koju naglašava da je najstarija očuvana u Hrvatskoj, o povijesti zajednice te groblju. Za splitsku židovsku zajednicu dana je adresa i kontakt broj, kratki uvod o gradu Splitu, Saloni, Židovima u Splitu, getu, prolazu, groblju te što se događa sa zajednicom nakon Holokausta. Za Varaždin Gruber je navela sinagogu, kada Židovi dolaze u Varaždin te groblje.

Hrvatska je u vodiču *National Geographic Jewish heritage travel: A Guide to East-Central Europe* (Gruber, 2007) smještena u poglavlje *Western Balkans*. Sadrži pregled židovske zajednice, od antičke Salone do danas, te demografski pregled. Fokus je na NDH i razdoblje nakon 1990-e. Za židovsku baštinu piše da je bilo minimalno 70 sinagoga, a da je do danas u Hrvatskoj preostalo 70 groblja. Preporuča se posjet obali, čime se direktno isključuje kontinentalnu Hrvatsku. Glavna mjesta židovskih interesa u Hrvatskoj su Dubrovnik, Jasenovac, Split i Zagreb. Opisuje grad Dubrovnik te povijest Židova, sinagogu, groblje te kontakt (adresa i telefon). Za Jasenovac navodi osnovne informaciju te da je na njegovom mjestu nakon Drugog svjetskog rata otvoren memorijal s muzejom. Što se tiče Splita, opisuje

grad, povijest Židova te nabraja sinagogu, židovsku četvrt, prolaz, kulu, groblje te je dan kontakt (adresa i telefon). Zagreb se spominje u kontekstu glavnog grada Hrvatske, zatim povijest Židova u Zagrebu, o sinagogi, groblju te *Judaica* u Muzeju za umjetnost i obrt. Za židovske zajednice u Zagrebu spominje se ŽOZ, raskol 2006. godine i nastanak zajednice *Bet Israel*, te kontakti za obje zajednice. Vodič sadrži podpoglavlje *Elsewhere in Croatia* u kojem se nabrojena sljedeća mjesta i lokaliteti: Bjelovar (sinagoga i groblje), Čakovec (groblje, spomenik, zajednica), logor Danica, Đakovo (logor i groblje), Koprivnica (sinagoga i groblje, kontakt), Osijek (zajednica, sinagoga, groblje, kontakt), logor na Rabu, Rijeka (zajednica, sinagoga, groblje, kontakt), i Varaždin (sinagoga, groblje).

Tablica 20. Analiza zastupljenosti u turističkim vodičima

Vodič	Povijest Židova u Hrvatskoj	Grad	Povijest židovske zajednice u gradu	Židovska baština	Informacije
<i>Gil Travel</i>	+	Bjelovar	+	Nekadašnja sinagoga	-
		Dubrovnik	+	Sinagoga, groblje	-
		Koprivnica	+	Sinagoga, groblje	-
		Osijek	+	Groblja u Gornjem i Donjem gradu	-
				Spomenik Holokausta	-
				Branko Lustig	-
				Donjogradska sinagoga	
		Rijeka	+	Ortodokсна sinagoga	-
Židovsko groblje					
<i>A travel guide to Jewish Europe</i>	-	-	-	-	-
<i>The Cultural Guide to Jewish Europe</i>	+	Zagreb	+	Mirogoj	Kontakt i adresa
		Karlovac	+	groblje	Lokacija groblja
		Varaždin	-	groblje i sinagoga	Lokacija groblja
		Osijek	+	Samuel i Hugo Spitzer	Kontakt ŽO Osijek
		Đakovo	-	groblje	-
		Rijeka	-	Sefardska i aškenaska sinagoga	Kontakt ŽO Rijeka

Vodič	Povijest Židova u Hrvatskoj	Grad	Povijest židovske zajednice u gradu	Židovska baština	Informacije
		Split	+	geto, sinagoga, knjižara Morpurgo, Vid Morpurgo, groblje	Kontakt ŽO Split
<i>Jewish travel guide</i>	+	Dubrovnik	+	ulica, sinagoga, svitak Tore iz 13. stoljeća	O muzeju i kontakt ŽO Dubrovnik
		Osijek	-	gornjogradsko i donjogradsko groblje, memorijalna ploča za gornjogradsku sinagogu, donjogradska sinagoga	Kontakt ŽO Osijek
		Rijeka	-	sinagoga	Adresa i kontakt ŽO Rijeka
		Split	+	groblje	Kontakt ŽO Split
		Zagreb	+	-	<i>Bet Israel</i> i <i>Chabad</i> s kontakt podacima
		<i>Jewish Heritage Travel: A Guide to East-Central Europe</i>	-	Zagreb	+
Dubrovnik	+	sinagoga, groblje		Adresa ŽO Dubrovnik	
Split	+	groblje		Adresa i kontakt ŽO Split	
Varaždin	+	sinagoga, groblje		-	

Vodič	Povijest Židova u Hrvatskoj	Grad	Povijest židovske zajednice u gradu	Židovska baština	Informacije
		Čakovec, Karlovac, Lipik, Daruvar, Cernik, Virovitica, Donji Miholjac, Našice, Požega, Slavonski Brod, Ilok, Valpovo, Vinkovci, Vukovar, Rijeka	-	groblje	-
<i>National Geographic Jewish heritage</i>	+	Dubrovnik	+	sinagoga, groblje	Adresa i kontakt ŽO Dubrovnik
		Jasenovac	+	memorijalni muzej	-

Vodič	Povijest Židova u Hrvatskoj	Grad	Povijest židovske zajednice u gradu	Židovska baština	Informacije
<i>travel: A Guide to East-Central Europe</i>		Split	+	sinagoga, židovska četvrt, židovski prolaz, kula, groblje	Adresa i kontakt ŽO Split
		Zagreb	+	sinagoga, groblje, <i>Judaica</i> u Muzeju za umjetnost i obrt	raskol zajednice
		Bjelovar	-	sinagoga, groblje	-
		Čakovec	-	groblje, spomenik, zajednica	-
		Danica	-	logor	-
		Đakovo	-	logor i groblje	-
		Koprivnica	-	sinagoga, groblje	Kontakt ŽO
		Osijek	-	sinagoga, groblje	Kontakt ŽO Osijek
		Rab	-	logor	-
		Rijeka	-	sinagoga, groblje	Kontakt ŽO Rijeka
		Varaždin	-	sinagoga, groblje	-

Izvor: Gruber (1992); Frank (2001); Camus (2004); Gruber (2007); Mitchell (2009); URL 134

8.1.3. Analiza zastupljenosti na internetskim stranicama turističkih zajednica

Analiza zastupljenosti židovske baštine na internetskim stranicama turističkih zajednica obuhvatila je pregled službenih stranica te stranice društvene mreže *Facebook*, a rezultati su prikazani u tablici 22. Turistička zajednica grada Dubrovnika (URL 136) uključuje židovsku baštinu na službenim stranicama u podstranicama *Muzeji* i *Sakralni objekti*, gdje se navodi sinagoga. Saznaju se informacije o sinagogi kao sakralnom objektu, potom muzeju, getu i radnom vremenu. U brošuri *Riviera info*, koja je dostupna na više jezika, također je označena sinagoga kao lokalitet za posjet uz kratki tekst s najvažnijim informacijama o židovskoj zajednici u Dubrovniku. Facebook stranica TZ Dubrovnik, *Dubrovnik Tourist Bord: Experience Dubrovnik*, ima tri objave koje su dobivene pretragom riječi „jewish“ i „židov“. Jedna objava vezana je uz promociju Dubrovnika na izraelskom tržištu prilikom čega je snimljen i promotivni video o židovskoj zajednici u Dubrovniku uz posjet najvažnijim lokalitetima, te je video u cijelosti na hebrejskom jeziku (titlovi su na engleskom). Sama objava ima i popratni tekst o židovskoj zajednici. Sljedeća objava vezana je uz Dubrovnik kao kozmopolitski grad, koji je tijekom povijesti, a i danas, imao židovsko stanovništvo. Posljednje je objava vezana za besplatna turistička vođenja (*free walking tour*) u kojima se posjećuje i židovska zajednica.

Turistička zajednica grada Koprivnice na svojoj internetskoj stranici (URL 137), pod *povijest i kultura*, sadrži informacije o židovskoj baštini u gradu, odnosno o sinagogi, židovskoj općini, groblju i Slavku Löwju, kao poznatim Koprivničancem. Gotovo isti tekst, odnosno iste informacije nalaze se u brošuri *Srce Podravine* dostupnoj na stranicama (URL 138). U *Strategiji razvoja turizma grada Koprivnice i okolice do 2025. godine* (URL 139) sinagoga je navedena kao kulturno-povijesna resursna osnova, što govori o njejoj aktivnoj uključenosti u turizam grada. Međutim, na *Facebook* stranici *Visit Koprivnica* nema niti jedne objave vezane uz židovsku baštinu.

Ista je situacija na *Facebook* stranici grada Osijeka, *Visit Osijek*, gdje nema niti jedne objave. Ali, pretragom službene internetske stranice pronađeno je nekoliko rezultata (URL 140). Turistička zajednica promovirala je *Mjesec židovske kulture 2022. i 2024. godine*, te je taj događaj uvršten u kalendar manifestacija grada Osijeka. Pod *znamenitosti* tu su donjogradska sinagoga i spomen na nekadašnju gornjogradsku sa spomen-pločom. Na podstranici *spomenici* nalazi se skulptura *Majka i dijete* Oskara Nemoni te njegova kratka biografija. Još je jedna objava koja je vezana za događaj *Halloween i turistička šetnja grobljima na dušni dan* kada je

posjećeno i donjogradsko židovsko groblje. Turistička zajednica grada Osijeka sudjeluje u projektu *Secesijska turistička ruta Osijeka i Subotice* u kojem su dio secesijskog osječkog bogatstva nekadašnja Židovska škola, danas zgrada Židovske općine Osijek, te kuća Spitzer na Europskoj aveniji.

Internetska stranica Turističke zajednice Split nema niti jednu objavu o židovskoj baštini u Splitu (URL 141). No, na *Facebooku*, pod *Visit Split* pretragom riječi „židov“, „židovski“ i „jewish“ pronađeno je nekoliko objava. To su tekst i slika o Vidu Morpurgu, poziv na događaj dana otvorenih vrata ŽO Split godine kao dio manifestacije *Europskog dana židovske kulture* za 2021. i 2023. godinu, tekst i slika o židovskoj zajednici u Splitu, te videozapis u kojem se spominje i Daniel Rodrigo.

Turistička zajednica grada Zagreba na svojem *Facebook* profilu, *Visit Zagreb*, redovno čestita blagdan Hanuke osobama židovske vjeroispovijesti. Od 2012. do 2014. godine objavama su promovirana događanja u sklopu *Europskog dana židovske kulture* i u *Bet Israelu* i u ŽOZ-u, kao i *Dani izraelske kulture* i *Zagreb Jewish Film festival*. Od lokaliteta židovske baštine koji se mogu vidjeti na objavama su: Etnografski muzej, Hrvatski državni arhiv, glazbeni paviljon na Zrinjvcu, meteorološki stup na Zrinjvcu, zgrada Gradske kavane na uglu Ilice i Gundulićeve i Starčevićev dom. U tablici 21 prikazana je pojavnost lokacija židovske baštine koja je podijeljena s obzirom na to pojavljuje li se lokalitet na slici ili ima objavu. Najviše je slika glazbenog paviljona na Zrinjvcu, a slijede meteorološki stup na Zrinjvcu te slike zgrade Gradske kavane na uglu Ilice i Gundulićeve. Glazbeni paviljon često je centralna točka za razna gradska događanja. Gradska kavana u fokusu je zbog pogleda na Zagreb s Gornjeg grada, pa je zato veliki broj njenih objava. Samo se u objavama o meteorološkom stupu doznaje da se radi o židovskoj baštini. Na internetskoj stranici Turističke zajednice grada Zagreba, židovska baština je spomenuta kroz turu *Židovski Zagreb* (URL 142) te kroz *Židovski muzej* (URL 143).

Tablica 21. Pojavnost lokaliteta židovske baštine na Facebook stranici *Visit Zagreb*

Lokalitet	Slika	Objava
Etnografski muzej	0	1
Hrvatski državni arhiv	2	0
Glazbeni paviljon na Zrinjvcu	28	0
Meteorološki stup na Zrinjvcu	7	2
Zgrada Gradske kavane na uglu Ilice i Gundulićeve	7	0
Starčevićev dom	2	0

Izvor: *Facebook* stranica *Visit Zagreb*

Tablica 22. Analiza zastupljenosti na internetskim stranicama Turističkih zajednica u Hrvatskoj

Grad	Internetska stranica	Židovska baština / događaj	Objava			Ostalo
			Tekst	Slika	Video	
Dubrovnik	Turistička zajednica	sinagoga	+	-	-	-
	Facebook TZ-e	židovska zajednica	+	-	+	Turistička vođenja
Koprivnica	Turistička zajednica	sinagoga, židovska zajednica, groblje, Slavko Löwy	+	-	-	-
	Facebook TZ-e	-	-	-	-	-
Osijek	Turistička zajednica	<i>Mjesec židovske kulture, gornjogradska sinagoga sa spomen pločom, skulptura Majka i dijete Oskara Nemon, Halloween i turistička šetnja grobljima na dušni dan, projekt Secesijska turistička ruta Osijeka i Subotice</i>	+	-	-	-
	Facebook TZ-e	-	-	-	-	-
Split	Turistička zajednica	-	-	-	-	-
	Facebook TZ-e	Vid Morpurgo	+	+	-	-
		<i>Dani otvorenih vrata 2021. i 2023.</i>	+	-	-	-
		židovska zajednica	+	+	-	-
	Daniel Rodrigo	-	-	+	-	

Zagreb	Turistička zajednica	<i>Židovski Zagreb, Židovski muzej</i>	+	-	-	-
	<i>Facebook TZ-e</i>	<i>Europski dani židovske baštine, Dani izraelske kulture i Zagreb Jewish Film festival</i>	+	-	-	-

Izvori: URL 136; URL 137; URL 137; URL 138; URL 139; URL 140; URL 141; URL 142

8.1.4. Analiza internetskih stranica židovskih općina u Hrvatskoj

Za svaku od općina unutar Koordinacije židovskih zajednica u Hrvatskoj analizirana je internetska stranica ukoliko ona postoji. Rezultati analize internetskih stranica židovskih općina u Hrvatskoj prikazani su u tablici 23. Iako na internetskoj stranici Koordinacije nije navedeno, Židovska općina Čakovec ima svoju stranicu (URL 144). Stranica sadrži povijesne podatke o zajednici, kamenima spoticanja, izdanja koja su objavili te informacije o projektu *Never forget* (URL 145). Objavljuju se i aktualnosti vezane uz djelatnost zajednice.

Židovska općina Split svoju stranicu ima na hrvatskom i engleskom jeziku, a nudi informacije o povijesti zajednice, o sinagogi i groblju na Marjanu (URL 146). Također, pounđena je mogućnost pretraživanja knjižničnog kataloga te digitalizirani arhiv. Preporučuju članicu svoje zajednice kao vodiča židovske ture u Splitu.

Židovska općina Osijek aktivna je na svojoj internetskoj stranici, ali to je i rezultat aktivne zajednice (URL 147). Stranica je samo na hrvatskom jeziku, a mogu se pronaći mnoge informacije o Općini i aktivnosti. Imaju i internetsku trgovinu za vlastita izdanja knjiga. Unutar Općine djeluju *Nedjeljna škola* za djecu i plesna skupina *Haverim Shell Israel*. Od 2007. godine objavljuju časopis *Menora* koji prati aktivnosti unutar Općine, ali i drugih općina u Hrvatskoj, te je svih 20 do sada objavljenih izdanja dostupno *online* (URL 148). Židovska općina Osijek od 2010. godine provodi projekt digitalnog snimanja židovske baštine *Očuvanje Židovske baštine* (URL 149), koja uključuje sinagoge i groblja u Gornjem i Donjem gradu.

Internetska stranica Židovske općine Rijeka je u izradi (URL 150), a za to vrijeme sve aktualnosti objavljuju na svojoj *Facebook* stranici koja u trenutku pregleda nije bila dostupna. Židovske općine Daruvar, Dubrovnik, Koprivnica i Slavonski Brod nemaju svoju internetsku i/ili *Facebook* stranicu.

Internetska stranica Židovske općine u Zagrebu, najaktivnija je i najažurnija po pitanju novosti i informacija, a dostupna je na hrvatskom i engleskom jeziku (URL 74). U sklopu Židovske općine djeluju ustanove (Dom zaklade „Lavoslav Schwarz“, dječji vrtić „Mirjam Weiller“ i Židovski muzej u Zagrebu) i udruge (Cendo-istraživački i dokumentacijski centar, Udruga preživjelih Holokausta u Hrvatskoj, kulturno društvo Miroslav Šalom Freiburger). Na stranicama je dostupan pregled izdanih knjiga, ali i *online* izdanja njihovih časopisa: *Ha-kol* i *Novi Omanut*. Mogu se pronaći i osnovni pojmovi vezani uz judaizam.

Židovska vjerska zajednica *Bet Israel* utemeljena je 2006. godine u kojoj se okupljaju vjernici i tradicionalisti (URL 76). Članovi ove zajednice osnovali su Židovsku osnovnu školu *Hugo Kon*, djeluju zbor *Mišo Montiljo*, kulturni klub *Alfred Pal*, te imaju bogatu biblioteku i izdavačku djelatnost. Također izdaju i vlastito glasilo, *Ruah Hadaša* te imaju svog rabina, čiju funkciju trenutno obavlja Kotel Da-don. Na svojim internetskoj stranici objavljuju novosti iz zajednice, ali posljednjih godina stranica nije dovoljno ažurirana.

Organizacija *Chabad Lubavitch* Hrvatska utemeljena je 2004. godine te djeluje kao okupljalište religioznih Židova, ali i velikog broja Izraelaca u Zagrebu, posebice studenata. Prvi su otvorili mikve (2019. godine) nakon Drugog svjetskog rata, provode različite projekte i izdavačku djelatnost, te proslavu šabata i ostalih blagdana. Internetska stranica relativno je ažurirana. Također nude informacije za turiste koji se mogu informirati o šabatu, mikvama, košer hrani te nude smjernice za putovanje u Hrvatsku i susjedne države. Rabin organizacije je Pini Zaklas. Njihova stranica ima i podstranicu *Tourist info* koja je dostupna u hrvatskoj i engleskoj verziji. Dostupne su informacije o vremenu paljenja šabatnih svijeća za Zagreb, mikvama, pomažu s košer hranom. Upućuju na ostale kontakte kojima se zainteresirani mogu obratiti: ambasada Države Izrael, *Bet Israel*, ŽOZ, Rijeka, Split, Hotel Regent Esplanade Zagreb (URL 77).

Tablica 23. Analiza internetskih stranica židovskih općina u Hrvatskoj

Grad	Jezik	Povijest zajednice	Židovska baština	Ustanove	Časopisi	Projekti	Ostalo
Čakovec	hrvatski	+	-	-	-	<i>Never forget</i>	kameni spoticanja
Split	hrvatski engleski	+	Sinagoga, groblje	-	-	-	knjižnični katalog, digitalizirani arhiv, turistički vodič
Osijek	hrvatski	+	-	<i>Nedjeljna škola za djecu i plesna skupina Haverim Shell Israel</i>	<i>Menora</i>	<i>Očuvanje Židovske baštine</i>	internetska trgovina za izdanja vlastite naklade
Daruvar	-	-	-	-	-	-	-
Dubrovnik	-	-	-	-	-	-	-
Koprivnica	-	-	-	-	-	-	-
Slavonski Brod	-	-	-	-	-	-	-
Rijeka	-	-	-	-	-	-	-
ŽO Zagreb	hrvatski engleski	+	-	ustanove (Dom zaklade „Lavoslav Schwarz“, dječji vrtić „Mirjam Weiller“ i Židovski muzej u Zagrebu) i udruge (Cendo-istraživački i	<i>Ha-kol i Novi Omanut</i>	-	pojmovi vezani uz judaizam

Grad	Jezik	Povijest zajednice	Židovska baština	Ustanove	Časopisi	Projekti	Ostalo
				dokumentacijski centar, Udruga preživjelih Holokausta u Hrvatskoj, kulturno društvo Miroslav Šalom Freiburger)			
<i>Bet Israel</i>	hrvatski	+	-	OŠ <i>Hugo Kon</i> , zbor <i>Mišo Montiljo</i> , kulturni klub <i>Alfred Pal</i>	<i>Ruah Hadaša</i>	-	-
<i>Chabad</i>	hrvatski	+	-	-	-	-	informacije za turiste

Izvori: URL 74; URL 76; URL 77; URL 144; URL 145; URL 146; URL 147; URL 148; URL 149; URL 150

8.1.5. Analiza *Tripadvisor*-a

Na portalu *TripAdvisor* (URL 151), na kojem posjetitelji mogu ocjenjivati i komentirati pojedine lokalitete, muzeje, ture i slično, provedeno je istraživanje nalazi li se koji objekt židovske baštine u Hrvatskoj. To je važno jer govori jesu li i u kojoj mjeri pojedini lokaliteti posjećeni. Analiza je provedena na način da je u tražilicu upisan pojam „*jewish Croatia*“, gdje je dobiven 21 rezultat. Gradsko groblje Kozala u Rijeci nije uključeno, jer se ne spominje židovski dio groblja, dok se kod groblja Mirogoj spominje židovski dio. U tablici 24 prikazani su rezultati analize. U tablici ime označava naziv kako je lokalitet upisan u *TripAdvisor*-u, zatim ocjena koji su dali posjetitelji, srednja ocjena, struktura ocjene (pri čemu je 1 = grozno, 2 – loše, 3 = prosječno, 4 = vrlo dobro, 5 = izvrsno).¹⁹ N je ukupan broj ocjena, a dodatno sadrži oznake za pojedini lokalitet.

Od ukupno 21 rezultata pretraživanja, polovica se odnosi na ocjenu vođenih tura (četiri za Dubrovnik, pet za Split, dvije za Zagreb), a ostalo su lokaliteti. Vođene ture ocjenjene su visokim ocjenama, između 4,5 i 5,0, što pokazuje i da su posjetitelji zainteresirani za takva specifična vođenja. Što se tiče lokaliteta, to su: Trgovački Casino u Čakovcu, sinagoga i fontana u Dubrovniku, Jasenovac, memorijalni centri Jasenovac i Danica, sinagoga u Rijeci, sinagoga i groblje u Splitu te u Zagrebu spomenik Holokaustu i groblje Mirogoj.

Zgrada Doma sindikata, odnosno nekadašnji Trgovački Casino u Čakovcu ocjenjen je ocjenom 4,5, a nalazi se pod oznakama točke interesa i znamenitosti te je na drugom mjestu, od ukupno 13, koje se moraju posjetiti u Čakovcu. Ova ocjena pokazuje da je Casino jedan od najvažnijih lokaliteta koji se sigurno moraju posjetiti. Pitanje je koliko su posjetitelji upućeni da je to dio čakovečke židovske baštine.

Židovske znamenitosti u Dubrovniku su sinagoga i fontana. Sinagoga je ocjenjena s ocjenom 4,0, i velik je broj posjetitelja (N=370). Svrstana je kao vjerska znamenitost i baština, a na popisu od 206 koja se moraju posjetiti je na visokom 38. Za razliku od nje, fontana je tek na 136 mjestu, s ocjenom 3,5 (ali je samo N=4), i svrstana je kao fontana i točka interesa i znamenitosti. Obje su slabije ocijenjene, ali vjerojatno je tome razlog važnost i broj ostalih atrakcija u Dubrovniku.

Spomen-područje Jasenovac pod oznakom povijesni muzeji, ocjenjen je ocjenom 4,6 (N=40), što je prema strukturi ocjena vidljivo da su posjetitelji zadovoljni lokalitetom. Memorijalni

¹⁹ Na *TripAdvisoru* moguće je dati sljedeće ocjene: 1=terrible, 2=poor, 3=average, 4=very good, 5=excellent.

centar Danica na drugom je mjestu lokaliteta za posjet u Koprivnici, a ima tek jednu ocjenu (5) što je nedovoljno za povući paralele i analize. Riječka sinagoga, oznake vjerska znamenitost, nalazi se na 41. mjestu, od ukupno 97 lokaliteta za posjetiti. Ocjena je 4,0 (N=8), što je vrlo dobro, ali nedostaje još posjetitelja koji bi je ocijenili na ovoj platformi.

Što se tiče splitske židovske baštine, sinagoga je ocjenjena ocjenom 4,5 (N=96), što znači da su posjetitelji zadovoljni ovom vjerskom znamenitosti. Nalazi se na 25. mjestu od ukupno 190, čime pokazuje da je skoro među najvažnijim lokalitetima u Splitu, koji, kao i Dubrovnik, ima bogatu atrakcijsku osnovu. S druge strane, staro židovsko groblje slabo je posjećeno, što se vidi po broju ocjena (N=8), a i sama ocjena je slaba kao i ona židovske fontane u Dubrovniku. Za razliku od nje, židovsko groblje u Splitu ima veću povijesnu i kulturnu vrijednost, te stoga nije prepoznato među posjetiteljima. Nalazi na 87. mjestu od 190 lokaliteta za posjetiti u Splitu.

Groblje Mirogoj u Zagrebu, od svih lokaliteta ima najveći broj ocjena (N=1402), a ocijenjen je s 4,5. Pod oznakom groblja, na visokom je 10. mjestu od čak 344 lokaliteta za posjetiti u Zagrebu. Iako u samom nazivu nema židovskog dijela, smatra se da dobar dio posjetitelja posjeti i taj dio jer se dio groblja nalazi u arkadama, koje su glavna atrakcija Mirogoja. Spomenik žrtvama Holokausta na Glavnom kolodvoru ocijenjen je ocjenom 4,5 (N=5), što je poprilično dobra ocjena, ali nedostaje posjetitelja, a pripisuje se tome da je spomenik tek nedavno postavljen. Pod oznakom spomenici i kipovi na 120. je mjestu za posjetiti. Od ostale židovske baštine u Zagrebu nije ništa drugo ocijenjeno, iako je Židovski muzej na popisu.

Zaključuje se da prema *TripAdvisor*-u, većina lokaliteta židovske baštine u Hrvatskoj je pozitivno i visoko ocjenjena. Na pojedinim lokalitetima nedostaje više ocjena, a tamo gdje ih ima, one su disperzno raspoređene i prikazuju pravo stanje. Svi navedeni lokaliteti, izuzev Danice i Jasenovca, nalaze u samom centru mjesta ili su glavne atrakcije, dok je židovsko groblje udaljeno od glavnih atrakcija, manje zastupljeno i manje posjećeno.

Tablica 24. Ocjenjeni lokaliteti židovske baštine u Hrvatskoj na platformi *TripAdvisor*

	Ime	Ocjena	Struktura ocjene	N	Dodatno
1.	Zgrada Doma sindikata – Trgovački Casino	4,5	5 – 6 4 – 4 3 – 1	11	#2 of 13 things to do in Čakovec; Point of Interest & Landmark; Architectural Building
2.	Sinagoga u Dubrovniku	4,0	5 – 138 4 – 137 3 – 64 2 – 19 1 – 12	370	#38 of 206 things to do in Religious site Heritage site
3.	Židovska fontana, Dubrovnik	3,5	4 – 2 3 – 2	4	#136 of 206 things to do in Fountains Points of Interest & Landmark
4.	Dubrovnik Jewish Heritage Private Walking Tour	5,0	5 – 35	35	
5.	The Old Jewish Quarter Walking Tour, Dubrovnik	5,0	5 – 1	1	
6.	Jewish Heritage and Other Major Sites Walking Tour, Dubrovnik	-	-	-	
7.	Jewish Dubrovnik – Unforgettable Dubrovnik Tours	4,5	5 – 37 4 – 5	47	#226 of 658 Tours & Activities in Dubrovnik

			3 – 2 2 – 2 1 – 1		
8.	Jasenovac - memorijal i muzej	4,5	5 – 21 4 – 14 3 – 3 2 – 1 1 – 1	40	#1 of 1 to do in Jasenovac History Museums
9.	Memorijalni centar Danica	5,0	5 – 1	1	#2 of 9 things to do in Koprivnica
10.	Sinagoga u Rijeci	4,0	5 – 3 4 – 4 1 – 1	8	#41 of 97 things to do in Rijeka Religious site
11.	Sinagoga u Splitu	4,5	5 – 90 4 – 30 3 – 6	96	#25 of 190 things to do in Split Religious site
12.	Staro židovsko groblje (Split)	3,5	5 – 1 4 – 3 3 – 4	8	#87 of 190 things to do in Split Cemeteries
13.	Jewish Tour in Split	5,0	5 – 113 4 – 2	115	#90 of 699 Tours & Activities in Split

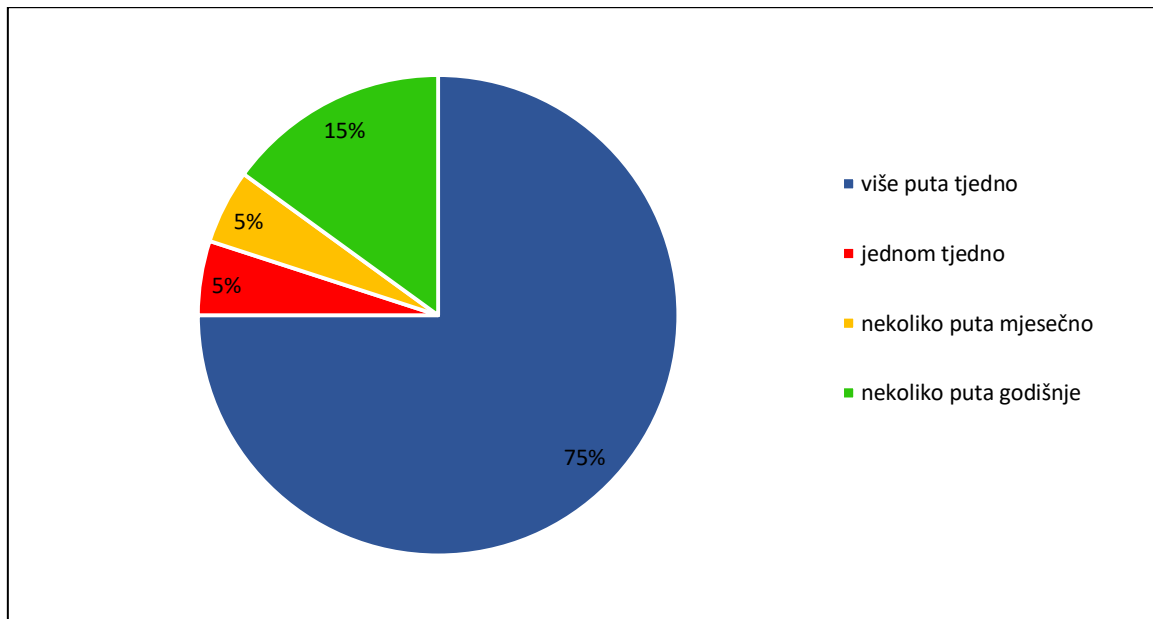
14.	Jewish Heritage & Diocletian's Palace Private Tour	5,0	5 – 56	56	
15.	Half-Day Jewish Heritage Private Tour in Split with Guide	5,0	5 – 25 4 – 1	26	
16.	Split Jewish Private Tour	-	-	-	
17.	Discover Jewish History of Split, With 16th Century Jewish Cemetery	-	-	-	
18.	Groblje Mirogoj	4,5	5 – 801 4 – 467 3 – 116 2 – 14	1402	#10 of 344 things to do in Zagreb Cemeteries
19.	Spomenik žrtvama Holokausta	4,5	5 – 3 4 – 1 3 – 1	5	#120 of 344 things to do in Zagreb Monuments & Statues
20.	Travel On The Roof	5,0	5 – 7	7	#120 of 319 Tours & Activities in Zagreb
21.	Hello Zagreb – Jewish Tour	5,0	5 – 3	3	

Izvor: podaci s *TripAdvisora* (URL 151)

Rezultati analize sadržaja pokazali su da je židovska baština djelomično prezentirana u turističkim zajednicama odnosno ovisi o samoj turističkoj zajednici. Od svih studija slučaja, Splitska turistička zajednica najviše navodi svoju židovsku baštinu u brošurama te u objavama na društvenim mrežama. Zagreb i Dubrovnik podjednako promoviraju svoju židovsku baštinu. Međutim, Turističke zajednice Koprivnice i Osijeka spominju ju tek u pojedinim brošurama. Što se tiče tiskanih vodiča, strani autori većinom spominju Zagreb, Dubrovnik, Split i Jasenovac, nešto manje Osijek. Koprivnica se spominje tek u dodatnim gradovima, što znači da čitateljima vrlo vjerojatno neće biti važna kod određivanja destinacije. *TripAdvisor* platforma poslužila je da se uoči posjećenost lokaliteta, te je utvrđeno da Split i Dubrovnik imaju više posjetitelja, Koprivnica i Zagreb na pojedinim lokalitetima, dok u Osijeku nije prepoznato. Iako postoji velik broj izdanih vodiča, preporuča se najbolje sve informacije vezane za hotele, košer hranu i restorane, kao i radno vrijeme, provjeriti na internetu jer bi one, u pravilu, trebale biti ažurirane.

8.2. Anketiranje turističkih vodiča

Istraživanje je provedeno na uzorku od 40 ispitanika, a podaci su prikupljeni za četiri grada: Koprivnica (2), Zagreb (10), Split (13) i Dubrovnik (15). Sociodemografski profil vodiča čine žene (77,5 %), prosječna dob je 44,5 godina, a gotovo svi su završili visoku ili višu školu. Prosjek godina koliko rade kao turistički vodiči je 12,9 godina. Učestalost vođenja tura je „više puta tjedno“ (slika 51).

Slika 51. Učestalost predvođenja tura kod anketiranih turističkih vodiča (n=40)

Izvor: samostalno anketno istraživanje (2023.; 2024.)

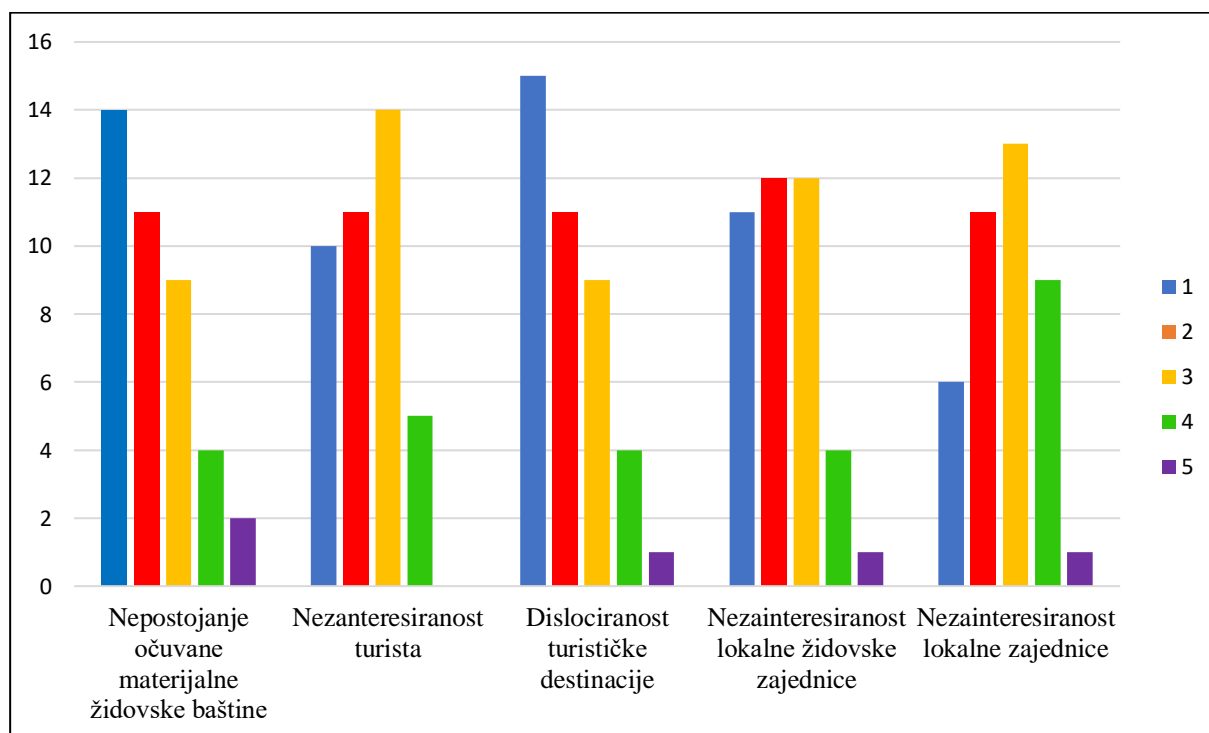
U drugom dijelu anketnog upitnika istraživalo se koriste li i u kojoj mjeri vodiči židovsku baštinu u svojim turama. Židovska se baština najčešće koristi u okviru standardnih tura (80 %), a njih 22,5 % vodi i tematsku židovsku turu, dok 12,5 % vodiča ne uključuje židovsku baštinu u svoju turu. Što se tiče učestalosti, 7,5 % vodiča vodi nekoliko puta tjedno, 15 % nekoliko puta mjesečno, a 17,5 % nekoliko puta godišnje. Dano je pet odgovora koji se odnose na „rijetko“ vođenje te „na upit“. U posljednjih godinu dana 80 % vodiča imalo je upit o židovskoj baštini tijekom vođenja tura.

Postavljeno je pitanje na koji se način informiraju o židovskoj baštini, gdje je bilo moguće više odgovora. Turistički se vodiči najčešće koriste stručnim knjigama (67,5 %), zatim kroz formalno obrazovanje (55 %) i u edukaciji za turističkog vodiča (50 %), dok promotivne

turističke materijale koristi 17,5 % vodiča. Ostali načini informiranja uključuju da su članovi neke židovske zajednice ili su im prijatelji članovi, ili putem interneta.

Likertovom ljestvicom (gdje je 1 najmanja, a 5 najviša ocjena) vodiči su ocijenili „koliko je židovska baština zastupljena u turističkoj ponudi grada u kojoj vode ture“ ocjenom 2,65. Prepoznatljivost židovske baštine i zainteresiranost turista dobile su od vodiča sličnu ocjenu 2,95 i 2,9, što znači da je židovska baština tek usputna priča u hrvatskim destinacijama. Međutim, na pitanje „je li židovska baština neizostavni dio turizma grada“ čak 77,5 % ispitanika je odgovorilo potvrdno.

Prepreke u razvoju ispitane su kroz nekoliko tvrdnji, a rezultati su prikazani grafički (slika 52). Turistički vodiči koji se bave židovskom baštinom u svom radu smatraju da je nepostojanje očuvane materijalne židovske baštine iznimna prepreka, kao i dislociranost turističke destinacije. U negativnom spektru je i tvrdnja o nezainteresiranosti turista, koja je prepreka na koju se ne može previše utjecati. No, smatraju kako bi prepreka mogla biti nezainteresiranost i lokalne židovske zajednice i same lokalne zajednice, a obje su, u zajedničkoj suradnji ili ne, nositelji razvoja turizma židovske baštine.

Slika 52. Ocjene turističkih vodiča o preprekama u razvoju turizma židovske baštine u Hrvatskoj (1 – nije uopće prepreka, 5 – predstavlja iznimnu prepreku) (n=40)

Izvor: samostalno anketno istraživanje (2023.; 2024.)

Nešto više od polovice anketiranih vodiča (57,5 %) ne namjerava proširiti svoju postojeću turu s informacijama o židovskoj baštini. Vodičima je postavljeno otvoreno pitanje da napišu prijedlog za uspješnije integriranje židovske baštine u turističkoj ponudi. Iz ponuđenih se prijedloga uočava potreba za dodatnom edukacijom na temu židovske baštine, poput seminara, dodavanja informativnih ploča na židovskom groblju na Marjanu, uređenje spomen-područja Danica, veća promocija i bolja suradnja sa zajednicom. Neki od odgovora su:

Groblje na Marjanu je npr. prilično zapušteno, osim male table na ulazu ne pruža nikakve informacije. (Split)

Napisati jednostavan i pouzdan pregled najrelevantnije židovske baštine kao i povijesti židovske zajednice u Zagrebu. Mislim da je to nužan početak. Ostavštine ima puno, ali nije općepoznata, a ne postoji takav sustavan i kratak pregled najznačajnijeg, zahvaljujući kojem bi se i taj dio uključio u turu. (Zagreb)

Više spomena o navedenim lokacijama u info brošurama i on line platformama, veći broj info tabli postavljenih od strane lokalne samouprave, veća promocija od strane lokalnog TZ-a. (Split)

Organizacija seminara i predavanja za turističke vodiče od strane židovske zajednice. (Split)

Organiziranje besplatnih obilazaka sinagoge sa stručnim vodstvom van sezone. (Dubrovnik)

Veći naglasak na samu baštinu u Zagrebu tijekom temeljne edukacije na tečajevima za turističke vodič, da nove kolegice i kolege uopće shvate koja je ogromna vrijednost i važnost utjecaja židovske zajednice na Zagreb koji se obnavlja i širi nakon Velikog potresa 1880. godine. (Zagreb)

U suradnji TZ i Židovske općine trebalo bi napraviti kartu s ucrtanim lokalitetima važnim za židovsku baštinu. Nužno je bolje obilježavanje najvažnijih lokaliteta s opisom događaja vezanih uz nju, posebno na stambenim kućama u starom židovskom getu. Obilježavanje lokacija vezanih uz ugledne splitske Židove. Obnova i uređenje Starog židovskog groblja na Marjanu. (Split)

Bolja suradnja sa lokalnom zajednicom. (Zagreb)

Uređivanje prostora Memorijalnog centra Danica jer se zbog neuređenosti može samo panoramski pogledati iz autobusa uz povijesnu priču. (Koprivnica)

9. MOGUĆNOSTI TURISTIČKE VALORIZACIJE ŽIDOVSKJE BAŠTINE U HRVATSKOJ – STUDIJE SLUČAJA

U ovom poglavlju prikazuju se mogućnosti turističke valorizacije židovske baštine prema odabranim studijama slučaja. Za svaku studiju navedena je židovska baština i njeno korištenje, podaci turističkog prometa za grad i pripadajuću županiju, rezultati provedenih intervjua i SWOT analiza. Turistički promet uključuje broj turističkih dolazaka (domaći i strani gosti) te broj noćenja, kao i smještajne kapacitete u razdoblju od 2016. do 2024. godine. Intervjuiranjem dionika židovskih općina i turističkih zajednica ustanovljeni su njihovi stavovi o turističkoj valorizaciji židovske baštine. SWOT analizom utvrđeni su razvojni potencijali, problemi, nedostaci i ciljevi budućeg razvoja turizma židovske baštine u Hrvatskoj.

Prema podacima Državnog zavoda za statistiku, u 2024. godini ukupni smještajni kapacitet Republike Hrvatske²⁰ iznosio je 1.179.090 stalnih i 123.831 pomoćnih postelja (DZS, 2025) (tablica 25). U prostornoj strukturi izražena je dominacija Jadranske Hrvatske u ukupnom udjelu s 93,7 % svih stalnih postelja. Ovakav raspored smještajnih kapaciteta potvrđuje visoku koncentraciju turističke infrastrukture na obali, koja je posljedica orijentacije hrvatskog turizma prema odmoru na moru. Među odabranim studijama slučajama i njihovim županijama, vodeće mjesto u udjelu postelja ima Splitsko-dalmatinska županija koja čini 22 % svih postelja Jadranske Hrvatske. S druge strane, udio Dubrovačko-neretvanske županije je tek 7,7 %. Navedeni podaci pokazuju izrazite regionalne razlike gdje južni Jadran ima dosta manji kapacitet od središnjeg i sjevernog dijela, kao posljedica ograničenog prostora za izgradnju. Uspoređujući gradove ovih županija, uočava se kako Dubrovnik (33.133 postelje) ima gotovo jednak broj postelja kao i Split (34.082 postelje), iako je manji grad po broju stanovnika. To potvrđuje njegovu orijentaciju prema turizmu, visoku sezonalnost i potražnju.

S druge strane, Sjeverna (15.769 postelja) i Panonska Hrvatska (31.741 postelja) sudjeluju s izrazito malim udjelom (1,3 % i 2,7 %). Kao što je već prethodno rečeno, podaci prikazuju prostornu ravnotežu između obalnog i kontinentalnog turizma, što se odražava i u samoj

²⁰ Državni zavod za statistiku u izvješćima za turizam koristi HR NUTS 2021. – HR NUTS 2 klasifikaciju, prema kojoj je Hrvatska podijeljena na Sjevernu, Panonsku i Jadransku Hrvatsku. Sjeverna Hrvatska obuhvaća Zagrebačku, Krapinsko-zagorsku, Varaždinsku, Koprivničko-križevačku i Međimursku županiju te Grad Zagreb. Panonska Hrvatska obuhvaća Sisako-moslavačku, Karlovačku, Bjelovarko-bilogorsku, Virovitičko-podravsku, Požeško-slavonsku, Osječko-baranjsku i Vukovarsko-srijemsku županiju. Jadransku Hrvatsku čine Primorsko-goranska, Ličko-senjska, Zadarska, Šibensko-kninska, Splitsko-dalmatinska, Istarska i Dubrovačko-neretvanska županija.

turističkoj ponudi. Grad Zagreb je najvažnija destinacija kontinentalne Hrvatske koja raspolaže s 27.279 stalnih postelja, što je nešto niži kapacitet u odnosu na Split i Dubrovnik.

Unatoč izraženoj neravnoteži smještajnih kapaciteta naspram Jadranske i Kontinentalne Hrvatske, većina se kulturnih resursa nalazi u urbanim centrima, od kojih su mnogi smješteni upravo u kontinentalnom dijelu. Međutim, ne postoji smještajna infrastruktura koja bi podržala veći broj posjetitelja. To se odražava i na brojnu židovsku baštinu u kontinentalnoj Hrvatskoj. Potreban je ravnomjerni regionalni razvoj u destinacijama kulturnog turizm izvan glavnih obalnih središta. Na primjeru Osijeka i Koprivnice, gradova koji imaju bogao kulturno i povijesno značenje, smještajna infrastruktura je mala za prihvat većeg broja posjetitelja.

Tablica. 25. Smještajni kapaciteti u Hrvatskoj za 2024. godinu

	Postelje	
	Stalne	Pomoćne
Republika Hrvatska	1.179.090	123.831
Panonska Hrvatska	31.741	2.620
Jadranska Hrvatska	1.104.301	117.931
Sjeverna Hrvatska	15.769	1.652
Dubrovačko-neretvanska županija	85.152	9.596
Dubrovnik	33.133	3.600
Koprivničko-križevačka županija	1.148	110
Koprivnica	407	19
Osječko-baranjska županija	5.124	568
Osijek	2.522	210
Splitsko-dalmatinska županija	240.723	26.372
Split	34.082	3.275
Grad Zagreb	27.279	1.628

Izvor: Državni zavod za statistiku (2025)

Glavne smjernice odnosno rezultati provedenih intervjua za svaku studiju slučaja prikazane su u tablici 26. Svaki grad podijeljen je s obzirom na sugovornike s kojima su provedeni intervjui: židovska općina (ŽO) i turistička zajednica (TZ). Rezultati prema pitanjima iz polustrukturiranog intervjua označeni su na sljedeći način: „+“ označava potvrđan odgovor, „-“

“ označava negativan odgovor, a „/“ da nije primjenjivo, odnosno nije poznat odgovor na pitanje.

Istraživanje je pokazalo da su gotovo sve židovske općine na neki način uključene u turizam, izuzev ŽO Koprivnica, koja je u nemogućnosti za daljnji razvoj kao ostale zajednice zbog premalog broja članova. Razlozi za bavljenje turizmom su različiti. Tako je u Dubrovniku primarna motivacija bila financijske prirode kako bi se platilo održavanje zgrade, u Osijeku postoji interes Izraelaca za osobnu baštinu i novinari koji su se interesirali za pojedine osobe, te samu židovsku baštinu u gradu Zagrebu.

Tablica. 26. Rezultati provedenih intervjua za studije slučaja s obzirom na pitanja

Grad		Dubrovnik		Koprivnica		Osijek		Split		Zagreb	
		ŽO	TZ	ŽO	TZ	ŽO	TZ	ŽO	TZ	ŽO	TZ
1	Je li židovska općina uključena u turizam? (uključenost ŽO u turizam)	+	+	-	-	+	/	+	/	-	+
2	Je li grad prepoznat kao destinacija turizma židovske baštine?	+	+	-	+	+	/	-	+	-	-
3	a) usputna motivacija	+	+	-	/	+	/	+	/	/	/
	b) primarna motivacija	+	+	-	/	-	/	-	/	/	/
4	Je li dovoljno valorizirana u gradu?	+	+	+	/	-	/	-	+	-	+
5	Ima li napretka?	/	/	+	/	+	/	+	+	-	/
6	Odnos s lokalnom vlašću.	+	-	-	+	+	/	+	/	-	/

Izvor: samostalno intervjuiranje (2021.)

Na temelju provedenih intervjua sumirane su prilike i ograničenja za razvoj židovske baštine u Hrvatskoj. Prilike su razvoj turizma dijaspore²¹ i genealoškog turizma²² (Osijek), digitalizacija arhiva koje se ne bi trebalo odnositi isključivo za Osijek, financijska sredstva koja su potrebna za razvoj, promociju i održavanje (Osijek, Zagreb, Dubrovnik), suradnja između TZ i ŽO (Split, Dubrovnik), osnivanje muzeja i uređivanje groblja (Split), i bogata materijalna baština (Koprivnica). S druge strane, ograničenja su nedovoljno znanja o temi (Osijek), mali broj članova u zajednici (Osijek), zatvorenost općine (Zagreb), financijska sredstva (Koprivnica, Split), lokacija (Zagreb), i slaba prometna povezanost (Koprivnica). Ono što se zaključuje iz intervjua da je svim studijama slučaja itekako potrebno uključivanje u zajedničku rutu kojom bi se povećala međusobna vidljivost i lakša promocija.

Prije samih studija slučaja, prikazani su neki poznati lokaliteti židovske baštine u Hrvatskoj: Spomen područje Jasenovac te selo Lekenik. Ovi lokaliteti nisu odabrani kao studije slučaja, ali su važan dio turističke ponude židovske baštine u Hrvatskoj te ih stoga treba spomenuti. Javna ustanova spomen područje Jasenovac bavi se muzejskom i arhivskom djelatnošću o ustaškom koncentracijskom logoru Jasenovac. Jasenovac je bio najveći koncentracijski logor na području NDH u kojem su tijekom četiri godine rada ubijeni Židovi, ali i Srbi, Romi, Slovenci i ostale manjine, kao i osobe koje su se zamjerile ustaškom režimu. U travnju i svibnju 1945. godine, kada se naslućivao kraj rata i gubitak istog, ustaše su spaljivanjem logora i posmrtnih ostataka pokušali prikriti zločine. Zbog toga logor do danas nije ostao sačuvan, poput onoga u Auschwitzu. Izgrađen je muzej, a zemljanim humcima i udubljenima označena su mjesta logorskih objekata. Podignut je spomenik *Kameni cvijet* Bogdana Bogdanovića, a put do njega popločan je pružnim pragovima (URL 152).

Iako je Jasenovac važan dio hrvatske povijesti, sam je lokalitet kao takav manje posjećen. Javnu ustanovu Spomen područje Jasenovac je u 2024. godini posjetilo 18.832 posjetitelja od kojih je 7.157 (38 %) iz Hrvatske. Posjetitelji uglavnom dolaze u organiziranim grupama, kojih je u

²¹ Turizam dijaspore odnosi se na putovanja ljudi koji žive izvan domovine ili države svojih predaka, a koji posjećuju mjesta važna za vlastito podrijetlo i kulturni identitet. Njihova je motivacija potraga za korijenima, jačanje osjećaja pripadnosti, obnavljanje obiteljskih i društvenih veza te upoznavanje povijesnog i kulturnog naslijeđa koje oblikuje njihov identitet. Kod ovog oblika turizma turisti često imaju snažnu emocionalnu povezanost s odredištem, naglašeno zanimanje za kulturne i povijesne sadržaje te potrebu za osobnim ili obiteljskim povratkom (Huang i dr., 2013).

²² Genealoški turizam obuhvaća putovanja ljudi koji žele istražiti obiteljsko podrijetlo i mjesta povezana s poviješću vlastite obitelji. Radi se o posebnom obliku kulturno-povijesnog turizma u kojem turisti nastoje pronaći tragove svojih predaka te bolje razumjeti vlastiti identitet, obiteljsku prošlost i naslijeđene kulturne obrasce. Motivirani su željom za obnovom osjećaja obiteljske pripadnosti, potragu za korijenima, razumijevanje vlastitog identiteta, potvrdu ili preispitivanje obiteljske povijesti te emocionalno povezivanje s mjestima važnima za njihove pretke. Mnogi na ovom putovanju prikupljaju informacije koje nisu dostupne putem interneta ili arhiva (Santos i dr., 2024).

navedenoj godini bilo 169, od kojih je 72 iz Hrvatske. Ostale organizirane grupe bile su iz Slovenije, Italije, Sjedinjenih Američkih Država, Srbije, Bosne i Hercegovine, Belgije, Francuske, Mađarske, Švicarske, Njemačke itd. (URL 153).

Filmska industrija ostavila je traga na promociji Hrvatske na turističkom tržištu. Neki od najpoznatijih filmova i televizijskih serija snimljenih u Hrvatskoj su *Igra prijestolja* (*Game of Thrones*), *Mamma Mia*, *James Bond*, *Winnetou*. Među njima je i adaptacija mjuzikla *Guslač na krovu* koji se temelji na noveli Šaloma Alejhema *Tewje der Milchiger* (Mljekar Tevje) iz 1894. napisanoj na jidišu (URL 154). Film iz 1971. je u režiji Normana Jewisona osvojio tri nagrade Oskar (najbolja kinematografija, najbolji zvuk i najbolja glazba) i dva Zlatna globusa (najbolji film i najbolji glumac). Samu lokaciju snimanja predložio je oskarovac Branko Lustig. Vanjski dijelovi filma snimani su u Turopolju, u selima Lekenik i Mala Gorica, nedaleko od Siska. Ta su sela u filmu „glumila“ izmišljeno mjesto *Anatevka* koje je smješteno u ruralni krajolik carske Rusije u čije je vrijeme i radnja novele. Turistička zajednica Lekenika je zajedno s Centrom za židovskom edukacijom *Rimon* stavila Lekenik na filmsku turističku kartu, gdje je osmišljena tura u trajanju od 8 sati (URL 155; URL 156).

9.1. Studija slučaja Dubrovnik

Grad Dubrovnik smješten je na samom jugu Republike Hrvatske, u Južnoj Dalmaciji. Administrativno je sjedište Dubrovačko-neretvanske županije, a s površinom od 143,38 km² zauzima 8,05 % površine Županije. Gradu Dubrovniku pripada i 1.110 km² teritorijalnog mora i oko 2.200 km² gospodarske zone (URL 157). Prema popisu stanovništva iz 2021. godine (DZS, 2021a) u Gradu Dubrovniku je živjela 41.562 osoba. Autocesta A1 izgrađena je do Ploča, a Pelješki most izgrađen 2022. godine cestovno je povezo Hrvatsku. U Čilipima se nalazi međunarodna zračna luka Ruđer Bošković. Ne postoji željeznička infrastruktura, ali je zato putnička luka razvijena. Iako je turizam glavna gospodarska djelatnost u Dubrovniku, važni su poljoprivreda, vinogradarstvo, maslinarstvo, stočarstvo, ribarstvo, građevinska industrija i promet (URL 157).

Što se tiče povijesti Dubrovnika, naselje zasigurno postoji od 6. stoljeća, a razvija se u 12. i 13. stoljeću kada dolazi do pojačanog prometa na Mediteranu između istoka i zapada. Tijekom 14. i 15. stoljeća Dubrovnik je uz Veneciju i Anconu najznačajnije pomorsko-trgovačko središte na Jadranu (Blažević, 2003). Šire dubrovačko područje nekada je obuhvaćalo teritorij Dubrovačke Republike, koja je zlatno doba postigla u 16. stoljeću na temelju pomorske trgovine

i kao konkurenta Mletačkoj Republici. Ekonomski preporod i materijalni prosperitet Republike omogućili su stanovnicima stabilnost te je došlo do oblikovanja humanističke kulture. Godine 1667. Dubrovnik je zahvatio razoran potres kojim je, osim materijalne štete, započela i ekonomska stagnacija Republike. Od 1815. dubrovačka je regija pripojena Dalmaciji i Hrvatskoj unutar Habsburške Monarhije (URL 157). Razvoj grada dijeli se na razdoblje do 1808. kada je francuskom okupacijom prestala postojati Dubrovačka Republika, obilježena trgovinom i pomorstvo. Drugo razdoblje prosperiteta započinje pojavom turizma krajem 19. stoljeća.

Dubrovnik je danas svjetski poznata turistička destinacija zbog iznimne spomeničke baštine, a u posljednje je vrijeme grad iznimno popularan zbog snimanja serije *Igra prijestolje*. Od 1979. gradska jezgra Dubrovnika je pod zaštitom UNESCO-a jer su one jedan od najmonumentalnijih fortifikacijskih spomenika u Europi (URL 136). Atrakcijsku osnovu čine gradske zidine i fortifikacijski objekti, ljetnikovci, manifestacije poput Dubrovačkih ljetnih igara, Feste sv. Vlahu (na UNESCO-ovom popisu nematerijalne svjetske baštine), itd.

U razdoblju od 2016. do 2019. godine Grad Dubrovnik zabilježio je kontinuirani rast turističkog prometa, kada je broj dolazaka (tablica 27) u promatranom razdoblju porastao s otprilike 986.000 na 1.440.000, što je porast od 46 %, dok je broj noćenja (tablica 28) u istom razdoblju porastao za 27 %. Dubrovnik je prepoznat kao svjetski poznata destinacija što potvrđuje udio stranih gostiju u turističkom prometu koji je iznosio više od 96 % i za dolaske i za noćenja u istom razdoblju. Takav trend razvoja turizma zasigurno bi se nastavio, ali ga je zaustavila bolest COVID-19 s padom od 85 % u dolascima i 80 % u noćenjima (u usporedbi s 2019. godinom). U 2020. povećao se udio domaćih turista zbog mogućnosti dolaska automobilom, ali su brojke i dalje bile niske (19,5 % udjela u dolascima).

Oporavak od bolesti COVID-19 odvijao se u razdoblju od 2021. do 2024. godine. Međutim, turistički promet u 2024. godini nije dostigao promet prije pojave COVID-19, odnosno 2019. godinu, iako je dosegnuto 1,35 milijuna dolazaka i 4,19 milijuna noćenja (indeks 2024./2019. iznosio je 93,6 u dolascima i 97,6 u noćenjima). Struktura turista tada se vratila na stanje prije bolesti COVID-19, pri čemu više od 94 % gostiju i dalje čine strani turisti, te je time Dubrovnik ponovno potvrdio da je međunarodno prepoznata destinacija.

Dubrovačko-neretvanska županija prati turističke trendove Dubrovnika, ali su pojedine razlike manje izražene. Županija se brže oporavila od pada 2020. godine. U 2024. godini Dubrovačko-neretvanska županija ostvarila je 2.147.058 dolazaka (tablica 29) i 8.293.708 milijuna noćenja

(tablica 30), te je gotovo dostignut rekordan turistički promet iz 2019. – indeks 2024./2019. u dolascima iznosio je 95,9, a u noćenjima 99,5. Županija nije u tolikoj mjeri ovisna o zračnim linijama i jednodnevnim posjetiteljima kao Dubrovnik. S druge strane, udio dolazaka (62,76 % u 2024.) i noćenja (50,54 % u 2024.) koje grad ima u županiji stvara turistički pritisak na staru gradsku jezgru, infrastrukturu i lokalno stanovništvo, a pritom čini i 38,91 % smještajnih kapaciteta. Zaključuje se kako Dubrovačko-neretvanska županija s prostornog aspekta ima sekundarnu ulogu u turizmu, dok Dubrovnik primarnu, čime je naglašena neravnoteža unutar županije.

Tablica 27. Broj dolazaka turista (domaći i stranih) u Dubrovniku od 2016. do 2024. godine

	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.
Domaći turisti	52.389	55.489	54.526	56.884	42.983	53.728	71.080	71.477	73.928
Strani turisti	935.178	1.119.389	1.210.711	1.382.647	176.700	464.374	958.479	1.164.056	1.273.598
Ukupno	987.567	1.174.878	1.265.237	1.439.531	219.683	518.102	1.029.559	1.235.533	1.347.526

Izvor: DZS (2017; 2018; 2019; 2020; 2021b; 2022; 2023; 2024; 2025)

Tablica 28. Broj noćenja turista (domaći i stranih) u Dubrovniku od 2016. do 2024. godine

	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.
Domaći turisti	135.774	145.028	135.700	138.391	131.043	152.225	186.670	176.785	180.026
Strani turisti	3.235.301	3.741.037	3.922.936	4.156.680	644.911	1.713.660	3.297.239	3.628.941	4.012.125
Ukupno	3.371.075	3.886.065	4.058.636	4.295.071	775.954	1.865.885	3.483.909	3.805.726	4.192.151

Izvor: DZS (2017; 2018; 2019; 2020; 2021b; 2022; 2023; 2024; 2025)

Tablica 29. Broj dolazaka turista (domaći i stranih) u Dubrovačko-neretvanskoj županiji od 2016. do 2024. godine

	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.
Domaći turisti	109.231	110.296	116.108	124.198	98.591	118.740	154.722	166.438	173.710
Strani turisti	1.489.536	1.753.818	1.898.626	2.112.838	356.515	848.621	1.534.223	1.834.325	1.973.348
Ukupno	1.598.767	1.864.114	2.014.734	2.237.036	455.106	967.361	1.688.945	2.000.763	2.147.058

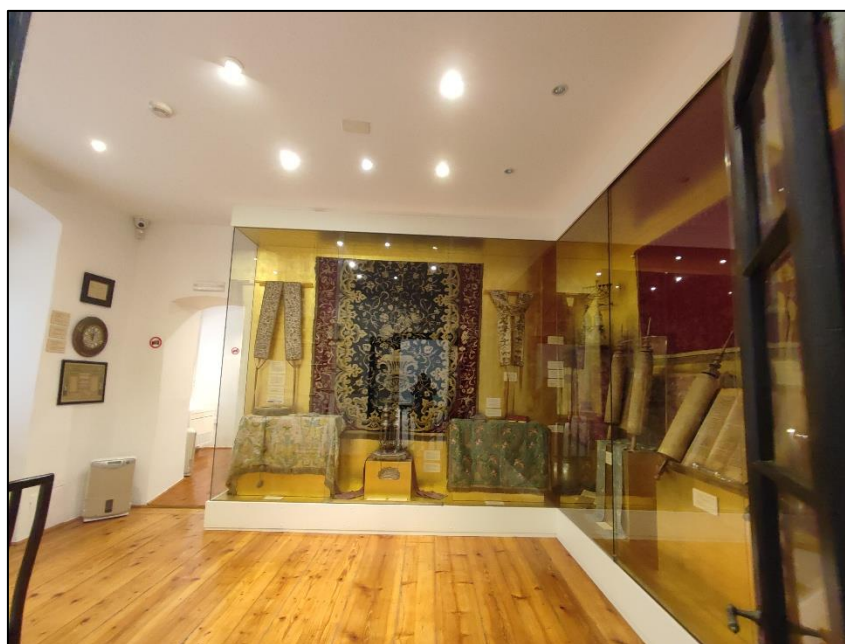
Izvor: DZS (2017; 2018; 2019; 2020; 2021b; 2022; 2023; 2024; 2025)

Tablica 30. Broj noćenja turista (domaći i stranih) u Dubrovačko-neretvanskoj županiji od 2016. do 2024. godine

	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.
Domaći turisti	380.927	384.204	389.016	411.627	399.139	465.641	547.327	567.517	597.433
Strani turisti	6.446.910	7.328.106	7.662.033	7.922.156	2.008.260	4.238.797	6.663.421	7.194.968	7.696.275
Ukupno	6.827.837	7.712.310	8.051.049	8.333.783	2.407.399	4.704.438	7.210.748	7.762.485	8.293.708

Izvor: DZS (2017; 2018; 2019; 2020; 2021b; 2022; 2023; 2024; 2025)

U Dubrovniku židovska baština obogaćuje kulturnu i turističku ponudu. Sastoji se od zgrade u kojoj su smješteni sinagoga, kao druga najstarija u svijetu bez neprekidnog rada, i muzej (slika 53) u kojem su izloženi preostali ritualni predmeti te je ukratko prikazana povijest zajednice. Zgrada se nalazi u Žudioskoj ulici koja je nekada bila geto, a danas je ostalo sačuvano samo ime. Tu je još i židovska fontana, koja je iz gradske jezgre premještena na Pile. Židovsko groblje nekada je bilo iza gradskih zidina, a premješteno je na Boninovo koje je i danas u funkciji. Prema Miović (2012) broj posjetitelja u Židovskoj općini iznosi 60 do 70.000 godišnje.

Slika 53. Dio muzejskog postava u sinagogi u Dubrovniku

Izvor: snimila autorica (2023)

Za potrebe studije slučaja Dubrovnik intervjuiran je član zajednice, Mati Singer, i predstavnica Turističke zajednice grada Dubrovnik. U zgradi sinagoge otvoren je muzej s izložbom artefakata koji pripadaju zajednici, a sama sinagoga uređena je na najboljoj razini i *jedan je od highlightsa samog Dubrovnik*. Za neke je posjetitelje posjet sinagogi glavna motivacija, jer ipak je to jedna od najstarijih u Europi, ali je češće usputna. I upravo je zbog takvih turista Dubrovnik i prepoznat kao destinacija židovske baštine, te takvi ne bi niti došli da nje nema.

Turistička valorizacija židovske baštine pokrenuta je iz financijskih razloga. Ulaz u sinagogu i muzej se naplaćuje, te se od toga financira održavanje zgrade. Velika su ulaganja jer se zgrada nalazi unutar gradske jezgre zaštićene pod UNESCO-om. Drugi razlog je i da se pokaže vrijedna baština koja se očuvala. Židovska općina i Turistička zajednica grada Dubrovnik

imaju dobar odnos, o čemu svjedoči i promotivni video namijenjen prvenstveno izraelskom tržištu, jer je na hebrejskom jeziku. Prikazuje glavne lokalitete židovske baštine u Dubrovniku kroz priču o židovskoj zajednici (URL 158).

Na osnovi provedenog istraživanja izrađena je SWOT analiza turizma židovske baštine u Dubrovniku (tablica 31). Istaknute su snage za razvoj ovog oblika turizma: izvrsna lokacija židovske baštine unutar gradske jezgre, ali i groblja koje je u neposrednoj blizini, Dubrovnik ima dobru zrakoplovnu prometnu povezanost s emitivnim tržištima (SAD, Ujedinjeno Kraljevstvo, Francuska, Njemačka), grad je međunarodno prepoznata kulturna turistička atrakcija i destinacija te ima dugogodišnju tradiciju u turizmu. Postoji uzlazni trend razvoja posebnih oblika turizma, a sama klima je povoljna za bavljenje turizmom. Bogata židovska baština smještena je u samoj gradskoj jezgri, prostor sinagoge i pripadajući muzej su uređeni, a ujedno je i očuvana. S druge strane, slabosti su sljedeće: nedostatak ljudskih kapaciteta, prometnogeografski položaj grada jer je najjednostavniji i najskuplji način dolaska zrakoplovom, udaljenost emitivnih tržišta. Druga skupina slabosti proizlazi direktno od same židovske općine kojoj nedostaje volje za promjene, kao što su internetska adresa i kontakt telefon za sva moguća pitanja, a veže se i uz cijenu ulaznica koje su visoke u usporedbi s dobivenim, nedostatak promotivnih materijala, odnosno dodatno se plaća brošurica od 2 eura, te konačno strme stepenice koje nisu prilagođene za osobe s invaliditetom i osobe starije životne dobi koje su emitivno tržište.

Utvrđene prilike za razvoj turizma židovske baštine su: mogućnost promoviranja kulturnih dobara, korištenje fondova EU i ulaganje u groblje, razvoj genealoškog turizma, potiče se svijest o drugim kulturama, znanstvena djelatnost, povezivanje s drugim destinacijama sa židovskom baštinom kroz zajedničke itinerare i prekograničnu suradnju (primjerice židovska baština u Kotoru i Sarajevu) te uključivanje dionika iz što je više moguće različitih područja. Tu su i potencijalne prijetnje: degradacija groblja uslijed neodržavanja, neodržavanje zgrade sinagoge i muzeja, porast antisemitizma, rat u Izraelu, nedostatak suradnje s raznim institucijama na lokanoj, regionalnoj i državnoj razini, inflacija, vandalizam te epidemija.

Tablica 31. SWOT analiza turizma židovske baštine u gradu Dubrovniku

Snage	Slabosti
<p>Povoljna lokacija unutar gradske jezgre</p> <p>Uzlazni trend posebnih oblika turizma</p> <p>Dobra prometna povezanost</p> <p>Unutar međunarodno prepoznate kulturne turističke atrakcije - UNESCO</p> <p>Bogata židovska baština u gradu</p> <p>Muzej</p> <p>Prostor sinagoge</p> <p>Očuvanost židovske baštine</p> <p>Dugogodišnja tradicija grada u turizmu</p> <p>Povoljna klima</p> <p>Sigurnost destinacije</p>	<p>Nedostatak ljudskih kapaciteta</p> <p>Nedostatak promotivnih materijala</p> <p>Manjak spremnosti na promjene</p> <p>Udaljenost emitivnih tržišta</p> <p>Prometnogeografski položaj grada</p> <p>Visoka cijena ulaznice</p> <p>Dostupnost</p> <p>Manjak suradnje na razini jedinice lokalne samouprave</p> <p>Sezonalnost</p>
Prilike	Prijetnje
<p>Mogućnost promoviranja kulturnih dobara</p> <p>Fondovi EU i ulaganje</p> <p>Genealoški turizam</p> <p>Svijest o drugim kulturama</p> <p>Povezivanje s drugim destinacijama sa židovskom baštinom (itinerari + prekogranična suradnja)</p> <p>Dionici iz što je moguće više različitih područja</p> <p>Produljenje turističke sezone</p>	<p>Degradacija groblja uslijed neodržavanja</p> <p>Rast antisemitizma</p> <p>Rat u Izraelu</p> <p>Nedostatak suradnje s institucijama na lokalnoj, regionalnoj i državnoj razini</p> <p>Vandalizam</p> <p>Epidemije</p> <p>Inflacija</p> <p>Neodržavanje zgrade</p>

9.2. Studija slučaja Koprivnica

Grad Koprivnica administrativno je i županijsko središte Koprivničko-križevačke županije, smješteno u sjeverozapadnom dijelu Hrvatske, te u blizini granice s Mađarskom. Nalazi se na području Dravske nizine, a s južne i jugozapadne strane omeđuju Kalnik i Bilogora, te je uglavnom nizinsko područje. U blizini se nalazi i zaštićeno područje Regionalni park Mura-Drava. Prema popisu stanovništva iz 2021. godine, na području Grada živi 28.580 stanovnika na 91,05 km² (URL 159). Koprivnica nije uključena u autocestovnu mrežu, ali je zato čvorište magistralnih puteva prema Osijeku i Varaždinu, te prema Mađarskoj, kao što je i važno željezničko čvorište. Stanovništvo se bavi poljoprivredom, stočarstvom, te prehrambenom, farmaceutskom, drvnom, papirnom i metalnom industrijom gdje se ističu tvornice Podravka i Carlsberg (URL 160).

Koprivnica je 1356. proglašena slobodnim kraljevskim gradom. Zbog turske opasnosti podignuta je tvrđava, koju su postupno rušili, a do danas su ostali samo jugoistočni bastion i vodeni opkopi. Važniji spomenici kulture su Zrinski trg, Župna crkva sv. Nikole, kompleks crkve Sv. Antuna Padovanskog s franjevačkim samostanom, Muzej Koprivnice i zgrada Oružane iz 1714. godine. Središte Grada danas čine veliki park s glazbenim paviljonom, a formu dobiva početkom 20. stoljeća. Koprivnički je kraj poznat po umjetnosti naive (URL 147). Turizam se razvija u pravcu ruralnog, kulturnog i rekreativnog. Osnovu razvoja kulturnog turizma čine bogata tradicija, baština te manifestacije *Renesansni festival* i sajam naive *Podravski motivi*. Rekreativni turizam temelji se na cikloturizmu, odnosno Koprivnica je poznata biciklistička destinacija, lovu i ribolovu.

Razdoblje između 2016. i 2019. godine bilježi skroman i stabilan turistički promet s nešto manje od 10.000 dolazaka (tablica 32) i oko 18.000 noćenja (tablica 33). Unatoč niskom prometu, turizam je prisutan, najviše kroz poslovni turizam, sportske događaje i kulturne manifestacije. U 2020. godini pad je bio 71 % u dolascima i 57,5 u noćenjima, a od 2021. vidljiv je oporavak i u dolascima i u noćenjima gdje je indeks 2021./2019. u dolascima iznosio 56,3, odnosno 57,2 u noćenjima. Trend porasta u dolascima i noćenjima nastavio se i u 2023., ali u 2024. dolazi do blagog pada. Ovakvi podaci ukazuju na duži prosječan boravak turista.

Što se tiče udjela posjetitelja u turističkom prometu, u razdoblju od 2016. do 2019. varirao je kod broja stranih turista, a broj domaćih turista bio je gotovo jednak (oko 4.000 turista, odnosno oko 50 %). Godine 2020. zabilježen je značajni udio domaćih turista u dolascima (66 %) i u noćenjima (64,9 %). Međutim, u dolascima je zabilježen porast broja stranih turista koji su u

2021. godini činili 61 %, a u 2022. godini 57 %. U 2023. i 2024. bilježi se značajan pad dolaska stranih turista, dok istovremeno raste njihov udio u noćenjima, što ukazuje na njihov duži boravak u destinaciji. Grad Koprivnica je 2024. raspolagao s 293 stalne i 15 pomoćnih postelja, dok Koprivničko-križevačka županija s 1.149 stalnih i 82 pomoćne.

Na razini Koprivničko-križevačke županije broj dolazaka i noćenja između 2016. i 2019. godine gotovo da se i ne mijenja (tablice 34 i 35). U 2020. godini dolazi do pada dolazaka od 62 %. Broj dolazaka je porastao tijekom 2022. i 2023. godine, da bi se u 2024. smanjio za 7 % u odnosu na prethodnu. Broj noćenja također prati sličan trend rasta i pada brojki. Za razliku od Koprivnice, u Koprivničko-križevačkoj županiji veći je udio domaćih turista (u 2023. godini 55 % u dolascima i 48 % u noćenjima). Ovakvo stanje pokazuje kako su ruralni dijelovi županije međunarodno prepoznati. Rezultati pokazuju da su trendovi turističkog prometa povoljniji na razini županije u odnosu na grad.

Tablica 32. Broj dolazaka turista (domaći i stranih) u Koprivnici od 2016. do 2024. godine

	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.
Domaći turisti	4.773	4.986	4.386	4.030	1.930	2.201	3.409	3.781	3.468
Strani turisti	4.568	3.899	5.259	6.149	989	3.535	4.542	3.713	2.544
Ukupno	9.341	8.885	9.645	10.179	2.919	5.736	7.951	7.494	6.012

Izvor: DZS (2017; 2018; 2019; 2020; 2021b; 2022; 2023; 2024; 2025)

Tablica 33. Broj noćenja turista (domaći i stranih) u Koprivnici od 2016. do 2024. godine

	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.
Domaći turisti	10.417	10.400	9.482	8.150	4.826	4.035	5.998	8.155	6.649
Strani turisti	7.864	6.802	8.660	9.326	2.604	5.959	8.115	8.504	6.218
Ukupno	18.281	17.202	18.142	17.476	7.430	9.994	14.113	16.659	12.867

Izvor: DZS (2017; 2018; 2019; 2020; 2021b; 2022; 2023; 2024; 2025)

Tablica 34. Broj dolazaka turista (domaći i stranih) u Koprivničko-križevačkoj županiji od 2016. do 2024. godine

	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.
Domaći turisti	10.966	11.142	10.738	9.736	4.879	7.093	9.580	10.600	10.354
Strani turisti	7.898	7.395	8.853	9.188	2.374	6.032	8.431	8.519	7.431
Ukupno	18.864	18.537	19.591	18.924	7.253	13.125	18.011	19.119	17.785

Izvor: DZS (2017; 2018; 2019; 2020; 2021b; 2022; 2023; 2024; 2025)

Tablica 35. Broj noćenja turista (domaći i stranih) u Koprivničko-križevačkoj županiji od 2016. do 2024. godine

	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.
Domaći turisti	23.100	22.169	22.207	18.702	11.299	13.911	17.508	21.591	20.721
Strani turisti	16.647	16.645	17.917	16.308	6.557	13.650	19.479	23.359	21.149
Ukupno	39.747	38.814	40.124	35.010	17.856	27.561	36.987	44.950	41.870

Izvor: DZS (2017; 2018; 2019; 2020; 2021b; 2022; 2023; 2024; 2025)

Grad Koprivnica ima bogatu atrakcijsku osnovu za turističku valorizaciju židovske baštine. U samom središtu nalazi se sinagoga koja je trenutno u procesu obnove (slika 54). Obnova sinagoge započela je još 2004. godine, ali se ona od 2022. godine dodatno obnavlja zbog potresa te se investira u novi Kulturni centar dr. Krešimir Švarc, nakon čega će dvorana služiti i za koncerte susjedne glazbene škole (URL 161; URL 162).

Židovsko groblje je ograđeno, očuvano, izgrađen je spomenik na mjestu mrtvačnice (slika 55), a na groblju se nalaze i mauzoleji obitelji Fischer, Scheyer, Pülgram-Betleheim, Löwy i Hirschl. Nedaleko od Koprivnice nalazi se prvi ustaški logor Danica, koji sadrži spomenik žrtvama te popis stradalih. U Muzeju grada Koprivnice čuva se građa židovskog života u Koprivnici koja pokriva povijest, arhitekturu, gospodarstvo, javni, politički, kulturni i vjerski život, biografije, i Holokaust. Sve to predstavlja značaj za razvoj židovske zajednice u Koprivnici u 19. i 20. stoljeću. Muzej ima zbirku arhitektonski nacrti za sinagogu, groblje, i grobnice (ostavština Reš). U Muzeju se čuvaju fotografije i dokumenti (Ernečić, 2005). Čak je pet ulica nazvano po osobama židovskog podrijetla što govori o njihovoj važnoj ulozi za grad i prihvaćanju u društvu: Adolf Daničić, Milan Graf, Ivica Hiršl, Slavko Löwy, Željko Selinger. Projekt postavljanja kamena spoticanja proširio se i u Koprivnici gdje je postavljen za sada samo jedan kamen, Davidu Löwyju.

Važnost, ulogu i mogućnosti valorizacije židovske baštine u Koprivnici najbolje je opisala Zamljačanec (2023). Ukazuje na važnost prikaza gdje su koprivnički Židovi živjeli, poput privatnih kuća na današnjem Zrinskom i Trgu bana Jelačića, sinagoge, židovsko groblje, i industrije (kemijska industrija Danica). Kroz tri priče predlaže planiranje kulturno-turističke rute namijenjene svima, od nastave za osnovne i srednje škole te fakultete, do organiziranih grupa i individualnih posjeta. Ruta bi se temeljila na svakodnevnim pričama koprivničkih židovskih obitelji pomoću kojih bi se ispričao razvoj današnje Koprivnice te industrijski život grada. Dio vezan uz mračni turizam bila bi priča o prvom sabirnom logoru u Hrvatskoj – Danica – te bi se upotpunilo sa svjedočanstvima. Treći dio bilo bi židovsko groblje i posjet grobnicama važnih židovskih obitelji (Zamljačanec, 2023).

Slika 54. Zgrada sinagoge u Koprivnici

Izvor: snimila autorica (2021)

Slika 55. Mrtvačnica na židovskom groblju u Koprivnici

Izvor: snimila autorica (2021)

U Koprivnici su provedeni intervjui s predsjednicom ŽO Koprivnica, Sanjom Švarc Janjanin, te direktorom Turističke zajednice Koprivnica. Predsjednica je istaknula dobru suradnju sa Gradom Koprivnicom i Gradskim muzejom, ali priznaje da se nije sjetila pokrenuti suradnju s turističkom zajednicom. Židovska je općina premala i nema sredstava kojima sama može ulagati u preostalu židovsku baštinu već ovisi o projektima i raznim financiranjima. Smatra kako će obnovljena sinagoga privući posjetitelje i dati joj novu ulogu u gradskom životu. TZ Koprivnica smatra da postoji mogućnost za turističkom valorizacijom židovske baštine, ali ne navode direktno je li ona uopće valorizirana te koristi ju li turistička zajednica u promociji. Koprivnica je među turistima židovskog podrijetla prepoznata kao destinacija židovske baštine. Ograničenja vide u slaboj prometnoj povezanosti s emitivnim tržištima. Navode da imaju dobru suradnju sa ŽO Koprivnica, iako se tu može još raditi, te da se židovska baština spominje u strategijama grada.

Temeljem provedenog istraživanja izrađena je SWOT analiza turizma židovske baštine u Koprivnici (tablica 36). Kao snage za razvoj ovog oblika turizma ističu se: koncentracija židovske baštine je u središtu grada, a osobito sinagoge koja se nalazi iza glavnog gradskog trga, ulaganje u sinagogu uz pomoć fondova EU, bogatstvo židovske baštine, postojanje sinagoge i njen prostor, te očuvanost židovske baštine (sinagoga, groblje, logor Danica), valorizacija groblja čime se postiže dodatna ponuda. Neke od slabosti su: slaba suradnja između židovske općine, grada i turističke zajednice, nedovoljna informiranost lokalnog stanovništva, nedostatak ljudskih kapaciteta, nedostatak promotivnih materijala, nedostatak svijesti o važnosti židovske baštine, udaljenost emitivnih tržišta i prometnogeografski položaj grada koji je udaljen od važnijih prometnica.

S druge strane, prilike za razvoj su sljedeće: mogućnost korištenja dodatnih EU fondova i ulaganje, mogućnost promoviranja kulturnih dobara, genealoški turizam, znanstvena djelatnost umrežavanja židovske baštine u turistički sadržaj i postojeću turističku ponudu, povezivanje s drugim destinacijama sa židovskom baštinom kroz itinerare (primjerice duž Podravine) te prekogranična suradnja, kao i multidisciplinarni pristup upravljanju. Utvrđene su i potencijalne prijetnje razvoju: degradacija groblja zbog neodržavanja, rast antisemitizma, rat u Izraelu, nedostatak suradnje s institucijama na lokalnoj, regionalnoj i državnoj razini, vandalizam, epidemije i inflacija, nedovoljna svijest o mogućnostima korištenja židovske baštine u turističkoj djelatnosti te je jedna od prijetnji i mogućnost da takva ponuda na turističkom tržište neće biti prepoznata.

Grad Koprivnica ima veliki broj sačuvane židovske baštine, koja nije valorizirana u svom punom opsegu. Gledajući prema elementima židovske baštine, u Koprivnici se nalaze svi važni: sinagoga i groblje, ostavština u muzeju, prvi logor u Hrvatskoj, te znamenite osobe i kuće. Koprivnici nedostaje tura židovske baštine koja bi objedinila sve navedene elemente, a isto tako i brošura. Nedovoljna je promocija od strane turističke zajednice koja bi trebala i logor Danicu i sinagogu uključiti kao sastavni dio koprivničkog itinerara i brenda. Iako su svi elementi međusobno udaljeni te nisu pristupačni po pitanju pješačkog obilaska, Koprivnica kao destinacija ciklo-turizma ima priliku umrežiti i povezati sve elemente židovske baštine kroz jednu biciklističku turu.

Tablica 36. SWOT analiza turizma židovske baštine u gradu Koprivnici

SNAGE	SLABOSTI
Dobra lokacija u gradu Dobra prometna povezanost Ulaganje (EU i sinagoga) Bogata židovska baština u gradu Prostor sinagoge Očuvanost židovske baštine	Slaba međunarodna suradnja između općina, grada, TZ Nedovoljna informiranost lokalnog stanovništva Nedostatak ljudskih kapaciteta Nedostatak promotivnih materijala Nedostatak svijesti o važnosti židovske baštine Udaljenost emitivnih tržišta Prometnogeografski položaj
PRILIKE	PRIJETNJE
Mogućnost promoviranja kulturnih dobara Fondovi EU i ulaganje Mogućnost za ostvarivanje partnerstva i suradnje Genealoški turizam Znanost Svijest o drugim kulturama Umrežavanje lokalne židovske baštine u turistički sadržaj	Degradacija zbog neodržavanja Rast antisemitizma Rat u Izraelu Nedostatak suradnje s institucijama na lokalnoj, regionalnoj i državnoj razini Vandalizam Nedovoljno prepoznavanje židovske baštine za turističku valorizaciju Epidemije Ponuda nije prepoznata Inflacija

Povezivanje s drugim destinacijama sa židovskom baštinom (itinerari + prekogranična suradnja) Multidisciplinarni pristup upravljanju	
---	--

9.3. Studija slučaja Osijek

Osijek je četvrti najveći grad u Hrvatskoj, sjedište Osječko-baranjske županije te gospodarsko, kulturno-obrazovno i upravno središte Istočne Hrvatske. Smješten je na rijeci Dravi, a nedaleko je ušće Drave u Dunav gdje se smjestio park prirode Kopački rit. Osijek je prema popisu stanovništva 2021. godine imao 96.313 stanovnika (DZS, 2021a), a površina Grada je 175 km² (URL 163). Međutim, urbana aglomeracija Osijek obuhvaća 45,07 % površine Osječko-baranjske županije, s 1.923,95 km², i 195.235 stanovnika prema popisu iz 2011. godine. Grad i aglomeraciju karakteriziraju negativni demografski trendovi, prije svega negativni prirodni prirast, stopa nataliteta i emigracija (URL 163).

Na povoljnom je prometnogeografskom položaju, jer ovim područjem prolaze Podravski i Podunavski koridor te u blizini Posavski koridor, a i Drava i Dunav (koridor VII) su na ovom području plovne i od međunarodnog su značaja. U Klisi, 20 km od Osijeka, nalazi se Međunarodna zračna luka Osijek. Željeznički promet slabi, a iako ima svakodnevne linije za Zagreb, potrebna je opsežna rekonstrukcija i modernizacija infrastrukture na cijelom području Podravine, te bi se time Istočna Hrvatska bolje povezala s ostatkom države, što bi pridonijelo turističkom razvoju (URL 163).

Osječko je područje bogato prirodnim resursima, očuvanim okolišem, bogatstvom vode, biljnog i životinjskog svijeta, i umjerenom klimom. Gospodarski uvjeti povoljni su za razvoj poljoprivrednih djelatnosti i šumarstva, a ovdje se nalaze i najveće poljoprivredne te prehrambene tvrtke u državi: Belje d.d. i Žito d.o.o. Razvijeno je i stočarstvo s naglaskom na govedarstvu, svinjogojstvu i peradarstvu. Razvijene su kemijska industrija, proizvodnja strojeva, celuloze i papira, građevinskog materijala, itd. (URL 163).

Turizam se na području Osijeka i Osječko-baranjske županije razvija u više pravaca, kao što su „izletnički, edukacijski, cikloturizam, ekoturizam, lovni, ribolovni, zdravstveno-preventivni, lječilišni, seoski, vinski i gastro, tematski, kulturni, nautički, poslovni, kongresni, tranzitni, vjerski“, a ti se oblici često i kombiniraju (URL 163). U Osijeku su glavne atrakcije neogotička crkva sv. Petra i Pavla i Tvrđa (Blažević, 2003), dok atrakcijsku osnovu šireg područja čine

„Park prirode Kopački rit, vinske ceste, dvorci, utvrde i kule, Erdutsko vinogorje, Bizovačke toplice i Svetište Gospe od utočišta u Aljmašu (URL 163). Osijek, Belišće i Valpovo postali su turistički centri koji imaju i najviše smještajnih kapaciteta. Na širem prostoru Osijeka sezonalnost nije izražena kao u obalnim turističkim destinacijama, koja traje od ožujka do studenog s malim padom u srpnju i kolovozu (URL 163). Domaći posjetitelji čine okosnicu turističkih dolazaka, ali velik je broj stranih posjetitelja, najviše iz Njemačke, SAD-a, Slovenije, BiH, Srbije, Austrije i Italije. Osječka Tvrđa trebala bi postati turistički centar regije koji bi povezivao razne turističke sadržaje, uključujući biciklističke i vinske staze (URL 163).

U antičkom se razdoblju na ovom prostoru nalazio keltski i rimski grad Mursa (URL 164). Osijek je u srednjem vijeku bio poznati prijelaz preko rijeke Drave gdje se naplaćivala skelarina. Grad su zauzele Osmanlije 14. kolovoza 1546., Sulejman I. Veličanstveni ga obnavlja i gradi pontonski most preko Drave. Oslobođen je 1687. godine i od tada je u sastavu Habsburške Monarhije, kada se u 18. stoljeću gradi vojno utvrđenje odnosno Tvrđa. Stanovništvo se naselilo zapadno od Tvrđe – Gornji gard, i istočno od Tvrđe – Donji grad. Tijekom 19. stoljeća grad se ubrzano razvija. Jedan od najvažnijih osoba Osijeka je biskup Josip Juraj Strossmayer (URL 165). Tijekom 19. stoljeća, grad se ubrzano razvija i dolazi do gospodarskog i kulturnog procvata kada se grade brojne ustanove, poput zgrade Hrvatskog narodnog kazališta, Županijska palača, Konkatedrala Sv. Petra i Pavla, i tvornice. Proglašenjem neovisnosti Hrvatske grad je bio razaran (URL 164).

Od 2016. do 2019. godine Osijek je imao stabilan rast turističkog prometa, kao rezultat razvijanja kulturne ponude, razvoja urbanog turizma i pozicioniranje Osijeka kao središta turizma Slavonije (tablice 37 i 38). Naime, broj dolazaka se povećao sa 46.522 (2016.) na 65.737 (2019.), a noćenja s 87.961 (2016.) na 128.634 (2019.). Uslijed bolesti COVID-19, 2020. godina zabilježila je snažan pad turističkog prometa kako u dolascima (59 %), tako i u noćenjima (56 %) u odnosu na prethodnu 2019. godinu. U 2021. turizam se još oporavlja, a u 2022. gotovo dostiže dolaske (indeks 2022./2019. iznosi 99), a u noćenjima bilježi porast (indeks 2022./2019. iznosi 102,5). Rast dolazaka i noćenja kontinuirano se nastavlja u 2023. (17 % u dolascima, 18 % u noćenjima) i 2024. (6,7 % u dolascima, 1,2 % u noćenjima) godini, te je time Osijek učvrstio svoju poziciju važnog odredišta kontinentalne Hrvatske. U Osijeku u udjelu prevladavaju domaći turisti (63 % u dolascima u 2019.), ali se postupno povećava i udio stranih. I nakon bolesti COVID-19, domaći turisti čine većinu u dolascima (u 2022. 65,3 %, u 2024. 62 %). Iz navedenih podataka zaključuje se da turističko tržište u Osijeku čine domaći turisti, ali stranih je turista sve više.

Trendovi turističkog prometa Osječko-baranjske županije slični su Osijeku (tablice 39 i 40). Prije izbijanja bolesti COVID-19, turistički promet karakterizirao je stabilan rast, s većim udjelom domaćih turista (62,2 % u 2019.). Na razini županije brojke su dosegnule prije COVID-19, i u dolascima (indeks 2022./2019. iznosi 100,32) i u noćenjima (indeks 2022./2019. iznosi 100,44).

Grad Osijek je u 2024. godini raspolagao s 2.522 stalnih i 210 pomoćnih postelja, dok Osječko-baranjska županija s 5.124 stalnih i 568 pomoćnih. Oporavak je bio brži, posebice zbog jačanja ruralnog i eno-gastro turizma na području Istočne Slavonije. Turisti više vremena provode u Osječko-baranjskoj županiji nego u gradu Osijeku. Sve je veći broj stranih posjetitelja koji otkrivaju županiju, zahvaljujući razvoju cestovne mreže, selektivnih oblika turizma, ali i blizine prirodnih atrakcija. Kontinuirani rast dolazaka stranih gostiju upućuje na međunarodnu prepoznatljivost Osijeka i Osječko-baranjske županije.

Tablica 37. Broj dolazaka turista (domaći i stranih) u Osijeku od 2016. do 2024. godine

	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.
Domaći turisti	30.067	32.773	35.501	41.430	20.647	32.743	42.543	47.243	51.013
Strani turisti	16.455	20.018	21.799	24.307	6.224	12.899	22.579	28.998	30.383
Ukupno	46.522	52.791	57.300	65.737	26.871	45.642	65.122	76.241	81.396

Izvor: DZS (2017; 2018; 2019; 2020; 2021b; 2022; 2023; 2024; 2025)

Tablica 38. Broj noćenja turista (domaći i stranih) u Osijeku od 2016. do 2024. godine

	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.
Domaći turisti	52.551	54.860	62.139	73.696	37.585	58.590	74.369	81.156	88.163
Strani turisti	35.410	45.050	48.273	54.938	18.549	38.618	57.510	74.527	69.436
Ukupno	87.961	99.910	110.412	128.634	56.134	97.208	131.879	155.683	157.599

Izvor: DZS (2017; 2018; 2019; 2020; 2021b; 2022; 2023; 2024; 2025)

Tablica 39. Broj dolazaka turista (domaći i stranih) u Osječko-baranjskoj županiji od 2016. do 2024. godine

	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.
Domaći turisti	57.697	57.481	60.881	66.971	32.738	53.876	68.175	76.348	85.722
Strani turisti	31.363	34.758	38.144	40.627	10.082	21.475	39.770	47.910	51.569
Ukupno	89.060	92.239	99.025	107.598	42.820	75.351	107.945	124.258	137.291

Izvor: DZS (2017; 2018; 2019; 2020; 2021b; 2022; 2023; 2024; 2025)

Tablica 40. Broj noćenja turista (domaći i stranih) u Osječko-baranjskoj županiji od 2016. do 2024. godine

	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.
Domaći turisti	107.865	105.069	112.908	125.390	62.429	99.262	124.796	138.366	152.812
Strani turisti	65.080	72.608	81.966	92.302	34.921	61.794	93.666	114.752	112.742
Ukupno	172.945	177.677	194.904	217.692	97.350	161.056	218.462	253.118	265.554

Izvor: DZS (2017; 2018; 2019; 2020; 2021b; 2022; 2023; 2024; 2025)

Slika 57. Mrtvačnica na gornjogradskom židovskom groblju u Osijeku

Izvor: snimila autorica (2021)

Aktivnost židovske općine vidljiva je u organizaciji manifestacije *Mjesec židovske kulture* u sklopu *Europskog dana židovske baštine*, s uobičajenih jedan ili tjedan dana produžen na čitav mjesec. Događaj se organizira u rujnu, a namijenjeno je za širu publiku svih uzrasta. Održavaju se koncerti, predavanja, književne večeri, vođene ture, projekcije filma, promocije knjiga, izložbe, turnir u šahu i stolnom tenisu, likovne radionice, pa čak i virtualna stvarnost (Mihić, 2022; 2023). Židovska općina Osijek objavljuje časopis *Menora* u kojima donose najnovije vijesti i aktivnosti vezane za svoju zajednicu, ali i novosti iz svijeta (URL 148).

Grad Osijek, zajedno sa Židovskom općinom Osijek kao strateškim partnerom, uključen je u Interreg projekt Europske unije *Rediscover, expose and exploit the concealed Jewish heritage of the Danube Region /Ponovno otkriti, izložiti i iskoristiti skrivenu židovsku baštinu Podunavlja* (DTP2-084-2.2) (URL 166). Cilj projekta je otkrivanje potencijala u židovskoj kulturnoj baštini odabranih gradova kroz razvijanje potencijalnih turističkih proizvoda temeljenih na židovskoj kulturnoj baštini, a trajao je od 2018. do 2021. godine. Projekt je donio pozitivne učinke poput veće osviještenosti mlađe generacije, formiranje potencijala turističke destinacije radi međunarodne vidljivosti kao i jačanje turizma u odabranim gradovima (URL

166). Izazov je pronaći načine za istraživanje i razvoj temeljen na opipljivim i nematerijalnim elementima, kako bi stvorili konkurentne kulturne i turističke proizvode s mogućnošću rasta te se uključiti u međunarodne mreže. Ponovo otkriveni elementi židovske kulturne i tradicijske baštine (glazba i književnost, religija i festivali, tradicije i životni stil, kuhinja i domaći recepti, povijest i doprinos razvoju lokalne zajednice, usmena predaja, zbirke fotografija, ostavština poznatih židovskih ličnosti rođenih u danoj lokalnoj zajednici) organiziraju se u kreativne atrakcije, u kombinaciji s vidljivim naslijeđem – sinagogama, grobljima, spomenicima / spomen-mjestima i zgradama. Rezultat projekta je izrada *Priručnika za valorizaciju židovske kulturne baštine proizašle iz zajednice* koji je dostupan na stranicama projekta (URL 167). Izrađen je alat za samostalni posjet židovskim Osijekom koji sadrži tekstualni, vizualni i audiolingualni (na engleski i hrvatski jezik) sadržaj.

Izložba i katalog *Priča o nezaboravu* realizirani su sredstvima Ministarstva kulture i medija RH te Grada Osijeka, uključenog u međunarodni projekt *Rediscover, expose and exploit the concealed Jewish heritage of Danube Region* (Baričić i dr., 2020). Hermann Weissmann (1884.-1944.) bio je osječki pravnik, ali ga se pamti kao istaknutog javnog i kulturnog djelatnika grada Osijeka. Bio je „dobrostojeći ugledni građanin bavio se prikupljanjem umjetnina i knjiga: prikupljao je značajna suvremena i raritetna knjižna izdanja te je stvarao numizmatičku i likovnu umjetničku zbirku, i to na dvije lokacije – u pisarnici (ili uredu) na adresi Radićeva ulica 9 te u svom domu na Gajevom trgu 4“ (Baričić i dr., 2020: 7). Svoju kolekciju umjetnina darovao je Muzeju da bi spasio obitelj. Kolekcija sadrži 70 slika, više od 4000 bibliografskih jedinica, numizmatika (Baričić i dr., 2020).

U Osijeku je proveden intervju s predsjednikom Židovske općine Osijek, Damirom Lajošem, dok se do trenutka predaje rada Turistička zajednica Osijek nije javila na upit. Iz intervjuja se saznalo da je ŽO Osijek uključena u turizam. Nude dvije turističke ture u Osijeku i jednu u Vinkovcima koje vodi educirani vodič. Jedna osječka tura je pješačka i fokusira se na sami centar, dok druga obuhvaća širu okolicu. Što se tiče interesa, on je manji, ali s obzirom da se radi o novijoj ponudi, smatraju da će interes s godinama rasti. Ture i turizam židovske baštine razvili su se iz zanimanja Izraelaca koji su se informirali o svojoj baštine te novinari, posebice za rodnu kuću kipara Oskara Neumanna. Iz toga su zanimanja potekla ostala istraživanja na temu židovske baštine u Osijeku.

Na regionalnoj razini, koja uključuje Sloveniju, Srbiju, Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Sjevernu Makedoniju, Kosovo) i Mađarsku, Osijek je prepoznat kao grad židovske baštine, ali dolaze i turisti iz SAD-a i Izraela. Osijek je kao destinacija židovske baštine tek usputna stanica,

a tek su rijetki kojima je primarna, posebice zbog Oskara Neumanna, ili pak memorijalno groblje u Đakovu.

Prema ŽO Osijek, židovska baština nije dovoljno valorizirana, što se odnosi na turističku signalizaciju bez koje posjetitelji ne mogu znati o čemu se točno radi pa im je potreban vodič te ovise o istraživanju koje je provela Općina. Upravo u ovom segmentu ima prilike i prostora za napredak. Kao prilike za razvoj turizma židovske baštine naveden je genealoški turizam. Ograničenje je u nadležnosti ŽO Osijek, jer imaju dovoljno informacija i znanja o Osijeku dok o ostalim mjestima ne u tolikoj mjeri – primjerice Ilok, Vukovar, Našice, Petrijevci. To ograničenje olakšala bi digitalizacija dokumenata koja nisu u njihovoj nadležnosti te bi imali više podataka. Raste i broj projekata u koje se uključuje ŽO Osijek. Kartirali su židovsku baštinu u gradu, imali su izložbu na tu temu te imaju dobar odnos s lokalnom vlasti. Uključuju se u EU projekte, iako je teže doći do financiranja jer su registrirani kao vjerska zajednica, a problem stvara i mali broj članova. Sama zajednica vidi potencijal u turizmu židovske baštine i nadaju se kako će turista biti sve više.

Na temelju provedenog istraživanja izrađena je SWOT analiza turizma židovske baštine u Osijeku (tablica 41). Kao snage za razvoj turizma židovske baštine naglašene su: bogatstvo židovske baštine u gradu, manifestacija *Dani židovske baštine* (danas *Mjesec židovske baštine*) u trajanju od mjesec dana što omogućava lokalnom i regionalnom stanovništvu da se upozna sa židovskom kulturom i baštinom te da se istovremeno poveća svijest o očuvanju i povijesti, očuvanost židovske baštine, i prekogranična suradnja. Utvrđene su sljedeće slabosti: nedostatak sinagoge, lokacije židovskih groblja u gradu koja su udaljena od samog centra, nedostupnost ulaska u Donjogradsko židovsko groblje jer se prije posjeta treba javiti u komunalno poduzeće ili u Židovsku općinu za ključ, nedostatak turističke infrastrukture (info ploče, označeni grobovi), nedostatak ljudskih kapaciteta, nedostatak promotivnih materijala (brošura), udaljenost emitivnih tržišta i prometnogeografski položaj Osijeka u odnosu na ostatak Hrvatske.

Prilike za razvoj turizma židovske baštine su mogućnost promoviranja kulturnih dobara, korištenje EU fondova i ulaganje, mogućnosti za ostvarivanje partnerstva i suradnje, genealoški turizam koji se može proširiti na cijelu širu regiju Osijeka, znanstvena djelatnost, svijest o drugim kulturama, umrežavanje lokalne židovske baštine u turistički sadržaj, i multidisciplinarni pristup upravljanju. Konačno, prijetnje koje su utvrđene su degradacija groblja zbog neodržavanja, rast antisemitima, rat u Izraelu, nedostatak suradnje na lokalnoj,

regionalnoj i državnoj razini, nedovoljno prepoznavanje židovske baštine za turističku valorizaciju, ponuda nije prepoznata na tržištu, vandalizam, epidemije i inflacija.

Preostala židovska baština u Osijeku očuvana je i ima potencijal za razvoj turizma židovske baštine. Bogata povijest židovske zajednice omogućuje razvoj pješačkih, ali i biciklističkih tura po lokalitetima židovske baštine. S obzirom da već postoje ture, potrebno je više ulagati u promociju istih te uključivanje lokalnog stanovništva. Događaj *Mjesec židovske kulture* važan je korak u toj koheziji, koji prema analizi sadržaja, nije dovoljno prepoznat od strane turističke zajednice. Međutim, ima važnu ulogu u širenju svijesti i upoznavanju židovske kulture i baštine.

Tablica 41. SWOT analiza turizma židovske baštine u gradu Osijeku

Snage	Slabosti
Bogata židovska baština u gradu Manifestacija <i>Dani židovske baštine</i> Očuvanost židovske baštine Prekogranična suradnja	Lokacija židovskih groblja u gradu Nedostatak turističke infrastrukture (info ploče, označeni grobovi) Nedostatak sinagoge Nedostupnost ulaska u donjogradsko židovsko groblje Kratkoća posjeta Nedovoljna informiranost lokalnog stanovništva Nedostatak ljudskih kapaciteta Nedostatak promotivnih materijala Udaljenost emitivnih tržišta Prometnogeografski položaj
Prilike	Prijetnje
Mogućnost promoviranja kulturnih dobara Fondovi EU i ulaganje Mogućnost za ostvarivanje partnerstva i suradnje Genealoški turizam Znanost Svijest o drugim kulturama	Degradacija groblja zbog neodržavanja Rast antisemitizma Rat u Izraelu Nedostatak suradnje s institucijama na lokalnoj, regionalnoj i državnoj razini Vandalizam

Umrežavanje lokalne židovske baštine u turistički sadržaj	Nedovoljno prepoznavanje židovske baštine za turističku valorizaciju
Multidisciplinarni pristup upravljanju	Epidemije
	Ponuda nije prepoznata
	Inflacija

9.4. Studija slučaja Split

Split je makroregionalno središte, drugi po veličini grad u Hrvatskoj i središte Splitsko-dalmatinske županije. Smješten je na povoljnom prometnogeografskom položaju. Na površini od 80 km² živi prema popisu iz 2021. godine 160.577 osoba (DZS, 2021a). Cestovno je povezan Jadranskom magistralom u priobalju, a iza Klisa je autocesta A1. Čvorište je trajektnih i željezničkih linija, te je u blizini Zračna luka Sveti Jeronim.

Split se razvija od antičkog razdoblja kada krajem 3. stoljeća car Dioklecijan gradi vilu. Zbog progona pred Avarima i Slavenima, vilu u kasnijim stoljećima naseljava prognano stanovništvo iz obližnje Salone. Split je, zajedno s većinom Dalmacije od 15. stoljeća do 1797. godine bio pod mletačkom upravom, nakon koje pod upravom Habsburške Monarhije, te u 20. stoljeću Jugoslavija te konačno samostalne Hrvatske. Prva suvremena ulica u Splitu, Marmontova, ulica, podsjetnik je na kratkotrajnu francusku vladavinu početkom 19. stoljeća (URL 168). Središnja turistička atrakcija grada Splita je antička Dioklecijanova palača izgrađena početkom 4. stoljeća. Ona je 1979. uvrštena na listu svjetske kulturne baštine UNESCO-a. U blizini je Trogir čija je starogradska jezgra također na UNESCO-ovom popisu. Susjedni Solin je važan jer je ispod njega pronađena antička Salona koja je bila glavni grad rimske provincije Dalmacije (Blažević, 2003).

Od 2016. do 2019. Split je imao kontinuirani rast turističkog prometa s udjelom stranih turista s više od 90 %. Broj dolazaka (tablica 42) u istom razdoblju povećao se s 538.041 u 2016. na 941.185 u 2019. godini (porast 75 %), a noćenja (tablica 43) s 1.717.396 na 2.734.632 (porast 59 %). Ovakvi su podaci očekivani, s obzirom da je Split urbano središte u Jadranskoj Hrvatskoj s bogatom kulturno-turističkom ponudom te ima dobru prometnu povezanost. Bolest COVID-19 je 2020. godine dovela do pada od 75 % u dolascima i 70 % u noćenjima (u odnosu na 2019.), što je pokazalo ovisnost grada Splita o međunarodnim turistima, posebno onima koji dolaze zrakoplovom. Zahvaljujući dobroj prometnoj povezanosti, tijekom 2021. i 2022. godine oporavlja se turistički promet, a 2023. Split ostvaruje 949.385 dolazaka (indeks 2023./2019.

iznosi 100.1) i 2.908.550 noćenja (indeks 2023./2019. iznosi 106,3) koji su veći u odnosu na razdoblje prije izbijanja bolesti. U udjelu turista najviše ima stranih, u 2024. činili su 90,31 % dolazaka, što je neznatno manje u odnosu na 2019., kada je njihov udio bio 91,9 %.

U 2024. godini ostvaren je rekord turističkog prometa u Splitu s 1.032.208 dolazaka i 3.070.825 noćenja, kao posljedica međunarodne popularnosti i prepoznatljivosti grada, bolje povezanosti zračnim linijama te kao polazna točka za nastavak putovanja prema jugu Jadrana. U strukturi turista dominiraju strani gosti, čak i za vrijeme pojave COVID-19, što pokazuje da je Split izrazito međunarodna destinacija. Udio stranih gostiju u promatranom razdoblju kreće se oko 90 %.

Splitsko-dalmatinska županija, kao i Split, bilježi slične trendove turističkog prometa kao i kontinuirani rast dolazaka i noćenja u istom promatranom razdoblju (tablice 44 i 45). U razdoblju 2016. do 2019. broj dolazaka u županiju porastao je za 33,6 %, a noćenja za 20,1 %. U 2020. pad je bio 67 % u dolascima i 56 % u noćenjima. Međutim, uslijedio je brz oporavak, s pozitivnim trendom kada je 2024. bila rekordna godina s 3.765.889 dolazaka i 18.270.528 noćenja. U strukturi turista također dominiraju strani turisti s oko 90 %. Unutar Splitsko-dalmatinske županije, Split čini 27,4 % dolazaka i 16,8 % noćenja (u 2024.), što potvrđuje njegov status glavnog urbanog turističkog središta. Grad Split je u 2024. raspolagao s 34.082 stalnih i 3.275 pomoćnih postelja, a Splitsko-dalmatinska županija s 240.723 stalnih postelja i 26.372 pomoćnih.

Tablica 42. Broj dolazaka turista (domaći i stranih) u Splitu od 2016. do 2024. godine

	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.
Domaći turisti	61.051	59.791	70.602	75.834	42.903	66.340	82.171	90.605	100.012
Strani turisti	521.990	660.534	788.622	865.351	158.957	411.700	704.421	858.780	932.196
Ukupno	538.041	720.325	859.224	941.185	201.860	478.040	786.592	949.385	1.032.208

Izvor: DZS (2017; 2018; 2019; 2020; 2021b; 2022; 2023; 2024; 2025)

Tablica 43. Broj noćenja turista (domaći i stranih) u Splitu od 2016. do 2024. godine

	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.
Domaći turisti	126.482	121.860	148.581	160.592	114.248	165.624	185.110	191.299	200.717
Strani turisti	1.590.914	2.005.490	2.345.491	2.574.040	697.664	1.549.925	2.435.595	2.717.251	2.870.108
Ukupno	1.717.396	2.127.350	2.494.072	2.734.632	811.912	1.715.549	2.620.705	2.908.550	3.070.825

Izvor: DZS (2017; 2018; 2019; 2020; 2021b; 2022; 2023; 2024; 2025)

Tablica 44. Broj dolazaka turista (domaći i stranih) u Splitsko-dalmatinskoj županiji od 2016. do 2024. godine

	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.
Domaći turisti	232.571	231.659	265.351	292.999	208.302	283.956	323.902	345.579	380.890
Strani turisti	2.504.733	2.928.192	3.208.794	3.364.002	1.015.288	2.025.098	2.878.817	3.235.320	3.384.999
Ukupno	2.737.304	3.159.851	3.474.145	3.657.001	1.223.590	2.309.054	3.202.719	3.580.899	3.765.889

Izvor: DZS (2017; 2018; 2019; 2020; 2021b; 2022; 2023; 2024; 2025)

Tablica 45. Broj noćenja turista (domaći i stranih) u Splitsko-dalmatinskoj županiji od 2016. do 2024. godine

	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.
Domaći turisti	889.382	874.520	973.483	1.074.280	953.480	1.204.742	1.245.131	1.276.423	1.383.063
Strani turisti	13.991.509	15.721.197	16.588.473	16.892.007	6.926.081	12.268.663	15.840.020	16.498.452	16.887.465
Ukupno	14.880.891	16.595.717	17.561.956	17.966.287	7.879.561	13.473.405	17.058.151	17.774.875	18.270.528

Izvor: DZS (2017; 2018; 2019; 2020; 2021b; 2022; 2023; 2024; 2025)

Židovska baština u Splitu koncentrirana je u nekadašnjoj židovskoj četvrti koju danas čine ulice Židovski prolaz i Rodrigina ulica. Ovdje se mogu pronaći tragovi židovske prisutnosti kroz urezane mezuze na vratima. U Židovskom se prolazu nalazi sinagoga (slika 58) odnosno Židovska općina Split u kojoj se može razgledati i inventar Općine. Sinagoga je otvorena za posjetitelje od ponedjeljka do petka od 10 do 14 sati, a zatvorena je subotom i nedjeljom (*Google*: pregledano 4. rujna 2024.). Nedaleko od sinagoge nalazi se knjižara Morpurgo na Narodnom trgu, koja je do zatvaranja bila treća europska knjižara s neprekidnim radom. Na Narodnom se trgu nalazi i spomen-obilježje na događaj iz 1943. kada su fašisti devastirali i uništili inventar sinagoge te ga na tom mjestu zapalili. U Splitu se nalaze dva židovska groblja. Jedno je staro židovsko groblje na Marjanu (slika 59) na kojem od 1945. nema više ukopa, a nalazi se oko 700 nadgrobni spomenika te mrtvačnica. Na gradskom groblju Lovrinac postoji židovski dio u kojem se vrše ukopi, te je tamo i spomenik Holokausta. U podrumu Dioklecijanove palače nekada je bila sinagoga, o čemu svjedoče urezane menore.

Slika 58. Unutrašnjost sinagoge u Splitu

Izvor: snimila autorica (2018)

Slika 59. Židovsko groblje na Marjanu u Splitu

Izvor: snimila autorica (2021)

Za studiju slučaja Split proveden je intervju s predstavnicom TZ Split i članicom ŽO Split, Leom Altarac. ŽO Split uključena je u turizam na način da svakodnevno ima posjetitelje, dok je gospođa Lea turistički vodič i vodi židovsku turu. *Zadnjih desetak godina je nastao baš boom u Splitu i što sam ja vidila svaki dan imamo posjete. Uglavnom američke Židove, ali i Židove iz cijelog svijeta, u našoj sinagogi. Sinagoga je stara 500 godina, tako da neki koji su malo informiraniji znaju za tu sinagogu, neki ne znaju, pa saznaju slučajno, neki je nađu šetajući po gradu, ali u svakom slučaju mi smo uključeni. ŽO se sama po sebi ne bavi turizmom, nekomercijalno je, ali otvorena je za posjetitelje te unutar sinagoge imaju izložene artefakte. Međutim, nije na razini muzeja kako je u Dubrovniku. Smatra da Split kao destinacija židovske baštine nije prepoznat, kada planiraju svoj dolazak u Hrvatsku, vjerojatno ne znaju da u Splitu postoji sinagoga. Možda su čuli za Dubrovnik, ali ... moji gosti su uglavnom Židovi koji se trude posjetiti sinagoge i zajednice gdje god putuju.*

Židovska baština nije dovoljno valorizirana jer ovise o donacijama za obnovu. Potencijala za razvoj turizma ima jer postoji mogućnost da se napravi muzej, a groblje uredi na zavidnu razinu. Taj razvoj sprječavaju financijska ograničenja, jer ipak se radi o maloj zajednici, i nedostatak potpore od grada i države. Postoje planovi i projekti za uređenje groblja.

S mišljenjem da židovska baština nije dovoljno turistički valorizirana u Splitu slaže se i Turistička zajednica Split, koja osim sinagoge groblja vidi potencijal u prostoru knjižare koju je osnovao Vid Morpurgo. Međutim, grad je prepoznat među turistima kao destinacija židovske baštine. *Naši turistički vodiči vode specijalizirane ture pod nazivom Otkrijte židovsku povijest Splita. Upravo interes za takvim turama potvrđuje da je Split prepoznat kao destinacija židovske baštine, ali postoji još puno prostora za dodatnu promociju židovske baštine i važnosti Židova u povijest našeg Grada. Što se tiče prijedloga za integriranje židovske baštine u turističkoj ponudi, navedeni su brojni projekti poput izložbi, projekcija filmova i događanja na temu židovske baštine (...), ali svakako bi takvih događanja i projekata trebalo biti i više. Postoji i mogućnost za zajedničku izradu virtualne ture o židovskoj baštini ili izradu specijalizirane mape koja bi bila dobar temelj turističkim vodičima za vođenje dodatnih tura na temu židovske baštine. Priča o Židovima u Splitu pokazatelj je tolerancije i zajedničkog života Splita i židovske zajednice i upravo tu poruku želimo poslati o Splitu, kao gradu zajedništva i otvorenosti. Priliku u razvoju TZ vidi u promociji i razvoju vjerskog turizma u Splitu kroz dugu povijest Židova u Splitu vidljivu i u samoj Dioklecijanovoj palači. Da bi se razvio turizam židovske baštine potrebno je ulaganje dodatnih financijskih sredstva u valorizaciju materijalne baštine i uključivanje u strateške dokumente. TZ se uključila u razvoj ovog oblika turizma kroz promociju židovske baštine. Sa ŽO Split imaju dobar odnos, surađivali su na projektima promocije židovske kulture, s kojom i dalje žele surađivati.*

Tablica 46. SWOT analiza turizma židovske baštine u gradu Splitu

Snage	Slabosti
Dostupnost	Izostanak ulaganja
Dobra lokacija židovske baštine u gradu	Nedostatak turističke infrastrukture (info ploče, označeni grobovi)
Uzlazni trend posebnih oblika turizma	Slaba međunarodna suradnja između općina, grada, TZ, i JU Marjan
Dobra prometna povezanost	Kratkoća posjeta na groblju
Unutar/izvan međunarodno prepoznate kulturne turističke atrakcije	Nedovoljna informiranost lokalnog stanovništva
Bogata židovska baština u gradu	Nedostatak ljudskih kapaciteta
Uređen prostor sinagoge	Nedostatak promotivnih materijala
Očuvanost židovske baštine	Problem održavanja groblja
Povoljan turističkogeografski položaj	
Povoljan prometnogeografski položaj	

Povoljna klima	Nedostatak svijesti o važnosti ove baštine
Dugogodišnja tradicija u turizmu	Udaljenost emitivnih tržišta
Prilike	Prijetnje
Mogućnost promoviranja kulturnih dobara	Degradacija groblja zbog neodržavanja
Fondovi EU i ulaganje	Rast antisemitizma
Mogućnost za ostvarivanje partnerstva i suradnje	Rat u Izraelu
Genealoški turizam	Vandalizam
Znanost	Epidemije
Svijest o drugim kulturama	Inflacija
Razvijenost turističkih destinacija	
Umrežavanje lokalne židovske baštine u turistički sadržaj	
Povezivanje s drugim destinacijama sa židovskom baštinom (itinerari + prekogranična suradnja)	
Multidisciplinarni pristup upravljanju	
Različiti dionici iz što je moguće više različitih područja	

Temeljem provedenog istraživanja izrađena je SWOT analiza turizma židovske baštine u Splitu (tablica 46). Snage za razvoj turizma židovske baštine su: dostupnost na židovsko groblje i njegova lokacija pored prve vidilice prema Marjanu, dobra lokacija geta i sinagoge u samoj gradskoj jezgri, tradicija turističke djelatnosti koja daje kontinuiranost razvitka, te se mogu razvijati posebni oblici, postoji određeni brend destinacije, dobra prometna povezanost i povoljan prometnogeografski položaj grada, povoljna klima, dio židovske baštine nalazi se unutar međunarodno prepoznate kulturno turističke atrakcije, bogatstvo židovske baštine u gradu kao i njena očuvanost te je prostor sinagoge uređen. S druge strane, slabosti za razvoj ovog oblika turizma su sljedeće: izostanak ulaganja u obnovu i valorizaciju židovskog groblja gdje je i nedostatak turističke infrastrukture (info-ploče, označeni pojedini grobovi, putokazi) što rezultira kratkoćom posjeta na lokalitetu, problem održavanja groblja, nedovoljna informiranost lokalnog stanovništva, nedostatak svijesti o važnosti ove baštine, nedostatak

ljudskih kapaciteta, nedostatak promotivnih materijala, slaba suradnja između općine, grada, turističke zajednice i Javne ustanove Marjan, te udaljenost emitivnih tržišta.

Prilike su mogućnosti promoviranja kulturnih dobara, korištenje fondova EU i ulaganje u turističku infrastrukturu i obnovu groblja, mogućnost za ostvarivanje partnerstva i suradnje na državnoj i međunarodnoj razini, razvoj genealoškog turizma, znanstvena djelatnost, svijest o drugim kulturama, razvijenost Splita kao turističke destinacije, umrežavanje lokalne židovske baštine u turistički sadržaj, rad na itinerarima u suradnji s drugim destinacijama židovske baštine te multidisciplinarni pristup upravljanju. Utvrđene su i potencijalne prijetnje razvoju: degradacija groblja zbog neodržavanja, rast antisemitizma, rat u Izraelu, vandalizam, inflacija i epidemije koji mogu utjecati na turistički promet grada. Zbog rata u Izraelu, od 7. listopada 2023. godine, antisemitizam diljem svijeta je u porastu. U Hrvatskoj je antisemitizam prisutan u gradu Splitu, čemu svjedoče mnogobrojni grafiti od početka rata u Izraelu (URL 169).

9.5. Studija slučaja Zagreb

Zagreb je glavni i najveći grad Republike Hrvatske, ali i političko-upravno i crkveno sjedište. Površina Grada iznosi 641,24 km² gdje je 2021. živjelo 767.131 stanovnik (DZS, 2021a). Smješten je između planine Medvednice na sjeveru i rijeke Save na jugu. Ima povoljan prometnogeografski položaj, na raskrižju je važnih prometnih puteva cestovnog, željezničkog i zračnog prometa. Kao kulturno-turističku destinaciju obilježavaju ga srednjovjekovni spomenici, moderna arhitektura, muzeji, galerije, kazalište i razna događanja. Ističu se dva naselja, Gradec i Kaptol, koji danas čine cjelinu Gornjeg grada te Donji grad. (Blažević, 2003). Danas se u Zagrebu nalaze sve najvažnije upravne, sudske, obrazovne i financijske institucije.

Zagreb se razvio spajanjem dvaju srednjovjekovna naselja, Kaptol i Gradec. Kaptol se razvijao kao biskupski grad, a Gradec kao slobodni kraljevski grad. Oba su bila okružena bedemima, a ostaci su sačuvani do danas. Kaptol i Gradec, zajedno s okolnim naseljima, administrativno su se ujedinili 1850. godine u grad Zagreb koji je postao upravno, gospodarsko i kulturno središte države. Grad se nakon ujedinjenja širi prema Savi, najprije Donji grad, a od 1960-ih prelazi rijeku Savu (URL 170).

Zagreb je u razdoblju od 2016. do 2019. godine bilježio kontinuirani rast turističkog prometa. Broj dolazaka (tablica 47) povećao se s 1.152.598 na 1.454.019 (porast od 26 %), dok je broj noćenja (tablica 48) poraslo za 31 %. U tom su razdoblju strani turisti činili oko 80 % ukupnih dolazaka. Ovi podaci pokazuju da je Zagreb postao međunarodna destinacija kulturnog i *city-*

break odredišta. U 2020. godini ostvaren je značajan pad turističkog prometa, koji se već 2021. kreće oporavljati. U 2024. godini ostvaren je promet iz razdoblja prije izbijanja bolesti COVID-10: 1.419.929 dolazaka (indeks 2024./2019. iznosi 97,6) i 2.626.443 noćenja (indeks 2024./2019. iznosi 100,3). U strukturi turista i dalje prevladavaju strani turisti.

Tablica 47. Broj dolazaka turista (domaći i stranih) u Zagrebu od 2016. do 2024. godine

	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.
Domaći turisti	232.295	203.865	223.187	243.098	115.352	176.510	234.266	264.961	294.130
Strani turisti	920.303	1.082.222	1.177.014	1.210.921	227.120	458.285	844.403	1.035.733	1.125.799
Ukupno	1.152.598	1.286.087	1.400.201	1.454.019	342.472	634.795	1.078.669	1.300.694	1.419.929

Izvor: DZS (2017; 2018; 2019; 2020; 2021b; 2022; 2023; 2024; 2025)

Tablica 48. Broj noćenja turista (domaći i stranih) u Zagrebu od 2016. do 2024. godine

	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.
Domaći turisti	395.208	362.605	410.112	452.513	239.906	354.384	430.872	479.789	510.362
Strani turisti	1.620.899	1.901.153	2.101.705	2.186.449	540.171	1.020.864	1.775.172	2.027.665	2.136.081
Ukupno	2.016.107	2.263.758	2.511.817	2.638.962	780.077	1.375.248	2.206.044	2.507.454	2.646.443

Izvor: DZS (2017; 2018; 2019; 2020; 2021b; 2022; 2023; 2024; 2025)

Židovska zajednica u Zagrebu stalno je prisutna od kraja 18. stoljeća, a naseljavaju se na području današnjeg Donjeg grada. Upravo su Židovi dobrim dijelom izgradili taj novi dio Zagreba. Iako je u Zagrebu postojalo nekoliko sinagoga unutar privatnih kuća, izgrađena je tek jedna samostalna – ona u današnjoj Praškoj ulici. Na tom je mjestu danas parkiralište, a samim time što je prazan prostor usred centra, govori o jednoj odsutnosti. Židovska groblja postojala su na današnjem Rokovom perivoju i u Petrovoj ulici. Osnivanjem jedinstvenog gradskog groblja Mirogoj, osobe židovske vjeroispovijesti dobile su svoju sekciju (slika 60). Židovska sekcija na Mirogoju izvorno je činila 13 polja: 10 aškenaskih neoloških, dva sefardska i jedno ortodoksno polje. Istaknute obitelji pokopane su u arkadama. Bilo je četiri do pet tisuća nadgrobnih spomenika, međutim danas ih je manje od 1500. Godine 1961. oko 1.000 židovskih grobova je ekshumirano i premješteno u zajedničku masovnu grobnicu, a ostala su se grobna mjesta s vremenom prodavala. Danas su na židovskim sekcijama uglavnom nežidovski grobovi. Na Mirogoju se nalazi i spomenik Holokaustu Mojsije, rad Antuna Augustinčića i spomenik žrtvama iz Prvog svjetskog rata.

Slika 60. Židovska sekcija na zagrebačkom groblju Mirogoj

Izvor: snimila autorica (2021)

Zagrebačka židovska zajednica okupljena je u Židovskoj općini Zagreb (URL 74), židovskoj vjerskoj zajednici *Bet Israel* (76) i udruzi *Chabad Lubavitch* (77). Židovska općina Zagreb u Palmotićevoj ulici sadrži i Muzej. Također, tamo je smještena i knjižnica Lavoslava Šika, koja

ima status spomenika kulture, a sadrži oko 2.000 ukoričene periodike i 6.000 dokumenata. Šulhan Aruh (prostrt stol) Josepha Cara iz 1567. godine je najstarija knjiga u Šikovoj biblioteci. U Muzeju za umjetnost i obrt nalazi se zbirka *Judaice*.

Zagrebačka židovska zajednica u nasljeđe je najviše ostavila arhitekturu. Mnoge zgrade Donjega grada projektirali su i gradili židovski arhitekti i graditelji, stoga se može reći i da su stvorili današnje središte Zagreba. Jedni od najpoznatijih arhitekata bili su Leo Hönigsberg i Julius Deutsch, a neka od njihovih najvažnijih ostvarenja su: Učiteljski dom (danas Hrvatski školski muzej), Starčevićev dom (danas Knjižnica Grada Zagreba), nekoliko palača na Strossmayerovu trgu, zgrada ŽOZ-a (Palmotićeva 16), palače Trgovačko-obrtničke komore i Etnografskog muzeja, Elsa-fluid dom, Dom Zaklade Lavoslava Schwarza, itd. Važnija djela Ignjata Fischera su robna kuća *Kastner & Öhler* (danas Nama), današnje Klinike za dječje bolesti (Klaićeva) i Kinika za ženske bolesti i porode (Petrova), palača Jugoslavenske banke i zgrada Gradske štedionice s kavanom na Jelačićevom trgu. Jedna od najvećih ostvarenja Rudolfa Lubynskog su zgrada Nacionalne i sveučilišne knjižnice (danas Hrvatski državni arhiv) i poslovna zgrada Shell braće Marić (Gajeva 5; „Marićev prolaz“). Slavko Löwy projektirao je prvi neboder u Zagrebu, na križanju Masarykove i Gundulićeve ulice. Uz njih važni arhitekti i graditelji židovskog porijekla su Hugo Erlich, Slavko Benedik, Otto Goldscheider, Pavao Deutsch/Duić, Zlako Neumann, Ernest Weissmann, Hinko Bauer, Vladimir Šterk, Stjepan Gamboš (Knežević i Laslo, 2011). S obzirom na brojnost njihovih radova i projekata, naveden je tek manji dio njihovog opusa. U knjizi *Židovski Zagreb – kulturno-povijesni vodič* (2011) mogu se pronaći sva njihova djela. Također su zagrebački Židovi sudjelovali u razvoju industrijske zone i činili visoki udio u dionicama i vlasništvu zagrebačkih tvrtki.

Spomenik žrtvama Holokausta i ustaškog režima nalazi se na zagrebačkom Glavnom kolodvoru. Njime se odaje počast svim žrtvama Holokausta, a na toj se lokaciji nalazi jer je to bilomjesto deportacije zagrebačkih Židova (URL 171; URL 172). U sklopu Židovske općine Zagreb otvoren je 2016. godine Židovski muzej (URL 173).

U javnosti se već duže vrijeme raspravlja oko izgradnje muzeja Holokausta i Židovskog centra. Postoji plan da se na mjestu srušene sinagoge gradi Židovski centar, gdje bi se smjestio i Židovski muzej (URL 174), dok je drugi da se preuredi prva hrvatska tvornica ulja na Branimirovoj ulici za Muzej Holokausta (URL 175). Ono oko čega se vode polemike su zapravo kome bi taj muzej bio namijenjen. Ako se govori o Holokaustu prvenstveno se misli na Židove, dok neki smatraju da treba više uključiti one ostale koji su stradali za vrijeme NDH

nego Židove. Do danas nisu doneseni planovi i odobrenja od Grada Zagreba, pa je pitanje hoće li i kada takvi projekti zaživjeti.

U Zagrebu su intervjui provedeni s članicom ŽO Zagreb i direktoricom TZ Zagreb Martinom Bienenfeld. Članica ŽO Zagreb smatra kako zajednica nije uključena u turizam. Problem je u ŽO koja je ograničeno dostupna za razgled prostora, pripadajućeg muzeja i njihove sinagoge. Predlaže da se uključi *obilazak po mjestima gdje su Židovi zaslužni: paviljon na Zrinjevcu, meteorološki stup, obilazak tvornica, kulturnih zasluga, Lea Deutsch, (...) kamene spoticanja koji su mali i neprimjetni, hrpa arhitekata tih koji su bili Židovi*. Kao nedostatak ponude ističe se nedostatak košer restorana. Kao planovi za budućnost spominje se uključivanje Europske rute židovske baštine, koja bi bila na razini Koordinacije Hrvatske. Za razvoj turizma židovske baštine *potrebna je suradnja, želja, otvorenost*. Odnos s lokalnom vlašću vidi se po zatvorenosti ŽO Zagreb prema javnosti te odvojenim povorkama prilikom komemoracija u Zagrebu i Jasenovcu. Na slici 61 prikazan je meteorološki stup na Zrinjevcu, kojeg je darovao židovski liječnik Adolf Holzer Zagrebu.

Slika 61. Meteorološki stup na Zrinjevcu

Izvor: snimila autorica (2025)

S druge strane, Turistička zajednica grada Zagreba valorizira židovsku baštinu, a u suradnji sa ŽO izdan je vodič *Židovski Zagreb* (2021.). *Vodič je preveden na engleski i hebrejski i okuplja najvažnije adrese, događaje, pojedince i organizacije koje govore o nasljeđu koje je židovska zajednica ostavila gradu. Turistička zajednica grada Zagreba koristi ovaj vodič i na nastupima na turističkim sajmovima i burzama, a nalazi se i u našim Centrima za posjetitelje te je, tako, dostupan široj publici. U ponudi je još i Židovski muzej u Zagrebu od 2016. godine, Festival tolerancije, Tjedan Izraela, Judaica u Muzeju za umjetnost i obrt. Što se tiče ograničenja, Zagreb nije imao geto ili zasebnu židovsku četvrt. To znači da u Zagrebu ne postoji samostalni lokalitet temeljen na židovskoj baštini, no ono na čemu bi se mogla razvijati daljnja strategija i suradnja je interpretacija integracije židovske zajednice u lokalnu zajednicu i život grada. TZ Grada Zagreba podržava turizam židovske baštine kao selektivni oblik turizma.*

Na osnovi istraživanja izrađena je SWOT analiza turizma židovske baštine u Zagrebu (tablica 49). Kao snage za razvoj turizma židovske baštine važno je naglasiti: dostupnost groblja, lokacija baštine u gradu, s obzirom na razvijen turizam u gradu dolazi do uzlaznog trenda posebnih oblika turizma, dobra prometna povezanost. Neke od slabosti su nedostatak turističke infrastrukture (info ploče, označeni grobovi), slaba suradnja između općine, grada i turističke zajednice, nedovoljna informiranost lokalnog stanovništva, nedostatak ljudskih kapaciteta, nedostatak promotivnih materijala poput brošura ili vodiča (ne samo za Zagreb, već i na državnoj razini), problem održavanja groblja i manjak židovskih grobova na tim parcelama, nedostatak sinagoge i muzeja, manjak spremnosti na prilagodbu tržišta, nedostatak svijesti o važnosti ove baštine, udaljenost emitivnih tržišta.

Utvrđene su prilike za razvoj turizma židovske baštine: mogućnost promoviranja kulturnih dobara, korištenje EU fondova i ulaganje, mogućnost za ostvarivanje partnerstva i suradnje, znanstvena djelatnost, svijest o drugim kulturama, razvijenost grada Zagreba kao turističke destinacije, umrežavanje lokalne židovske baštine u turistički sadržaj, različiti dionici iz što je više moguće različitih područja. Potencijalne prijetnje su: degradacija zbog neodržavanja groblja, prodaja židovske baštine (groblje), rast antisemitizma, rat u Izraelu, vandalizam, nedostatak suradnje s institucijama na lokalnoj i državnoj razini, ponuda židovske baštine u turizmu nije prepoznata, inflacija i epidemije.

Tablica 49. SWOT analiza turizma židovske baštine u gradu Zagrebu

Snage	Slabosti
<p>Dostupnost groblja</p> <p>Lokacija</p> <p>Uzlazni trend posebnih oblika turizma</p> <p>Dobra prometna povezanost</p> <p>Razvijen turizam</p> <p>Razvijena turistička infrastruktura</p> <p>Bogata povijest židovske zajednice</p>	<p>Nedostatak turističke infrastrukture (info ploče, označeni grobovi)</p> <p>Slaba međunarodna suradnja između općina, grada, TZ</p> <p>Nedovoljna informiranost lokalnog stanovništva</p> <p>Nedostatak ljudskih kapaciteta</p> <p>Nedostatak promotivnih materijala</p> <p>Problem održavanja groblja</p> <p>Nedostatak sinagoge i muzeja</p> <p>Manjak spremnosti na prilagodbu tržišta</p> <p>Nedostatak svijesti o važnosti ove baštine</p> <p>Udaljenost emitivnih tržišta</p>
Prilike	Prijetnje
<p>Mogućnost promoviranja kulturnih dobara</p> <p>Fondovi EU i ulaganje</p> <p>Mogućnost za ostvarivanje partnerstva i suradnje</p> <p>Znanost</p> <p>Svijest o drugim kulturama</p> <p>Razvijenost turističkih destinacija</p> <p>Umrežavanje lokalne židovske baštine u turistički sadržaj</p> <p>Različiti dionici iz što je moguće više različitih područja</p>	<p>Degradacija zbog neodržavanja</p> <p>Rast antisemitizma</p> <p>Rat u Izraelu</p> <p>Nedostatak suradnje s institucijama na lokalnoj, regionalnoj i državnoj razini</p> <p>Vandalizam</p> <p>Prodaja židovske baštine (groblje)</p> <p>Epidemije</p> <p>Ponuda nije prepoznata</p> <p>Inflacija</p>

9.6. Prijedlog kulturno-turističkog itinerara židovske baštine u Zagrebu

U sljedećem se poglavlju predlaže itinerar koji se temelji na židovskoj baštini Grada Zagreba. Uz židovsku baštinu potrebno je uključiti najvrjednije kulturno-turističke atrakcije Grada pokraj kojih se prolazi, ali i da se istovremeno upozna i povijest Grada, pogotovo uz znamenitosti koje su na neki način utjecale na židovsku povijest u Gradu. Naziv itinerara je *Židovi kao dio zagrebačkog života*. Obilazak je predviđen šetnjom u trajanju od 3 sata. Ciljana su skupina turisti koje zanima židovska povijest, rodbinski su povezani sa Zagrebom ili okolicom, srednjoškolske i studentske grupe, nastavnici i vodiči. Itinerar je prilagođen invalidima. Tura je tematski orijentirana te se u njoj upoznaje život židovske zajednice u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća, religijske, općinske i privatne građevine te kako se Donji grad razvijao.

Ova ruta provest će posjetitelje na putovanje židovskim životom u Zagrebu. Iako je zajednica imala kratku povijest i u Zagrebu i u Hrvatskoj, Židovi su ostavili naslijeđe u ekonomskom, gospodarskom, društvenom i urbanom razvoju Grada Zagreba. Plan rute prikazan je kartom na slici 62.

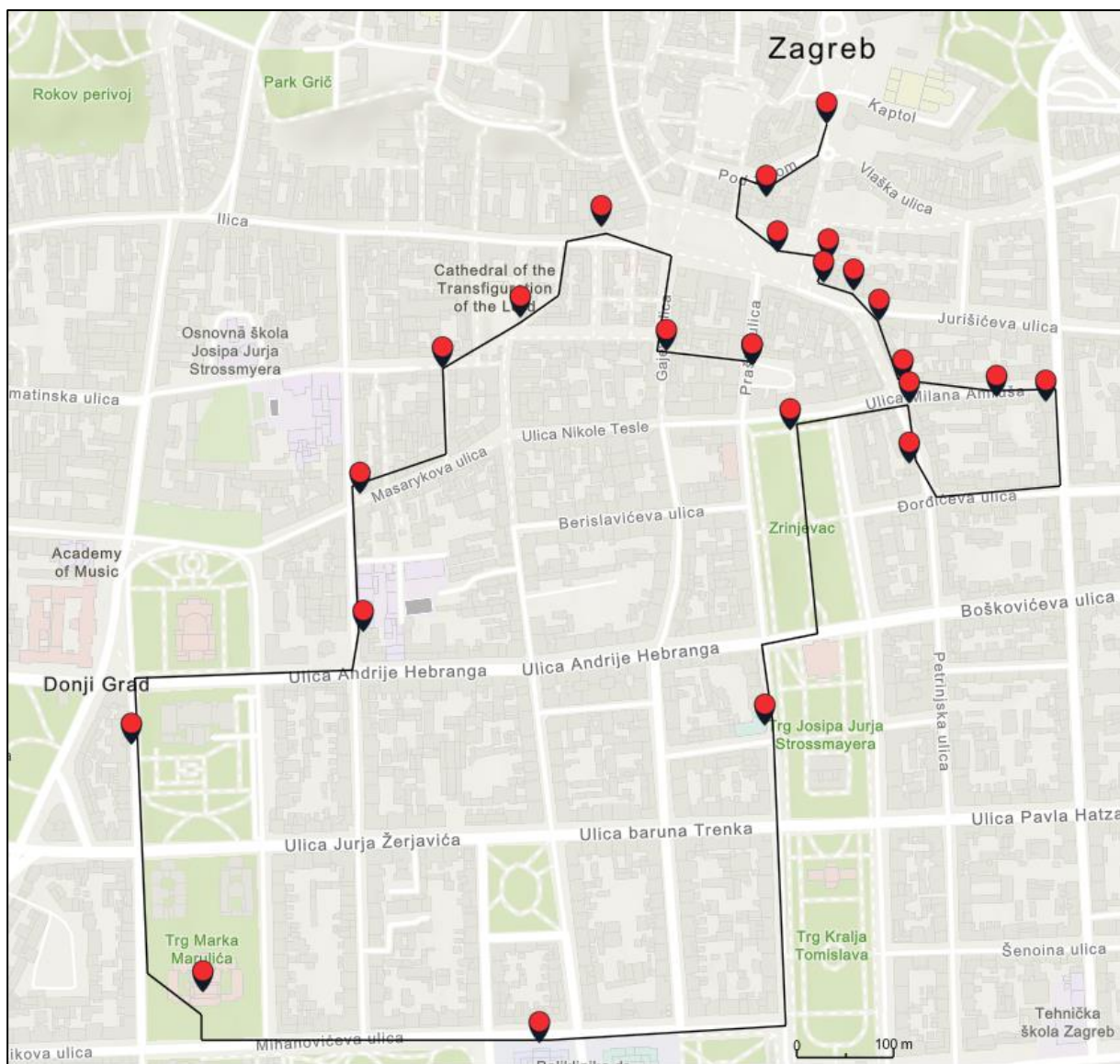
Početna točka je groblje Mirogoj gdje se posjetitelji upoznaju sa židovskom zajednicom i najvažnijim osobama te pokušavaju vidjeti važnost i veličinu zajednice. Na Mirogoju će posjetiti arkade, spomenik Židovima poginulima u I. svjetskom ratu, spomenik poginulim Židovima – žrtvama II. svjetskog rata – Mojsije, rad Augusta Augustinčića. Nakon Mirogoja, javnim ili privatnim prijevozom posjetitelji odlaze do Kaptola.

Slijedi šetnja do sljedeće točke na adresi Pod zidom 8, koja je nekada bila kuća Alberta i Gustava Deutscha te Žige Sterna, a nakon toga se kroz prolaz Harmica odlazi do Trga bana Josipa Jelačića, gdje je sljedeća točka. Tamo se predstavljaju informacije o židovskim građevinama na trgu, poput zgrade Gradske štedionice, kuće Rada i Kolmara te zgrada koja je bila dom Elsa-fluid. Predviđeno je zadržavanje od 15-ak minuta. Slijedi šetnja do Jurišićeve 4, današnje Hrvatske poštanske banke čiju je zgradu projektirao Slavko Benedik. Preko puta, na adresi Jurišićeva 3 nalazila se stambeno-poslovna zgrada Žige Šterna, koju je projektirao Zlatko Neumann.

Sljedeća točka je Petrinjska 3 gdje se nalazio Dom Društva čovječnosti. Slijedi odlazak do Amruševe 8, uz duže zadržavanje. Na toj se lokaciji nalazila zgrada Hevre Kadiše, a 1939.

otvorena je zimska sinagoga. Ispred zgrade postavljeni su kameni spoticanja za nadrabina Miroslava Šaloma Freibergera i Lavoslava Šika, gdje će posjetitelji saznati više informacija o religijskom životu (sinagoga, Hevra Kadiša), društvenom i o samim osobama. Slijedi odlazak do Židovske općine Zagreb u Palmotićevoj 16.

Osma točka je Petrinjska 12 gdje se nalazila prva bogomolja u kući Lukačić, te Petrinjska 7 koja je bila poslovno-stambena zgrada Izraelitske bogoštovne općine, ali i bogomolja i škola od 1852. do 1898. Ispred nje nalaze se i kameni spoticanja za Huga Kona i Aleksandra Kleina. Slijedi odlazak do Zrinjevca gdje će bit kraće zadržavanje kod meteorološkog stupa. Slijedi odlazak do Strossmayerovog trga broj 8 gdje se nalazila palača Lea Hönigsberga te će se na ovoj lokaciji reći nešto više o arhitektonskom uredu Hönigsberg i Deutsch te njihova važnost za izgradnju Donjeg grada. Slijedi nešto duža šetnja, kada će se proći kraj Mihanovićeve 3, danas Hrvatskog zavoda za mirovinsko osiguranje, a nekada zgrada Središnjeg ureda za osiguranje radnika koju je projektirao Rudolf Lubynski, kao nastavak na židovske arhitekta u Zagrebu. Krajnje odredište, uz Botanički vrt, je zgrada Hrvatskog državnog arhiva, nekadašnje Nacionalne i sveučilišne knjižnice, koja je jedan od najljepših primjera secesije u Hrvatskoj, prema projektu Rudolfa Lubynskog. Četrnaesta točka je Etnografski muzej, također secesijska zgrada, kojeg je 1919. godine osnovao Salamon Berger, židovskog podrijetla. Prolazi se pored Hrvatskog narodnog kazališta, čime se završava Lenucijeva potkova, a sljedeća je točka kamen spoticanja za Leu Deutsch, dječju kazališnu glumicu, na adresi Gundulićeva 29. Slijedi šetnja do kuće Radovan, nekadašnjeg prvog nebodera u Zagrebu kojeg je projektirao koprivnički Židov Slavko Löwy. Sedamnaesta točka je kroz Prolaz sestara Baković pokraj kina Europa, nekadašnjeg Balkan Palace gdje će se uz kratko zadržavanje reći više o Židovima i zagrebačkim kinima. Kroz Oktogon, dolazi se do Name, prvotno robne kuće *Kastner & Öhler*, koja je promijenila način prodavanja. Šetnjom pored Zakladnog bloka i kroz Marićev prolaz, odlazi se do praznog mjesta, odnosno parkirališta gdje se nekada nalazila sinagoga. Ona je posljednja točka ovog itinerara gdje je naglasak na religijskom životu te u konačnici na stradanje i sinagoge kao baštine i cijele židovske zajednice Zagreba i Hrvatske.

Slika 62. Itinerar predloženog itinerara *Židovi kao dio zagrebačkog života*

Izvor: ESRI (2025)

10. PRIJEDLOG MODELA ŽIDOVSKJE BAŠTINE U HRVATSKOJ

U sljedećem poglavlju prikazat će se modificirani Krakoverov model turističke valorizacije židovske baštine na primjeru židovske baštine u Hrvatskoj. Smatra se kako je navedeni model dobra podloga za daljnja istraživanja i upravljanje židovskom baštinom, ali da se, s obzirom na geografske i povijesne utjecaje, židovska baština ne može jednako kontekstualizirati i valorizirati u svakoj europskoj državi. Cilj modificiranog modela je prikazati trenutno stanje turizma židovske baštine u Hrvatskoj, u kojoj je fazi te na koji se način može razviti u pojedinim dijelovima Hrvatske.

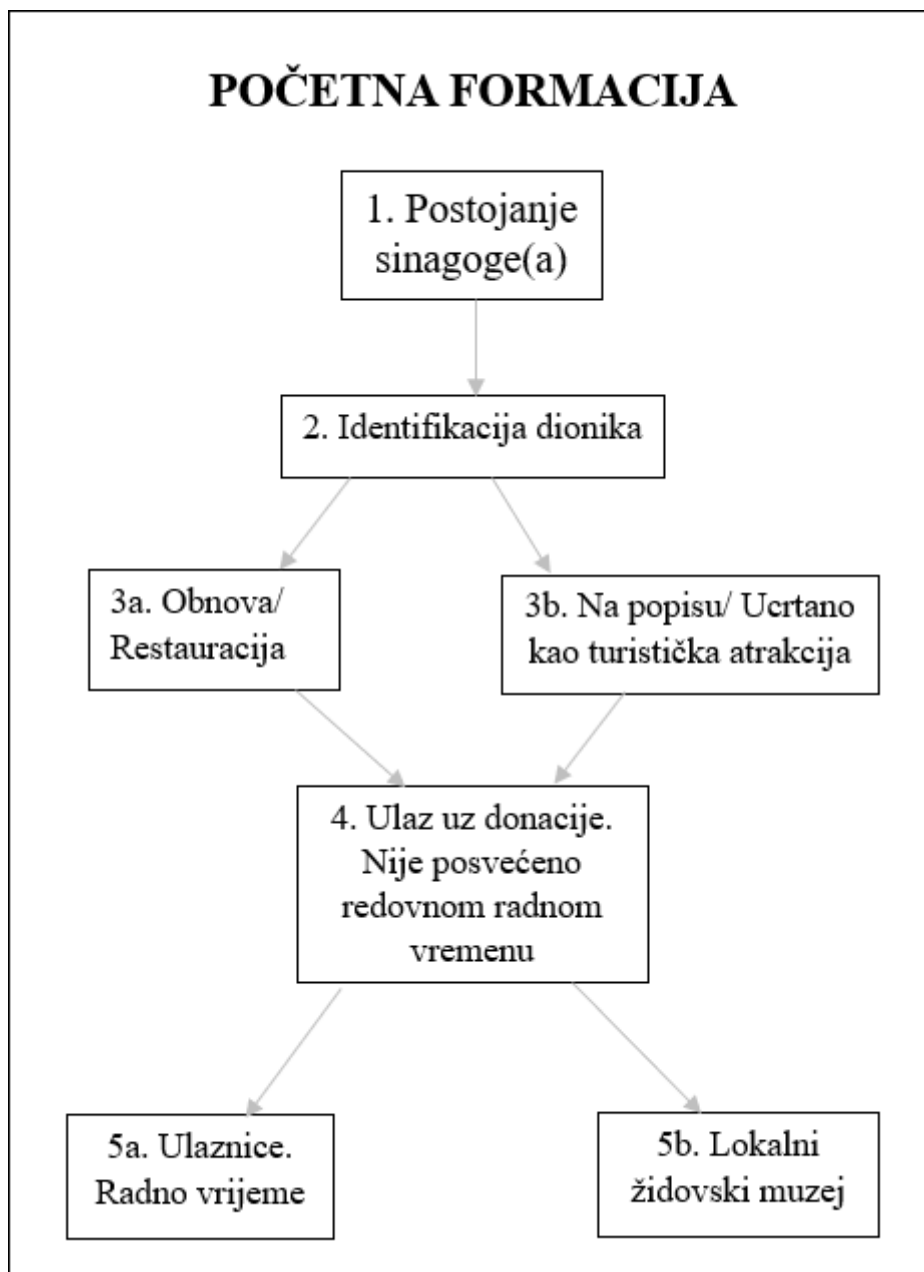
10.1. Krakoverov model

Shaul Krakover (2017) je u svom radu *A heritage site development model: Jewish heritage product formation in south-central Europe* na temelju terenskog istraživanja (metode opažanja i intervjuiranja) predložio osnovni model razvoja židovske baštine u turističke svrhe (u daljnjem tekstu Krakoverov model). Model je podijeljen u dvije faze: početnu (slika 63) i zrelu (slika 64).

Prvi korak u početnoj fazi koji Krakover postavlja za korištenje židovske baštine u turističke svrhe je postojanje sinagoge, koja je prema njemu polazna točka za turizam židovske baštine. Tako većina europskih gradova u kojima postoji sinagoga potiču obnavljanje (npr. Subotica) čak i u odsustvu zajednice (npr. Koprivnica). Druga točka važna za razvoj su dionici. Glavni dionici resursa turizma židovske baštine su lokalni turistički uredi i lokalna židovska zajednica, a mogu se uključiti regionalne i državne vlasti, međunarodne židovske i nežidovske organizacije. Treća se točka dijeli na dva dijela: na obnovu/restauraciju i popisivanje. Istovremeno se židovska baština mora obnoviti ili restaurirati kako bi se mogla koristiti u turističke svrhe, a najvažniji korak u procesu prepoznavanja židovske baštine kao gradske atrakcije je popisivanje i ucrtavanje na gradskoj turističkoj karti.

U ranim fazama turističkog korištenja ulaz u sinagogu je besplatan, mogu se postaviti kutije za donaciju, te stoga radno vrijeme nije definirano. Kraće je radno vrijeme, a veća je zarada od donacija nego li od prodaje ulaznica. Posljednji korak u početnoj fazi je zapravo uvođenje ulaznica koji predstavlja formalnu institucionalizaciju sinagoge čime ona postaje dio turističke atrakcije grada. Ulaznice omogućuju redovno radno vrijeme i poboljšanje usluge te prikaz

židovskih artefakata i dokumenata. Preporuča se otvaranje i trgovine sa suvenirima. Prema Krakoveru (2017), na broj posjetitelja u sinagogi utječe ukupan broj posjetitelja u gradu, impresivnost sinagoge i značenje sinagoge te njena lokacija u gradu. Uz postavljanje ulaznica u sinagogu, često se u sinagoge ili u njihovoj blizini postavlja muzej za izlaganje artefakata, dokumenata i fotografija koji bilježe lokalnu židovsku povijest. Na taj način sinagoga postaje cjelovita turistička atrakcija.

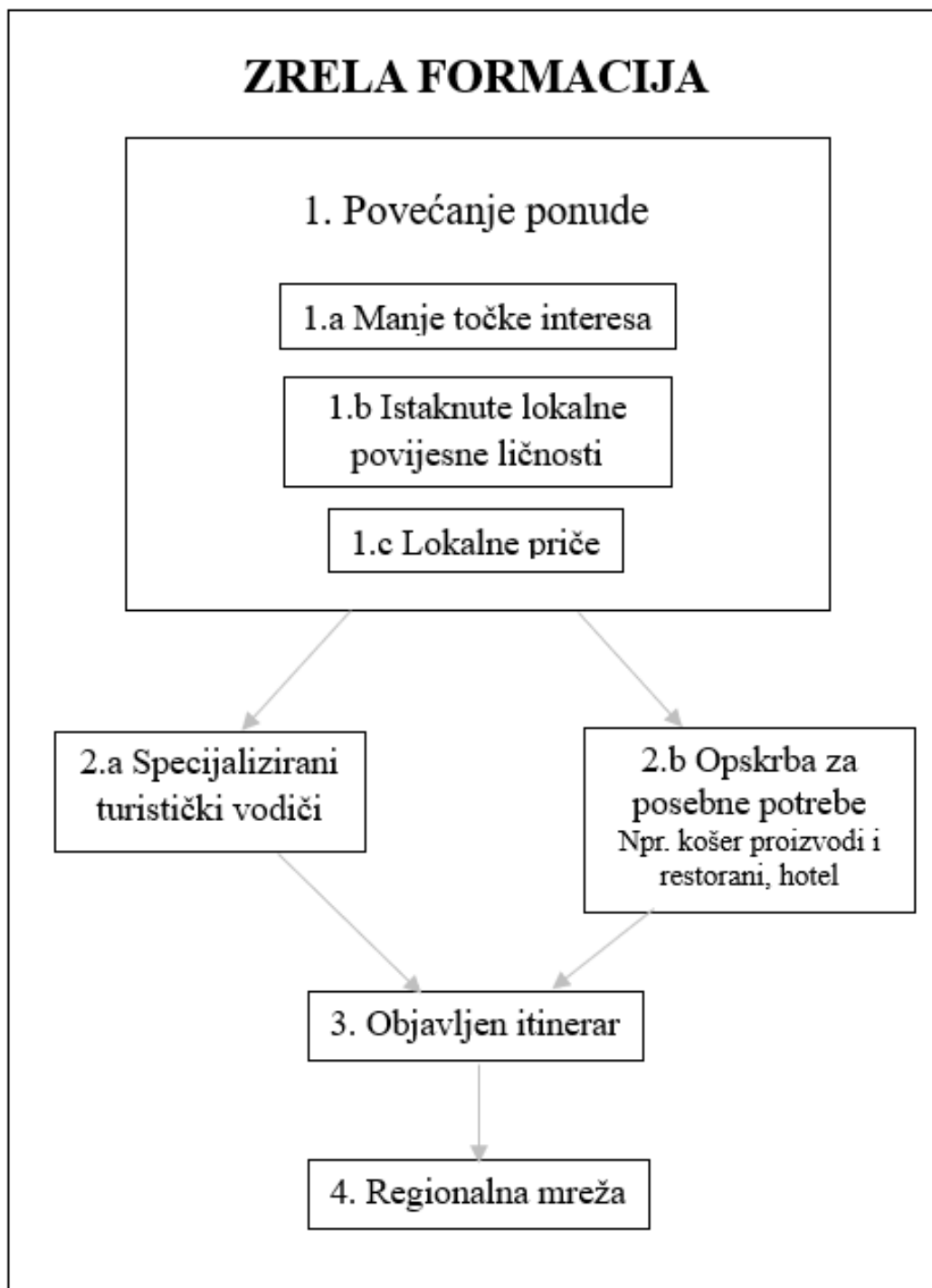

Slika 63. Početna faza Krakoverovog model razvoja židovske baštine u turističke svrhe (2017) Izvor: Krakover (2017)

U zreloj fazi manja je ovisnost židovske atrakcije o ukupnom broju posjetitelja u gradu, jer njeno posjećivanje ovisi o marketingu i ponudi predstavnika židovske zajednice zajedno s turističkom zajednicom. Prva točka zrele faze je povećanje ponude u kojoj se traže manje atrakcije povezane sa židovskom kulturom. To su manje točke interesa koje uključuju lokalno židovsko groblje, spomen-obilježje Holokausta, kipove, znakove na ulicama koji su povezani sa Židovima ili judaizmom, poput mezusa na vratima, menore, Davidove zvijezde i sl. Međutim, postoje i nedostaci ovih točaka. Tako su židovska groblja nerijetko udaljena od turističkih četvrti, za bolje iskustvo posjeta potreban je vodič, a često su i nedostupna jer su vrata zaključana. Također, spomenici Holokausta ili žrtvama rata gotovo se ne spominju niti na internetu.

Uz ove fizičke atrakcije, nadopuna mogu biti i istaknute lokalne povijesne ličnosti, kao prijelaz iz materijalne atrakcije u nematerijalnu za potpunije iskustvo. Isto tako potrebno je uključiti i lokalne priče koje su karakteristične za neko mjesto, jer svaki grad ima svoju priču o židovskoj baštini. U Europi se to često preklapa s pričama iz Holokausta, a same priče daju specifičan doživljaj nakon posjeta atrakciji. Kao druga točka spominju se specijalizirani turistički vodiči i opskrba za posebne potrebe. Ukoliko židovsku turističku atrakciju, uz sinagogu, čine i razna mjesta, osobe i priče, tada je gotovo nemoguće razumjeti židovsku baštinu bez tumačenja vodiča. To ne znači da oni prije ove faze nisu bili potrebni, ali sada su obavezni. Opskrba podrazumijeva košer prehranu, pravila za šabat (minimalan broj za molitvu je 10 odraslih muškaraca, a taj skup naziva se *minjan*), a iako se ne drže svi Židovi pravila za košer, košer trgovine, hoteli i restorani ih dodatno privlače. Sljedeća je točka objavljivanje lokalnih itinerara, gdje se brošure rade kada grad ima više zanimljivih mjesta židovske baštine, kao tiskano ili internetsko izdanje. Konačno slijede regionalne mreže u kojima se razmjenjuju znanja, potiču poslovne aktivnosti i vrijednosti zajednice, nerijetko i itinerari. Dobar primjer je organizacija *Red de Juderias de España* (RED) u Španjolskoj.

Prethodno pojašnjene faze razlikuju se prema tipu posjetitelja i potražnje za ulaganjem. U početnoj fazi dionici pretpostavljaju dolazak židovskih posjetitelja i slučajnih turista, dok se u zreloj fazi židovski turistički proizvod prilagođava posebnoj interesnoj skupini koju privlači židovska baština. Zrela faza ulaže u održavanje prostora i nove atrakcije koje će privući još turista, dok početna faza mora daleko više uložiti i dovesti lokalitet u stanje za turističko korištenje. Često je to inicijalno ulaganje najveća prepreka za razvoj.

Slika 64. Zrela faza Krakoverovog model razvoja židovske baštine u turističke svrhe

Izvor: Krakover (2017)

10.2. Analiza studija slučaja prema Krakoverovom modelu

Slijedi analiza studija slučaja prema Krakoverovom modelu koja je grafički prikazana u tablici 50. Tablica je podijeljena na početnu i zrelu fazu sa svim koracima, te je za svaku studiju slučaja naznačeno je li određeni korak ispunjen: „+“ ako je, „-“ ako nije. Na kraju su koraci zbrojeni bez obzira na to je li se korak prema modelu nalazi u početnoj ili zreloj fazi. Time se zapravo može vidjeti koliko je turizam židovske baštine razvijen i koji elementi nedostaju.

Tablica 50. Studije slučaja prema Krakoverovom modelu

	Koraci prema modelu		Dubrovnik	Koprivnica	Osijek	Split	Zagreb
Početna faza	Sinagoga		+	+	-	+	-
	Dionici		+	-	+	+	+
	Obnova		+	+	-	+	-
	Popisivanje i kartiranje		+	-	+	+	+
	Donacija na ulazu		-	-	-	+	-
	Ulaznice		+	-	-	-	-
	Muzej		+	-	-	+	+
Zrela faza	Povećanje ponude	Manje točke interesa	+	+	+	+	+
		Istaknute lokalne povijesne osobe	-	+	+	+	+
		Lokalne priče	+	+	+	+	+
	Specijalizirani turistički vodiči		+	-	+	+	+
	Opskrba za posebne potrebe		+	-	-	-	+
	Objavljivanje itinerara		+	-	+	+	+
	Regionalno umrežavanje		-	-	+	-	-
	Ukupno	14		12	5	8	10

Prvi analizirani grad je Dubrovnik koji se prema modelu može smjestiti u zrelu fazu. U Dubrovniku se nalazi sinagoga koja je polazna točka za turizam židovske baštine u gradu. Sinagoga je obnovljena. Židovska baština u gradu je popisana što se vidi prema izdanoj brošuri *Židovi Dubrovnika: šetnja kroz prostor i vrijeme od ranih dana do danas* (Miović, 2012). Analiza sadržaja je pokazala da je sinagoga prepoznata kao gradska atrakcija i upisana je na gradskoj turističkoj karti. Sinagoga je formalno institucionalizirana jer su uvedene ulaznice,

postala je sastavni dio gradskih turističkih atrakcija, te je uvedeno radno vrijeme. Ono što nedostaje jest prodaja suvenira unutar sinagoge, ali je to nadoknađeno (ali ne i naglašeno prije posjeta) susjednom trgovinom koja prodaje suvenire židovske tematike i brošuru Vesne Miović (2012) na engleskom i hrvatskom jeziku. Cijena ulaznice visoka je zbog održavanja zgrade, sigurnosti zgrade i postavljenih artefakata, kao i za konzervatorske preporuke koje se moraju obaviti.

Uz postavljanje ulaznica u sinagogu često se u sinagoge ili u njihovoj blizini postavlja muzej za izlaganje artefakata, dokumenata i fotografija koji bilježe lokalnu židovsku povijest. Na taj način sinagoga postaje cjelovita turistička atrakcija. Iako Krakoverov model predlaže da muzej pripada početnoj fazi, istraživanje je pokazalo kako je upravo kombinacijom muzeja i sinagoge uz naplatu ulaznica, Dubrovnik na neki način jedinstven jer ima najrazvijeniji turizam židovske baštine u Hrvatskoj.

Uz posjet sinagogi i muzeju, moguće je uzeti i turističkog vodiča specijaliziranog za vođenje židovskom baštinom koji vodi u obilazak i drugih lokacija u gradu povezanih sa židovstvom: česma, geto, Zvijezdićeva ulica, lokalno židovsko groblje itd. No, posjetitelji mogu i sami istraživati te lokalitete uz turističku knjižicu koju kupe u trgovini pored sinagoge. Što se tiče opskrbe, pojedini hoteli (npr. hotel *President*) nude košer hranu, a to je u skladu s profilom turista, turističke ponude, pa čak i održavanja židovskih blagdana, vjenčanja i bar/bat micvi u sinagogi. Regionalne mreže nisu ovdje razvijene. Dakle, Dubrovnik se prema Krakoverovom modelu nalazi u zreloj fazi, ponuda se dalje obogaćuje i radi se na njenoj kvaliteti.

Koprivnica ima zgradu sinagoge koja je trenutno u obnovi, a uskoro bi trebala biti završena. Međutim, namjena sinagoge neće biti u turističke svrhe već u kulturne, kao dvorana lokalne glazbene škole. Time se izgubila mogućnost njenog korištenja u turizmu židovske baštine kroz otvaranje muzeja i/ili edukacijskog centra. Muzej na drugoj lokaciji ne bi imao istu vrijednost, a s obzirom na veličinu zgrade sinagoge, mogao se uspoređivati s ostalim europskim židovskim muzejima. Iako je židovska baština i povijest u Koprivnici bogata, naglasak se mogao staviti na cjelokupni sadržaj koji taj grad može ponuditi sa židovskom baštinom. Logor Danica, nedaleko je od Koprivnice, i prvi je takav logor osnovan u NDH. Na taj bi se način povezao predratni život koprivničkih Židova, u kontekstu povijesti i kulture, te bi se obuhvatio Holokaust. Sinagoga s muzejom imala bi središnju ulogu, uz posjet očuvanom židovskom groblju i logoru Danica. U Koprivnici je postavljena turistička signalizacija koja upućuje na lokaciju sinagoge, ali nema vodiča i brošure niti je židovska baština uvrštena kao dio gradske atrakcije. S obzirom na navedeno, potencijal Koprivnice za zrelu fazu moguć je isključivo

pretvaranjem ili dodavanjem muzejskog sadržaja u sinagogu, dok je trenutno u razvoju početna faza.

Osijek je imao dvije židovske zajednice – gornjogradsku i donjogradsku – te je svaka imala zgradu sinagoge i posebno židovsko groblje. Do danas su ostala očuvana oba groblja, dok je donjogradska sinagoga prodana i danas je Evanđeoska pentakostna crkva, a gornjogradska je srušena te je na njenom mjestu sagrađena stambena zgrada. Židovska općina u Osijeku ima svoj prostor općine, ali nema samostalnu zgradu sinagoge niti samostalni muzejski prostor. Prema Krakoverovom modelu u Osijeku nema polazne točke za razvoj turizma židovske baštine. Međutim, neki od ostalih koraka su zadovoljeni.

Za razvoj turizma židovske baštine u Osijeku važna je lokalna židovska zajednica koja radi na promociji židovske kulture, kroz manifestaciju *Mjesec židovske kulture*. Obnova baštine ide u smjeru obnavljanja židovskih groblja, a popisana je židovska baština na širem području Osijeka kroz INTERREG projekt. No, groblja još nisu ucrтана kao gradska atrakcija. Što se tiče koraka u zreloj fazi navedenog modela, radi se na povećanju ponude kroz aktiviranje židovskog groblja, postoje specijalizirane turističke ture, te se razvija regionalna mreža. Grad Osijek ne pripada niti početnoj niti zreloj fazi već ima karakteristike jedne i druge. Na dobrom je tragu za razvoj turizma židovske baštine, ali nedostaje poticaj od strane turističke zajednice. Židovska općina može i treba biti nositelj razvoja, ali uz podršku lokalne turističke zajednice. Bez sinagoge ili osnivanja muzeja nije vjerojatan razvoj zrele faze, ali se ponuda može proširivati pojedinim koracima iz zrele faze.

Uspoređujući obilježja početne faze, Split ima sinagogu te je moguće započeti razvoj turizma židovske baštine. Lokalna židovska zajednica i lokalna turistička zajednica uključeni su u korištenje židovske baštine u turističke svrhe. Zgrada sinagoge je obnovljena, ali groblje zahtjeva posebnu pažnju. Židovska baština je svakako popisana u dostupnoj literaturi, te je ucrтана na turističkoj karti. Split se svakako nalazi u početnoj fazi jer je ulaz u sinagogu besplatan, a kutije za donaciju postavljene su na ulazu. Radno vrijeme nije fiksno, potrebno je pozvoniti tijekom sezone ili se najaviti posjet, što ne omogućuje puni potencijal za razvoj turizma.

Koraci zrele faze odnose se na povećanje ponude kroz manje atrakcije. Lokalno židovsko groblje u Splitu već se posjećuje i sastavni je dio židovskih turističkih tura, promatraju se mezuze i minore uklesane u kamen, kao i priče o lokalnim osobama židovskog podrijetla

značajne za sam grad. Postoje specijalizirani turistički vodiči i tematski itinerari. Nisu pronađeni podaci o regionalnom umrežavanju.

Kao i kod Osijeka, i u Zagrebu nedostaje sinagoga kao polazna točka. Danas je na njenom mjestu parkiralište, a sama ta praznina prostoru u strogom centru grada govori da neki gradski element nedostaje. Iako se u Zagrebu nalaze dvije židovske zajednice i jedna židovska udruga, niti jedna nema sinagogu kao samostalnu zgradu. Lokalna turistička zajednica koristi židovsku baštinu u svojim itinerarima. Židovska baština u Zagrebu je popisana, u dvije knjige. Knjiga *Oduzimanje židovske imovine u Hrvatskoj: Zagreb kao studija slučaja* (Brandl, 2022) sadrži baštinu zagrebačkih Židova netom prije Drugog svjetskog rata te su njoj može vidjeti prostorna raspodjela židovske imovine u Zagrebu. Knjiga *Židovski Zagreb* (Knežević i Laslo, 2011) je prema strukturi brošura u kojoj su uz slikovni prikaz navedeni najznačajniji elementi zagrebačke židovske baštine: zgrade, arhitekti, osobe, vjerske ustanove, rad općine.

Od točaka zrele faze, nude se dodatne atrakcije: židovsko groblje i spomen-obilježje Holokausta, te ostale poznate lokalne osobe. Postoje specijalizirani turistički vodiči i opskrba za posebne potrebe. Opskrba podrazumijeva košer prehranu, može se posjetiti sinagoga za šabat, tri su rabina u gradu, restorani su opremljeni košer kuhinjom. Postoji lokalni itinerar koji je promoviran od strane Turističke zajednice grada Zagreba.

10.3. Prijedlog modela židovske baštine u Hrvatskoj

Ovim istraživanjem pokazalo se da Krakoverov model ne odgovara svakoj državi s obzirom na lokalnu židovsku povijest te se u skladu s tim treba prilagođavati pojedinom mjestu. Ovdje se predlaže modificirani Krakoverov model prilagođen za turističko korištenje židovske baštine u Hrvatskoj.

Studije slučaja odabrane su prema utjecaju židovske zajednice na razvitak grada i očuvanosti baštine. Dvije najveće židovske zajednice u Hrvatskoj, Zagreb i Osijek, nemaju očuvanu sinagogu, te je stoga gotovo nemoguće ostvariti razvoj turizma židovske baštine prema Krakoverovom modelu. Koprivnica, Split i Dubrovnik imaju te se stoga u tim gradovima može primijeniti navedeni model i razvoj židovske baštine u turističkoj djelatnosti. Međutim, Hrvatska nije imala mnogobrojnu židovsku populaciju kao države Srednje i Istočne Europe, a s obzirom da se naseljavaju u 19. stoljeću, u vrijeme narodnih preporoda, počinju se i asimilirati te stoga nema židovskih četvrti i štetla kao u siromašnim krajevima Istočne Europe. Nakon Drugog svjetskog rata, a posebice od neovisnosti Republike Hrvatske, nema mnogobrojnih

sinagoga koje se mogu koristiti u turističke svrhe kao što predlaže Krakoverov model. Od prijeratnih tridesetak sinagoga, danas je u Hrvatskoj sačuvano tek devet sinagoga, od kojih tri imaju funkciju sinagoge (Rijeka, Split, Dubrovnik), jedna je crkva (Osijek), jedna je turistički centar (Križevci), u jednoj je smještena glazbena škola (Sisak), a za preostale dvije čeka se dovršetak projekta (Varaždin i Koprivnica).

Sukladno rezultatima istraživanja, predlaže se izmijenjen Krakoverov model. Svrha je bolje pozicionirati razvoj turizma židovske baštine u Hrvatskoj s obzirom na povijest i postojeću baštinu. Prijedlog se ne sastoji od početne i razvijene faze, već samo od koraka koji bi trebali dovesti do razvoja turizma židovske baštine. Zgrada sinagoge nije stavljena kao uvjet za razvoj turizma židovske baštine, već može li se i na koji način razvijati u slučaju nepostojanja sinagoge. Poticaj su mrtvačnice u Karlovcu i Virovitici gdje postoje inicijalne ideje za korištenje mrtvačnice u kulturne i turističke svrhe, odnosno za njihovu prenamjenu. U skladu s tim, židovska groblja u Hrvatskoj postaju centralno mjesto, posebice ako nisu u aktivnoj uporabi i imaju zgradu mrtvačnice. Sinagoga i dalje ostaje bitna odrednica, ali se pokušava razvijati bez nje. Prilagođeni model razvoja turizma židovske baštine služi kao smjernica zainteresiranim dionicima na koji način koristiti i uključiti židovsku baštinu u turističku valorizaciju. Predloženi model grafički je prikazan na slici 65.

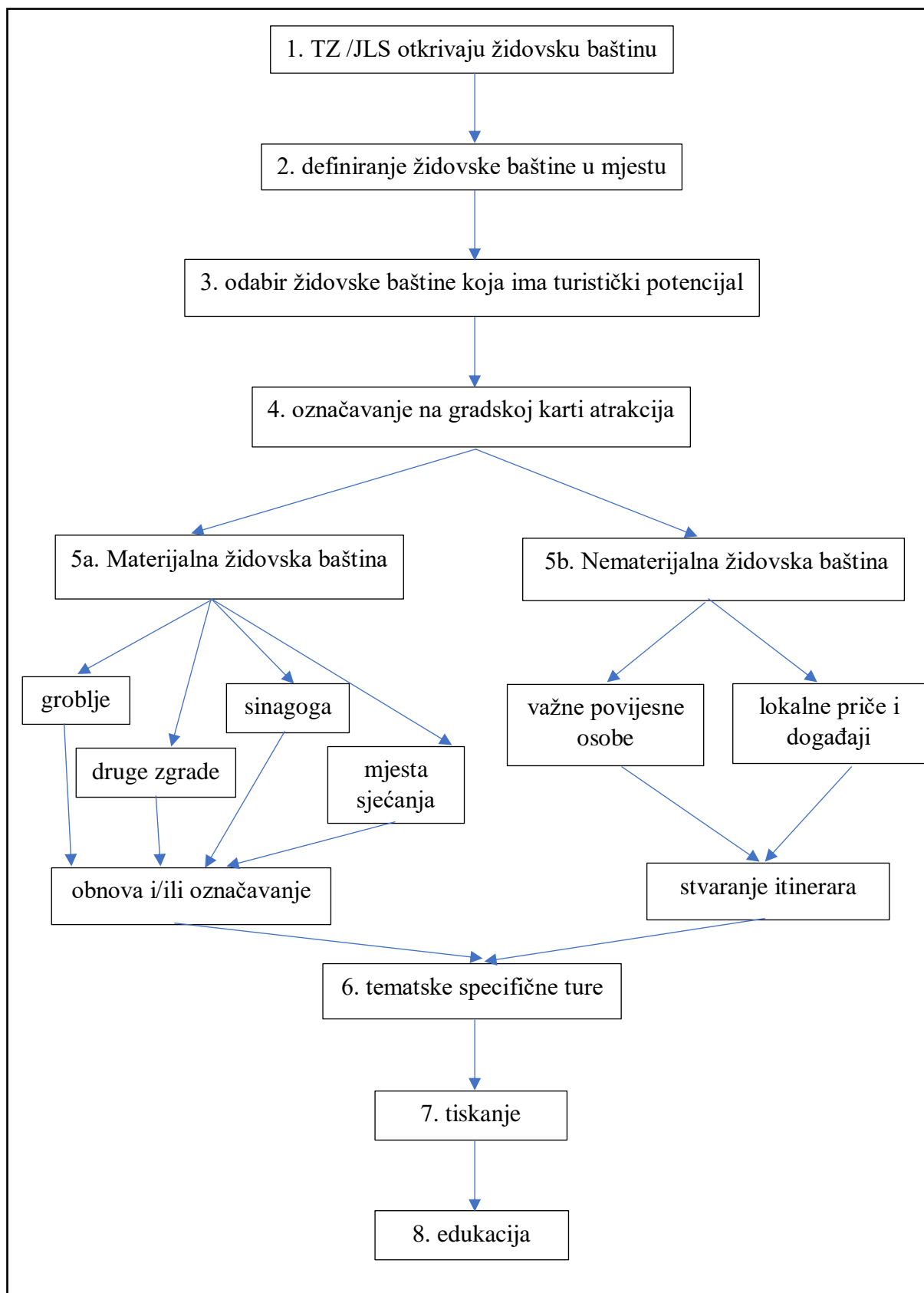
Prvi korak je da lokalna turistička zajednica i/ili jedinica lokalne samouprave otkriju židovsku baštinu uz pomoć lokalnih povjesničara. Potom definiraju židovsku baštinu u mjestu: je li postojala zajednica, ima li preživjelih, koje su relevantne građevine (sinagoga, groblje i slično), koje su važne osobe od lokalnog značaja. Utvrđivanjem te baštine, odabire se ona koja ima turistički potencijal te se u sljedećem koraku označava na gradskoj karti atrakcija.

Odabrana baština potom se dijeli na materijalnu i nematerijalnu, jer o tome ovisi njen daljnji razvoj. Materijalnoj židovskoj baštini, koja uključuje sinagoge, groblja, druge objekte i mjesta sjećanja, procjenjuje se je li joj potrebna obnova ili samo označavanje putem spomen-ploče.

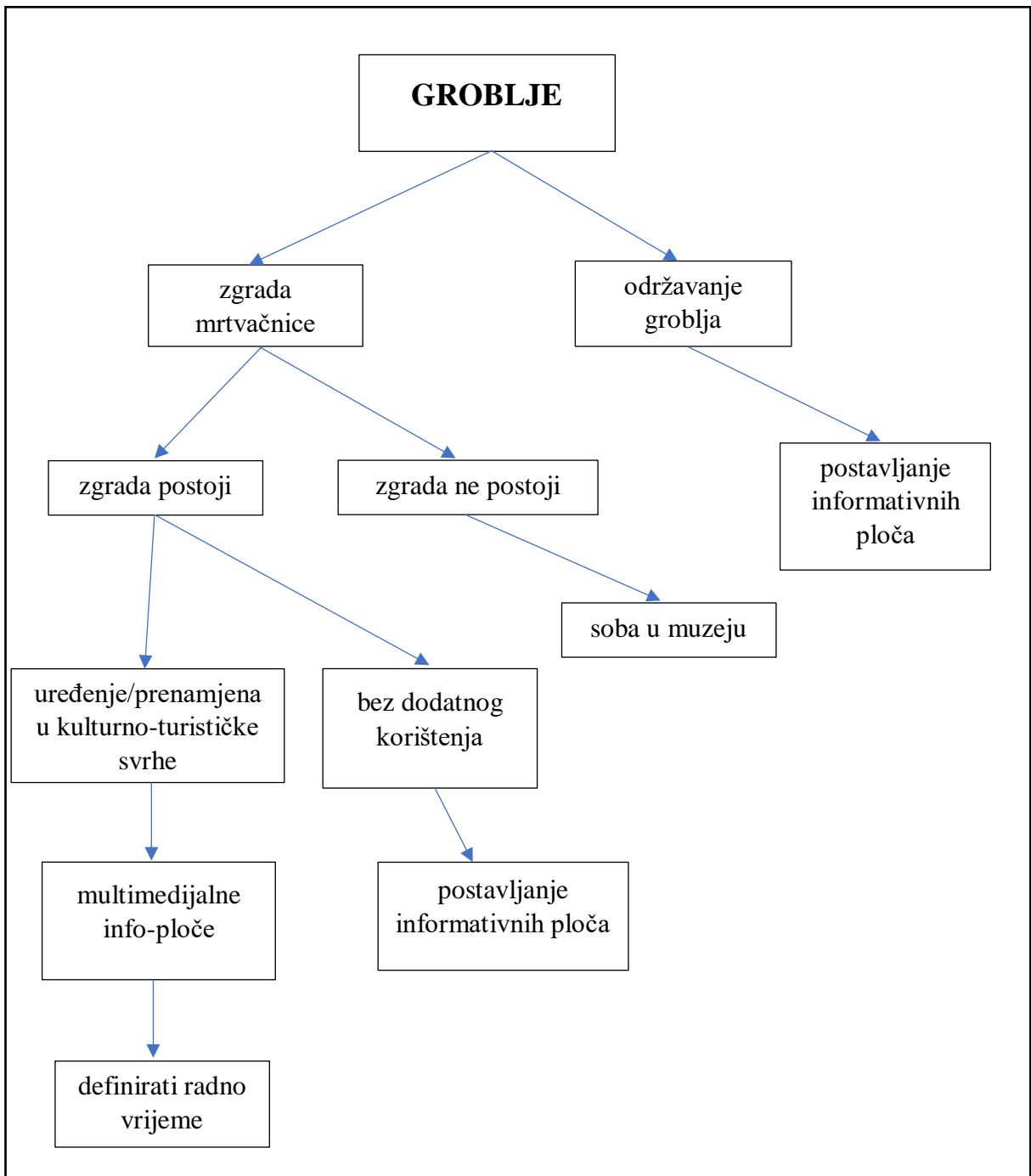
Židovsko groblje posebno je potpoglavlje koje se razvija u dva pravca (slika 66). Groblje je iz grafičkog modela izdvojeno prvenstveno zbog preglednije vizualizacije samog modela, jer uključuje dosta koraka, ali i kao element na koji se treba fokusirati u turističkoj valorizaciji židovske baštine u Hrvatskoj. Prvi korak je utvrđivanje postojanje mrtvačnice. Ako ona ne postoji, identificira se soba u lokalnom muzeju, ako postoji inventar ili samo u slikama. U slučaju da mrtvačnica postoji, prenamjenjuje se ili uređuje u kulturne ili turističke svrhe, gdje se u samom objektu postavljaju multimedijalne informacijske ploče. Tada je potrebno definirati

radno vrijeme. Ukoliko se mrtvačnica ne može dodatno koristiti, postavljaju se informacijske ploče ispred samog objekta. Drugi pravac je održavanje groblja u kojem se definira tko će ga uređivati te se u konačnici postavljaju informacijske ploče.

Nematerijalna židovska baština uključuje važne povijesne osobe te lokalne priče i događaje iz kojih se stvaraju itinerari. Spajanjem materijalne i nematerijalne židovske baštine izrađuju se tematske kulturne rute, koje mogu biti lokalne ili regionalne, ovisno o tome koja je tema rute ili ako su povezana mjesta s manjim brojem baštine. Posljednja dva koraka uključuje tiskanje brošure i edukaciju. Tiskaju se brošure koje sadrže osnovne informacije o židovskoj zajednici mjesta i o pojedinim lokalitetima i osobama. Edukacija podrazumijeva educiranje lokalnih turističkih vodiča, kao i lokalnog stanovništva.

Slika 65. Predloženi Krakoverov model za razvoj židovske baštine u Hrvatskoj

Slika 66. Predloženi Krakoverov model za razvoj židovske baštine u Hrvatskoj: groblja

11. RASPRAVA

Rezultati doktorskog istraživanja pokazali su da Hrvatska ima materijalne i nematerijalne resurse židovske baštine, međutim nisu dovoljno niti sustavno integrirani u turističku ponudu. Postoje mogućnosti razvoja turizma židovske baštine, uz postojanje mnogih izazova – od same percepcije baštine u lokalnoj zajednici do institucionalne razine. U ovome će se poglavlju rezultati istraživanja smjestiti u teorijski okvir i europski kontekst razvoja kulturne baštine, zajedno sa sličnostima i razlikama u Hrvatskoj i na primjerima revitalizacije židovske baštine u državama Srednje i Istočne Europe (Krakover, 2013; Gaižutytė-Filipavičienė, 2020; Nielsen, 2020).

Židovska baština turistički je potencijal Hrvatske koji do sada nije u dovoljnoj mjeri prepoznat i valoriziran, te može poslužiti kao dodatna turistička atrakcija. Dugo se na židovsku baštinu nije obraćala pažnja te se njen velik dio s vremenom uništio i zapustio ili, u slučaju sinagoga, imao drugu svrhu kojom se naštetilo građevini. Glavni problem židovske baštine danas je njezino prepoznavanje i očuvanje, budući da je do 2024. godine, kada su zaštićena 52 židovska groblja, bila izrazito ugrožena. Tu je baštinu, zajedno s kulturom sjećanja, potrebno revitalizirati kroz edukaciju, poticanje kulturnih industrija, projekte, uključivanje strategije na lokalnoj razini te uključiti i ojačati promociju od strane lokalnih turističkih zajednica.

Disonantna baština može izazvati različite emocije kod različitih društvenih skupina (Tunbridge i Ashworth, 1996). Židovska baština u Hrvatskoj primjer je disonantne baštine koja je unatoč svojoj kulturno-povijesnoj vrijednosti, kroz dugo razdoblje bila zanemarena, zapuštena ili prenamijenjena, a često kao posljedica politike i kolektivnog izbjegavanja suočavanja s prošlošću. Iako je u Poljskoj i Njemačkoj židovska baština nakon Drugog svjetskog rata bila disonantna, njenim uključivanjem u turističku ponudu i obrazovne programe, uz institucionalnu podršku, postala je sastavni dio identiteta i jedan od glavnih turističkih proizvoda (Hartmann, 2013; Nielsen, 2020). Disonantna baština ne mora biti prepreka, već se potiče kao osnova za razvoj turizma sjećanja i edukativnih programa, čime se baština čuva i reinterpretira u suvremenom kontekstu (Tunbridge i Ashworth, 1996; Stojanović, 2022). Percepcija javnosti jedan je od aspekata na kojem židovska baština u Hrvatskoj treba dodatnu pažnju. Ovo je istraživanje pokazalo kako židovska baština nije u svim gradovima i mjestima prihvaćena kao nešto pozitivno, već kao nešto neželjeno s čime se rijetko tko želi suočiti. S tim se u vezu stavlja i politički izazov održivosti kulturne baštine kao „neželjene“ baštine, koja kod lokalnog stanovništva stvara mješovite osjećaje. Također, takav odnos može rezultirati lošom

zaštitom i očuvanjem te baštine (Jelinčić i dr., 2022), što se pokazalo kao praksa u Hrvatskoj, ali i u drugim europskim državama.

Turizam židovske baštine razvija se u europskim državama kao dio kulturnog turizma, kroz revitalizaciju židovskih četvrti, sinagoga i groblja, te otvaranju muzeja. Krakov i Prag pozitivni su primjeri revitalizacije, gdje su uz planiranje, podršku institucija i povezivanje lokaliteta u tematsku cjelinu, zapušteni urbani prostori postali atraktivni lokaliteti (Gruber, 2002; Gaižutytė-Filipavičienė, 2020). Židovska četvrt Kazimierz u Krakovu svakako je primjer integracije kroz itinerare i festivale, te aktivno uključivanje i sudjelovanje nežidovskog stanovništva u samom razvoju.

U Hrvatskoj je zabilježeno 88 naselja sa židovskom baštinom. Na nacionalnoj razini ne postoje strategije koje se bave valorizacijom ili očuvanjem židovske baštine, te je utvrđeno kako ona nije integrirana u nacionalne turističke politike. Ovdje dolazi do problema između potencijala i realizacije, jer se u konačnici svodi na inicijative lokalnih židovskih općina, lokalne vlasti ili individualnih osoba, koje nerijetko nemaju međusobnu suradnju.

Analiza intervjua s dionicima pokazala je da je interes židovskih zajednica za uključivanje u turističke aktivnosti veći od interesa lokalnih turističkih zajednica. Ovakav rezultat ukazuje na potrebu za jačanjem institucionalne suradnje i integriranim pristupom upravljanju baštinom. Uočava se da u Hrvatskoj početnu inicijativu prvenstveno provode židovske općine (Osijek, Split, Dubrovnik, Koprivnica, Zagreb), dok u mjestima bez židovskih općina, inicijativu preuzima lokalno stanovništvo. Karlovac je primjer udruge koju su osnovali potomci karlovačkih Židova (URL 176). Istraživanje je pokazalo da između židovskih općina i turističkih zajednica nedostaje suradnje (Koprivnica) ili je ona nedovoljna za razvoj ovog turizma.

Židovskoj je baštini u Hrvatskoj potrebno adekvatno upravljanje na razini Republike Hrvatske, pri čemu bi glavnu riječ trebali imati Ministarstvo kulture i medija, Ministarstvo turizma i sporta, Židovska koordinacija u Hrvatskoj i akademska zajednica. Ovdje su navedena ministarstva kao institucije koje mogu izraditi propisi i uključiti židovsku baštinu u zakone i pravne akte. Adekvatno upravljanje bi trebalo uključivati planiranje, financiranje, marketing, edukaciju djelatnika (židovstvo vodiča je atraktivno, ali treba se stalno educirati), interpretaciju, evaluaciju, razvoj specifičnih itinerara, rad s turističkim zajednicama. Jelinčić i dr. (2022) predlažu korištenje europskih sredstava za obnovu i revitalizaciju kulturne baštine, što se svakako može primijeniti i na židovsku.

Jedan od ciljeva istraživanja bio je ispitati motivaciju i profil posjetitelja lokaliteta židovske baštine te ocijeniti njihovo zadovoljstvo posjećenim lokalitetima i dostupnim informacijama. Dobiveni rezultati važni su za razumijevanje turističke potražnje, definiranje ciljnih tržišta i prepoznavanje razvojnih izazova. Anketno istraživanje provedeno u Hrvatskoj pokazalo je, međutim, da interpretacija i sadržaji na lokalitetima židovske baštine često nisu dovoljno razvijeni da bi privukli posjetitelje ili produljili njihov boravak u destinaciji. Nedostatak višezječnih informativnih ploča, interpretacijskih centara i tematskih ruta značajno ograničava doživljaj i razumijevanje baštine, što je u skladu s nalazima Tomljenović (2006) o glavnim uzrocima nezadovoljstva posjetitelja kulturnih atrakcija u Hrvatskoj.

Rezultati anketa posjetitelja židovske baštine u Splitu i Dubrovniku pokazali su sličnosti u motivaciji i strukturi posjetitelja, ali i razlike koje proizlaze iz specifičnosti destinacije. U oba grada prevladavaju motivi vezani uz odmor, opuštanje i zanimanje za kulturnu baštinu, dok su posjeti lokalitetima židovske baštine uglavnom usputni, što potvrđuje tezu da kulturni turisti rijetko putuju isključivo zbog posjete pojedinom lokalitetu, već traže višeslojna iskustva koja kombiniraju kulturu, rekreaciju i osobnu refleksiju (Jelinčić, 2008, prema: Smith, 2003; Du Cros i McKercher, 2014). Razlike u strukturi posjetitelja odražavaju profil destinacije – Dubrovnik, kao međunarodno prepoznata destinacija, privlači starije i obrazovanije turiste iz izvan europskih zemalja, dok Split bilježi veći udio mlađih individualnih putnika iz europskih zemalja.

U međunarodnom kontekstu, istraživanja pokazuju drukčije obrasce. U Wrocławu su posjetitelji židovske baštine najčešće kulturno motivirani turisti koji traže autentična iskustva i kontekstualizirane informacije (Duda-Seifert, 2016). U Cordobi, gdje je židovska četvrt integrirana u UNESCO-vu jezgru grada, interpretacijske ploče i audiovodiči dostupni su na više jezika, što značajno doprinosi razumijevanju kulturnog sloja destinacije (Jimber del Río i dr., 2020). Analiza posjetitelja židovske baštine u Nizozemskoj pokazuje kako su genealogija i osobni interes za povijest obitelji važan aspekt tržišta (Isaac i Çakmak, 2013). Ovaj aspekt nije dovoljno prepoznat u Hrvatskoj, iako postoji veliki potencijal kroz arhivsku građu i židovska groblja.

Podaci o smještajnim kapacitetima, dolascima i noćenjima potvrđuju da je hrvatski turizam i dalje izrazito orijentiran na obalu, dok kontinentalni dio, unatoč bogatoj kulturnoj ponudi, zaostaje u razvoju. Ta se nejednakost odražava i u turizmu židovske baštine, gdje je većina baštinskih lokaliteta smještena u kontinentalnoj Hrvatskoj, dok se turistički najrazvijeniji

segmenti nalaze u obalnim gradovima. Stoga je važno integrirati židovsku baštinu u lokalnu turističku ponudu, čime bi se potaknula diversifikacija i ravnomjerniji regionalni razvoj.

U kontekstu prostorne analize, istraživanje potvrđuje da su obalni gradovi, zahvaljujući razvijenoj turističkoj infrastrukturi, međunarodnim povezanicama i stabilnim tržištima, pogodniji za razvoj turizma židovske baštine. U Dubrovniku, koji već posjeduje globalni imidž, židovska baština funkcionira kao dodatni kulturni sadržaj koji upotpunjuje postojeću ponudu, dok u kontinentalnim gradovima poput Osijeka i Koprivnice može predstavljati primarni poticaj za razvoj kulturnog turizma i produženje sezone. Analizom pet studija slučaja (Dubrovnik, Koprivnica, Osijek, Split i Zagreb) utvrđeno je da su Dubrovnik i Split, kao etablirane turističke destinacije s razvijenom infrastrukturom i visokom međunarodnom prepoznatljivošću, uspješnije integrirale elemente židovske baštine u turističku ponudu. Nasuprot tome, kontinentalni gradovi — unatoč većem broju i raznovrsnosti baštinskih elemenata — suočavaju se s manjim turističkim prometom, ograničenim resursima i slabijom institucionalnom suradnjom.

Što se tiče elemenata kulturnih dobara židovske baštine, u Hrvatskoj su najbrojnija groblja, ali sinagoga ima važnu ulogu u turizmu. Dubrovnik i Split, kao gradovi s funkcionalnim sinagogama, ostvaruju veći stupanj turističke valorizacije, što je u skladu s Krakoverovim modelom (2013), prema kojem su upravo sinagoge središnje točke kulturne rute i omogućuju interpretaciju povijesti židovske zajednice u urbanom prostoru. U gradovima poput Koprivnice, gdje sinagoga postoji, ali nije u funkciji, potencijal ostaje neiskorišten zbog nedostatka interpretativnog sadržaja i institucionalne potpore. Slična iskustva potvrđena su i u Poljskoj, Mađarskoj i Češkoj, gdje su brojne sinagoge prenamijenjene u muzeje, galerije ili kulturne centre, što se pokazalo kao učinkovit model očuvanja i turističke valorizacije (Gruber, 2002; Duda-Seifert, 2016).

Poljska, Češka i Mađarska primjeri su uspješne integracije digitalnih alata u turizam židovske baštine (Gaižutyté-Filipavičienė, 2020). S druge strane, upravo taj segment nedostaje u Hrvatskoj, jer su promocija i interpretacija baštine slabe i gotovo nerazvijene. Za današnje potrebe tržišta, trenutnu ponudu turizma židovske baštine je potrebno upotpuniti novim (inovativnim) proizvodima koji nisu dovoljno prepoznati. To bi dovelo do produljenja sezone (ako se govori o Koprivnici, Zagrebu i Osijeku, onda čak cjelogodišnja ponuda), povećanje broja turista i posjetitelja te u konačnici (Dubrovnik i Split) proširenje turističke ponude.

Svi gradovi zajedno sa svojom židovskom baštinom trebali bi uspostaviti židovsku kulturnu rutu (uz već postojeću koja se odvija u Europi i čiji smo dio) kao međuzupanijska ili nacionalna kulturna ruda, radi zajedničke promocije na domaćem i inozemnom turističkom tržištu te da se prezentiraju i ti gradovi. To se najviše odnosi na kontinentalnu Hrvatsku. Stvaranje tematskih cjelina jedan je od najperspektivnijih ishoda za uključivanje cjelokupne židovske baštine jednog mjesta. Time se povećava vidljivost, uključenost i valorizacija židovske baštine kroz edukacijske, turističke i komemorativne svrhe. Prema izrađenom inventaru i evaluaciji židovske baštine, gradovi koji imaju mogućnosti za stvaranje takvih sadržaja su: Čakovec, Varaždin, Križevci, Koprivnica, Bjelovar, Virovitica, Đakovo, Osijek, Slavonski Brod, Sisak, Požega, Daruvar, Zagreb, Karlovac, Rijeka, Split, Dubrovnik.

Što se tiče prirodnih pritisaka okoline, židovska su groblja najviše od svih elemenata židovske baštine izložena atmosferilijama i hortikulturnim oštećenjima, iako su i nedavni potresi u Hrvatskoj (Zagreb i Petrinja, 2020.) postali velika prijetnja. Društveni su pritisci prekomjerni broj posjetitelja koji je prijetnja za dubrovačku sinagogu jer dvorana sinagoge može primiti do 30 osoba istovremeno (iznimno 40), a iz terenskog je istraživanja, metodom opažanja, uočljivo kako židovski posjetitelji u velikim organiziranim grupama nemaju osjećaj za baštinu te se prema UNESCO-ovom lokalitetu ne odnose s poštovanjem. Pljačkanje lokaliteta gotovo je završen proces u Hrvatskoj, jer su u doba socijalizma židovski nadgrobni spomenici odnošeni kao građevinski materijal, a isto tako su pljačkane sinagoge te privatna imovina židovskih osoba, posebice u neposrednom poraću nakon Drugog svjetskog rata.

Slunjski (2017) navodi glavne prednosti i nedostatke medija interpretacije u kontekstu valorizacije kulturne baštine. Mediji interpretacije na lokalitetu su vodič, vanjski paneli, tiskani materijali, audiovodstvo, centar za posjetitelje i izložbe. U kontekstu židovske baštine, svaki od navedenih medija interpretacije bio bi poželjan na određenim lokalitetima. Tako bi funkcionalne sinagoge i zgrade mrtvačnica (ako nisu u primarnoj funkciji) mogle biti prenamijenjene u centre za posjetitelje, ili stalni postav izložbe. Vanjski paneli potrebni su na svim lokacijama sinagoga, groblja i ostalih važnih elemenata židovske baštine kako bi se dobio kontekst i pridonijela važnost same lokacije. Višejezičnost panela proširila bi turističko tržište, te se očekuje da je tekst na njima napisan barem, ali ne i isključivo, na hrvatskom i engleskom jeziku. Pritom bi turisti bolje upoznali destinaciju, a paneli služe i za posjetitelje koji dolaze van radnog vremena ili u vrijeme blagdana i praznika. Nedostatak panela jest izloženost vandalizmu, te bi se trebalo pažljivo motriti na antisemitsku situaciju u pojedinim destinacijama (prije svega Split). Tiskani materijali, prije svega brošure, trebali bi biti dostupne u svim

turističkim zajednicama u destinacijama sa židovskom baštinom, te *online*. Kao i paneli, potrebni su višejezični, a u slučaju izostanka panela, bili bi temeljni medij za informacije o židovskoj baštini. Audiovodstvo korisno je kod destinacija s više elemenata židovske baštine gdje bi se odvijala tura židovske baštine, a potrebna je laka dostupnost, primjerice putem mobilnih aplikacija. Vodič na lokalitetu, ukoliko ima dovoljno znanja, može dati najviše informacija i odgovoriti na pitanja posjetitelja i za druge lokalitete.

Kada se u kontekst uzme židovska baština i turizam židovske baštine, na nju se mogu primijeniti četiri opcije. Izgradnja novih kulturnih atrakcija podrazumijeva u ovom kontekstu izgradnju sinagoge, muzeja ili kulturnog centra na mjestu povezanom sa židovskom baštinom. Iako može i na nekoj drugoj lokaciji, veći je značaj ako je kulturna atrakcija na mjestu koja već ima židovsku povezanost. Za takvu opciju potrebna su velika financijska ulaganja. U hrvatskom se diskursu već više od 20 godina govori o izgradnji sinagoge u Zagrebu, u čijem bi sklopu uz sinagogu bila općina i muzej. Preostaje na čelnicima Koordinacije hoće li se uopće išta graditi. Činjenica je da Hrvatskoj, a prije svega Zagrebu, nedostaje muzej posvećen povijesti Židova u Hrvatskoj koja dakako uključuje razdoblje Holokausta, ali ne treba biti naglasak na tome, već na cjelokupnom doprinosu židovske zajednice Hrvatskoj i svijetu.

Slijedom provedenog istraživanja izrađena je SWOT analiza razvoja turizma židovske baštine u Hrvatskoj (tablica 51). Kao snage razvoj turizma židovske baštine su: prepoznatljivost Hrvatske na turističkom tržištu, dugogodišnja tradicija u turizmu, povoljan prometnogeografski položaj, turistička raznolikost regija Hrvatske, dobra prometna povezanost, očuvanost židovske baštine s naglaskom na grobljima. Utvrđene su sljedeće slabosti: izostanak ulaganja u židovsku baštinu, nedostatak turističke infrastrukture, slaba suradnja među općinama i turističkim zajednicama, kratkoća posjeta na tim lokalitetima, nedostatak ljudskih kapaciteta, nedostatak promotivnih materijala, problem održavanja groblja, nedostaju razvojne strategije židovske baštine i turizma židovske baštine, nedostatak svijest o važnosti ove baštine, isključuje se razmjena znanja stručnjaka, udaljenost glavnih emitivnih tržišta.

S druge strane, prilike za razvoj ovog oblika turizma su: mogućnost promoviranja kulturnih dobara, korištenje fondova EU i ulaganje, mogućnosti su za ostvarivanje partnerstva i suradnje na državnoj i međunarodnoj razini kroz itinerare razvoj genealoškog turizma, razvoj u znanosti, poticanje svijesti o drugim kulturama, umrežavanje lokalne židovske baštine u turistički sadržaj kao dodatna ponuda u destinaciji, zatim multidisciplinarni pristup upravljanju.

Na kraju, tu su i prijetnje razvoju: degradacija groblja zbog neodržavanja i/ili prodaje grobnih mjesta, rast antisemitizma i situacija u Izraelu, nedostatak suradnje s institucijama na lokalnoj, regionalnoj i državnoj razini, ne postoji zajednička politika za židovsku baštinu u Hrvatskoj, vandalizam, nedovoljno prepoznavanje židovske baštine za turističku valorizaciju, zapuštenost i loš izgled spomenika, nedostatak financija za održavanje postojećeg stanja židovske baštine, epidemije, ponuda nije prepoznata, i inflacija.

Tablica 51. SWOT analiza turizma židovske baštine u Republici Hrvatskoj

SNAGE	SLABOSTI
Lokacija Uzlazni trend posebnih oblika turizma Dobra prometna povezanost Očuvanost židovske baštine Povoljan prometnogeografski položaj Dugogodišnja tradicija u turizmu Raznolikost kao regija Prepoznatljivost Hrvatske na turističkom tržištu	Izostanak ulaganja Nedostatak turističke infrastrukture (info ploče, označeni grobovi) Slaba međunarodna suradnja između općina, grada, TZ Kratkoća posjeta Nedovoljna informiranost lokalnog stanovništva Nedostatak ljudskih kapaciteta Nedostatak promotivnih materijala Problem održavanja groblja Nedostatak strategije razvoja židovske baštine i turizma židovske baštine Nedostatak svijesti o važnosti ove baštine Isključivanje razmjene znanja stručnjaka Nedostatak razvojne strategije Udaljenost glavnih emitivnih tržišta
PRILIKE	PRIJETNJE
Mogućnost promoviranja kulturnih dobara Fondovi EU i ulaganje Mogućnost za ostvarivanje partnerstva i suradnje Genealoški turizam Znanost	Degradacija groblja zbog neodržavanja Rast antisemitizma Rat u Izraelu Nedostatak suradnje s institucijama na lokalnoj, regionalnoj i državnoj razini

<p>Svijest o drugim kulturama</p> <p>Umrežavanje lokalne židovske baštine u turistički sadržaj</p> <p>Povezivanje s drugim destinacijama sa židovskom baštinom (itinerari + prekogranična suradnja)</p> <p>Multidisciplinarni pristup upravljanju</p>	<p>Nepostojeće zajedničke politike sve židovske baštine u Hrvatskoj</p> <p>Vandalizam</p> <p>Nedovoljno prepoznavanje židovske baštine za turističku valorizaciju</p> <p>Zapuštenost i loš izgled spomenika</p> <p>Nedostatak financija za održavanje (bar) postojećeg stanja židovske baštine (i za cijelu HR)</p> <p>Epidemije</p> <p>Ponuda nije prepoznata</p> <p>Inflacija</p>
---	---

12. ZAKLJUČAK

U ovom se doktorskom istraživanju analiziralo postojeće stanje i mogućnosti korištenja židovske baštine u turističkoj djelatnosti u Hrvatskoj, te predstavlja prvo sveobuhvatno istraživanje ove teme na razini države. Do danas nije dovoljno prepoznat turizam židovske baštine u Hrvatskoj, iako su pojedini elementi turistički razvijeni, poput dubrovačke sinagoge. Glavni je doprinos istraživanja prijedlog upravljanja i valorizacije židovske baštine kroz njenu integraciju u turističku ponudu, kao i provedbi inventarizacije, evaluacije i izradi profila posjetitelja. Rezultati rada imaju dvostruku primjenjivost: znanstvenu i komercijalnu. Znanstveni doprinos leži u evaluaciji, kategorizaciji i kartiranju židovske baštine, čime istraživanje predstavlja pionirski rad u Hrvatskoj. Komercijalna se primjenjivost odnosi se na uključivanje židovske baštine u turističku ponudu i Hrvatske i lokalnih sredina te otkrivanje i razvoj novih tržišnih niša (turizam židovske baštine, mračni turizam), ali i osvješćivanje dionika izravno i neizravno vezanih za tematiku. Provedenom analizom rezultata intervjua, anketnih upitnika posjetitelja i turističkih vodiča, analize sadržaja turističko-komunikacijskih sredstava te analize inventarizacije i evaluacije židovske baštine, u ovom se poglavlju analizira dokazanost postavljenih hipoteza u radu.

Prije samog istraživanja određeni su ciljevi i hipoteze. Sva tri postavljena cilja su ostvarena, a hipoteze su ispitane. Židovska baština u Hrvatskoj je inventarizirana, evaluirana i interpretirana u okviru razvoja selektivnih oblika turizma. Zastupljenost židovske baštine u turističkoj ponudi Dubrovnika, Koprivnice, Osijeka, Splita i Zagreba je analizirana pomoću turističkogeografskog pristupa. U navedenim je gradovima, koji su bili studije slučaja, kvantitativno i kvalitativno analizirana i istražena mogućnost turističke valorizacije židovske baštine. Turizam židovske baštine razvija se kao vodeći alternativni oblik turizma manjinske skupine u Hrvatskoj. Iako je inventarizacija židovske baštine pokazala potencijal razvoja turizma židovske baštine, ovaj oblik turizma slabo je razvijen, i ne privlači dovoljno posjetitelja. Istraživanjem posjetitelja židovske baštine u Hrvatskoj utvrđeno je da postoji potražnja, ali u slabijoj mjeri. Posjetitelji posjećuju židovsku baštinu usputno, kao jednu od ponuđenih atrakcija u destinaciji, što ovisi o samoj promociji pojedinog lokaliteta.

Prva hipoteza – *Sinagoga je polazište za razvoj turizma židovske baštine u nekom mjestu.* – je potvrđena. Od pet studija slučaja, Split i Dubrovnik imaju aktivne sinagoge te se uočava da je u tim destinacijama razvijen turizam židovske baštine. U prilog ide i činjenica da su to dvije turistički atraktivne destinacije na Jadranu. Zagreb i Osijek nemaju samostalnu zgradu sinagoge

i kod njih se za sada razvija turizam temeljen na vođenim turama. Koprivnica pak ima očuvanu samostalnu zgradu sinagoge, ali joj je dodijeljena druga namjena koja ne zadovoljava potrebe razvoja turizma židovske baštine. Iako su židovska groblja najbrojnija skupina elemenata baštine, nedostaju sinagoge kao središnji element za razvoj turizma.

Hipoteza *Židovska baština slabo je zastupljena u turističkoj ponudi odabranih studija slučaja u Hrvatsko*. ne može se u potpunosti utvrditi jer baština postoji u turističkoj ponudi u određenoj mjeri, ali je slabo spomenuta. To vrijedi za sve studije slučaja, a dokazivalo se analizom sadržaja turističko-komunikacijskih sredstava. Način i intenzitet promocije razlikuju se među gradovima jer neki više promoviraju putem društvenih mreža, neki putem ponuđenih gradskih tura, a neki u brošurama, pa je stoga teško procijeniti. Rezultati ove hipoteze vidljivi su i u anketnom istraživanju posjetitelja gdje je postojao interes za posjećivanjem lokaliteta židovske baštine, ali je glavni nedostatak neinformiranost o postojanju prije samoga dolaska.

Za ispitivanje hipoteze *Židovska baština rijetko je uključena u ture odabranih studija slučaja u Hrvatskoj* provedeno je anketiranje turističkih vodiča. Hipoteza nije potvrđena, jer samo jedna desetina ispitanika ne koristi židovsku baštinu u svojim vođenjima, a i dio anketiranih vodiča imaju posebne tematske ture židovske baštine. Problem je nedovoljan broj ispitanih vodiča, kao i potpuni izostanak vodiča iz Osijeka.

Četvrta je hipoteza glasila *Obrazovna uloga primarni je motiv posjeta židovske baštine u Hrvatskoj*. Ona je ispitana anketiranjem posjetitelja na odabranim lokalitetima židovske baštine. Hipoteza nije potvrđena. Glavna motivacija za posjet takvim lokalitetima je zanimanje za židovsku baštinu (nevezano za židovsko podrijetlo), usputni lokalitet koji se želi posjetiti te zanimanje za kulturnu baštinu destinacije koju se posjećuje. Usporedba rezultata anketnog istraživanja u Splitu i Dubrovniku pokazala je sličnosti i razlike među ispitanicima. U obje skupine dominira motiv dolaska na odmor i opuštanje, većina je prethodno posjetila neki lokalitet židovske baštine i to najčešće usputno, a informacije dobivaju iz promo materijala ili putem interneta. Razina zadovoljstva, ocjena lokaliteta i sama namjera ponovnog posjeta također su slični. Razlike se uočavaju u državi iz koje dolaze turisti (u Splitu više iz europskih država, a u Dubrovniku iz izvan europskih), načinu organizacije putovanja (u Splitu individualno, a u Dubrovniku organizirano) te radnom statusu. Same razlike proizlaze iz karakteristika destinacija i lokaliteta židovske baštine. Dubrovnik je međunarodno prepoznata destinacija koja privlači starije i obrazovanije turiste, dok je Split usmjeren na individualne, mlađe i aktivnije turiste. Lokacija židovskog groblja u Splitu dodatno utječe na manju posjećenost, jer je udaljena od glavnih atrakcija i na brdovitom terenu, u usporedbi s lako

dostupnom dubrovačkom sinagogom u staroj gradskoj jezgri. Rezultati potvrđuju da posjet židovskoj baštini uvelike ovisi o karakteristikama destinacije, profilu posjetitelja i dostupnosti lokaliteta.

Kako bi se ispitala peta hipoteza - *Čelnici lokalne uprave i turistički dionici odabranih studija slučaja u Hrvatskoj zainteresirani su za uključivanje židovske baštine u lokalnu turističku ponudu.* – provedeni su intervjui s dionicima iz židovske zajednice te iz lokalne turističke zajednice. Utvrđeni su njihovi stavovi te se zaključuje da je veća zainteresiranost od strane židovske zajednice, iako su uočeni i primjeri dobre prakse za promidžbu u Dubrovniku. Međutim, ona se ne može u potpunosti provjeriti jer su stavovi i mišljenja dionika nemjerljivi podaci, ali isto tako na njihove pozicije mogu doći druge osobe koje mogu ili ne moraju imati iste stavove prema korištenju židovske baštine u turističkoj ponudi. Stoga se zaključuje da je ova hipoteza djelomično potvrđena.

Posljednja se hipoteza odnosila na uključivanje židovske baštine: *Što je stupanj očuvanosti židovske baštine veći, to je veći turistički potencijal uključivanja židovske baštine u turizam nekog mjesta.* Ispitala se pomoću Krakoverova modela, te je ona potvrđena. Gradovi s više židovske baštine koja je i očuvana, razvijaju turizam židovske baštine. Kontinentalna Hrvatska nudi bogatu židovsku baštinu koja bez prethodno uspostavljene mreže i itinerara ne može iskoristiti puni potencijal. Svaki grad u Hrvatskoj koji sadrži židovsku baštinu ima potencijal za proširivanje vlastite turističke ponude i otvaranje novog tržišta.

Istraživanje je prvi sustavni pokušaj inventarizacije, interpretacije i turističke valorizacije židovske baštine u Hrvatskoj, te je temelj za buduća interdisciplinarna istraživanja. Kao glavni izazov koji se pojavljivao tijekom istraživanja je nedovoljna osviještenost o potrebi očuvanja židovske baštine te kakvu ona ulogu ima u prezentiranju ne samo europske nego i hrvatske povijesti. Pojedina kulturna dobra židovske baštine nalaze se na atraktivnim lokacijama pa bi promišljanje o njihovom budućem razvoju trebalo ići i iz ekonomske perspektive, ali i kulturne i baštinske. Predloženi model trebao bi pomoći pri razvoju i korištenju židovske baštine. Krajnji cilj ne mora biti turizam, već edukacija i lokalnog stanovništva, čime će turistička djelatnost brže i jednostavnije se razviti.

Glavni problem u razvoju turizma židovske baštine u Hrvatskoj je odnos razvijenih destinacija koje se uglavnom nalaze na obali. Splitu i Dubrovniku jednostavnije je razvijati turizam židovske baštine jer žele upotpuniti turističku ponudu, dok u kontinentalnoj Hrvatskoj nedostaje posjetitelja, pa je i sam razvoj teži. Atrakcije turizma židovske baštine u Hrvatskoj imaju

potencijal i resurse, ali i prostor za razvoj. Iz provedenog istraživanja primjećuje se kako ne postoji ovisnost o broju i stanju očuvanosti materijalne baštine i uključivanja iste u turizam. Koprivnica koja ima najviše sačuvane materijalne baštine nema razvijen turizam židovske baštine koji niti u početnim fazama. Splitu i Dubrovniku jednostavnije je očuvati sinagonalnu baštinu (zgradu) jer su sastavni dio povijesnih gradskih jezgri koje su pod zaštitom UNESCO-a. Prema provedenom istraživanju, Dubrovnik ima razvijeni turizam židovske baštine, slijedi Split, Osijek je u začecima koji bi se kroz koji godinu mogao razviti kao stalna ponuda kontinentalne Hrvatske. Zatvorenost Židovske općine Zagreb dovelo je do toga da se ne može očekivati razvoj turizma židovske baštine dok se ne promijene strukture unutar zajednice. Koprivnica unatoč najvećem potencijalu najviše zaostaje u valorizaciji židovske baštine, zbog iznimno male zajednice. Zaključuje se da stupanj razvijenosti turizma židovske baštine ovisi o povijesnom kontekstu, turističkoj razvijenosti destinacije te inicijativi i uključenosti lokalne židovske općine.

Ograničenja ovog istraživanja obuhvaćaju neujednačeni uzorak posjetitelja, ograničenu dostupnost podataka, malen i neravnomjerno distribuiran broj anketiranih turističkih vodiča, zatvorenost pojedinih židovskih zajednica, te su promotivni materijali i internetske stranice podložne promjenama. Neujednačeni uzorak posjetitelja ovisi o samom postojanju i lokaciji židovske baštine u kojoj se provodi anketiranje, stoga ne postoji mogućnost ujednačavanja uzorka. Kao i promotivni materijali te internetske stranice, i broj anketiranih turističkih vodiča mogu se promijeniti kroz neko vrijeme, ovisno o njihovoj odluci u participiranju istraživanja.

Na temelju rezultata dobivenih istraživanjem židovske baštine u Hrvatskoj dane su smjernice za turističku valorizaciju židovske baštine u Hrvatskoj. Evaluacija pokazuje da postoje povoljni uvjeti za razvoj turizma židovske baštine kao novog selektivnog oblika turizma. Potrebno je plasirati lokalitete sa snažnim turističkim potencijalom na turističko tržište, formirati sadržaje koji bi trebali biti prilagođeni suvremenim posjetiteljima, te međusobno povezati atrakcije baštine u tematske itinerare, šetnice ili interpretativne staze.

Istraživanje je dokazalo postojanje prilika i interesa za razvoj ovog podoblika kulturnog turizma koji se temelji na židovskoj baštini. Najatraktivniji lokaliteti privlače obrazovane i kulturno osviještene turiste, no njihova motivacija i razina zadovoljstva variraju ovisno o dostupnosti informacija, razini interpretacije i općem stanju lokaliteta. Unatoč interesu turista, izazovi u razvoju su slaba promocija, neadekvatna interpretacija lokaliteta kao i nedostatka turističke infrastrukture i povezanosti s drugim kulturnim atrakcijama. Razvoj turizma židovske baštine trebao bi biti usmjeren na umrežavanje hrvatskih gradova sa židovskom baštinom u zajednički

itinerar, zatim na edukaciju lokalnog stanovništva i turističkih vodiča, i na uključivanje židovskih groblja i memorijalnih lokaliteta u turističke rute. Potencijal židovske baštine leži u digitalizaciji i virtualnim turama, odnosno korištenje digitalnih alata za interpretaciju (mobilne aplikacije i QR kodovi). Kao početni korak za razvoj preporuča se postavljanje dvojezičnih (hrvatski i engleski jezik) ili trojezičnih (hrvatski, engleski i hebrejski) informativnih ploča na lokalitetima židovske baštine. Uspješna valorizacija i uključivanjem židovske baštine u kulturni turizam Hrvatske, može pridonijeti očuvanju i promociji jednog dijela bogate multikulture povijesti, dok istovremeno obogaćuje turističku ponudu. Time se steče mogućnost privlačenja novih skupina posjetitelja, kao i održivi društveni i gospodarski razvoj lokalnih sredina.

LITERATURA

200 godina Židova u Zagrebu. Referati i govori sa proslave 180-godišnjice Jevrejske općine Zagreb (6-9. XI. 1987). Zagreb, 1988. Jevrejska općina Zagreb, Savez jevrejskih općina Jugoslavije

Abraham, V., Pizam, A., Medeiros, M., 2021: The impact of attitudes, motivational factors, and emotions on the image of a dark tourism site and the desire of the victims' descendants to visit it, *Journal of Heritage Tourism* 17, DOI: 10.1080/1743873X.2021.1955892

Albanski, L., Lehr, J., 2012: Identity, integration, and assimilation recorded in Manitoba's Polish and Ukrainian cemeteries, *Great Plains Research* 22, 3-14.

Ambruš, J., 1998: Osječki umjetnici Ivan Rein i Oskar Nemon, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Kraus, O., Židovska općina Zagreb, Zagreb, 435-447.

Ashworth, G. J., 2002: Holocaust Tourism: The Experience of Kraków-Kazimierz, *International Research in Geographical and Environmental Education* 11 (4), 363-367, <https://doi.org/10.1080/10382040208667504>.

Assunção, A. P., 2019: Cemetery tourism in Loures: The value of the transfiguration of a cemetery, *Finisterra - Revista Portuguesa de Geografia* 54 (111), DOI: <https://doi.org/10.18055/Finis15864>

Bacsi, Z. L., Tóth, É., 2019: World Heritage Sites as soft tourism destinations – their impacts on international arrivals and tourism receipts, *Bulletin of Geography. Socio-economic Series* 45 (45), doi.org/10.2478/bog-2019-0022

Baričić, G., i dr., 2020: *Priča o nezaboravu: ostavština Hermanna Weissmanna u muzejskim ustanovama Osijeka*, Muzej Slavonije, Osijek.

Bechtel, D., 2016: Remembrance tourism in former multicultural Galicia: The revival of the Polish-Ukrainian borderlands, *Tourism and Hospitality Research* 16 (3), 206-222, <https://doi.org/10.1177/1467358415620464>.

Bedenko, V., 1998: *Domus judeorum* u srednjovjekovnom Zagrebu, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Kraus, O., Židovska općina Zagreb, Zagreb, 59-68.

Begonja, Z., 2010: Proturječja u svezi s brojem žrtava fašističkog koncentracijskog logora na otoku Molatu, *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945.*, zbornik radova, ur. Geiger i dr., Hrvatski institut za povijest: Zagreb, 91-111.

Ben-Sasson, H. H. (ur.), 1997: *A History of the Jewish People*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.

Biran, A., Poria, Y., Oren, G., 2011: Sought Experiences at Dark Heritage Sites, *Annals of Tourism Research* 38, 820-841, DOI: 10.1016/j.annals.2010.12.001.

Blankenship, A. M., 2018: Jewish Tourism in Berlin and Germany's Public Repentance for the Holocaust, *Academica Turistica - Tourism and Innovation Journal* 11 (2), University of Primorska Press, 117-126.

Blažević, I., 2003: *Turistička geografija Hrvatske*, Školska knjiga, Zagreb.

Boeckh, K., 1995: Židovska vjerska općina u Zagrebu do 1941. godine, *Časopis za suvremenu povijest* 27 (1), 33-53.

- Bogan, E., 2022: The Tourism Potential of the Jewish Cultural Heritage in Bucharest, *Societies* 12, DOI: 120. 10.3390/soc12040120.
- Bordun O., Komar R., 2014: Current State and Prospects of Dark Tourism Flows Organization in Ukraine, *Current Issues of Tourism Research* 4 (2), 4-12.
- Borić Cvenić, M., Mavrin, I., Mamuzić, M., 2023: Moć mračnog turizma u destinacijskom menadžmentu – nacionalne, europske i globalne perspektive, *Europski realiteti - Moć: Zbornik radova: 5. međunarodni znanstveni skup*, ur. Šain i dr., Akademija za umjetnost i kulturu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Centar za znanstveni rad u Vinkovcima, Osijek, doi: 10.59014/WIGA5054 417-436
- Brandl, N. M., 2009: Die Natur der jüdischen Identitäten in den kroatischen Ländern im langen 19. Jahrhundert, *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf: Das Judentum im pannonischen Raum vom 16. Jahrhundert bis zum Jahr 1914.*, Somogy Megyei Közgyűlés, Kaposvár, 65-70.
- Brandl, N. M., 2022: *Oduzimanje židovske imovine u Hrvatskoj: Zagreb kao studija slučaja / Appropriation of Jewish property in Croatia: Zagreb as a case study*, Leykam International, Zagreb.
- Brandl, N. M., 2023: *Židovi u Hrvatskoj nakon Holokausta*, Leykam International, Zagreb.
- Brandl, M., 2024: Strategies of Survival: The Role of the Jewish Religious Community (ŽBOZ) and the Remaining Jewish Population in Zagreb, 1943–1945, *Deported: Comparative Perspectives on Paths to Annihilation for Jewish Populations under Nazi German Control*, ur. Raggam-Blesch i dr., Vienna: New Academic Press, 307-335.
- Bremer, T. S., 2006: Sacred Spaces and Tourist Places, *Tourism, religion and spiritual journeys*, Timothy, D., Olsen, D. H. (ur.), Routledge, London, 25-35.
- Brumini, R., 2018: *Židovska zajednica u Rijeci*, Libertin naklada, Rijeka.
- Budaj, A., 2007: *Vallis Judaea: povijest požeške židovske zajednice*, D-graf, Zagreb.
- Camus, J.-Y., 2004: *The Cultural Guide to Jewish Europe*, Seuil Chronicle.
- Carmel, P., Gruber, R. E., Szemző, H., Tönkö, A., Vonnák, D., 2020: *Jewish Cemeteries And Sustainable Protection. The ESJF Handbook of Sustainable Heritage Tourism*, European Commission, European Jewish Cemeteries Initiative, Frankfurt.
- CEPOL, 2020: *A Practical Guide to Judaism*, https://www.cepol.europa.eu/sites/default/files/Guide_to_Judaism_EN.pdf
- Chizzoniti, D., Batkova, Y., 2020: Around some Jewish Architectural Features. *IOP Conference Series. Materials Science and Engineering* 960 (4), DOI:10.1088/1757-899X/960/4/042034.
- Ciprić, P., Fiket, A., 2021: Židovska baština u turističkoj ponudi: studija slučaja grada Zagreba, *Synagogues and Jewish heritage in southeastern Europe*, ur. Stojsavljević, S., Arhiv Vojvodine, Novi Sad, 345-377.
- Clark, D., 2003: Jewish Museums: From Jewish Icons to Jewish Narratives, *European Judaism: A Journal for the New Europe* 36 (2), 4-17.
- Cohen, E., 1979: Rethinking the sociology of Tourism, *Annals of Tourism Research* VI (1), 18-35.

- Cole, T., 2018: Following The Rough Guide to Góra Kalwaria: Constructing Memory Tourism of Absence in Post-Communist Poland, *Journal of War & Culture Studies* 11 (3), 255–268, <https://doi.org/10.1080/17526272.2018.1490074>
- Collins-Kreiner, N., 2010: Current Jewish pilgrimage tourism: Modes and models of development, *Tourism* 58 (3), 259-270.
- Collins-Kreiner, N., Luz, N., 2018: Judaism and Tourism Over the Ages: The Impacts of Technology, Geopolitics and the Changing Political Landscape, *Tourism and Religion* 51-67, DOI: 10.2307/jj.22730656.12.
- Collins-Kreiner, N., 2018: Contemporary Jewish tourism: Pilgrimage, religious heritage and educational tourism, u: *Routledge Handbook on Tourism in the Middle East and North Africa*, ur. Timothy, D., Routledge, London, 137–146, <https://doi.org/10.4324/9781315624525-11>.
- Corsale, A., 2017: Jewish heritage tourism in Bucharest: reality and visions, *The Geographical Journal* 183 (3), 261-271.
- Corsale, A., 2020: Issues and Changes Related to Dissonant Heritage: A Case from Jewish and Polish Heritage in the Small Towns of Western Ukraine, *Tourism Planning & Development*, DOI: 10.1080/21568316.2020.1825521
- Corsale, A., Krakover, S., 2018: Cultural tourism between local and transnational identities: Jewish heritage in Syracuse, Italy, *Tourism Geographies* 21 (3), 460-481, DOI: 10.1080/14616688.2018.1497083
- Corsale, A., Vuytsyk, O., 2015: Long-distance attachments and implications for tourism development: the case of the Western Ukrainian diaspora, *Tourism Planning & Development*, DOI: 10.1080/21568316.2015.1074099
- Corsale, A., Vuytsyk, O., 2018: Jewish Heritage Tourism between memories and strategies. Different approaches from Lviv, Ukraine, *Current Issues in Tourism* 21 (5), 583-598, DOI: 10.1080/13683500.2015.1103210
- Cvetković, D., 2010: Stradanje stanovništva NDH u logorima – numeričko određenje, *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945.*, zbornik radova, ur. Geiger i dr., Hrvatski institut za povijest: Zagreb, 41-56.
- Damjanović, D., 2014: *Sinagonalne građevine arhitekta Frana Funtaka*, Židovska općina Zagreb, Galerija Milan i Ivo Steiner, Zagreb.
- Dinis, A., Krakover, S., 2016: Niche tourism in small peripheral town the case of Jewish Heritage in Belmonte Portugal, *Tourism Planning & Development* 13 (3), 310-332, DOI: 10.1080/21568316.2015.1114014
- Dobrovšak, Lj., 1997: Židovi u hrvatskim zemljama 1848/1849., *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest* 30, 77-89.
- Dobrovšak, Lj., 2003: *Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća (za vrijeme Dreyfusove afere od 1894.-1899.)*, magistarski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb.
- Dobrovšak, Lj., 2005: „Privremena prisutnost“ Židova u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u 17. i 18. stoljeću, *Povijesni prilozi* 29, 167-189.
- Dobrovšak, Lj., 2008: Novi prilozi o Židovima u Koprivnici i okolici od kraja 18. stoljeća do 1848. godine, *Podravina* VII (13), 84-93.

- Dobrovšak, Lj., 2010: Broj Židova u Hrvatskoj prema popisu 1857. godine, *Historijski zbornik*, LXIII (1), 117-133.
- Dobrovšak, Lj., 2011: Židovi u Našicama do Holokausta, *Židovi u našičkom kraju, zbornik radova*, ur. Lučevnjak, S., Udruga za hrvatsku povjesnicu Našice, Našice, 7-24.
- Dobrovšak, Lj., 2023: Doseljavanje Židova u Podravinu nakon 1848. godine, *Znanstveni kolokvij Židovi u Podravini*, ur. Vranar, L., Povijesno društvo Koprivnica, Koprivnica, 4-14.
- Dobrovšak, Lj., Pernjak, D., 2015: *Židovi u Križevcima: povijest, značaj i naslijeđe*. Gradski muzej Križevci, Križevci.
- Dolenec, S., Vodeb, K., 2020: State of Art: Održivo upravljanje mračnim turizmom prema teoriji dionika, *Notitia* 6 (1), 25-38., DOI: 10.32676/n.6.1.3.
- Dolenec, S., Vodeb, K., 2021: Odnos lokalne zajednice prema razvoju mračnoga turizma, *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 30 (4), 699-719, DOI: 10.5559/di.30.4.03.
- Dretar, M., 2023: Dva stoljeća Židova u Ludbregu, *Znanstveni kolokvij Židovi u Podravini*, ur. Vranar, L., Povijesno društvo Koprivnica, Koprivnica, 20-25
- Drotár, N., Kozma, G., 2021: A new element of tourism in North-eastern part of Hungary – steps to attract Jewish pilgrims to Tokaj-Hegyalja region, *Folia Geographica* 63 (1), 19-39.
- Du Cros, H., McKercher, B., 2014: *Cultural Tourism*, Routledge, New York, <https://doi.org/10.4324/9780203790601>.
- Duda-Seifert, M., 2016: The Characteristics of Cultural Tourists Who Visits Urban Jewish Heritage Centres: The Case Study of Visitors to the White Stork Synagogue in Wrocław, *Tourism* 26 (2), 57-64.
- Duda-Seifert, M., Kajdanek, K., 2021: The experience and satisfaction of visiting a Jewish heritage site in the context of cultural and Jewish heritage tourism. Evidence from Krakow, Poland, *Journal of Tourism and Cultural Change*, DOI: 10.1080/14766825.2021.1956508
- Dulska, A. K., 2020: Urban Jewish heritage and its (in)visibility: perspectives from Navarre, Spain, *Journal of Heritage Tourism*, DOI: 10.1080/1743873X.2020.1810693
- Ernečić, D. (ur.), 2005: *Židovi u Koprivnici: 31.03.-30.06.2005.*, Muzej grada Koprivnice: katalog izložbe, Muzej grada Koprivnice, Koprivnica.
- Ernečić, D. (ur.), 2016: *Arhitekt Slavko Löwy i Koprivnica (Koprivnica, 1904.-Zagreb, 1996.): donacija Maje Levan Löwy: 4. studenoga – 4. prosinca 2016. o 20. godišnjici smrti*, Muzej grada Koprivnice – Galerija Koprivnica, Koprivnica.
- Feldbauer, B., 1998: Uvodna riječ, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Kraus, O., Židovska općina Zagreb, Zagreb, 284-286.
- Feldt, J., Zuckerman, M., 2019: Experience, Space, and Time in Jewish Cultural History: A Pragmatic Perspective, *New Perspectives on Jewish Cultural History*, ur. Zuckerman i dr., Routledge, New York, 1-26, DOI: 10.4324/9780429324048-1
- Fiket, A., 2025: So nah und doch so fern: Der jüdische Friedhof in Split und sein touristisches Potenzial, *Zwischen Gefährdung, Gedenken und Vermittlungsarbeit. Jüdische Friedhöfe nach der Shoah*, ur. Hertz, Helge-F. i Keßler, K., Michael Imhof Verlag, 155-166.

- Fiket, A., Opačić, V. T., 2025: Sefardska baština u Hrvatskoj. Profil posjetitelja u Splitu i Dubrovniku, *Geoadria* 30 (1), doi: 10.15291/geoadria.4717
- Firestone, M., 2009: The conservation of Jewish cultural heritage as a tool for investigation of identity, *Reclaiming memory: urban regeneration in the historic Jewish quarters of Central European cities*, Purchla, J., Murzyn-Kupisz, M. (ur.), International Cultural Centre, Krakow, 53-62.
- Fišer, D., 1998: Židovi u Osijeku, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Kraus, O., Židovska općina Zagreb, Zagreb, 425-427.
- Flesler, D., Melgosa, A. P., 2010: Hervás, convivencia and the heritagization of Spain's Jewish past, *Journal of Romance Studies* 10 (2), DOI: 10.3828/jrs.10.2.53
- Frank, B. G., 2001: *A travel guide to Jewish Europe, third edition*, Pelican Publishing Company, Gretna, Kanada.
- Gabor, M. R., Oltean, F. D., 2014: Romanian heritage for dark tourism as alternative for sustainable and economic development, vol. I—Economy and Management.
- Gaižutytė-Filipavičienė Ž., 2020: Jewish heritage in the creative cities of Central and Eastern Europe: Tourism, technologies, and prosthetic memory, *Creativity Studies* 13 (1), 41–52. DOI: 10.3846/cs.2020.6079
- Gantner, E., 2014: Interpreting the Jewish Quarter, *Anthropological Journal of European Cultures* 23, DOI: 10.3167/ajec.2014.230203.
- Gantner, E. B., Oppenheim, J., 2014: Jewish Space Reloaded: An Introduction, *Anthropological Journal of European Cultures* 23 (2), 1-10, DOI: <https://doi.org/10.3167/ajec.2014.230201>.
- Goldstein, E. L., 2007: The social geography of a *shtetl*: Jews and Lithuanians in Darbenai, 1760-1940, *Jewish Space in Central and Eastern Europe*, Šiaučiūnaitė-Verbickienė, J., Lempertienė, L. (ur.), Cambridge Scholars Publishig, Newcastle, 27-50.
- Goldstein, I., 1998a: Zagrebačka židovska općina od osnutka do 1941., *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Kraus, O., Židovska općina Zagreb, Zagreb, 12-18.
- Goldstein, I., 2004: Historiografija o Židovima u Hrvatskoj, *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest*, 34-35-36, 285-290.
- Goldstein, S. (ur.), 1988: *Židovi na tlu Jugoslavije, katalog izložbe*. Naša djeca, Zagreb.
- Goldstein, S., 1998b: Židovska općina Zagreb od 1941. do 1997. godine, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Kraus, O., Židovska općina Zagreb, Zagreb, 19-27.
- Graham, B. J., Ashworth, G., Tunbridge, J., 2000: *A geography of heritage: power, culture, and economy*, Arnold, Oxford University Press, London, New York.
- Grama, V., Ilies, G., Safarov, B., Alexandru, I., Caciora, T., Hodor, N., Ilies, D., Kieti, D., Berdenov, Z. Josan, I., Narynbek Uulu, K., 2022: Digital Technologies Role in the Preservation of Jewish Cultural Heritage: Case Study Heyman House, Oradea, Romania, *Buildings* 12, DOI:10.3390/buildings12101617.
- Gross, M., 1998: Ravnopravnost bez jednakovrijednosti. Prilog pitanju mentaliteta i ideologije hrvatskih cionista na početku 20. stoljeća., *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Kraus, O., Židovska općina Zagreb, Zagreb, 106-126.

- Gruber, R. E., 1992: *Jewish Heritage Travel: A Guide to East-Central Europe*. Wiley.
- Gruber, R. E., 2002: *Virtually Jewish: Reinventing Jewish culture in Europe*, University of California Press, Berkeley.
- Gruber, R. E., 2007: *National Geographic Jewish heritage travel: A Guide to East-Central Europe*. National Geographic.
- Haba, M. I., Dnistrianska, N. I., Ilnytska-Hykavchuk, H. Y., Makar, O. P., Senkiv, M. I., 2020: Jewish cultural heritage of the Lviv Oblast as a tourism resource, *Journal of Geology, Geography and Geoecology* 29 (3), 502-511, DOI: 10.15421/112045
- Hameršak, F., Dobrovšak, Lj., 2016: Croatian-Slavonian Jews in the First World War in Great War. Reflections, *Quest, Issues in Contemporary Jewish History* 9, DOI: 10.48248/issn.2037-741X/804
- Hartmann, R., 2013: Dark tourism, thanatourism, and dissonance in heritage tourism management: new directions in contemporary tourism research, *Journal of Heritage Tourism* 9 (2), 166–182, <https://doi.org/10.1080/1743873X.2013.807266>.
- Hartmann, R., 2016: In the footsteps of Anne Frank, The Beatles and Vincent Van Gogh: a review and discussion of personal legacy trails, *Journal of Heritage Tourism* 12 (5), 463–473, <https://doi.org/10.1080/1743873X.2016.1255219>.
- Hartmann, R., Lennon, J., Reynolds, D. P., Rice, A., Rosenbaum, A. T., Stone, P. R., 2018: The history of dark tourism, *Journal of Tourism History* 10 (3), 269–295, <https://doi.org/10.1080/1755182X.2018.1545394>.
- Havel, B., 2015: *Pregled povijesti Izraela od Abrahama do moderne države*, Izdanja Antibarabrus, Zagreb.
- Hitrec, T., 2006: Vjerski turizam, *Hrvatski turizam: plavo, bijelo, zeleno*, ur. Čorak S., Institut za hrvatski turizam, Zagreb, 287-301.
- Horodnikova, J., Derco, J., 2015: Dark tourism, thematic routes and possibilities for innovation in the Slovak Republic, *Tourism: An International Interdisciplinary Journal* 63 (2), 241-246.
- Huang, W., Haller, W., Ramshaw, G., 2013: Diaspora tourism and homeland attachment, *Tourism Analysis* 18 (3), 285-296, <https://doi.org/10.3727/108354213X13673398610691>.
- Institut za turizam, 2009: *TOMAS 2008 Kulturni turizam. Stavovi i potrošnja posjetitelja kulturnih atrakcija i događanja u Hrvatskoj*, Institut za turizam, Zagreb, dostupno na: <https://iztztg.hr/hr/projekti/tomas-istrazivanja/> (05.11.2024.).
- Institut za turizam, 2019: *Stavovi i potrošnja turista i jednodnevnih posjetitelja u Dubrovniku u 2018. godini*, Institut za turizam, Zagreb, dostupno na: https://tzdubrovnik.hr/lang/13/user_files/made/Tomas%20Dubrovnik%202018.pdf (6.11.2024.).
- Institut za turizam, 2023: *TOMAS Hrvatska 2022./2023. Stavovi i potrošnja turista u Hrvatskoj*, Institut za turizam, Zagreb, dostupno na: <https://iztztg.hr/hr/projekti/tomas-istrazivanja/> (20.2.2024.).
- Ioannides, D., Cohen Ioannides, M. W., 2002: Pilgrimages of Nostalgia: Patterns of Jewish Travel in the United States, *Tourism Recreation Research* 27 (2), 17–25. <https://doi.org/10.1080/02508281.2002.11081216>

- Isaac, R. K., Çakmak, E., 2013: Understanding visitor's motivation at sites of death and disaster: the case of former transit camp Westerbork, the Netherlands, *Current Issues in Tourism* 17 (2), 164–179. <https://doi.org/10.1080/13683500.2013.776021>
- Jelinčić, D. A., 2008: *Abeceda kulturnog turizma*, Meandarmedia, Zagreb.
- Jelinčić, D. A., Senkić, M., 2017: Creating a Heritage Tourism Experience. The Power of the Senses, *Etnološka tribina* 47 (40), 109-126, <https://doi.org/10.15378/1848-9540.2017.40.03>.
- Jelinčić, D. A., Tišma, S., Glivetić, D., 2022: *Priručnik za održivost kulturne baštine*, Jesenski i Turk, Zagreb.
- Jimber del Rio, J. A. J., Hernández-Rojas, R. D., Navajas-Romero, V., Hidalgo-Fernández, A., 2020: The Loyalty of Tourism in Synagogues: The Special Case of the Synagogue of Córdoba, *International Journal of Environmental Research and Public Health* 17, 4212; <https://doi.org/10.3390/ijerph17124212>
- Johnston, T., 2015: The geographies of thanatourism, *Geography* 100 (1), 20–27. <https://doi.org/10.1080/00167487.2015.12093950>.
- Jurković, J., 2011: Židovske obitelji u Feričancima, *Židovi u našičkom kraju, zbornik radova*, ur. Lučevnjak, S., Udruga za hrvatsku povjesnicu Našice, Našice, 135-162.
- Kalšan, V., 2006: *Židovi u Međimurju*, Muzej Međimurja, Državni arhiv, Čakovec, Varaždin.
- Kang, E.-J., Scott, N., Lee, T. J., Ballantyne, R., 2012: Benefits of visiting a 'dark tourism' site: The case of the Jeju April 3rd Peace Park, Korea, *Tourism Management* 33 (2), 257-265, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2011.03.004>.
- Kapun, V., Pal, Đ., 1998: Dva stoljeća židovske zajednice u Čakovcu i Međimurju, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Kraus, O., Židovska općina Zagreb, Zagreb, 335-357.
- Karač, Z., 2022: *Studije o arhitekturi sinagoga u Hrvatskoj*, upi2mbooks, Zagreb.
- Karač, Z., 2023: Sinagoge u Koprivnici i Podravini, *Znanstveni kolokvij Židovi u Podravini*, ur. Vranar, L., Povijesno društvo Koprivnica, Koprivnica, 46-50.
- Karaula, Ž., 2023: Židovi u Bjelovaru: od doseljavanja do Holokausta, *Družba Braća Hrvatskog Zmaja*, Zagreb, Bjelovar.
- Kazalac, P., 2020: *Crni turizam i percepcija posjeta*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, diplomski rad.
- Kečkemet, D., 1998: Židovi u Splitu, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Kraus, O., Židovska općina Zagreb, Zagreb, 316-331.
- Kesar, O., Tomas, P., 2014: Obilježja i dosezi razvoja memorijalnog turizma u Hrvatskoj, *Liburnia* 3 (1), 49-88.
- Kevo, M., 2010: Lišavanje slobode i prisilni rad u zakonodavstvu Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.), *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945.*, zbornik radova, ur. Geiger i dr., Hrvatski institut za povijest: Zagreb, 9-39.
- Kiron, A., 2022: Who owns Jewish Cultural Heritage?, *Judaica Librarianship* 22, 103-122
- Kohn, F., 2014: *Povijest židovske zajednice u Opatiji: prilozi*, Židovska Omladina Rijeke Simha, Rijeka.

- Kolar, M., 1998: *Društvo čovječnosti 1846-1946*, ŽOZ i KD Miroslav Šalom Freiburger, Zagreb.
- Kolar, M., 1998: Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Kraus, O., Židovska općina Zagreb, Zagreb, 127-141.
- Koš, J., 1999: *Alef bet židovstva: pogled u krug židovske povijesti, religije i običaja*, vlastita naklada, Zagreb
- Kovač, Z., Lučevnjak, S., 2011: Židovi u Podgoraču, *Židovi u našičkom kraju, zbornik radova*, ur. Lučevnjak, S., Udruga za hrvatsku povjesnicu Našice, Našice, 163-178.
- Kozinets, R. V., Gretzel, U., 2024: Netnography evolved: New contexts, scope, procedures and sensibilities, *Annals of Tourism Research* 104 (C). DOI: 10.1016/j.annals.2023.103693
- Knežević, S., 1998: *Zagrebačka sinagoga: reliquiae reliquairum (1867.-1942.): katalog izložbe*, ŽOZ, Zagreb.
- Knežević, S., Laslo, A., 2011: *Židovski Zagreb – kulturno-povijesni vodič*, Predstavik židovske nacionalne manjine grada Zagreba i Židovske općine Zagreb, Zageb.
- Krakover, S., 2012: Coordinated marketing and dissemination of knowledge: Jewish heritage tourism in Serra da Estrela, Portugal, *Revista Turismo & Desenvolvimento* 17/18, 11-16.
- Krakover, S., 2013: Generation of a Tourism Product: Jewish Heritage Tourism in Spain, *Enlightening Tourism. A Pathmaking Journal* 3 (2), 142-168.
- Krakover, S., 2017: A heritage site development model: Jewish heritage product formation in south-central Europe, *Journal of Heritage Tourism* 12 (1), 81-101, DOI: 10.1080/1743873X.2016.1151430
- Kranjčević J., 2014: Unused Potential for the Development of Dark Tourism in Croatia, *Thematic Tourism in a Global Environment: Advantages, Challenges and Future Developments*, ur. Skakun M., Visoka turistička škola, Beograd, 369-378.
- Krušelj, Ž., 2023: Židovi u logoru Danica, *Znanstveni kolokvij Židovi u Podravini*, ur. Vranar, L., Povijesno društvo Koprivnica, Koprivnica, 53-54.
- Lador-Lederer, Ž.–J., 1998: Tri fragmenta o cionizmu, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Kraus, O., Židovska općina Zagreb, Zagreb, 179-192.
- Lamza–Posavec, V., 2021: *Metodologija društvenih istraživanja: temeljni uvidi*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.
- Lehrer, E., 2010: Can there be a conciliatory heritage?, *International Journal of Heritage Studies* 16 (4–5), 269–288, <https://doi.org/10.1080/13527251003775596>.
- Leite, N., 2007: Materializing Absence: Tourists, Surrogates, and the Making of „Jewish Portugal“, *Things That Move: Material Worlds of Tourism and Trave*, Centre for Tourism and Cultural Change, Leeds Metropolitan University.
- Lennon, J., Foley, M., 2000: *Dark tourism: The attraction of death and disaster*, Continuum, London i New York.

Lev Ari, L., Mittelberg, D., 2008: Between Authenticity and Ethnicity: Heritage Tourism and Re-ethnification Among Diaspora Jewish Youth, *Journal of Heritage Tourism* 3 (2), 79–103, <https://doi.org/10.1080/17438730802138097>.

Levin, V., 2021: *Jewish Heritage in Croatia. Expedition Report 2021*, The Center for Jewish Art, The Hebrew University of Jerusalem, https://cja.huji.ac.il/home/pics/projects/Croatia_report_2021.pdf (pristup 30.08.2024.)

Ličanin A., Vinković, K., Pal, A. (ur.), 2021: *Kamen spoticanja*, Židovska općina Čakovec, Čakovec.

Ličanin A., Vinković, K., Pal, A. (ur.), 2023: *Kamen spoticanja*, Židovska općina Čakovec, Čakovec.

Liling, J. M., 2021: *Diana Pinto: Jews in Europe need to take a look at all the moment sin which their encounters with the wider world were positive and revisit the old Jewish passion for universal values*, <https://k-larevue.com/en/2021/05/12/diana-pinto-jews-europe/>

Liyanage, S., Coca-Stefaniak, J. A., Powell, R., 2015: Dark destinations - visitor reflections from a holocaust memorial site, *International Journal of Tourism Cities* 1 (4), 282-298, DOI:10.1108/IJTC-08-2015-0019.

Lončarić, V. (ur.), 2017: *Židovska zajednica u Varaždinu*, Gradski muzej Varaždin, Varaždin.

Lučevnjak, S., 2011: Židovi u gospodarskom i javnom životu Našica, *Židovi u našičkom kraju, zbornik radova*, ur. Lučevnjak, S., Udruga za hrvatsku povjesnicu Našice, Našice, 117-134.

Lustig, S., 2009: Alternative to „Jewish Disneyland“. Some approaches to Jewish history in European cities and towns, *Reclaiming memory: urban regeneration in the historic Jewish quarters of Central European cities*, Purchla, J., Murzyn-Kupisz, M. (ur.), International Cultural Centre, Krakow, 81-97.

Lützen, K. C. (2019): To Walk in the Footsteps of Your Ancestors: Roots Tourism in Yiddishland, *New Perspectives on Jewish Cultural History: Boundaries, Experiences, and Sensemaking*, Zuckerman, M. G., Feldt, J. E. (ur.), Routledge, New York i London, 188-211. DOI: 10.4324/9780429324048-9

Maričić, Z., 2002: *Luka spasa; Židovi u Veloj Luci od 1937. do 1943.*, Matica Hrvatska, Vela Luka.

Markowski, A., 2007: The *shtetl* space in the 19th century: a sociological approach, *Jewish Space in Central and Eastern Europe*, Šiaučiūnaitė-Verbickienė, J., Lempertienė, L. (ur.), Cambridge Scholars Publishig, Newcastle, 51-65.

Martínez-Ariño, J., 202): Jewish Spatial Practices in Barcelona as Claims for Recognition, *Social Inclusion* 8 (3), 240-250, DOI: 10.17645/si.v8i3.3012.

Mason, R., 2002: Assessing Values in Conservation Planning, Methodological Issues and Choices, *Assessing the Values of Cultural Heritage: Research Report*, De la Torre, M. (ur.), Getty Conservation Institute, Los Angeles, 5-30.

Matijević, I., 2020: Židovska vjerska zajednica u Saloni, *Crkva u svijetu* 55 (2), 238-248, <https://doi.org/10.34075/cs.55.2.3>

Menachemson, N., 2007: *A Field Guide to Visiting a Jewish Cemetery*, Avotaynu, Bergenfield, NJ.

- Mesarić, M., 2015: *Zaštita i valorizacija rudarske geobaštine na primjeru Murskoga Središća*, doktorska disertacija, Prirodoslovno matematički fakultet, Zagreb.
- Michalkó, G., Bal, D., Erdelyi, E., 2022: Repositioning Budapest's tourism milieu for a post-Covid-19 period: Visual content analysis, *European Journal of Tourism Research* 32, 3204, DOI:10.54055/ejtr.v32i.2602.
- Miholek, V., 2023: Židovi u Đurđevcu, *Znanstveni kolokvij Židovi u Podravini*, ur. Vranar, L., Povijesno društvo Koprivnica, Koprivnica, 26-28.
- Millán, M. G. D., Rojas, R. D. H., García, J. S.-R., 2019: Analysis of the Demand of Dark Tourism: A Case Study in Córdoba (Spain), *Mediterranean Journal of Social Sciences* 10 (1), 161–176, <https://doi.org/10.2478/MJSS-2019-0015>.
- Mionel, V., 2019: Dark tourism and thanatourism: Distinct tourism typologies or simple analytical tools?, *Tourism: An International Interdisciplinary Journal* 67 (4), 423-437.
- Miović, V., 2005: *Židovski geto u Dubrovačkoj Republici*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb, Dubrovnik.
- Miović, V., 2012: *Židovi Dubrovnika: šetnja kroz prostor i vrijeme od ranih dana do danas*, tiskara Alfa, Dubrovnik.
- Miović, V., 2024: *The Jews of the Dubrovnik Republic 1546-1808*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb-Dubrovnik.
- Mitchell, V., 2009: *Jewish travel guide 2009: international edition*, Portland: London.
- Mitsche, N., Strielkowski, W., 2016: Tourism e-services and Jewish heritage: a case study of Prague, *European Journal of Tourism Hospitality and Recreation* 7 (3), 203-211, DOI: 10.1515/ejthr-2016-0019
- Morgani, T., 2006: *Židovi Rijeke i Opatije (1441.-1945.)*, Židovska općina Rijeka, Adamić d.o.o., Rijeka.
- Murzyn-Kupisz, M., 2009: Reclaiming memory or mass consumption? Dilemmas in rediscovering the Jewish heritage of Krakow's Kazimierz, *Reclaiming memory: urban regeneration in the historic Jewish quarters of Central European cities*, Purchla, J., Murzyn-Kupisz, M. (ur.), International Cultural Centre, Krakow, 363-396.
- Nielsen, J., 2020: The Ruin and Restoration of Sacred Spaces: the (Re)Construction of Eastern Europe and the Memorialization of Synagogues and Jewish Cemeteries, *UBC Journal of Historical Studies*, 10–42.
- Njegovan, A., Bagarić, L., 2020: Potencijal mračnog turizma kao turističkog proizvoda destinacije, *Zbornik radova* (Sveučilište u Mostaru. Ekonomski fakultet) 26 (9-28). DOI: 10.46458/27121097.2020.26.9
- Ojeda-Mata, S., 2021: Introduction: Jewish cultural heritage, space and mobility in Spain, Portugal and North Africa, *Jewish Culture and History*, 22 (4), 299-307, DOI: 10.1080/1462169X.2021.1997203
- Olsen, D. H., Timothy, D. J., 2006: Tourism and religious journeys, *Tourism, religion and spiritual journeys*, Timothy, D., Olsen, D. H. (ur.), Routledge, London, 1-21.
- Opačić, V. J. (ur.), 2015a: *Dubrovnik: nezaobilazne znamenitosti (sights to remember)*, Mozaik knjiga, Zagreb.

- Opačić, V. J. (ur.), 2015b: *Split: nezaobilazne znamenitosti (sights to remember)*, Mozaik knjiga, Zagreb.
- Opačić, V. J. (ur.), 2015c: *Zagreb – Turistički plan grada (Tourist map of the city)*, Mozaik knjiga, Zagreb.
- Oren, G., Shani, A., Poria, Y., 2021: Dialectical emotions in a dark heritage site: A study at the Auschwitz death camp, *Tourism Management* 82, <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2020.104194>.
- Ostajmer, B., 2010: Povijesne bilješke o obitelji Selinger, *Scrinia Slavonica* 10, 290-340.
- Pasikowska-Schnass, M., 2023: *Jewish cultural heritage in Europe. Preservation as a means for understanding*, European Parliament Briefing, [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2023\)754576](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2023)754576)
- Pécsek, B., 2015: City cemeteries as cultural attractions: towards an understanding of foreign visitors' attitudes at the national graveyard in Budapest, *DEUROPE: Cultural European Journal of Regional Development and Tourism* 7 (1), 41-61.
- Petrevska, B., Krakover, S., Collins-Kreiner, N., 2017: Investigating motives for preservation of Jewish heritage sites: the case of Macedonia, *Proceedings of the Geobalcania conference, 20-21 May 2017.*, Geobalcania Society, 281-288, <https://archive.jpr.org.uk/10.18509/GBP.2017.03>.
- Petrevska, B., Krakover, S., Collins-Kreiner, N., 2018: Preserving cultural assets of others: Jewish heritage sites in Macedonian cities, *Tourism Geographies* 20 (3), 549-572, DOI: 10.1080/14616688.2017.1387811
- Petrić, H., 2009: O trgovini u staroj Koprivnici, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin* 20, 45-63.
- Pinto, D., 1996: Fifty years after the holocaust: Building a new Jewish and Polish Memory, *East European Jewish Affairs* 26 (2), 79–95, <https://doi.org/10.1080/13501679608577832>
- Pinto, D., 2000: The Third Pillar? Toward an European Jewish History, *Jewish Studies at the Central European University: Public Lectures 1996-1999*, Budapest, 177-201.
- Pletikosić, D., 2020: *Tamni turizam u Europi – etičnost, stanje i perspektive*, Sveučilište u Zadru, završni rad.
- Pliberšek, L., Vrban, D., 2018: Cemetery as village tourism development site, *4th International Rural Tourism Congress, Congress Proceedings*, 194-209.
- Podoshen, J. S., 2016: Trajectories in Holocaust tourism, *Journal of Heritage Tourism* 12 (4), 347–364, <https://doi.org/10.1080/1743873X.2016.1197228>.
- Podoshen, J. S., Hunt, J. M., 2011: Equity restoration, the Holocaust and tourism of sacred sites, *Tourism Management* 32 (6), 1332–1342, <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2011.01.007>.
- Podoshen, J. S., Hunt, J. M., Andrzejewski, S. A., 2015: Attribution Processes in Cross-Cultural Heritage Tourism, *Journal of International Consumer Marketing* 27 (2), 123–136, <https://doi.org/10.1080/08961530.2014.987419>.
- Raine, R., 2013: A dark tourism spectrum, *International Journal of Culture* 7, DOI:10.1108/IJCTHR-05-2012-0037.

Rajić Šikanić, P., Perinić Lewis, A., Mašić, B., 2023: *Grobljima starog Zagreba*, Muzej grada Zagreba, Medicinska naklada, Zagreb.

Ruethers, M., 2013: Jewish spaces and Gypsy spaces in the cultural topographies of a New Europe: heritage re-enactment as political folklore, *European Review of History: Revue Européenne d'histoire* 20 (4), 671–695, <https://doi.org/10.1080/13507486.2013.809567>.

Russo, A. P., Romagosa, F., 2010: The network of Spanish Jewries: in praise of connecting and sharing heritage, *Journal of Heritage Tourism* 5 (2), 141–156. <https://doi.org/10.1080/17438730903576104>.

Sandri, O., 2013: City heritage tourism without heirs: A comparative study of Jewish-themed tourism in Krakow and Vilnius, *European Journal of Geography, CyberGeo*, 646, <https://cybergeog.revues.org/25934>.

Santos, N., Oliveira Moreira, C., Silveira, L., 2024: Genealogy tourism and city tourism in Coimbra. Proposal for a Jewish culture route, *International Journal of Tourism Cities* 10 (1), 66-77, <https://doi.org/10.1108/IJTC-05-2022-0121>.

Shokin, S., Migliori, M., 2021: *Catalogue of Best Practices for Jewish Cemetery Preservation*, European Commission, European Jewish Cemeteries Initiative, Frankfurt.

Simper, S., 2018: *Židovi u Rijeci i liburnijskoj Istri*, Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj, Zagreb.

Skolnik, F., Berenbaum, M. (ur.), 2007: *Encyclopaedia Judaica*, Thomson Gale/Keter, Detroit, Jerusalem.

Slunjski, R., 2017: Turističkogeografski pristup u valorizaciji kulturne baštine, *Podravina* 16 (31), 163-172.

Slunjski, R., 2019: *Turističkogeografsko vrednovanje kulturne baštine Međimurja*, doktorska disertacija, Prirodoslovno-matematički fakultet, Zagreb.

Sobolevski, M., 1998: Zagrebačka židovska općina od 1941. do 1945. godine, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Kraus, O., Židovska općina Zagreb, Zagreb, 28-46.

Soussi, H., 2020: Jewish heritage tourism in Morocco: memories and visions, *Value of heritage for tourism: Proceedings of the 6th UNESCO UNITWIN Conference 2019*, ur. Vanneste, i dr. University of Leuven, Leuven, 261-270.

Steiner, E., 2022: Communities in Crisis: The Medieval Archive and the Jewish Heritage Traveler, *Exemplaria* 34 (3), 240–251. <https://doi.org/10.1080/10412573.2022.2099126>.

Stojanović, D., 2022: Holocaust and the Ethics of Tourism: Memorial Places in Narrations of Responsibility, *Filozofija i društvo/Philosophy and Society* 33 (3), 551–566, DOI:10.2298/FID2203551S.

Stone, P. R., 2006: A dark tourism spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions, *Tourism: An International Interdisciplinary Journal* 54 (2), 145-160.

Szemző, H., Tónkó, A., Vonnák, D., Andronatij, O., 2020: *Guided Tours in the Jewish Cemetery – An ESJF Guide*, European Commission, European Jewish Cemeteries Initiative, Frankfurt.

- Šalić, T., 2002: *Židovi u Vinkovcima i okolici*, Židovska općina Osijek, Kulturno društvo „Miroslav Šalom Freiburger“ Zagreb, Osijek.
- Švarc, K., 1998: Kratka povijest koprivničke židovske zajednice, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Kraus, O., Židovska općina Zagreb, Zagreb, 378-383.
- Švob, M., 1997: *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, KD Miroslav Šalom Freiburger, ŽOZ, Zagreb.
- Švob, M., 2010: *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Istraživački i dokumentacijski centar CENDO, Zagreb.
- Švob, M., 2023: *Jews in Croatia: demographic and historical research*, Istraživački i dokumentacijski centar CENDO, Zagreb.
- Švob, M., Brčić, C., Podgorelec, S., 1994: Židovi u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na Grad Zagreb, *Migracijske teme* 10 (1), 55-84.
- Tanas, S., 2004: The cemetery as a part of the Geography of Tourism, *Turyzm/Tourism* 2, 71-86.
- Timothy, D. J., 2002: Sacred Journeys: Religious Heritage in Tourism, *Tourism Recreation Research, Lucknow* 27 (2), 3-6, DOI: <https://doi.org/10.1080/02508281.2002.11081214>
- Timothy, D. J., 2021: *Cultural Heritage and Tourism: An Introduction*, Channel View Publications, Bristol, <https://doi.org/10.2307/jj.22730550>
- Tregerman, M., 2021: Local Place-Identities, Outgoing Tourism Guidebooks, and Israeli-Jewish Global Tourists, *Sustainability* 13, DOI: 10265. 10.3390/su131810265.
- Tomašević, A., 2018: Cemeteries as tourist attraction, *Turističko poslovanje* 21, 13-24.
- Tomljenović, R., 2006: Kulturni turizam, *Hrvatski turizam: plavo, bijelo, zeleno*, ur. Čorak S., Institut za hrvatski turizam, Zagreb, 119-146.
- Tunbridge, J. E., Ashworth, G. J., 1996: *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*, Belhaven Press.
- Ujlaki, S., Kovač, J., 2023: *Tragedija židovskog naroda Donje Dubrave*, Židovska općina Čakovec, Čakovec.
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation, 1972: *Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage. Adopted by the General Conference at its seventeenth session*, Paris.
- Urry, J., 2002: *The Tourist Gaze*, SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Dehli.
- US Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad, 2005: *Jewish Heritage Sites in Croatia, Preliminary Report*, Washington, https://www.heritageabroad.gov/wp-content/uploads/2022/10/CROATIA_Report_2006.pdf
- Uzelac Schwendeman, S., 1998: Krhotine iz povijesti židovske zajednice u Slavanskom Brodu, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Kraus, O., Židovska općina Zagreb, Zagreb, 392-405.
- Uzelac Schwendemann, S., 2011: *Židovski Brod: kulturno-povijesne krhotine*, Posavska Hrvatska, Muzej Brodskog Posavlja, Slavonski Brod.

- Vojnović, N., Kurka, B., 2021: Odabrani lokaliteti stradavanja u Istočnoj Europi kao osnova za razvoj mračnog (dark) turizma, *Geografski horizont* 67 (1), 23-34.
- Vranar, L., 2023: Djelovanje židovske zajednice u Koprivnici između dva rata, *Znanstveni kolokvij Židovi u Podravini*, ur. Vranar, L., Povijesno društvo Koprivnica, Koprivnica, 32-36.
- Vranar, L., 2023: Židovsko groblje u Koprivnici, *Znanstveni kolokvij Židovi u Podravini*, ur. Vranar, L., Povijesno društvo Koprivnica, Koprivnica, 51-52.
- Weiss, Ž., 2011: *Židovi Virovitice i okolice 1790.-2011.* Židovska općina Virovitica, Virovitica.
- Weisz-Maleček, R., 2012: *Židovi u Križevcima*, Židovska općina Zagreb, Zagreb.
- Wight, A. C., 2020: Visitor perceptions of European Holocaust heritage: A social media analysis, *Tourism Management* 81, <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2020.104142>.
- Williams, S., 1998: *Tourism Geography*, Routledge Contemporary Human Geography, London, New York
- Wohlgemuth, S., 2013: Jewish Heritage: Potentials for a European Civil Society, *Rethinking Citizenship: New Voices in Euroculture*, Altuna, A., Suárez, M. (ur.), Euroculture consortium, 113-126.
- World Tourism Organization, 2016: *UNWTO Annual Report 2015*, UNWTO, Madrid.
- Zammit, V., 2020: Jewish Tourism to Malta: A Nostalgic Pilgrimage?, *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage* 8 (6), DOI: 10.21427/dsse-zg52
- Zamljačanec, M., 2023: O ljudima i kućama, *Znanstveni kolokvij Židovi u Podravini*, ur. Vranar, L., Povijesno društvo Koprivnica, Koprivnica, 44-45.
- Zouni, G., Digkas, D., 2019: Marketing suggestions for multireligious tourism development: The case of Thessaloniki, *Journal of Tourism, Heritage & Services Marketing* 5 (2), 36-42, <https://doi.org/10.5281/zenodo.3601675>.
- Živaković-Kerže, Z., 1998: Židovi u Osijeku i njihov utjecaj na gospodarski i javni život grada na prijelazu dva stoljeća (1868.-1914.), *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Kraus, O., Židovska općina Zagreb, Zagreb, 428-434.
- Živaković-Kerže, Z., 2006: *Stradanja i pamćenje. Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja.* Osijek: Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- Žugaj, V., 2001: *Židovi novogradiškog kraja*, Židovska općina, Zagreb.

IZVORI

Statistički izvori

- Državni zavod za statistiku, 2011: Stanovništvo prema vjeri, po gradovima/općinama, Popis stanovništva 2011., Zagreb.
- Državni zavod za statistiku, 2017: *Turizam u 2016.*, Statistička izvješća 1594, Zagreb.
- Državni zavod za statistiku, 2018: *Turizam u 2017.*, Statistička izvješća 1616, Zagreb.
- Državni zavod za statistiku, 2019: *Turizam u 2018.*, Statistička izvješća 1639, Zagreb.

Državni zavod za statistiku, 2020: *Turizam u 2019.*, Statistička izvješća 1661, Zagreb.

Državni zavod za statistiku, 2021a: Stanovništvo prema vjeri, po gradovima/općinama, Popis stanovništva 2021., Zagreb.

Državni zavod za statistiku, 2021b: *Turizam u 2020.*, Statistička izvješća 1683, Zagreb.

Državni zavod za statistiku, 2023: *Turizam u 2021.*, Statistička izvješća 1700, Zagreb.

Državni zavod za statistiku, 2023: *Turizam u 2022.*, Statistička izvješća 1722, Zagreb.

Državni zavod za statistiku, 2024: *Turizam u 2023.*, Statistička izvješća 1731, Zagreb.

Državni zavod za statistiku, 2025: *Turizam u 2024.*, Statistička izvješća 1739, Zagreb.

Internetski izvori

URL 1 – Nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj <https://pravamanjina.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/zidovi/366> (19.7.2024.)

URL 2 – Ugovor između Vlade Republike Hrvatske i Koordinacije židovskih općina u Republici Hrvatskoj o pitanjima od zajedničkog interesa (NN 4/2012) <https://www.zakon.hr/cms.htm?id=43355> (19.7.2024.)

URL 3 – Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica <https://www.zakon.hr/z/284/zakon-o-pravnom-polo%C5%BEaju-vjerskih-zajednica> (19.7.2024.)

URL 4 – Javna ustanova Spomen područje Jasenovac <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=10320> (2.7.2024.)

URL 5 – Radovi na podvožnjaku u ulici sv. Leopolda Bogdana Manića polagano napreduju <https://sib.net.hr/galerije/132881/radovi-na-podvoznjaku-u-ulici-sv-leopolda-bogdana-mandica-polagano-napreduju/> (5.9.2024.)

URL 6 – European Jewish Cemetery Initiative <https://www.esjf-cemeteries.org/> (30.08.2024.)

URL 7 – Zakon o baštini NN 14/22 <https://www.zakon.hr/z/340/Zakon-o-zaštiti-i-očuvanju-kulturnih-dobara> (20.2.2024.)

URL 8 – kultura: Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža <https://enciklopedija.hr/clanak/kultura> (17.2.2024.)

URL 9 – turizam: Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža <https://www.enciklopedija.hr/clanak/turizam> (6.7.2024.)

URL 10 – judaizam: Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža <https://www.enciklopedija.hr/clanak/judaizam> (18.9.2025.)

URL 11 – Paths of Sefarad. Network of Jewish Quarters in Spain <https://redjuderias.org/> (20.1.2024.)

URL 12 – The Network of Jewish Quarters of Portugal – Sefarad Routes <https://www.redejudiariasportugal.com/index.php/en/> (20.1.2024.)

URL 13 – The European Association for the Preservation and Promotion of Jewish Culture and Heritage – AEPJ <https://jewishheritage.org/about> (10.02.2024.)

URL 14 – EDJC <https://jewishheritage.org/edjc> (10.02.2024.)

URL 15 – Europski dani židovske kulture i baštine <https://zidovska-opcina-cakovec.hr/aktualno/europski-dani-zidovske-kulture/> (05.07.2024.)

URL 16 – U Osijeku! Cijeli rujna! Mjesec židovske kulture 2023. Pogledajte program... <https://www.osijekexpress.com/2023/08/24/u-osijeku-cijeli-rujan-mjesec-zidovske-kulture-2023-pogledajte-program/> (05.07.2024.)

URL 17 – U ZAJEDNICI TALIJANA, Europski dan židovske kulture obilježen u Puli: Sugestivne priče o ljubavi i tmini <https://www.glasistre.hr/pula/2023/09/23/europski-dan-zidovske-kulture-obiljezen-u-puli-sugestivne-price-o-ljubavi-i-tmini-886238> (05.07.2024.)

URL 18 – Najava dana židovske kulture 2023. u Rijeci <https://www.rijeka.hr/najava-dana-zidovske-kulture-2023-u-rijeci/> (05.07.2024.)

URL 19 – Europski dan židovske kulture u Splitu <https://visitsplit.com/hr/6340/europski-dan-zidovske-kulture-u-splitu-2023> (05.07.2024.)

URL 20 – Europski dan židovske kulture i baštine 2023./5784. <https://www.zoz.hr/hr/novosti/europski-dan-zidovske-kulture-i-bastine-2023/5784/> (05.07.2024.)

URL 21 – Sa svečanog otvorenja izložbe litografija i gravura Eve Fischer u Daruvarskom dvorcu <https://www.radio-daruvar.hr/sa-svecanog-otvorenja-izlozbe-litografija-i-gravura-eve-fischer-u-daruvarskom-dvorcu/> (05.07.2024.)

URL 22 – Cijeli program! Mjesec židovske kulture u Osijeku! Od nedjelje 4. rujna do subote 24. rujna! <https://www.osijekexpress.com/2022/08/31/cijeli-program-mjesec-zidovske-kulture-u-osijeku-od-nedjelje-4-rujna-do-subote-24-rujna/> (5.07.2024.)

URL 23 – Najava dana Židovske kulture 2022. u Rijeci <https://www.rijeka.hr/najava-dana-zidovske-kulture-2022-u-rijeci/> (05.07.2024.)

URL 24 – Europski Dan židovske kulture i baštine 20.10.2022. – 03.11. 2022. (25. Tišri 5783. - 9. Hešvan 5783.) <https://www.zoz.hr/hr/novosti/europski-dan-zidovske-kulture-i-bastine-0102022-0311-2022-25-tisri-5783-9-hesvan-5783/> (05.07.2024.)

URL 25 – Dani židovske kulture u Varaždinu početkom rujna <https://regionalni.com/zidovi-16000/> (05.07.2024.)

URL 26 – Povodom Europskog dana židovske kulture u sinagogi otvorena prigodna izložba <https://koprivnica.hr/novosti/povodom-europskog-dana-zidovske-kulture-u-sinagogi-otvorena-prigodna-izlozba/> (05.07.2024.)

URL 27 – The European Routes of Jewish Heritage <https://jewishheritage.org/european-routes> (06.07.2024.)

URL 28 – hodočašće: Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža <https://www.enciklopedija.hr/clanak/hodocasce> (25.4.2024.)

URL 29 – Dark tourism <https://www.lancashire.ac.uk/research/institutes/beoi/dark-tourism> (20.04.2024.)

URL 30 – Annual Report, 9/11 Memorial & Museum, <https://www.911memorial.org/2023-annual-report> (09.07.2024.)

- URL 31 – Historic sites associated with Hitler
<https://www.telegraph.co.uk/travel/destinations/europe/germany/articles/Historic-sites-associated-with-Hitler/> (2.9.2025.)
- URL 32 – Bad buildings - Nazi architecture and tourism <https://www.dw.com/en/bad-buildings-nazi-architecture-and-tourism/a-19239123> (2.9.2025.)
- URL 33 – Defeating distortion: New report highlights Holocaust distortion amid rising antisemitism <https://holocaustremembrance.com/news/defeating-distortion-new-report-highlights-holocaust-distortion-amid-rising-antisemitism> (31.7.2025.)
- URL 34 – World heritage site: Auschwitz + Birkenau [https://www.worldheritagesite.org/list/Auschwitz+Birkenau_\(09.07.2024.\)](https://www.worldheritagesite.org/list/Auschwitz+Birkenau_(09.07.2024.))
- URL 35 – Annual Report 2023, Anne Frank House, https://www.annefrank.org/media/filer_public/fc/af/fcaf6d97-27f9-4e74-88b7-d8e1af14248c/af_annualreport_2023_eng_72dpi.pdf (09.07.2024.)
- URL 36 – Diaries Anne Frank, UNESCO <https://www.unesco.org/en/memory-world/diaries-anne-frank> (09.07.2024.)
- URL 37 – Stolperstein.hr: *Kameni spoticanja* <https://stolperstein.hr/> (08.07.2024)
- URL 38 – Židovska općina Čakovec: Kamen spoticanja Čakovec, <https://zidovska-opcina-cakovec.hr/kamen-spoticanja-cakovec/> (08.07.2024.)
- URL 39 – Židovska općina Čakovec: Kamen spoticanja Prelog, <https://zidovska-opcina-cakovec.hr/kamen-spoticanja-prelog/> (08.07.2024.)
- URL 40 – Prva tri kamena spoticanja u Karlovcu <https://www.portalnovosti.com/prva-tri-kamena-spoticanja-u-karlovcu> (08.07.2024.)
- URL 41 – Postavljeni kameni spoticanja u spomen na Riječane stradale u holokaustu, Grad Rijeka <https://www.rijeka.hr/postavljeni-kameni-spoticanja-u-spomen-na-rijecane-stradale-u-holokaustu/> (08.07.2024.)
- URL 42 – Koprivnica.hr, 2023: U Koprivnici svečano položen kamen spoticanja u spomen na Davida Löwyja, 23.07.2023., <https://koprivnica.hr/novosti/u-koprivnici-svecano-polozen-kamen-spoticanja-u-spomen-na-davida-lowyja/> (08.07.2024.)
- URL 43 – Stolperstein.hr, 2020: Stolperstein Zagreb 2020, <https://stolperstein.hr/stolperstein-zagreb-2020/> (08.07.2024.)
- URL 44 – Cemeteries, World Heritage Sites <https://www.worldheritagesite.org/connection/Cemeteries> (10.4.2024.)
- URL 45 – Significantcemeteries.org <https://www.significantcemeteries.org/> (20.02.2024.)
- URL 46 – European cemeteries route [https://cemeteriesroute.eu/european-cemeteries-route.aspx_\(20.02.2024.\)](https://cemeteriesroute.eu/european-cemeteries-route.aspx_(20.02.2024.))
- URL 47 – Salgótarjáni Street Jewish Cemetery <https://cemeteriesroute.eu/cemetery-poi.aspx?t=2818> (20.02.2024.)
- URL 48 – ESJF: surveys <https://www.esjf-cemeteries.org/surveys/> (30.08.2024.)
- URL 49 – ESJF: publications and reports <https://www.esjf-cemeteries.org/publications-and-reports/> (30.08.2024.)

URL 50 – Nacionalni plan razvoja kulture i medija https://min-kulture.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Nacionalni%20plan%20razvoja%20kulture%20i%20medija/Akcijski%20plan_objava.pdf (19.7.2024.)

URL 51 – Nacionalna razvojna strategija RH do 2030. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2021_02_13_230.html (10.7.2024.)

URL 52 – Strateški plan grada Dubrovnika https://www.dubrovnik.hr/uploads/20180628/4.STRATESKI_PLAN_KONA%C4%8CNO.pdf (10.7.2024.)

URL 53 – Kulturna strategija grada Dubrovnika <https://dura.hr/wp-content/uploads/2021/02/Kulturna-strategija-grada-Dubrovnika.pdf> (10.7.2024.)

URL 54 – Provedbeni program Dubrovačko-neretvanske županije do 2025. godine https://www.edubrovnik.org/wp-content/uploads/2021/12/Provedbeni-program-DNZ-do-2025.-godine-_final.pdf (10.7.2024.)

URL 55 – Plan razvoja Dubrovačko-neretvanske županije do 2027. <https://www.edubrovnik.org/wp-content/uploads/2021/12/Plan-razvoja-DNZ-za-objavu.pdf> (10.7.2024.)

URL 56 – Strategija razvoja urbanog područja Dubrovnika do 2027. <https://www.dubrovnik.hr/uploads/pages/282/4.%20SRUP%20Dubrovnik.pdf> (10.7.2024.)

URL 57 – Akcijski plan razvoja održivog turizma u Koprivničko-križevačkoj županiji <https://kckzz.hr/en/dokumenti-kckzz/1770-akcijski-plan-razvoja-odrzivog-turizma-u-koprivnicko-krizevackoj-zupaniji> (04.09.2024.)

URL 58 – Analiza stanja turizma na području koprivničke Podravine http://hr.tourpack.hu/static/files/Kapronca//Analiza%20stanja%20turizma%20na%20podrucju%20koprivnicke%20Podravine_FINAL.pdf (04.09.2024.)

URL 59 – Strategija razvoja grada Koprivnice do 2030. godine <https://koprivnica.hr/wp-content/uploads/2022/05/Strategija-razvoja-grada-Koprivnice-do-2030.-godine.pdf> (04.09.2024.)

URL 60 – Provedbeni programi Grada Osijeka <https://www.osijek.hr/wp-content/uploads/2023/12/Provedbeni-program-Grada-Osijeka-interni-procisceni-tekst.pdf> (10.07.2024.)

URL 61 – Kulturne manifestacije, grad Osijek <https://www.osijek.hr/kultura/kulturne-manifestacije> (10.07.2024.)

URL 62 – Plan razvoja Osječko-baranjske županije https://www.obz.hr/images/Plan_razvoja_OBZ_2027_web.pdf (10.07.2024.)

URL 63 – Master plan turizma Osječko-baranjske županije https://www.obz.hr/pdf/strategija/2017/master_plan_turizma_obz.pdf (10.07.2024.)

URL 64 – Godišnji program rada TZ grada Osijeka za 2024. godinu https://www.tzosijek.hr/dokumenti/Godišnji%20program%20rada%20TZGO%20za%202024.%20godinu_web.pdf (10.07.2024.)

URL 65 – Godišnji program rada TZ Osijek <https://www.tzosijek.hr/dokumenti-980> (10.07.2024.)

URL 66 – Strategija razvoja grada Splita <https://split.hr/strateski-dokumenti/strategija-razvoja-grada> (11.7.2024.)

URL 67 – Program rada i financijski plan Turističke Zajednice Grada Splita za 2024. godinu [https://visitsplit.com/hr/6516/2024_\(11.7.2024.\)](https://visitsplit.com/hr/6516/2024_(11.7.2024.))

URL 68 – Plan razvoja Splitsko-dalmatinske županije 2022.-2027. <https://www.rera.hr/upload/stranice/2021/03/2021-03-10/17/planrazvojasplitskodalmatinskeupanije20222027.pdf> (11.7.2024.)

URL 69 – Plan razvoja Grada Zagreba za razdoblje do kraja 2027. https://www.zagreb.hr/UserDocsImages/001/Plan_razvoja_Grada_Zagreba_za_razdoblje_do_kraja_2027.pdf (11.7.2024.)

URL 70 – Opis razvojnih potreba i potencijala, Grad Zagreb https://www.zagreb.hr/UserDocsImages/001/Prilog__Opis_razvojnih_potreba_i_potencijala.pdf (11.7.2024.)

URL 71 – Press kutak Turističke zajednice grada Zagreba <https://www.tzgz.hr/informacije/press-kutak> (11.7.2024.)

URL 72 – Financiranje odobrenih programa za razdoblje od 2006., Ministarstvo kulture i medija <https://min-kulture.gov.hr/financiranje/arhiva-2782/financiranje-odobrenih-programa-2006-2022/16359> (2.7.2024)

URL 73 – Židovski biografski leksikon <https://zbl.lzmk.hr/> (20.4.2024.)

URL 74 – Koordinacija židovskih općina u Hrvatskoj <https://www.zoz.hr/hr/koordinacija-zidovskih-opcina-u-rh/> (16.7.2024.)

URL 75 – Židovska općina Virovitica istupila iz koordinacije židovskih općina Hrvatske <https://www.virovitica.net/zidovska-opcina-virovitica-istupila-iz-koordinacije-zidovskih-opcina-hrvatske/23987/> (16.7.2024.)

URL 76 – Židovska zajednica Bet Israel <https://www.bet-israel.com/> (16.7.2024.)

URL 77 – Chabad Lubavitch Hrvatska <https://zidovi.hr/> (16.7.2024.)

URL 78 – Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske <https://registar.kulturnadobra.hr/#/> (15.10.2024.)

URL 79 – Uz već prethodno 15 pojedinačno zaštićena, donesena rješenja o zaštiti još 52 židovska groblja <https://min-kulture.gov.hr/vijesti-8/uz-vec-prethodno-15-pojedinacno-zasticena-donesena-rjesenja-o-zastiti-jos-52-zidovska-groblja/26519> (10.3.2025.)

URL 80 – Kosher certificate <https://made-in-croatia.com.hr/en/certificate/kosher-certificate-6> (15.2.2025.)

URL 81 – Dietary requirements Zagreb <https://eug2016.com/dietary-requirements-zagreb/> (15.2.2025.)

URL 82 – World Jewish Travel <https://www.worldjewishtravel.org/destinations/> (10.2.2025.)

URL 83 – Za još bolji doživljaj, Vinkovci <https://visitvinkovci.com/dozivite/za-jos-bolji-dozivljaj/> (10.2.2025.)

URL 84 – Split: židovska baština i pješačka tura Dioklecijanove palace <https://www.south-tours.com/en/tours-more/walking-tours/jewish-heritage-and-diocletians-palace-walking-tour-of-split-33> (10.2.2025.)

URL 85 – Privatni veliki židovski obilazak sa splitskom baštinom <https://www.getyourguide.com/split-1268/privatni-veliki-zidovski-obilazak-sa-splitskom-bastinom-t563403> (10.2.2025.)

URL 86 – Jewish tour of Split <https://travelontheroof.com/kosher-travel/jewish-tour-of-split/> (10.2.2025.)

URL 87 – Jewish heritage of Split <https://www.tours-in-croatia.com/culture-tours-in-croatia/jewish-heritage-of-split/> (10.2.2025.)

URL 88 – Diocletian's Palace and Jewish Heritage of Split Private Tour <https://split-excursions.com/diocletian-palace-and-jewish-heritage-tour/> (10.2.2025.)

URL 89 – Sarah's tour <https://www.jewishtoursplit.com/> (10.2.2025.)

URL 90 – Rebecca's tour <https://www.jewishtoursplit.com/> (10.2.2025.)

URL 91 – Leah's tour <https://www.jewishtoursplit.com/> (10.2.2025.)

URL 92 – Rachel's tour <https://www.jewishtoursplit.com/> (10.2.2025.)

URL 93 – Discover Jewish Heritage of Split <https://www.toursbylocals.com/tours/croatia/split/tour-details/discover-jewish-heritage-of-split-walking-tour-664d27e61bbe5b817c482acf> (10.2.2025.)

URL 94 – Jewish Heritage Split Tour <https://www.toursbylocals.com/tours/croatia/split/tour-details/jewish-heritage-split-tour-664d26181bbe5b817c3b0e9c> (10.2.2025.)

URL 95 – Private trip of UNESCO Split with Jewish heritage <https://www.toursbylocals.com/tours/croatia/split/tour-details/private-trip-of-unesco-split-with-jewish-heritage-664d270e1bbe5b817c3f1ac6> (10.2.2025.)

URL 96 – Jewish Heritage Tour of Split <https://www.toursbylocals.com/tours/croatia/split/tour-details/jewish-heritage-tour-of-split-664d26d11bbe5b817c3dd8ec> (10.2.2025.)

URL 97 – Jewish Heritage Tour <https://www.toursbylocals.com/tours/croatia/split/tour-details/jewish-heritage-tour-664d26191bbe5b817c3ba18a> (10.2.2025.)

URL 98 – Židovska tura <https://www.dalmatiariviera.com/hr/sto-vidjeti-i-raditi-u-dubrovniku/> (10.2.2025.)

URL 99 – Jewish heritage of Dubrovnik <https://www.dalmatiariviera.com/hr/sto-vidjeti-i-raditi-u-dubrovniku/> (10.2.2025.)

URL 100 – Jewish Dubrovnik Walking Tour <https://dubrovniksynagogue.com/jewish-dubrovnik-walking-tour/> (10.2.2025.)

URL 101 – Jewish Dubrovnik Shore Tours <https://dubrovniksynagogue.com/jewish-dubrovnik-shore-tours/> (10.2.2025.)

URL 102 – Trace the history of Dubrovnik's Jewish community <https://dubrovnik-tourist-guides.com/project/dubrovnik-jewish-tour/> (10.2.2025.)

URL 103 – Jewish Heritage Tour <https://walkwithvesna.com/tour/dubrovnik-walking-tour/> (10.2.2025.)

URL 104 – Dubrovnik’s Synagogue and Jewish quarter – guided tour <https://www.guiadubrovnik.com/dubrovniks-synagogue-and-jewish-quarter-guided-tour/> (10.2.2025.)

URL 105 – Jewish Heritage Tour – classic tour <http://www.jewishdubrovnik.com/tour/dubrovnikjewishheritage> (10.2.2025.)

URL 106 – Jewish Heritage Tour – extended tour <http://www.jewishdubrovnik.com/tour/dubrovnikjewishheritageextended> (10.2.2025.)

URL 107 – Jewish heritage of Dubrovnik – Premium half-day walking tour <https://www.toursbylocals.com/tours/croatia/dubrovnik/tour-details/jewish-heritage-of-dubrovnik-premium-half-day-walking-tour-664d2384f7e596905bdcbe85> (10.2.2025.)

URL 108 – Old Town and Jewish Quarter Tour <https://www.toursbylocals.com/tours/croatia/dubrovnik/tour-details/old-town-and-jewish-quarter-tour-664d25701bbe5b817c38b9e6> (10.2.2025.)

URL 109 – Jewish Heritage of Dubrovnik – Express private tour <https://www.toursbylocals.com/tours/croatia/dubrovnik/tour-details/jewish-heritage-of-dubrovnik-express-private-tour-664d2349f7e596905bd3ea2b> (10.2.2025.)

URL 110 – Private Jewish Heritage & Old Town Orientation Tour <https://www.toursbylocals.com/tours/croatia/dubrovnik/tour-details/private-jewish-heritage-and-old-town-orientation-tour-664d26ce1bbe5b817c3c2de9> (10.2.2025.)

URL 111 – Dubrovnik Jewish Heritage Walking Tour <https://www.visitededubrovnik.com/dubrovnik-jewish-heritage-tour/> (10.2.2025.)

URL 112– Židovski Zagreb <https://www.infozagreb.hr/hr/istrazi-zagreb/razgled-grada/ostali-razgledi/zidovski-zagreb> (10.2.2025.)

URL 113 – Jewish Tour of Zagreb <https://travelontheroof.com/kosher-travel/jewish-tour-of-zagreb/> (10.2.2025.)

URL 114 – Zagreb Jewish Tour <https://kamauf-zagreb.com/city-tours/zagreb-city-tours/zagreb-jewish-tour/> (10.2.2025.)

URL 115 – Jewish Heritage of Zagreb <https://www.toursbylocals.com/tours/croatia/zagreb/tour-details/jewish-heritage-of-zagreb-664d27451bbe5b817c42d333> (10.2.2025.)

URL 116 – What have Jews been to Zagreb? <https://www.toursbylocals.com/tours/croatia/zagreb/tour-details/what-have-jews-been-to-zagreb?-664d270f1bbe5b817c402d6a> (10.2.2025.)

URL 117 – Western Balkans: Bosnia Croatia, Slovenia – and Trieste <https://sephardicbalkans.com/croatia-jewish-heritage-tour/> (10.2.2025.)

URL 118 – Croatia&Slovenia – Adratic cruise <https://jhtravel.org/croatia-2024> (10.2.2025.)

URL 119 – Land of contrasts: Trieste&Croatia – crossroads of Jewish culture <https://jhtravel.org/trieste-croatia-2025> (10.2.2025.)

URL 120 – In the Footsteps of Croatian Jews <https://www.tureta-travel.com/footsteps-croatian-jews> (10.2.2025.)

URL 121 – Slovenia and Croatia Highlights <https://travelontheroof.com/kosher-travel/slovenia-and-croatia-highlights/> (10.2.2025.)

URL 122 – Between the Empires <https://travelontheroof.com/kosher-travel/between-the-empires/> (10.2.2025.)

URL 123 – Southern Ashkenazi Frontier <https://travelontheroof.com/kosher-travel/southern-ashkenazi-frontier/> (10.2.2025.)

URL 124 – Jewish Merchants Balkan Trail <https://travelontheroof.com/kosher-travel/jewish-merchants-balkan-trail/> (10.2.2025.)

URL 125 – Croatia behind the scenes <https://travelontheroof.com/kosher-travel/croatia-behind-the-scenes/> (10.2.2025.)

URL 126 – Jewish Heritage Tour <https://adventurescroatia.com/tour-item/jewish-heritage-tour/> (10.2.2025.)

URL 127 – Croatia experience <https://www.giltravel.com/experience/9-day-dubrovnik-zagreb-ljubljana-montenegro-jewish-heritage-tour/> (10.2.2025.)

URL 128 – Jewish Heritage of Croatia <https://www.private-tours-croatia.com/tour/croatia-jewish-tour> (10.2.2025.)

URL 129 – Jewish heritage tour of Croatia and Bosnia & Hercegovina <https://luxury-travel.secretdalmatia.com/jewish-heritage-tour-croatia/> (10.2.2025.)

URL 130 – Bosnia Herzegovina Jewish Heritage Tour with Croatia <https://jewishtravelagency.com/product/bosnia-herzegovina-jewish-heritage-tour-with-croatia/> (10.2.2025.)

URL 131 – Lučka uprava Dubrovnik <https://www.portdubrovnik.hr/datoteke/arrivals-202320240102105225.pdf> (04.09.2024.)

URL 132 – Lučka uprava Split <https://portsplit.hr/wp-content/uploads/2023/06/Arhiva-dolazaka-2022.pdf> (04.09.2024.)

URL 133 – Turistička zajednica grada Splita <https://visitsplit.com/hr/421/materijali-za-download> 04.09.2024.

URL 134 – Top Jewish Attractions in Croatia - This is Where You Want to Visit, Gil Travel <https://www.giltravel.com/blog/top-jewish-attractions-in-croatia/> (2. srpnja 2024.)

URL 135 – Yiddishland <https://www.yivo.org/Yiddishland> (10.7.2025.)

URL 136 – Turistička zajednica grada Dubrovnika <https://tzdubrovnik.hr/> (18.3.2024.)

URL 137 – Turistička zajednica grada Koprivnice <https://www.koprivnicatourism.com/> (18.3.2024.)

URL 138 – Koprivnica – srce Podravine https://www.koprivnicatourism.com/wp-content/uploads/2020/12/komplet_final.pdf (18.3.2024.)

URL 139 – Strategija razvoja turizma grada Koprivnice i okolice do 2025. godine, 2017 <https://koprivnica.hr/wp-content/uploads/2014/01/Strategija-razvoja-turizma-grada-Koprivnice-i-okolice-do-2025.-godine-2.pdf> (18.3.2024.)

URL 140 – Turistička zajednica grada Osijeka <https://www.tzosijek.hr/index.php> (20.11.2024.)

URL 141 – Turistička zajednica grada Splita <https://visitsplit.com/> (18.3.2024.)

URL 142 – Židovski Zagreb <https://www.infozagreb.hr/hr/istrazi-zagreb/razgled-grada/ostali-razgledi/zidovski-zagreb> (18.3.2024.)

URL 143 – Židovski muzej <https://www.infozagreb.hr/hr/istrazi-zagreb/kultura/muzeji/zidovski-muzej> (18.3.2024.)

URL 144 – Židovska općina Čakovec <https://zidovska-opcina-cakovec.hr/> (16.7.2024.)

URL 145 – Projekt Never Forget/Nikad ne zaboravimo <https://zidovska-opcina-cakovec.hr/aktualno/projekt-never-forget-nikad-ne-zaboravimo/> (16.7.2024.)

URL 146 – Židovska općina Split <https://www.zost.hr/> (16.7.2024.)

URL 147 – Židovska općina Osijek <https://www.zo-osijek.hr/> (16.7.2024.)

URL 148 – Menora, Židovska općina Osijek <https://www.zo-osijek.hr/category/menora/> (16.7.2024.)

URL 149 – Projekt Rediscover, Židovska općina Osijek <https://project.zo-osijek.hr/hr-home-page/> (16.7.2024.)

URL 150 – Židovska općina Rijeka <https://zidovska-opcina-rijeka.com/> (16.7.2024.)

URL 151 – TripAdvisor <https://www.tripadvisor.com/> (16.3.2025.)

URL 152 – Javna ustanova spomen-područje Jasenovac <https://www.jusp-jasenovac.hr/> (18.1.2025)

URL 153 – JUSP – Broj posjetitelja u 2024. godini <https://historiografija.hr/?p=44318> (20.1.2025.)

URL 154 – Šalom Alejhem: Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža <https://hol2.lzmk.hr/clanak/salom-alejhem> (10.7.2024.)

URL 155 – Croatia2go.com: Fiddler on the roof got to a small Croatian village three Academy Awards <https://croatia2go.com/fiddler-on-the-roof-brought-to-a-small-croatian-village-three-academy-awards/> (10.07.2024.)

URL 156 – Anatevka, Travel on the Roof <https://travelontheroof.com/kosher-travel/anatevka/> (10.07.2024.)

URL 157 – Climate Adaptation Plan Dura https://dura.hr/wp-content/uploads/2021/02/Climate-Adaptation-Plan_HRV_DURA_finalno.pdf (10.07.2024.)

URL 158 – Unveiling Dubrovnik's Jewish Legacy <https://rewinddubrovnik.com/tour/unveiling-dubrovniks-jewish-legacy/> (10.07.2024.)

URL 159 – Akcijski plan za poboljšanje kvalitete zraka Grada Koprivnice https://koprivnica.hr/wp-content/uploads/2024/11/3-.-Akcijski-plan-za-poboljsanje-kvalitete-zraka-Grad-Koprivnica_-Obrazlozenje-i-sazetak-za-javnost.pdf (10.07.2024.)

URL 160 – Kulturni turizam: Koprivnica <https://www.kulturni-turizam.com/hrv/sadrzaj/koprivnica/> (10.07.2024.)

URL 161 – Kreće rekonstrukcija sinagoge, kulturnog centra dr. Krešimir Švarc vrijedna 25 milijuna kuna <https://koprivnica.hr/novosti/krece-rekonstrukcija-sinagoge-kulturnog-centra-dr-kresimir-svarc-vrijedna-25-milijuna-kuna/> (25.11.2024.)

URL 162 – Jedina sinagoga u RH koja je preživjela bit će potpuno obnovljena <https://danica.hr/jedina-sinagoga-u-rh-koja-je-prezivjela-rat-bit-ce-potpuno-obnovljena/> (25.11.2024.)

URL 163 – Strategija razvoja Osijeka do 2020. <https://www.osijek.hr/wp-content/uploads/2018/05/STRATEGIJA-RAZVOJA-UA-OSIJEK-DO-2020.pdf> (10.7.2024.)

URL 164 – Povijest grada, Turistička zajednica grada Osijeka <https://www.tzosijek.hr/povijest-grada-671> (10.07.2024.)

URL 165 – Kulturni turizam: Osijek <https://www.kulturni-turizam.com/hrv/sadrzaj/osijek/> (10.7.2024.)

URL 166 – Projekt Rediscover <https://www.osijek.hr/projekt-rediscover/> (10.7.2024.)

URL 167 – Priručnik za valorizaciju židovske kulturne baštine proizašle iz zajednice <https://www.osijek.hr/wp-content/uploads/2021/05/Prirucnik-za-valorizaciju.pdf> (12.3.2025.)

URL 168 – Kulturni turizam: Split <https://www.kulturni-turizam.com/hrv/sadrzaj/split453/> (10.07.2024.)

URL 169 – Nižu se antisemitske poruke u Splitu, jedna od mnogih poruka mržnje koje se šire gradom ovoga puta na autobusnoj stanici <https://www.dalmacijadanas.hr/nizu-se-antisemitske-poruke-u-splitu-jedna-od-mnogih-poruka-mrznje-koje-se-sire-gradom-ovoga-puta-na-autobusnoj-stanici/> (12.07.2024.)

URL 170 – Kulturni turizam: Zagreb <https://www.kulturni-turizam.com/hrv/sadrzaj/zagreb/> (10.07.2024.)

URL 171 – Svečano otkriven spomenik žrtvama Holokausta <https://www.zagreb.hr/svecano-otkriven-spomenik-zrtvama-holokausta-i-ust/178812> (24.03.2024.)

URL 172 – Otkriven spomenik žrtvama Holokausta i ustaškog režima <https://min-kulture.gov.hr/vijesti-8/otkriven-spomenik-zrtvama-holokausta-i-ustaskog-rezima/22226> (24.03.2024.)

URL 173 – Židovski muzej u Zagrebu – stalni postav <https://www.croris.hr/crosbi/publikacija/rad-ostalo/789809> (24.03.2024.)

URL 174 – u Zagrebu je konačno otvoren židovski muzej – bili smo tamo <https://www.telegram.hr/kultura/u-zagrebu-je-konacno-otvoren-zidovski-muzej-bili-smo-tamo/> (24.3.2024.)

URL 175 – Muzej Holokausta u Zagrebu (...) <https://www.zagreb.info/vijesti/zg-politika/muzej-holokausta-u-zagrebu-bandic-predlagao-napustenu-tvornicu-ulja-zagrebake-zidovske-obitelji-goldstein-holokaust-nije-jedini-zlocin-u-ndh/479853> (24.03.2024.)

URL 176 – Obnovljena mrtvačnica na židovskom groblju dobit će novu namjenu, kulturnu i turističku <https://karlovacki.hr/obnovljena-mrtvacnica-na-zidovskom-groblju-dobit-ce-novu-namjenu-kulturnu-i-turisticku/> (12.4.2025.)

URL 177 – Slatinski vremeplov – Na židovsku zajednicu podsjeća još samo preuređena sinagoga <https://www.radioslatina.hr/slatinski-vremeplov-na-zidovsku-zajednicu-podsjeća-jos-samo-preuređena-sinagoga/> (12.4.2024.)

URL 178 – Jeste li znali...? - Tragom obitelji Weinberger iz Županje <https://zupanjac.net/tragom-obitelji-weinberger-iz-zupanje/> (14.4.2024.)

URL 179 – Rekonstrukcija hotela u prenočište! Stari „Jelen“ dobica 27 soba s 58 ležaja <https://zupanjac.net/rekonstrukcija-hotela-u-prenociste-stari-jelen-dobiva27-soba-s-58-lezaja/> (14.4.2024.)

URL 180 – Znamenitosti – Turistička zajednica grada Siska <https://tzig-sisak.hr/znamenitosti/> (10.4.2024.)

URL 181 – Milan Steiner (1894-1918) Slikarski genij tihe sudbine <https://domkkv.hr/milan-steiner-1894-1918-slikarski-genij-tihe-sudbine/> (10.4.2024.)

URL 182 – Sisak prije potresa kuća Lieberman https://www.facebook.com/permalink.php/?story_fbid=1860798764071302&id=470073799810479 (10.4.2024.)

URL 183 – Nekadašnja pakračka židovska zajednica. U potrazi ta izgubljenim obiteljima <https://www.muzej-pakrac.hr/iz-muzejske-zbirke/nekadasnja-pakracka-zidovska-zajednica-u-potrazi-za-izgubljenim-obiteljima/> (12.4.2024.)

URL 184 – Povijesna crtica gradskog muzeja. Židovska zajednica u Pakracu <https://pakrackilist.hr/index.php/vijesti-novosti/18128-povijesna-crtica-gradskog-muzeja-zidovska-zajednica-u-pakracu> (20.3.2025.)

URL 185 – Zavičajni muzej Našice čuva vrijednu građu i dokumentaciju o židovskoj zajednici <https://nasice.com/zavicajni-muzej-nasice-cuva-vrijednu-gradu-i-dokumentaciju-o-zidovskoj-zajednici/> (11.4.2024.)

URL 186 – Šuma diže od sedam desetljeća skriva židovsko groblje u Ozlju <https://karlovacki.hr/suma-duze-od-sedam-desetljeca-skriva-zidovsko-groblje-u-ozlju/> (10.4.2024.)

URL 187 – Iz prošlosti Belišća <https://belisce.hr/iz-proslosti-belisca/> (14.4.2024.)

URL 188 – Goran Korov – Otkrivanje spomen-ploče Židovima stradalima u Holokaustu, Donji Miholjac, 24. rujna 2017. <https://historiografija.hr/?p=6187> (14.4.2024.)

URL 189 – Posljednja preživjela! Zdenka Durmić: čuvarica židovske tradicije Virovitičko-podravske županije <https://glas-slavonije.hr/magazin/2020/06/05/posljednja-prezivjela-156440/> (11.4.2024.)

URL 190 – U organizaciji Srednje škole „Stjepan Ivšić“ Orahovica“ i Ogranka Matice hrvatske u holu škole priređena sjajna, edukativna izložba o Židovima <https://www.icv.hr/uncategorized2/u-organizaciji-srednje-skole-stjepan-ivsicc-orahovica-i-ogranka-matice-hrvatske-u-holu-skole-priredena-sjajna-edukativna-izlozba-o-zidovima/> (11.4.2024.)

URL 191 – Povijest Orahovice <https://www.tzgorahovica.hr/povijest-orahovice/> (12.4.2024.)

URL 192 – Sinagoga u Šebetićevoj ulici <https://www.kafotka.net/1380> (12.4.2024.)

URL 193 – Karlovac je imao prve Židove žrtve ustaškog režima, ali i prvog Pravednika među narodima <https://sabh.hr/karlovac-je-imao-prve-zidove-zrtve-ustaskog-rezima-ali-i-prvog-pravednika-medu-narodima/> (20.3.2025.)

URL 194 – Palača Frohlich <https://www.kafotka.net/galerije/karlovac-1900-1940/palaca-frohlich/> (11.4.2024.)

URL 195 – Mesta stradanja <https://cieh-chre.org/pag/#/ms-16/1> (14.4.2024.)

URL 196 – Promocija romana Hinka Gottieba „Ključ od velikih vrata“ <https://historiografija.hr/?p=30024> (14.4.2024.)

URL 197 – Dvorana Svete Terezije – Kino Central <https://www.pozega.hr/o-pozegi/povijesne-gradevine/dvorana-svete-terezije-kino-central> (12.4.2024.)

URL 198 – Županijska palača <https://www.pozega.hr/znamenitosti/zupanijska-palaca> (12.4.2024.)

URL 199 – Mračna strana „stare dame“: Obišli smo devastirane opatijske hotele, meki su zaista – opasni <https://www.novolist.hr/regija/mracna-strana-stare-dame-obisli-smo-devastirane-opatijske-hotele-neki-su-zaista-opasni/> (13.4.2024.)

URL 200 – Nezaboravna Opatija http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=65&C=13_ (13.4.2024.)

URL 201 – Kulturno naslijeđe <https://visitvinkovci.com/tipicno-vinkovacko/kulturno-nasljede/> (12.4.2024.)

URL 202 – LUKSUZ Dvorac Leitner postao kulisa za raskošne svadbe https://www.varazdinske-vijesti.hr/drustvo/luksuz-dvorac-leitner-postao-kulisa-za-raskosne-svadbe-bogatih-60196_ (13.4.2024.)

URL 203 – Najzagrebačkiji slikar moderne se vraća kući u Sisak https://www.jutarnji.hr/promo/najzagrebackiji-slikar-moderne-se-vraca-kuci-u-sisak-15554176?utm_source=upscore_box (20.3.2025.)

URL 204 – Otvoren Park Anne Frank u Puli: Njeguujemo kulturu sjećanja i osvještivanja istine o Hrvatskoj <https://vlada.gov.hr/vijesti/otvoren-park-anne-frank-u-puli-njeguujemo-kulturu-sjecanja-i-osvjescivanja-istine-o-holokaustu/37997?lang=hr> (5.5.2024.)

URL 205 – Visitdaruvar.hr, Spomen soba židovske kulture, <https://www.visitdaruvar.hr/spomen-soba-zidovske-kulture.aspx> (06.07.2024.)

URL 206 – Turistička zajednica Bjelovarsko-bilogorske županije, Evandeoska Kristova pentekostna crkva, <https://www.tzbbz.hr/turisticka-ponuda/bjelovar/evandeosla-kristova-pentekostna-crkva> (06.07.2024.)

URL 207 – Židovske općine: Karlovac <https://cendo.hr/Opcine.aspx?id=8#gsc.tab=0> (14.4.2024.)

URL 208 – Židovske općine: Vinkovci <https://cendo.hr/Opcine.aspx?id=27#gsc.tab=0> (14.4.2024.)

URL 209 – Židovske općine: Virovitica <https://cendo.hr/Opcine.aspx?id=28#gsc.tab=0> (14.4.2024.)

URL 210 – Židovske općine: Sisak <https://cendo.hr/Opcine.aspx?id=21#gsc.tab=0> (14.4.2024.)

URL 211 – Židovske općine: Slavonski Brod <https://cendo.hr/Opcine.aspx?id=22#gsc.tab=0>
(14.4.2024.)

URL 212 – Židovske općine: Nova Gradiška <https://cendo.hr/Opcine.aspx?id=13#gsc.tab=0>
(14.4.2024.)

URL 213 – Židovske općine: Đakovo <https://cendo.hr/Opcine.aspx?id=6#6&gsc.tab=0>
(14.4.2024.)

URL 214 – Arhitektura Zagreba <https://www.arhitektura-zagreba.com/> (25.4.2024.)

PRILOZI

Popis priloga

Prilog 1. Anketni upitnik za posjetitelje na hrvatskom jeziku.....	317
Prilog 2. Anketni upitnik za posjetitelje na engleskom jeziku.....	321
Prilog 3. Anketni upitnik za turističke vodiče.....	324
Prilog 4. Pitanja za polustrukturirani intervju s predstavnicima židovskih općina.....	327
Prilog 5. Pitanja za polustrukturirani intervju s predstavnicima lokalnih turističkih zajednica.....	328
Prilog 6. Inventarizacija židovske baštine u Hrvatskoj: postojanje elemenata po naseljima...	329
Prilog 7. Inventar židovske baštine u Hrvatskoj po naseljima.....	335
Prilog 8. Financiranje židovske baštine od strane Ministarstva kulture i medija RH.....	360
Prilog 9. Židovska baština u Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske.....	373

Prilog 1. Anketni upitnik za posjetitelje

Poštovani,

Ovo anketno istraživanje provodi se za potrebe pisanja doktorskog rada na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu na temu „Turističkogeografska valorizacija židovske baštine u Hrvatskoj“. Cilj ovog anketnog istraživanja je istražiti profil turista i posjetitelja koji posjećuju lokalitete židovske baštine u Hrvatskoj te njihove stavove o turističkoj valorizaciji istih.

Anketa je anonimna, a dobiveni podaci koristit će se isključivo za potrebe pisanja doktorskog rada. Za ispunjavanje ankete potrebno Vam je između 5 i 10 minuta. Molim Vas da prije odgovaranja na pitanja pažljivo pročitate prethodnu uputu.

Unaprijed zahvaljujem na sudjelovanju.

1. Spol: M / Ž

2. Dob: ____

3. Država stanovanja: _____

4. Mjesto stanovanja: _____

5. Radni status: a) Zaposlen b) nezaposlen c) umirovljenik d) student

6. Najviši postignut stupanj obrazovanja: a) osnovna škola b) srednja škola c) viša škola d) fakultet e) magisterij (mr. sc.) ili doktorat (dr. sc.)

7. Koliko dana boravite u ovoj turističkoj destinaciji? _____

8. Organizacija putovanja: individualno / organizirano

9. Koji su Vaši glavni motivi dolaska na putovanje u grad? (Moguće je više odgovora.)

a) odmor i opuštanje

b) prirodne ljepote

c) kulturna baština

d) nova iskustva i doživljaji

e) rekreacija i sport

f) zdravstveni razlozi

g) posjet rodbini/prijateljima

h) ostalo: _____

10. Jeste li ikad posjetili lokalitet židovske baštine? (zaokružiti samo jedan odgovor) DA / NE
Ako ste odgovorili DA, koje ste lokalitete židovske baštine posjetili prije dolaska na ovu destinaciju? (zaokružiti sve lokalitete koje ste posjetili)

- a) sinagoga b) groblje c) koncentracijski logor d) muzej
e) židovska četvrt f) ostalo: g) nisam nikada

11. Koliko često posjećujete lokalitete židovske baštine?

- a) ne vodim računa hoću li na putovanju posjetiti židovsku baštinu
b) židovsku baštinu posjećujem usputno, kao i druge atrakcije u destinaciji
c) posjećujem židovsku baštinu ako je riječ o jednoj od najvažnijih atrakcija u destinaciji
d) svaki puta kada sam u nekoj destinaciji informiram se ima li u ponudi židovske baštine i nastojim je posjetiti
e) destinaciju biram zbog postojanja židovske baštine u ponudi

12. Navedite razlog posjeta ovog lokaliteta židovske baštine. _____

13. Na koji način ste saznali za ovaj lokalitet židovske baštine? (zaokružite odgovore koji se odnose na Vas.)

- a) putem turističkih promotivnih materijala
b) putem društvenih mreža
c) turističke agencije
d) preporuka obitelji i/ili prijatelja
e) kroz obrazovanje
f) ostalo: _____

14. Ocijenite turističku atraktivnost posjećenog lokaliteta ocjenom od 1 do 5 (pri čemu je 1 najniža, a 5 najviša ocjena). (zaokružite broj s kojim se najviše slažete)

1 2 3 4 5

15. U kojoj ste mjeri zadovoljni informacijama (info-ploče, izlaganje turističkog vodiča) o posjećenom lokalitetu židovske baštine koje ste dobili na licu mjesta? (zaokružite broj s kojim se najviše slažete, pri čemu je 1 najniža, a 5 najviša ocjena)

1 2 3 4 5

16. Na sljedeća pitanja odgovorite zaokruživanjem jednog odgovora za svako pitanje, pri čemu je 1 najniža vrijednost, a 5 najviša.

a)	U kojoj ste mjeri upoznati sa židovskom baštinom u Hrvatskoj?	1	2	3	4	5
b)	Prema Vašem mišljenju, koliko je židovska baština zastupljena u turističkoj ponudi grada?	1	2	3	4	5
c)	Prema Vašem mišljenju, koliki turistički potencijal ima židovska baština u gradu?	1	2	3	4	5

17. U kojoj mjeri svaki od navedenih čimbenika predstavlja prepreku razvoju turizma židovske baštine u Vašem gradu? (Zaokružite odgovor za svako pitanje pri čemu je: 1 – nije uopće prepreka, 5 – predstavlja izrazitu prepreku)

a)	nepostojanje očuvane materijalne židovske baštine	1	2	3	4	5
b)	nezainteresiranost turista	1	2	3	4	5
c)	dislociranost turističke destinacije	1	2	3	4	5
d)	nezainteresiranost lokalne židovske zajednice	1	2	3	4	5
e)	nezainteresiranost lokalne zajednice	1	2	3	4	5

18. Hoćete li se vratiti u grad i na židovsko groblje? DA / NE

19. Hoćete li preporučiti židovsku baštinu grada svojim prijateljima i/ili rodbini? DA / NE

20. Planirate li za vrijeme ovog putovanja posjetiti i druge lokalitete židovske baštine u Hrvatskoj?

DA / NE

Ako da, koje? _____

21. Planirate li u okviru budućih putovanja posjetiti i druge lokalitete židovske baštine u Hrvatskoj?

DA / NE

Ako da, koje? _____

9. What are your main motives for visiting this city? (Multiple answers are possible.)

- a) leisure and relaxation
- b) beautiful nature
- c) cultural heritage
- d) new experiences
- e) recreation and sports
- f) health-related reasons
- g) visiting relatives/friends
- h) other: _____

10. Have you ever visited a Jewish heritage site? (Please circle only one answer.) YES / NO

If answered with YES, what Jewish heritage sites have you visited before visiting this destination? (Please circle all previously visited sites.)

- a) synagogue
- b) cemetery
- c) concentration camp
- d) museum
- e) Jewish quarter
- f) other _____
- g) I have never visited such site

11. How often do you visit Jewish heritage sites? (Please circle the answers relevant for you.)

- a) I do not concern myself with whether I will visit a Jewish heritage site during my trip
- b) I visit Jewish heritage sites along the way, together with other attractions at the destination
- c) I visit a Jewish heritage site if it is one of the most important attractions at the destination
- d) every time I visit a destination, I inquire whether its offer includes a Jewish heritage site and I try to visit it
- e) I choose destinations based on whether their offer includes Jewish heritage sites

12. Please state why you are visiting this Jewish heritage site (synagogue and museum).

13. How have you found out about this Jewish heritage site? (Please circle the answers relevant for you.)

- a) via tourism promotional materials
- b) via social media
- c) through a travel agency
- d) through education
- e) it was recommended to me by my family and/or friends
- f) other: _____

14. Rate the tourist attractiveness of the visited site from 1 to 5. (Please circle the number you most agree with, where 1 is the lowest, and 5 is the highest score.)

1 2 3 4 5

15. To what extent are you satisfied with the information (info boards, tour guide presentation) that you have received at the Jewish heritage site visited? (Please circle the number you most agree with, where 1 is the lowest, and 5 is the highest score.)

1 2 3 4 5

16. Answer the following questions by circling one answer per question, where 1 is the lowest, and 5 is the highest value.

a)	To what extent are you familiar with Jewish heritage in Croatia?	1	2	3	4	5
b)	In your opinion, how much is Jewish heritage represented in the tourist offer of this destination?	1	2	3	4	5
c)	In your opinion, what is the tourist potential of Jewish heritage in this destination?	1	2	3	4	5

17. Will you return to this city and synagogue? (Please circle only one answer.) YES / NO

18. Will you recommend the Jewish heritage in this city to your friends and/or relatives?
(Please circle only one answer.) YES / NO

19. During this trip, do you also plan to visit other Jewish heritage sites in Croatia? (Please circle only one answer.)

YES / NO

If answered with YES, which ones?

20. Do you also plan to visit other Jewish heritage sites in Croatia during your future trips?
(Please circle only one answer.)

YES / NO

If answered with YES, which ones?

Prilog 3. Anketni upitnik za turističke vodiče

Poštovani,

Ovo anketno istraživanje provodi se za potrebe pisanja doktorskog rada na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu na temu „Turističkogeografska valorizacija židovske baštine u Hrvatskoj“. Cilj ovog anketnog istraživanja je istražiti korištenje židovske baštine u vođenim turama u Hrvatskoj.

Anketa je anonimna, a dobiveni podaci koristit će se isključivo za potrebe pisanja doktorskog rad. Za ispunjavanje ankete potrebno Vam je između 5 i 10 minuta. Molim Vas da prije odgovaranja na pitanja pažljivo pročitate prethodnu uputu.

Unaprijed zahvaljujem na sudjelovanju.

1. Spol: M / Ž (zaokružite slovo ispred odgovora)
2. Dob: _____
3. Stručna sprema: (zaokružite slovo ispred odgovora)
a) NSS b) SSS c) VŠS d) VSS e) mr.sc. i dr.sc.
4. Navedite Vaše zanimanje: _____
5. Navedite koliko godina radite kao turistički vodič: _____
6. Koliko često predvodite ture: (zaokružite slovo ispred odgovora)
b) Više puta tjedno
c) Jednom tjedno
d) Nekoliko puta mjesečno
e) Nekoliko puta godišnje
7. U kojoj je mjeri židovska baština zastupljena u ponudi Vaših turističkih tura? (Zaokružite odgovore koji se odnose na Vas.)
a) vodim tematsku turu posvećenu isključivo židovskoj baštini
b) u okviru standardnih tura vodim i po lokalitetima židovske baštine
c) židovska baština nije uključena u ture koje vodim

7. a/b Koliko često vodite tematske ture židovske baštine? (zaokružite slovo ispred odgovora)

- a) Više puta tjedno
- b) Jednom tjedno
- c) Nekoliko puta mjesečno
- d) Nekoliko puta godišnje

7. c Jeste li prilikom vođenja tura imali upita o židovskoj baštini u posljednjih godinu dana? (zaokružite slovo ispred odgovora) DA / NE

8. Navedite židovsku baštinu koju koristite prilikom obilazaka.

9. Na koji ste se način informirali o židovskoj baštini? (zaokružite slovo ispred odgovora; moguće je zaokružiti više odgovora)

- a) Promotivni turistički materijali
- b) Temeljno formalno obrazovanje
- c) Ciljani tematski seminari ili tečajevi specijalizirani za židovsku povijest i/ili baštinu
- d) Edukacija za turističkog vodiče
- e) Stručne knjige
- f) Nešto drugo: _____

10. Na sljedeća pitanja odgovorite zaokruživanjem brojeva za svaku tvrdnju, pri čemu je 1 najniža vrijednost, a 5 najviša. (zaokružite broj s kojim se najviše slažete)

a)	Koliko je židovska baština zastupljena u turističkoj ponudi grada?	1	2	3	4	5
b)	Koliki turistički potencijal ima židovska baština u gradu?	1	2	3	4	5
c)	U kojoj je mjeri židovska baština prepoznatljiva za Vašu destinaciju?	1	2	3	4	5
d)	U kojoj mjeri su turisti zainteresirani za židovsku baštinu?	1	2	3	4	5

11. Je li židovska baština neizostavni dio turizma grada? (zaokružite odgovor) DA / NE

12. Ocijenite turističku atraktivnost navedenih lokaliteta ocjenom od 1 do 5 (pri čemu je 1 nizak stupanj atraktivnosti, a 5 ima visok stupanj atraktivnosti): (zaokružite broj s kojim se najviše slažete):

a)	Groblje	1	2	3	4	5
b)	Sinagoga	1	2	3	4	5
c)	Spomenik Holokaustu	1	2	3	4	5
d)	Židovski geto	1	2	3	4	5
e)	logor	1	2	3	4	5
f)	Znamenita osoba	1	2	3	4	5
g)	Muzej	1	2	3	4	5

13. U kojoj mjeri svaki od navedenih čimbenika predstavlja prepreku razvoju turizma židovske baštine u Vašem gradu? (Zaokružite odgovor za svako pitanje pri čemu je: 1 – nije uopće prepreka, 5 – predstavlja izrazitu prepreku)

a)	nepostojanje očuvane materijalne židovske baštine	1	2	3	4	5
b)	nezainteresiranost turista	1	2	3	4	5
c)	dislociranost turističke destinacije	1	2	3	4	5
d)	nezainteresiranost lokalne židovske zajednice	1	2	3	4	5
e)	nezainteresiranost lokalne zajednice	1	2	3	4	5

14. Navedite prijedlog za uspješnije integriranje židovske baštine u turističku ponudu grada.

15. Namjeravate li proširiti turu s informacijama o židovskoj baštini? (zaokružite slovo ispred odgovora)

DA / NE

Ako da, kojim informacijama? _____

Prilog 4. Pitanja za polustrukturirani intervju s predstavnicima židovskih općina

1. Je li i u kojoj mjeri Vaša zajednica uključena u turizam?
2. Koji su bili/bi bili Vaši razlozi za bavljenjem turizmom židovske baštine?
3. Koliko je grad i na koji način prepoznat među turistima kao destinacija židovske baštine?
4. Je li posjet lokalnoj židovskoj baštini samo usputna stanica ili postoje turisti kojima je glavna motivacija?
5. Smatrate li da je židovska baština dovoljno turistički valorizirana u gradu? Ima li turistički potencijal u Vašoj destinaciji?
6. Gdje vidite priliku, a gdje ograničenja u razvoju turizma židovske baštine u gradu?
7. Imate li prijedloga za integriranje židovske baštine u turističku ponudu Vaše destinacije? Ako imate, navedite ih.
8. Koji su Vaši daljnji planovi za razvoj u budućnosti?
9. Kakav je odnos između lokalne vlasti i Vaše židovske zajednice?
10. Kako gledate na suradnju u okviru budućih trendova u turizmu? Utječe li suradnja na razvoj turističke ponude?
11. Što bi bilo potrebno Vama ili Vašoj općini kako bi napredovali u aspektu razvoja turizma židovske baštine?

Prilog 5. Pitanja za polustrukturirani intervju s predstavnicima lokalnih turističkih zajednica

1. Smatrate li da je židovska baština dovoljno turistički valorizirana u gradu? Koji lokaliteti imaju turistički potencijal u Vašoj destinaciji?
2. Koliko je grad prepoznat među turistima kao destinacija židovske baštine?
3. Imate li prijedloga za integriranje židovske baštine u turističkoj ponudi vaše destinacije? Ako imate, navedite ih.
4. Gdje vidite priliku, a gdje ograničenja u razvoju turizma židovske baštine u gradu?
5. Što bi bilo potrebno Vama kako bi napredovali u aspektu razvoja turizma židovske baštine?
6. Koji su Vaši daljnji planovi za razvoj u budućnosti i hoće li biti u dokumentima Strategija razvoja?
7. U kakvim ste odnosima s lokalnom židovskom zajednicom?
8. Kako gledate na suradnju u okviru budućih trendova u turizmu? Utječe li suradnja na razvoj turističke ponude?

Prilog 6. Inventarizacija židovske baštine u Hrvatskoj: postojanje kulturnih dobara židovske baštine po naseljima

	Naselje	Sinagoga		Groblje			ŽO	Žid. četvt/ ulica / trg/ park	Muzej		Spomenik			Osoba	Ostalo	
		Samostalna građevina	Prostorija u zgradi / kući	Samostalno	Dio gradskog groblja	Mrtvačnica			Mauzolej	Samostalna institucija	Spomen-soba / zbirka unutar muzeja	Holokaust	Spomen-ploča			Drugo
1.	Alaginci	-	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
2.	Banova Jaruga	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	
3.	Beli Manastir	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
4.	Belišće	-	-	-	+	*	-	-	+	-	-	-	-	+	+*	
5.	Bjelovar	+	*	-	+	+	-	*	-	-	+	-	+	+	+*	
6.	Bolman	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
7.	Brod Moravice	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
8.	Brod na Kupi (Zamost Brodski)	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
9.	Cernik	*	-	+	-	+	+	*	-	-	-	-	-	+	-	
10.	Čakovci	-	*	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
11.	Čakovec	*	*	*	+	*	+	+	*	-	-	+	++	-	+	++
12.	Čepin	*	-	-	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	Dalj	-	-	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	Darda	-	*	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	Daruvar	+	-	+	-	-	-	+	-	-	+	+	-	-	+	-
16.	Donja Dubrava	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	*
17.	Donji Miholjac	-	*	*	-	-	-	*	*	-	-	-	+	-	+	-

	Naselje	Sinagoga		Groblje			ŽO	Žid. četvrt/ ulica / trg/ park	Muzej		Spomenik			Osoba	Ostalo	
		Samostalna građevina	Prostorija u zgradi / kući	Samostalno	Dio gradskog groblja	Mrtvačnica			Mauzolej	Samostalna institucija	Spomen-soba / zbirka unutar muzeja	Holokaust	Spomen-ploča			Drugo
18.	Dubrovnik	-	+	+*	-	+	-	+	+++	+	-	+	-	-	+	+
19.	Đakovo	*	*	-	+	+	-	*	-	-	+	+	++	-	+	+
20.	Đurđevac	-	*	*	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-
21.	Feričanci	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+
22.	Garešnica	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
23.	Gola	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	Gospić	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	*
25.	Grubišno polje	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26.	Ilok	**	-	+*	-	+	-	*	+	-	+	-	-	-	-	-
27.	Imbriovec	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
28.	Jagodnjak	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
29.	Jasenovac	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	*
30.	Jastrebarsko	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	Karlovac	*	*	-	+	+	-	*	++	-	-	-	++	+	+	+
32.	Kneževi Vinogradi	-	*	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
33.	Koprivnica	+	*	+	-	*	+	+	+	-	+	++	++	-	+	+
34.	Kotoriba	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	Naselje	Sinagoga		Groblje				ŽO	Žid. četvrt/ ulica / trg/ park	Muzej		Spomenik			Osoba	Ostalo
		Samostalna građevina	Prostorija u zgradi / kući	Samostalno	Dio gradskog groblja	Mrtvačnica	Mauzolej			Samostalna institucija	Spomen-soba / zbirka unutar muzeja	Holokaust	Spomen-ploča	Drugo		
35.	Krapina	-	*	-	+	*	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
36.	Križevci	+	*	+	+	-	+	*	-	-	-	-	+	+	+	+
37.	Kutina	*	*	-	+	-	-	*	-	-	+	-	+	-	+	+
38.	Kutjevo	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
39.	Legrad	*	-	+	-	-	-	*	*	-	-	-	-	-	-	-
40.	Lipik	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
41.	Ludbreg	-	*	-	+	-	+	*	+	-	-	-	-	-	-	-
42.	Našice	*	*	+	-	-	-	*	+	-	+	-	-	-	+	+
43.	Nova Gradiška	*	-	-	-	-	-	*	++	-	-	-	-	-	+	-
44.	Novi Gradac	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
45.	Novska	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-
46.	Ogulin	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
47.	Opatija	*	*	-	+	-	-	*	-	-	-	+	-	-	+	+
48.	Orahovica	*	-	*	-	-	-	*	-	-	-	-	-	-	-	+
49.	Osijek	+*	+	+	-	++	-	+*	++	-	+	+	+	-	+	+*
50.	Ozalj	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
51.	Pag	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+
52.	Pakrac	*	-	+	-	*	-	*	-	-	+	-	-	-	+	*

	Naselje	Sinagoga		Groblje			ŽO	Žid. četvrt/ ulica / trg/ park	Muzej		Spomenik			Osoba	Ostalo
		Samostalna građevina	Prostorija u zgradi / kući	Samostalno	Dio gradskog groblja	Mrtvačnica			Mauzolej	Samostalna institucija	Spomen-soba / zbirka unutar muzeja	Holokaust	Spomen-ploča		
53.	Petlovac	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
54.	Petrijevci	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
55.	Pitomača	-	-	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
56.	Pleternica	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
57.	Podgorač	-	*	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+
58.	Podravske Sesvete	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
59.	Popovac	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
60.	Popovača	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
61.	Požega	*	++	+	-	*	-	*	-	-	+	-	+	-	+
62.	Prelog	-	-	-	*	*	-	-	-	-	-	-	+	+	-
63.	Pula	-	-	-	++	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-
64.	Rab	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+
65.	Rijeka	+*	**	*	+	+	-	+	*	-	-	+	++	-	+
66.	Ruševo	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
67.	Sisak	+	-	+	+	-	-	*	-	-	+	-	+	-	+
68.	Slatina	+	*	*	-	-	-	*	-	-	+	-	+	-	-
69.	Slavonski Brod	*	*	+	-	+	+	+	-	-	+	-	+	-	+

	Naselje	Sinagoga		Groblje			ŽO	Žid. četvrt/ ulica / trg/ park	Muzej		Spomenik			Osoba	Ostalo	
		Samostalna građevina	Prostorija u zgradi / kući	Samostalno	Dio gradskog groblja	Mrtvačnica			Mauzolej	Samostalna institucija	Spomen-soba / zbirka unutar muzeja	Holokaust	Spomen-ploča			Drugo
70.	Split	-	+*	+	+	+	-	+	+	-	+	+	+	-	+	+
71.	Suhopolje	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
72.	Šarengrad	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
73.	Tovarnik	-	-	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
74.	Uljanik	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
75.	Valpovo	*	-	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
76.	Varaždin	++	*	+	-	+	+	*	-	-	-	+	+	-	+	+
77.	Vela Luka	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
78.	Velika Gorica	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
79.	Vinkovci	**	-	-	+	*	-	*	-	-	-	-	+	+	+	+
80.	Virovitica	*	-	* +	-	+	-	*	+	-	-	-	+	-	+	+
81.	Voloder	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
82.	Vrbanja	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
83.	Vrbovec	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
84.	Vrbovsko	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
85.	Vukovar	**	-	+	-	+	-	*	-	-	-	-	-	-	+	-
86.	Zagreb	*	+-	-	+++	-	+	++	+	+	+	+	++	+	+	+
87.	Zmajevac	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-

	Naselje	Sinagoga		Groblje			ŽO	Žid. četvrt/ulica / trg/ park	Muzej		Spomenik			Osoba	Ostalo	
		Samostalna građevina	Prostorija u zgradi / kući	Samostalno	Dio gradskog groblja	Mrtvačnica			Mauzolej	Samostalna institucija	Spomen-soba / zbirka unutar muzeja	Holokaust	Spomen-ploča			Drugo
88.	Županja	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	+

Izvor: Boeckh, 1995; Švob, 1997; Ambruš, 1998; Feldbauer, 1998; Fišer, 1998; Goldstein, 1998a; Goldstein, 1998b; Kapun i Pal, 1998; Kečkemet, 1998; Knežević, 1998; Kolar, 1998; Uzelac Schewendeman, 1998; Živaković-Kerže, 1998; Žugaj, 2001; Maričić, 2002; Šalić, 2002; Goldstein, 2004; Ernečić, 2005; Miović, 2005; Kalšan, 2006; Morgani, 2006; Budaj, 2007; Ostajmer, 2010; Dobrovšak, 2011; Jurković, 2011; Knežević i Laslo, 2011; Kovač i Lučevnjak, 2011; Lučevnjak, 2011; Uzelac Schwendemann, 2011; Weiss, 2011; Miović, 2012; Weisz-Maleček, 2012; Damjanović, 2014; Kohn, 2014; Ernečić, 2016; Lončarić, 2017; Brumini, 2018; Simper, 2018; Baričić, 2020; Dobrovšak, 2023; Dretar, 2023; Karač, 2023; Karaula, 2023; Miholek, 2023; Vranar, 2023; Vranar, 2023; Zamljačanec, 2023; URL 177-214.

Legenda: „+“ označava da baština postoji, u bilo kojem obliku (makar i zgrada); „-“ baština ne postoji niti je ikad postojala; „*“ baština je postojala, ali je danas nema.

Prilog 7. Inventar židovske baštine u Hrvatskoj po naseljima

	Naselje	Naziv lokaliteta/baštine	
1.	Alaginci	Sinagoga u Alagincima	*
2.	Banova Jaruga	Židovsko groblje Banova Jaruga	+
		Mauzolej obitelji Rechner	+
3.	Beli Manastir	Sinagoga u Belom Manastiru	*
4.	Belišće	Židovsko groblje u Belišću	+
		Mrtvačnica na groblju u Belišću	*
		Ulica „Vijenac S. H. Gutmanna“	+
		Obitelj Gutmann	/
		Palača Gutmann	+
		Gutmanova željeznica (ili Slavonsko-podravska željeznica)	*
		Tvrtka S. H. Gutmann	*
5.	Bjelovar	Sinagoga u Bjelovaru (Novi hram) (danas Dom kulture)	+
		Prva sinagoga u Bjelovaru	*
		Židovsko groblje u Bjelovaru	+
		Mrtvačnica u Bjelovaru	+
		Židovska općina Bjelovar	*
		Zbirka predmeta bjelovarskih Židova u Gradskom muzeju Bjelovar	+
		Spomenik Gustavu Perlu Bendi	+
		Spomen ploča u Domu kulture	+

		Osobe: Josip Singer, Lavoslav Singer, Gustav Perl benda, obitelj Wolf, Filip Rosenzweig, Lavoslav Singer, Mordehaj Moric Griinwald	/
		Trvtke: Koestlin, tvornica sapuna, tvornica gamašna,	+*
6.	Bolman	Židovsko groblje u Bolmanu	+
7.	Brod Moravice	Židovsko groblje u Brodu Moravice	+
8.	Brod na Kupi (Zamost Brodski)	Židovsko groblje u Brodu na Kupi	+
9.	Cernik	Sinagoga u Cerniku	*
		Židovsko groblje u Cerniku	+
		Mrtvačnica na židovskom groblju u Cerniku	+
		Grobnica obitelji Schmidek-Schulzer	+
		Židovska općina Cernik	*
		Osobe: obitelji Spitzer, Reichardt, Singer, Loevy, Spiegel, Steiner, Rottenstein	/
10.	Čakovci (Srijemski)	Sinagoga u Čakovcima	*
		Židovsko groblje u Čakovcima	+
11.	Čakovec	Sinagoga u Čakovcu	*
		Stara sinagoga u Čakovcu	*
		Staro židovsko groblje u Čakovcu	*
		Židovsko groblje u Čakovcu	+
		Mrtvačnica na židovskom groblju u Čakovcu	*
		Mauzoleji na židovskom groblju u Čakovcu: obitelji Fischer, Graner, Neumann	+
		Židovska općina u Čakovcu	+

		Ulica/čtvrť „U getu“	*
		Spomenik na mjestu sinagoge, za žrtve Holokausta	+
		Spomenik na mjestu mrtvačnice	+
		Kameni spoticanja u Čakovcu	
		Osobe: Ilija Elijahu Grünwald, ob. Graner, Samuel Neumann, Josip Brunner, Samuel Bayer, Elemer Vajda, Geza Legenstein, Dragutin Scheirer.	/
		Trgovački kasino (danas Dom sindikata)	+
		Tvrtke: MTC (Međimurska trikotaža Čakovec), Čateks, Vajda, Čakovečki mlin, Tvornica kandita i čokolade	+
12.	Čepin	Sinagoga u Čepinu	*
		Židovsko groblje u Čepinu	*
13.	Dalj	Židovsko groblje u Dalju	*
14.	Darda	Sinagoga u Dardi	*
		Židovsko groblje u Dardi	+
15.	Daruvar	Sinagoga u Daruvaru (danas Evanđeoska Pentekostna crkva)	+
		Židovsko groblje žrtava fašističkog terora u Daruvaru	+
		Židovska općina Daruvar	+
		Spomen soba židovske kulture i tradicije u Zavičajnom muzeju Daruvar	+
		Spomenik žrtvama fašističkog terora	+
		Osobe: David Frankfurter, Leo Gros, Josip Holzer, Isak Gros, Mauricius Frankfurter, David Stern, obitelj Gross, Eva Fischer	/
16.	Donja Dubrava	Židovsko groblje u Donjoj Dubravi	+

		Osoba: Jakob Hirschler	/
		Tvrtka Ujlaki-Hirschler	*
17.	Donji Miholjac	Sinagoga u Donjem Miholjcu	*
		Židovsko groblje u Donjem Miholjcu	*
		Židovska općina Donji Miholjac	+
		Ulica „Čifutski sokak“ (današnja ulica Đure Basaričeka)	*
		Spomen-ploča stradalim žrtvama Holokausta u Donjem Miholjcu	+
		Obitelji Schlesinger, Polgar i Glasner	/
18.	Dubrovnik	Sinagoga u Dubrovniku	+
		Staro židovsko groblje u Dubrovniku	*
		Židovsko groblje u Dubrovniku (Boninovo)	+
		Mrtvačnica na židovskom groblju u Dubrovniku (Boninovo)	+
		Židovska općina Dubrovnik	+
		Žudioska ulica (geto)	*
		Ulice: „Žudioska ulica“, „Od greba žudioskih“	+
		Muzej u dubrovačkoj sinagogi	+
		Spomenik Holokaustu na židovskom groblju	+
		Osobe: Jakob Pardo, Amatus Lusitanus, Didacu Pyrrhus, Izak Jeršun	/
		Židovska fontana na Pilama	+
		Inventar liturgijskih predmeta ŽODu	+
		Zbirka umjetnina Muzeja ŽODu	+
		Kupari	+

19.	Đakovo	Sinagoga u Đakovu	*
		Stara sinagoga u Đakovu	*
		Židovsko groblje žrtava fašističkog terora u Đakovu	+
		Mrtvačnica na židovskom groblju u Đakovu	+
		Židovska općina Đakovo	*
		Muzej Đakovštine - zbirka	+
		Spomenik Holokaustu	+
		Spomen-ploča žrtvama Holokausta	+
		Spomen-ploča na mjestu logora	+
		Osobe: Regal Weiss, obitelj Weiss, Adolf Kohn, Hinko Bruck, Dane Reichmann, obitelj Frank	/
		Sabirni logor za žene i djecu u Đakovu	*
		Rodna kuća Regala Weissa	+
20.	Đurđevac	Sinagoga u Đurđevcu	*
		Židovsko groblje u Đurđevcu	*
		Kosturnica na gradskom groblju u Đurđevcu	+
		Spomen-ploča žrtvama Holokausta	+
		Osobe: Hinko Gottlieb, Emanuel Braun i obitelj	/
21.	Feričanci	Prizemnica židovske obitelji Lederer (danas skladište)	+
		Osobe: obitelji Bauer, Beran, Deutsch, Fischer, Friedländer, Lederer Spitzer, Neumann	/
		Gostiona Central Leopolda Neumanna	+
22.	Garešnica	Židovsko groblje u Garešnici	+

		Osoba: Ignatz Rosenberg	/
23.	Gola	Židovsko groblje u Goli	+
24.	Gospić	Spomenik žrtvama logora Jadovno	+
		Sabirni logor Jadovno	*
25.	Grubišno Polje	Židovsko groblje u Grubišnom Polju	+
26.	Ilok	Aškenaska sinagoga u Iloku	*
		Ortodokсна sinagoga u Iloku	*
		Staro židovsko groblje u Iloku	*
		Židovsko groblje u Iloku	+
		Mrtvačnica na židovskom groblju u Iloku	+
		Židovska općina Ilok	*
		Ulica „Židovska ulica“	+
		Muzej grada Iloka - <i>judaica</i>	+
27.	Imbriovec	Židovsko groblje u Imbriovcu	+
28.	Jagodnjak	Židovsko groblje u Jagodnjaku	+
29.	Jasenovac	Memorijalni muzej JUSP Jasenovac	+
		Spomenik <i>Cvijet</i> u Jasenovcu	+
		Koncentracijski logor	*
30.	Jastrebarsko	Židovsko groblje u Jastrebarskom	+
31.	Karlovac	Sinagoga u Karlovcu	*
		Stara sinagoga u Karlovcu	*
		Židovsko groblje u Karlovcu	+

		Mrtvačnica na židovskom groblju u Karlovcu	+
		Židovska općina Karlovac	*
		Ulice: „Vilima Reintera“, „Židovska varoš“	+*
		Spomen-ploča na mjestu nekadašnje sinagoge u Karlovcu	+
		Poprsje Vilimu pl. Reineru	+
		Kameni spoticanja u Karlovcu	+
		Osobe: šahist Izidor Gross, Filip Reiner, David Meisel, obitelj Fröhlich, Vatroslav Reiner	/
		Palača Reiner (danas Glazbena škola Karlovac)	+
		Palača obitelji Fröhlich (danas zgrada Karlovačke županije)	+
32.	Kneževi Vinogradi	Sinagoga u Kneževim Vinogradima	*
		Židovsko groblje u Kneževim Vinogradima	+
33.	Koprivnica	Sinagoga u Koprivnici	+
		Stara sinagoga u Koprivnici	*
		Židovsko groblje u Koprivnici	+
		Mrtvačnica na židovskom groblju u Koprivnici	*
		Mauzoleji: obitelji Fischer, Scheyer, Pülgram-Betleheim, Löwy i Hirschl	+
		Židovska općina Koprivnica	+
		Ulice: „Adolfa Daničića“, „Milana Grafa“, „Ivice Hiršla“, „Slavka Löwyja“, „Željka Selinger“	+
		Muzej Grada Koprivnice – zbirka <i>Judaice</i>	+
		Spomenik na ulazu u logor Danica	+

		Spomenik poginulima u Holokaustu na židovskom groblju u Koprivnici	+
		Spomen-ploča u sinagogi	+
		Kameni spoticanja u Koprivnici	+
		Osobe: Adolf Daničić, Milan Grafa, Ivica Hiršl, Slavko Löwy, Željko Selinger, obitelji Fischer, Scheyer, Pülgram-Betleheim, Samuel Schwarz, Leon Wolfenson	/
		Tvornica sode vode, tvornica umjetnog leda, tvornica ulja, tvornica likera, tvornica superfosfata i sumporne kiseline	*
		Kemijska industrija Danica	*
		Paromlin u Koprivnici	*
		Danica – prvi ustaški koncentracijski logor	+
34.	Kotoriba	Židovsko groblje u Kotoribi	+
35.	Krapina	Sinagoga u Krapini	*
		Židovsko groblje u Krapini	+
		Mrtvačnica na židovskom groblju u Krapini	*
		Osobe: obitelj Farkaš	/
36.	Križevci	Sinagoga u Križevcima	+
		Prva sinagoga u kući	*
		Staro židovsko groblje u Križevcima	+
		Židovsko groblje u Križevcima	+
		Arkade na židovskom groblju u Križevcima	+
		Židovska općina Križevci	+
		Spomen-ploča stradalima u Holokaustu na groblju	+

		Spomenik palim Židovima u 1. svjetskom ratu na gradskom groblju u Križevcima	+
		Osobe: Adam Breyer, Gustav Neuberg, obitelj Schwartz, Neumann, Hirschl, Breyer, Anton Katz, Josip Brenner	/
		„Prvi križevački paromlin i paropila Hinko Švarc i sinovi“	+
		Prvi gradski hotel i kavana Josipa Brennera (danas Erste banka)	+
		Paromlin – danas Mlinar	+
37.	Kutina	Sinagoga u Kutini (Templ)	*
		Stara sinagoga u Kutini	*
		Židovsko groblje u Kutini	+
		Židovska općina u Kutini	*
		Muzej Moslavine Kutina – zbirka <i>judaice</i>	+
		Spomen-ploča na mjestu sinagoge u Kutini	+
		Osobe: obitelj Ausch, Viktor Ausch, Mavro Weber	/
		Palača Galerije Muzeja Moslavine u Kutini	+
38.	Kutjevo	Židovsko groblje u Kutjevu	+
39.	Legrad	Sinagoga u Legradu	*
		Židovsko groblje u Legradu	+
		Židovska općina Legrad	*
		Ulica „Žido-varoš“	*
40.	Lipik	Židovsko groblje u Lipiku	+
		Spomenik žrtvama Holokausta u Lipiku	+
41.	Ludbreg	Sinagoga u Ludbregu	*

		Židovsko groblje u Ludbregu	+
		Mauzolej obitelji Scheyer	+
		Židovska općina Ludbreg	*
		Ulica „Židovski prolaz“	+
42.	Našice	Sinagoga u Našicama	*
		Stara sinagoga u Našicama	*
		Židovsko groblje u Našicama	+
		Židovska općina Našice	*
		Ulica „Hinka Juhna“	+
		Spomen-soba Hinka Juhna (Zavičajni muzej Našica)	+
		Osobe: nadržabin Samuel Winter, Albert Goldfinger, Hugo Singer, Izidor Memrlestein, Josip Drechsler, Geza Gombaš, Max Fischer	/
		Zgrada Goldfinger	+
		Zgrada rabinata (danas je Željezarija)	+
		Prva jugoslavenska tvornica lula i glinenih proizvoda	*
43.	Nova Gradiška	Sinagoga u Novoj Gradiški	*
		Židovska općina Nova Gradiška	*
		Ulice: „Prkos“, „Mavra Bauera“	+
		Osobe: Mavro Bauer, rabin Juda Margel, obitelji Wachslar, Rottnestein, Wolheim, Reichardt	/
44.	Novi Gradac	Židovsko groblje u Novom Gradcu	+
45.	Novska	Židovsko groblje u Novskoj	+

		Spomenik ostacima židovskog groblja u Novskoj	+
46.	Ogulin	Židovsko groblje u Ogulinu	+
47.	Opatija	Sinagoga u zgradi Narodnog doma (danas zgrada doma kulture „Zora“)	+
		Bogomolje u pansionima Briener i Stern	*
		Nova sinagoga u parku Mandrija – neizgrađen hram	*
		Židovsko groblje u Opatiji	+
		Židovska općina Opatija	*
		Spomenik Holokaustu	+
		Osobe: Bernard Nathan, Geza Fodor, rabin Alessandro Stern, Vatroslav Schwarz	/
		Pansion Breiner (danas hotel Kristal)	+
		Hotel i sanatorij Quisisana (danas hotel Opatija)	+
		Sanatorij dr. Szego (danas hotel Belvedere)	+
48.	Orahovica	Sinagoga u Orahovici	*
		Židovsko groblje u Orahovici	*
		Židovska općina u Orahovici	*
		Gutmanova željeznica (danas zgrada autobusnog kolodvora)	+
49.	Osijek	Gornjogradska sinagoga u Osijeku	*
		Donjogradska sinagoga u Osijeku (danas Evanđeoska pentakostna crkva)	+
		Sinagoga i zgrada ŽO Osijek	+
		Židovsko groblje u Osijeku – Gornji grad	+
		Mrtvačnica na židovskom groblju Osijek – Gornji grad	+
		Židovsko groblje u Osijeku – Donji grad	+

	Mrtvačnica na židovskom groblju Osijek – Gornji grad	+
	Židovska općina Osijek	+
	Trg Lava Mirskog, Park Oscara Nemona	+
	Umjetnička zbirka dr. Hermanna Weissmanna u Muzeju Slavonije	+
	Spomenik žrtvama fašizma <i>Majka i dijete</i> Oskara Nemona	+
	Spomen-ploča na mjestu nekadašnje Gornjogradske sinagoge	+
	Spomenik na mjestu logora Tenja	+
	Osobe: Branko Lustig, Oskar Nemon, Hermann i Karlo Weissmann, Samuel i Hugo Spitzer, Bela Hermann, Julija Weiss, Darko Fišer, Leopold Epstein, Josip Kraus, Hermann Mautner, Žiga Schwarz, Lav Mirski, Julius Miskolczy, Slavko Hirsch	/
	Paromlini u Osijeku (J. Krauss, H. Mautner, Ž. Schwartz), paromlin Union	+
	Kaiser i Stark – Prva osječka tvornica kandita i čokolade (danas Kandit)	+
	Tvornice čokolade, suhomesnate robe, likera, ruma i rakije, poljoprivrednog oruđa, kože, kemijska tvornica, čarapa i pletenina (Mara), papira (Mursa Mill), stakla	*
	Guttmanova stanica	+
	Kuća Pfeiffer	+
	Kuća Miskolczy	+
	Hotel Royal	+
	Kuća Kästenbaum	+
	Kuća Spitzer	+
	Vila Union / Batory	+
	Tenja-sabirni logor Židova	*

50.	Ozalj	Židovsko groblje u Ozlju	+
		Osobe: obitelj Leitner	/
51.	Pag	Spomenik žrtvama logora Slano na Pagu	+
		Logor Slana na Pagu	*
52.	Pakrac	Sinagoga u Pakracu	*
		Židovsko groblje u Pakracu	+
		Mrtvačnica na židovskom groblju u Pakracu	*
		Židovska općina Pakrac	*
		Zbirka u Muzeju grada Pakraca	+
		Osobe: obitelj Neumann, Zlatko Neumann (arhitekt), David Pick, trgovac Mautner, obitelj Muller, Drucker, Vanda Shrenger Weiss, Dane Singer	/
		Kuća obitelji Pick	*
53.	Petlovac	Židovsko groblje u Petlovcu	+
54.	Petrijevci	Židovsko groblje u Petrijevcima	+
55.	Pitomača	Židovsko groblje u Pitomača	*
56.	Pleternica	Židovsko groblje u Pleternici	+
57.	Podgorač	Sinagoga u Podgoraču	*
		Židovsko groblje u Podgoraču	+
		Ulica „Hinka Juhna“	+
		Obitelj Selinger	/
		Hinko Juhn i obitelj Juhn	/
		OŠ Hinka Juhna	+

58.	Podravske Sesvete	Židovsko groblje u Podravskim Sesvetama	+
59.	Popovac	Židovsko groblje u Popovcu	+
60.	Popovača	Sinagoga u Popovači	*
		Osoba: Ignatz Singer	/
61.	Požega	Prva sinagoga u Požegi u kući Rosenberg (danas Sudska palača)	+
		Druga sinagoga u Požegi u kući Rosenberg	+
		Treća sinagoga u Požegi (velika)	*
		Židovsko groblje u Požegi	+
		Mrtvačnica na židovskom groblju u Požegi	*
		Židovska općina Požega	*
		Gradski muzej Požega - <i>judaica</i>	+
		Spomen-ploča na mjestu velike sinagoge	+
		Osobe: Lavoslav Rosenberg i obitelj Rosebnberg, Lavoslav Klein, Josip Krausz, braća Kohn, Makso Steiner, rabin Mojsije Margel	/
		Tvrtke: mlin na valjke „Braća Kohn“, motorni mlin, paromlini, tiskari, knjižare, tvornice alkoholnih pića, tvornica soda-vode, stakla, čokolade, tvornice drvene građe i pilane	*
		Kazališni dom ili „Zgrada Kazališne kavane“	+
		Kuća Spitzer (danas Gradski muzej Požega)	+
		Prva požeška štedionica u Požegi (danas Gradska knjižnica i čitaonica)	+
		Zgrada Županije u Požegi	+
62.	Prelog	Židovsko groblje u Prelogu	*

		Mrtvačnica na židovskom groblju u Prelogu	*
		Spomenik na mjestu židovskog groblja u Prelogu	+
		Kameni spoticanja	+
63.	Pula	Židovski dio na gradskom groblju u Puli	+
		Židovski dio na mornaričkom groblju u Puli	+
		Park Anne Frank	+
64.	Rab	Spomen groblje Kampor na Rabu	+
		Logor na Rabu	+
65.	Rijeka	Sinagoga (Templo) u Rijeci	*
		Mala ortodokсна sinagoga (današnja ŽO)	+
		Stare sinagoge u Rijeci (u kućama)	*
		Mikve kraj ortodokсне sinagoge u Rijeci	+
		Staro židovsko groblje u Rijeci	*
		Židovsko groblje u Rijeci (gradsko groblje Kozala)	+
		Mrtvačnica na židovskom groblju u Rijeci	+
		Židovska općina Rijeka	+
		Židovska četvrt – „Zudecca“ ili „La Zuecha“	*
		Spomenik žrtvama Holokausta na gradskom groblju Kozala	+
		Spomen ploča za sinagogu (Templo)	+
		Kameni spoticanja	+

		Osobe: Salomon Hering, Aleksandar Steiner, Sabato Levi Mondolfo, Julije Mogan, Hinko Sachs, Arminio Klein, Enrico Sachs, Ernest Kremzir, Adolfo Braun, Zlatko Graf, obitelji Mondolfo i Morgani	/
66.	Ruševo	Židovsko groblje u Ruševu	+
67.	Sisak	Sinagoga u Sisku (danas Glazbena škola Frana Lhotke)	+
		Židovsko groblje u Sisku	+
		Spomenik žrtvama Holokaustu i kosturnica na gradskom groblju u Sisku	+
		Židovska općina Sisak	*
		Otkupljena djela Milana Steinera (Gradski muzej Sisak)	+
		Osobe: Julius Mann, Milan Steiner, obitelji Aleksander, Reiss, Fischer i Flesch	/
		Rodna kuća Milana Steinera	+
		Kuća Lieberman	+
68.	Slatina	Sinagoga u Slatini	+
		Stara sinagoga u Slatini	*
		Židovsko groblje u Slatini	*
		Židovska općina Slatina	*
		Zavičajni muzej Slatina - <i>judaica</i>	+
		Spomen-ploča na mjestu sinagoge	+
69.	Slavonski Brod	Sinagoga u Slavonskom Brodu	*
		Stara sinagoga u Slavonskom Brodu	*
		Židovsko groblje u Slavonskom Brodu	+
		Mrtvačnica na židovskom groblju u Slavonskom Brodu	+

		Mauzolej obitelji Kohn Kolar	+
		Židovska općina Slavonski Brod	+
		Ostaci knjige pogrebnih molitvi (Muzej Brodskog Posavlja)	+
		Spomen-ploča na mjestu sinagoge u Slavonskom Brodu	+
		Osobe: Jakob Bauer, Jakob Kohn, Oskar Spiegler, šahist Saul Stern, Aleksandar Ehrmann, Rudolf Fuchs, Lavoslav Spitzer, obitelji Eichon, Selinger i Weiner	/
		Svratište „Tri gavrana“ (vl. Lavoslav Spitzer)	*
		Tvrtke: Drvna industrija „Slavonija“, Tvornica vagona, strojeva i mostova (vl. A. Ehrmann) (preteča tvrtke „Đuro Đaković“), Parna velepecara rakije i šljivovice i Tvornica metalnog pokućstva	+
		Kuća Bauer i kuća Samuela Koppa	+
70.	Split	Antička sinagoga u Dioklecijanovoj palači	*
		Sinagoga u Splitu	+
		Židovsko groblje u Splitu (na Marjanu)	+
		Mrtvačnica na židovskom groblju u Splitu	+
		Židovski dio na gradskom groblju Lovrinac	+
		Židovska općina Split	+
		Ulice: „Židovski geto“, „Rodrigin prolaz“, „Morpurgova poljana“	+
		Muzej u sklopu sinagoge u Splitu	+
		Gradski muzej u Splitu - <i>judaica</i>	+
		Spomenik žrtvama fašizma i palim borcima NOR-a Židovima na Lovrincu	+

		Spomen obilježje za spaljivanje židovskih knjiga i demoliranje sinagoge na Narodnom trgu u Splitu	+
		Osobe: Daniel Rodrigo, Vid Morpurgo, obitelj Stock	/
		Knjižara Morpurgo	+
71.	Suhopolje	Židovsko groblje u Suhopolju	+
72.	Šarengrad	Židovsko groblje u Šarengradu	+
73.	Tovarnik	Židovsko groblje u Tovarniku	*
74.	Uljanik	Židovsko groblje u Uljaniku	+
75.	Valpovo	Sinagoga u Valpovu	*
		Židovsko groblje u Valpovu	*
76.	Varaždin	Bogomolja u sjevernom tornju Starog grada	*
		Bogomolja u Kukuljevićevoj ulici	*
		Sinagoga u Varaždinu	+
		Židovsko groblje u Varaždinu	+
		Mrtvačnica na židovskom groblju u Varaždinu	+
		Mauzoleji na židovskom groblju u Varaždinu: obitelji Hönigsberg, Schlenger	+
		Židovska općina Varaždin	+
		Spomenik žrtvama Holokausta na židovskom groblju u Varaždinu	+
		Spomen-ploča odvođenja varaždinskih Židova u logore	+
		Osobe: obitelji Schönwald, Gruünwald i Schwarz, nadrabini Ignac Ernst, rabin Rudolf Glück, Samuel Leitner, Vladimir Sachs, Hinko Hinković,	/

		Tvrtke: S. Leitner i sin (piće), Broch i Deutsch (žitarice), Grünwald i Schwarz (banka i mjenjačnica), veletrgovina Schlenger	*
		Dvorac Leitner u Jelkovcu	+
77.	Vela Luka	Židovsko groblje u Vela Luci	+
78.	Velika Gorica	Židovsko groblje u Velikoj Gorici	+
79.	Vinkovci	Sinagoga u Vinkovcima	*
		Prva sinagoga u Vinkovcima	*
		Židovsko groblje u Vinkovcima	+
		Mrtvačnica na židovskom groblju u Vinkovcima	*
		Židovska općina Vinkovci	*
		Spomen-ploča na mjestu sinagoge	+
		Spomen-ploča Dini Merhav	+
		Osobe: kiparica Dina Merhav, obitelj Gross	/
		Tvrtke	+
		„Židovski dom“ u Vinkovcima	*
		Park skulptura Dine Merhav	+
80.	Virovitica	Sinagoga u Virovitici	*
		Staro židovsko groblje u Virovitici	*
		Židovsko groblje u Virovitici	+
		Mrtvačnica na židovskom groblju u Virovitici	+
		Židovska općina Virovitica	*
		Ulica „Ericha Šlomovića“	+

		Spomen-ploča na mjestu nekadašnje sinagoge	+
		Osobe: Erich Šlomović, Marko Weiss, nadrabini Herman Ezekiel Kaufman, David Günsberg, Adolf Springer, Srećko i Danica Weiss, Rudi Reich, dr. Rosenberg	/
		Paromlin Gizela	+
		Pilana ob. Drach (danas tvornica namještaja TVIN)	+
81.	Voloder	Židovsko groblje u Voloderu	+
82.	Vrbanja	Židovsko groblje u Vrbanji	+
83.	Vrbovec	Židovsko groblje u Vrbovcu	+
84.	Vrbovsko	Židovsko groblje u Vrbovskom	+
85.	Vukovar	Sinagoga u Vukovaru	*
		Prva sinagoga u Vukovaru (kasnije kalvinska crkva)	*
		Židovsko groblje u Vukovaru	+
		Mrtvačnica na židovskom groblju u Vukovaru („Mala sinagoga (grobna kapela)“	+
		Židovska općina Vukovar	*
		Osobe: rabin Julije Dijamant, Samuel Obersohn, Otto Landesmann, Hugo Baum, obitelji Braun i Pfefferman, Mirko Steiner, Ignjat Stern, Sigmund Frank, Mavro Offner, Vilim Rosenberg, Mavro Stern, Albert Stenge, Solomon Baum, Josipa Herzl	/
86.	Zagreb	1. bogomolja u kući na adresi Petrinjska 12, Zagreb	*
		Sinagoga u Praškoj ulici	*
		Zimska sinagoga u Amruševoj	*
		Zgrada ŽOZ sa sinagogom i muzejom	+
		Židovski dio na gradskom groblju sv. Roka	*

		Židovski dio na gradskom groblju Petrova	*
		Židovski dio na gradskom groblju Mirogoj	+
		Arkade na židovskom dijelu gradskog groblja Mirogoj	+
		Židovska općina Zagreb	+
		Ulice: „Huga Ehrlicha“, „Lavoslava Švarca“, „braće Domany“, „Lea Müllera“, „Miroslava Feldmana“, „Antuna Gottlieba“, „Oskara Hermana“; park Otte Berger	+
		<i>Judaica</i> u MUO	+
		Spomenik žrtvama Holokausta i ustaškog režima	+
		Spomenik Židovima poginulima u I. svjetskom ratu, na Mirogoju	+
		Spomenik poginulim Židovima – žrtvama II. svjetskog rata – <i>Mojsije</i> Augusta Augustinčića, na Mirogoju	+
		Spomen-ploča sinagogi u Praškoj	+
		Kameni spoticanja u Zagrebu	+
		Spomenik Vojina Bakića žrtvama ubijenim u Dotrščini	+
		Osobe: Lea Deutsch, Milan Graf, Josip Papić, Vera Ehrlich Stein, Eugen Rado, Žiga Stern, Matija Freund, Otto Šik, Aleksander Licht, Lavoslav Šik, Oskar Herman, Oskar Alexander, Hinko Gottlieb, Ivo Stern, Beno Stein; rabini Hosea Jakobi, Gavro Schwarz i Miroslav Šalom Freiberger; obitelji Deutsch, Heumer, Müller, Marić-Mayer, Alexander, plemeniti Deutsch-Maceljski; arhitekti Hugo Ehrlich, Hinko Bauer, Ernest Weissmann, Ignjat Fischer, Julio Bornstein, Otto Goldschneider, Rudolf Lubynski, Pavao Deutsch, Slavko Benedik, Stjepan Gomboš, Vladimir Šter, Zlatko Neumann, Leo Hönigsberg, Julio Deutsch.	/

	Galerija Milan i Ivo Steiner	+
	Zbirka tekstilnih predmeta ŽOZ	+
	Knjižnica dr. Lavoslava Šika	+
	Dom zaklade Lavoslava Schwarza (danas Ministarstvo pravosuđa i Uprave)	+
	Lokomotiva Katica na Glavnom kolodvoru	+
	Kompleks šume Dotrščina	+
	Etnografski muzej u Zagrebu	+
	Zgrada Zanatlijskog doma (danas Glazbena škola Blagoja Berse)	+
	Stambena zgrada Skopal	+
	Stambena zgrada Wiener Bankverein,	+
	Stambeno- trgovačka kuća Aleksander-Domac	+
	Stambena zgrada Mayer	+
	Zgrada tvrtke Shell s Marićevim prolazom	+
	Vila Alexander	+
	Vila Žigmana Fuhrmanna	+
	Kuća Dragutina Vasića	+
	Kuća Emanuela Pristere	+
	Najamna trgovačko-stambena zgrada Stöger i Kolmar	+
	Trgovačko-stambena zgrada K. Ebenspanger, Vladimir Šterk	+
	Hr.-Slav.-zem. centralna štedionica s kavanom Corso	+
	Robna kuća Kasnter & Öhler (danas NAMA)	+
	Vila/restauracija Ehrlich-Marić (danas Muzej arhitekture HAZU-a)	+

	Vila V. Radan	+
	Stambeno-poslovna zgrada Deutsch	+
	Stambeno-poslovna zgrada Ž. Štern,	+
	Palača Srpske banke (danas Hrv. poštanska banka)	+
	Stambeni blok Nadarbine Zagrebačke nadbiskupije, tzv. "Vatikan"	+
	Kuća Radovan (prvi neboder u Zagrebu)	+
	Tvornica kože (danas Gliptoteka HAZU)	+
	Kuća Israela Rosenfelda	+
	Zgrada Središnjeg ureda za osiguranje radnika (danas Hrvatski zavod za mirovinsko osiguranje)	+
	Vila Kraus	+
	Trgovačko-stambena zgrada Frisch-Silberschein-Guttman	+
	Kuća Alberta i Gustava Deustcha te Žige Sterna	+
	Najamne stambene zgrade Hrv. banke za promet nekretninama	+
	Stambena zgrada Lebinec	+
	Vila Huga Deutscha	+
	Kuća dr. E. Rada	+
	Kuća Feller-Stern	+
	Kuća dr. E. Rada	+
	Kuća Kolmar	+
	Kuća E. V. Feller	+
	Nacionalna i sveučilišna knjižnica (današnji Državni arhiv)	+

		Učiteljski dom	+
		Vila Slavka Benedika	+
		Kino <i>Balkan Palace</i> (danas kino <i>Europa</i>)	+
		Zgrada Slavske banke	+
		Stambeno-trgovačka zgrada Rosinger	+
		Vila Slavoljuba Deutscha	+
		Fontana na Zrinjvcu	+
		Meteorološki stup na Zrinjvcu	+
		OŠ Ferencica	+
		Kuća na Krležinom gvozdu 23	+
		Zgrade na adresi Deželićev prilaz 42-46	+
87.	Zmajevac	Židovsko groblje u Zmajevcu	+
		Osobe: Otta Berger	/
88.	Županja	Židovsko groblje u Županji	+
		Mauzolej obitelji Weinberger	+
		Osobe: obitelj Weinberger	/
		Hotel Weinberger, kasnije hotel Jelen	+

Izvor: Boeckh, 1995; Švob, 1997; Ambruš, 1998; Feldbauer, 1998; Fišer, 1998; Goldstein, 1998a; Goldstein, 1998b; Kapun i Pal, 1998; Kečkemet, 1998; Knežević, 1998; Kolar, 1998; Uzelac Schwendeman, 1998; Živaković-Kerže, 1998; Žugaj, 2001; Maričić, 2002; Šalić, 2002; Goldstein, 2004; Ernečić, 2005; Miović, 2005; Kalšan, 2006; Morgani, 2006; Budaj, 2007; Ostajmer, 2010; Dobrovšak, 2011; Jurković, 2011; Knežević i Laslo, 2011; Kovač i Lučevnjak, 2011; Lučevnjak, 2011; Uzelac Schwendemann, 2011; Weiss, 2011; Miović, 2012; Weisz-Maleček, 2012; Damjanović, 2014; Kohn, 2014; Ernečić, 2016; Lončarić, 2017; Brumini, 2018; Simper, 2018;

Baričić, 2020; Dobrovšak, 2023; Dretar, 2023; Karač, 2023; Karaula, 2023; Miholek, 2023; Vranar, 2023; Vranar, 2023; Zamljačanec, 2023; URL 74-112.

Legenda: „+“ označava da baština postoji, u bilo kojem obliku (makar i zgrada); „-“ baština ne postoji niti je ikad postojala; „*“ baština je postojala, ali je danas nema; „/“ ne može se označiti postojanje jer se radi o osobam

Prilog 8. Financiranje židovske baštine od strane Ministarstva kulture i medija
Republike Hrvatske

Godina	Vrsta programskog financiranja	Židovska baština ili kulturni program	Nositelj programa
2006.	Muzejsko-galerijska djelatnost	Izložba <i>Židovi u Međimurju</i>	Muzej Međimurja, Čakovec
	Likovne, vizualne i audiovizualne umjetnosti	Izložbeni program Galerije „Milan i Ivo Steiner“: za izložbe <i>Hagada</i> i <i>Ivan Rein</i>	ŽOZ
	Investicijska potpora	Uređenje sinagoge	Grad Varaždin
	Arhivska djelatnost	Izložba <i>Tragovima riječkih i opatijskih Židova</i>	Državni arhiv u Rijeci
	Arhivska djelatnost	Izložba <i>Židovi u Međimurju</i>	Državni arhiv u Varaždinu
	Arhivska djelatnost	Sakupljanje, zaštita i katalogiziranje građe o Židovima Hrvatske	CENDO
	Potpora izdavanju knjiga	Edith Stein: <i>Iz života jedne židovske obitelji</i> (Aus dem Leben einer jüdischen Familie)	HKD sv. Jeronima
	Potpora izdavanju knjiga	Alen Budaj: <i>Povijest požeške židovske zajednice</i>	Izdanja Antibarbarus d.o.o.
	Potpora izdavanju knjiga	Stjepan Tomaš: <i>Židovski spomenik</i>	Matica hrvatska - Ogranak Osijek
	Potpora izdavanju knjiga	Israel Zwi Kanner: <i>Židovske priče</i>	ZORO d.o.o
2007.	Međunarodna kulturna suradnja	Bejahad ²³ 2007	Bejahad - Židovska kulturna scena Zagreb

²³ Bejahad= društveno, kulturno i obrazovno okupljanje Židova iz bivše Jugoslavije na Jadranskoj obali.

	Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima	Židovsko groblje, građevinska sanacija, izrada arheološke snimke postojećeg stanja	Virovitica
	Likovne, vizualne i audiovizualne umjetnosti	<i>Kulturom do zajedništva</i>	Bejahad - Židovska kulturna scena Zagreb
	Likovne, vizualne i audiovizualne umjetnosti	Izložbeni program galerije „Milan i Ivo Steiner“	ŽOZ
	Časopisi	Časopis <i>Novi Omanut</i> - prilog židovskoj povijesti i kulturi	Kulturno društvo „Miroslav Šalom Freiburger“
	Arhivska djelatnost	<i>Židovi u Zagrebu</i> – demografsko istraživanje	CENDO
	Arhivska djelatnost	Sakupljanje, zaštita i arhiviranje građe o Židovima Hrvatske	CENDO
2008.	Likovne, vizualne i audiovizualne umjetnosti	Bejahad 2008	Bejahad - Židovska kulturna scena Zagreb
	Programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	Biblioteka Šulhan Aruh, četiri knjižna sveska, 16. st.	ŽOZ
	Kulturno-umjetnički amaterizam	Koncert Mješovitog pjevačkog zbora „Lira“ u sjećanje na Mišu Montilja	Židovska vjerska zajednica Bet Israel
	Potpora izdavanju časopisa	<i>Novi Omanut</i> - prilog židovskoj povijesti i kulturi	Kulturno društvo „Miroslav Šalom Freiburger“
	Međunarodna kulturna suradnja	Bejahad 2008	Bejahad - Židovska kulturna scena Zagreb
	Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima	Židovsko groblje, građevinska sanacija, izrada dokumentacije	Virovitica

		postojećeg stanja, izrada projekta obnove	
2009.	Programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	Židovska općina, karta Palestine, 1913. g.	Židovska općina Dubrovnik
	Programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	Židovska općina, dva sakralna tekstilna predmeta iz fundusa muzejske zbirke, 19. st.	ŽOZ
	Međunarodna kulturna suradnja	Izložba <i>Židovi u Koprivnici</i> u Mariboru, Slovenija (11. lipanj – 30. kolovoza 2009.)	Muzej grada Koprivnice
	Međunarodna kulturna suradnja	Bejahad 2009.	Bejahad - Židovska kulturna scena Zagreb
	Likovna umjetnost, likovne monografije, dizajn i arhitektura	<i>Kulturom do zajedništva</i> - izložba Ede Murtića i Dušana Džamonje	Bejahad - Židovska kulturna scena Zagreb
	Likovna umjetnost, likovne monografije, dizajn i arhitektura	Izložba Alfreda Frankla <i>Vizije iz pakla</i>	ŽOZ
	Likovna umjetnost, likovne monografije, dizajn i arhitektura	Izložbena djelatnost Galerije „Milan i Ivo Steiner“	ŽOZ
	Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima	Vukovar, Mala Sinagoga	Židovska općina Osijek
	Programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	Židovska općina, Karta Palestine, 1913., papir, pergament, koža	Židovska općina Dubrovnik
	Programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	Biblioteka Šulhan Aruh, četiri knjižna sveska, 16. st.	ŽOZ
	Knjižnična djelatnost	Knjižnica ŽOZ	ŽOZ

	Potpora knjizi	Vidmarović Đuro: <i>Hrvatsko-židovske teme</i>	Spiritus movens d.o.o.
2010.	Likovna umjetnost, likovne monografije, dizajn i arhitektura	Izložba Vladimira Veličkovića - Bejahad 2010	Bejahad - Židovska kulturna scena Zagreb
	Likovna umjetnost, likovne monografije, dizajn i arhitektura	Izložbe u Galeriji „Milan i Ivo Steiner“	ŽOZ
	Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima	sinagoga Koprivnica	Grad Koprivnica
	Programi potpore djelatnosti udruga u kulturi	Istraživački centar Cendo	Istraživački centar Cendo, Zagreb
	Potpora knjizi	Shlomo Yosef Zevin: <i>Hasidske priče</i>	Židovska organizacija Menora, Zagreb
2011.	Likovna umjetnost, likovne monografije, dizajn i arhitektura	Izložbe <i>Bejahad nakon Bejahada</i>	Bejahad - Židovska kulturna scena Zagreb
	Likovna umjetnost, likovne monografije, dizajn i arhitektura	Izložbena djelatnost Galerije „Milan i Ivo Steiner“	ŽOZ
	Glazbene i glazbeno-scenske umjetnosti	Glazbene večeri u Kulturnom centru „Shalom“	Hrvatsko-izraelsko društvo, Zagreb
	Programi arhivske djelatnosti	Sakupljanje i zaštita građe i dokumenata o židovskim općinama u Hrvatskoj	Istraživački i dokumentacijski centar CENDO
	Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima	Virovitica, židovsko groblje	Grad Virovitica

	Potporna izdavanju časopisa	<i>Novi Omanut</i>	Kulturno društvo „Miroslav Šalom Freiberg“
	Programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	Židovska općina, ogledalo, 19. st.	Židovska općina Dubrovnik
	Odobreni programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	Židovska općina, knjiga Ora Hajim, 1566. g.	ŽOZ
	Odobreni programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	Židovska općina, sakralni tekstilni predmeti iz fundusa muzejske zbirke, 19. i poč. 20. st.	ŽOZ
	Međunarodna kulturna suradnja	Klezmerski festival u Cfatu, Izrael	ŽOZ
	Međunarodna kulturna suradnja	Bejahad 2011	Bejahad - Židovska kulturna scena Zagreb
2012.	Otkup knjiga - odobreni programi	Renee Weisz - Maleček: <i>Židovi u Križevcima</i>	ŽOZ
	Odobreni programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	Židovska općina, ogledalo, 19. st.	Židovska općina Dubrovnik
	Odobreni programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	Židovska općina, knjiga Ora Hajim, 1566. g.	ŽOZ
	Odobreni programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	Židovska općina, sakralni tekstilni predmeti iz fundusa muzejske zbirke, 19. i poč. 20. st.	ŽOZ
	Arhivska djelatnost	Sakupljanje, arhiviranje i katalogiziranje građe o Židovima u Hrvatskoj	Istraživački i dokumentacijski centar CENDO

	Likovna umjetnost, likovne monografije, dizajn i arhitektura	Izložbeni program Galerije „Milan i Ivo Steiner“	ŽOZ
2013.	Vizualne umjetnosti, likovne monografije, dizajn i arhitektura	„Antimasonski plakati - tematska izložba propagandnih plakata iz Drugog svjetskog rata - popratni program Festivala tolerancije“	Festival suvremenog židovskog filma Zagreb
	Vizualne umjetnosti, likovne monografije, dizajn i arhitektura	Galerija „Milan i Ivo Steiner“, izložbeni program	ŽOZ
	Glazbene i glazbeno-scenske umjetnosti	Nosač zvuka <i>Židovska glazbena ostavština u zvuku i riječi</i>	Croatia Records d.d.
	Glazbene i glazbeno-scenske umjetnosti	Notna izdanja hrvatskih skladatelja židovskog podrijetla (R. Schwarz, A. Schwarz, Ž. Hirschler)	Udruga za proučavanje i promicanje kulturne baštine „Tamar“, Zagreb
	Arhivska djelatnost	Zaštita arhivske građe o Židovima u Hrvatskoj	Istraživački i dokumentacijski centar CENDO
	Programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	Židovska općina, biblioteka Lavoslava Šika, 16-19. st.	ŽOZ
	Programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	Židovska općina, zbirka tekstilnih predmeta, 19. st.	ŽOZ
2014.	Vizualne umjetnosti, likovne monografije, dizajn i arhitektura	Galerija „Milan i Ivo Steiner“, izložbeni program	ŽOZ
	Vizualne umjetnosti, likovne monografije, dizajn i arhitektura	Izložba <i>Židovski Zagreb</i>	ŽOZ

	Programi zaštite pokretnih i etnografskih kulturnih dobara	Židovska općina, biblioteka Lavoslava. Šika, 16-19.	ŽOZ
	Programi zaštite pokretnih i etnografskih kulturnih dobara	Židovska općina, zbirka tekstilnih predmeta, 19. i 20. st.	ŽOZ
	Međunarodna kulturna suradnja	Adolf Frankl - Vizije iz pakla, Republika Hrvatska, Muzej Klovićevi dvori, Zagreb	Festival suvremenog židovskog filma Zagreb
	Arhivska djelatnost	Arhivska građa o Židovima Hrvatske	Istraživački i dokumentacijski centar CENDO
	Arhivska djelatnost	Klasifikacija i popis gradiva arhiva Židovske općine Zagreb	ŽOZ
	Potporna knjizi	Jasminka Domaš: Židovska duhovnost, dan po dan	izdavač Litteris d.o.o.
2015.	Potporna izdavanja knjiga	Melita Kraus: Golem, židovska legenda o čovjeku od zemlje	Mala zvona d.o.o.
	Potporna izdavanja knjiga	Amos Oz i Fania Oz-Salzberger: Židovi i riječi	Fraktura d.o.o.
	Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima	Židovsko groblje Koprivnica izradu projektne dokumentacije	Grad Koprivnica
	Investicijska potpora	Uređenje muzeja	ŽOZ
	Vizualne umjetnosti, likovne monografije, dizajn i arhitektura	Izložbeni program Galerije „Milan i Ivo Steiner“	ŽOZ
	Arhivska djelatnost	Klasifikacija i inventarizacija Arhiva ŽOZ	ŽOZ
	Muzejsko-galerijska djelatnost	Publiciranje rukopisa <i>Poezija Židovske obitelji</i> Luciana Morpurga	Muzej grada Splita

		iz fundusa Arhivske zbirke Muzeja grada Splita	
	Muzejsko-galerijska djelatnost	Izložba <i>Židovi u Križevcima i njihova baština</i>	Gradski muzej Križevci
	Programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	biblioteka dr. Lavoslava Šika, knjižna građa, 16.-19. st.	ŽOZ
2016.	Međunarodna kulturna suradnja	Gostovanje predstave <i>Ana Frank</i> , Jakova Sedlara na Festivalu židovske kulture - <i>Singer's</i>	Gradsko kazalište Trešnja, Zagreb
	Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima	Mrtvačnica na Židovskom groblju u Karlovcu	Grad Karlovac
	Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima	Židovsko groblje - izradu projektne dokumentacije	Grad Koprivnica
	Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima	Židovsko groblje - građevinska sanacija	Grad Koprivnica
	Potpورا izdavanju časopisa	<i>Holokaust, ljudska prava, obrazovanje II</i>	ŽOZ
	Investicijska potpora	Uređenje židovskog groblja	Grad Kutina
	Inovativne umjetničke i kulturne prakse	Festival suvremenog židovskog filma Zagreb	Festival tolerancije - JFF Zagreb
	Vizualne umjetnosti, likovne monografije, dizajn i arhitektura	Izložbena djelatnost Galerije „Milan i Ivo Steiner“	ŽOZ
2017.	Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima	Mrtvačnica na Židovskom groblju u Karlovcu	Grad Karlovac

	Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima	Židovsko groblje u Koprivnici	Grad Koprivnica
	Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima	Gradsko groblje u Križevcima – Židovske arkade	Grad Križevci
	Vizualne umjetnosti, likovne monografije, dizajn i arhitektura	Izložbeni program Galerije „Milan i Ivo Steiner“	ŽOZ
	Arhivska djelatnost	<i>Povijest Židova u Srijemu</i> - tisak knjige	Državni arhiv u Vukovaru
	Međunarodna kulturna suradnja	Međunarodna smotra zborova, Bosanska Krupa (BiH)	Mješoviti pjevački zbor ŽOZ „LIRA“
	Potpورا izdavanja knjiga	Anna Maria Gruenfelder: <i>Sustigla ih Shoa: Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933-1945)</i>	Srednja Europa
	Programi arheološke baštine	Daruvar, Arheo. lok. Stari Slavik - Židovsko groblje	Grad Daruvar
	Inovativne umjetničke i kulturne prakse	Festival tolerancije - JFF Zagreb - za tematske izložbe	Festival suvremenog židovskog filma Zagreb
	Programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	Biblioteka dr. Lavoslava Šika, slika 16.-19.st.	ŽOZ
2018.	Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima	Mrtvačnica na Židovskom groblju u Karlovcu	Grad Karlovac
	Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima	Židovsko groblje u Koprivnici	Grad Koprivnica

	Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima	Gradsko groblje u Križevcima – Židovske arkade	Grad Križevci
	Programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	biblioteka dr. Lavoslava Šika, knjiga <i>Uvod u knjigu žalovanja</i> , 1860. g.	ŽOZ
	Programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	zbirka tekstilnih predmeta - parohet za Jom Kipur, 19. st.	ŽOZ
	Programi zaštite arheoloških kulturnih dobara	Daruvar, Arheo. lok. Stari Slavik - Židovsko groblje	Grad Daruvar
	Vizualne umjetnosti	Izložbeni program Galerije „Milan i Ivo Steiner“	ŽOZ
	Vizualne umjetnosti	Izložbeni program 12. Festivala tolerancije	Festival suvremenog židovskog filma Zagreb
2019.	Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima	Židovsko groblje u Koprivnici	Grad Koprivnica
	Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima	Gradsko groblje u Križevcima – Židovske arkade	Grad Križevci
	Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima	Židovsko groblje u Varaždinu	Grad Varaždin
	Vizualne umjetnosti	Izložbeni program 13. Festivala tolerancije	Festival suvremenog židovskog filma Zagreb
	Vizualne umjetnosti	Izložba <i>Židovski Zagreb</i>	ŽOZ

	Vizualne umjetnosti	Izložbeni program Galerije „Milan i Ivo Steiner“	ŽOZ
	Programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	Biblioteka dr. Lavoslava Šika, knjižna građa, 19. st.	ŽOZ
	Programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	Zbirka tekstilnih predmeta - parohet, 19. st.	ŽOZ
2020.	Programi zaštite nepokretnih dobara	Mrtvačnica na Židovskom groblju u Karlovcu	Grad Karlovac
	Vizualne umjetnosti	Izložbeni program 14. Festivala tolerancije	Festival suvremenog židovskog filma Zagreb
	Vizualne umjetnosti	Izložbeni program Galerije „Milan i Ivo Steiner“ - Izložba <i>Obitelj Froelich - Pollak</i>	ŽOZ
2021.	Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima	Mrtvačnica na Židovskom groblju u Karlovcu	Grad Karlovac
	Vizualne umjetnosti	Izložbeni program Galerije „Milan i Ivo Steiner“ - <i>Židovi u Koprivnici & Slavko Lowy i Koprivnica</i>	ŽOZ
	Programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	Biblioteka dr. Lavoslava Šika, knjiga Šabat, 1927. g.	ŽOZ
	Programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	Zbirka tekstilnih predmeta parohet, 19. st.	ŽOZ
2022.	Programi zaštite pokretnih kulturnih dobara	Molitvenik Mahzor, poč. 20.st.	ŽOZ

2023.	Programi zaštite i očuvanja nepokretnih kulturnih dobara	Mrtvačnica na Židovskom groblju – restauratorski radovi	Grad Karlovac
	Programi monografija iz područja kulture i umjetnosti	<i>Židovi arhitekti modernog Zagreba</i>	ŽOZ
	Programi zaštite i očuvanja pokretnih kulturnih dobara	Molitvenik Mahzor, 1812. g.	ŽOZ
	Programi zaštite i očuvanja pokretnih kulturnih dobara	Plašt Tore meil s maslinovim lišćem, 1935. g.	ŽOZ
2024.	Programi zaštite nepokretnih kulturnih dobara	Tvornica kemijske industrije i spomen područje <i>Danica</i> konstrukcijska i građevinska sanacija	Grad Koprivnica
	Programi zaštite nepokretnih kulturnih dobara	Gradsko groblje u Križevcima Židovske arkade - konstrukcijska i građevinska sanacija	Grad Križevci
	Programi zaštite nepokretnih kulturnih dobara	<i>Kampor</i> , Groblje koncentracijskog logora - građevinska sanacija	Grad Rab
	Programi zaštite nepokretnih kulturnih dobara	Židovsko groblje - konzervatorskorestauratorski radovi	Židovska općina Split
	Programi zaštite nepokretnih kulturnih dobara	Virovitica, Židovsko groblje	Grad Virovitica
	Programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima	Židovska općina, plašt Tore Meil, 1935. g.	ŽOZ

	Digitalizacija u arhivskoj, muzejskoj i knjižničnoj djelatnosti	Slikom na sliku – digitalizacija fotografija Hinka Braunera	Muzeji grada Karlovca
	Digitalizacija u arhivskoj, muzejskoj i knjižničnoj djelatnosti	<i>Museo storico e navale dell'Istria</i> - Digitalizacija knjiga ukopa Mornaričkog i Gradskog groblja u Pul	Povijesni i pomorski muzej Istre

Izvor: Ministarstvo kulture i medija RH

Prilog 9. Židovska baština u Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske

Mjesto	Naziv	Oznaka	Vrsta kulturnog dobra
Belišće	<i>Kompleks tvornice S. H. Gutmann</i>	Z-6259	Nepokretno pojedinačno dobro
Bjelovar	<i>Kompleks tvornice Koestlin</i>	Z-3259	Nepokretno pojedinačno dobro
Cres	<i>Palača Moise</i>	Z-3957	Nepokretno pojedinačno dobro
Daruvar	<i>Židovsko groblje ŽTF</i>	ROS-0373-1973.	Kulturno-povijesna cjelina
Dubrovnik	<i>Židovsko groblje</i>	RST-1173-1986.	Kulturno-povijesna cjelina
Đakovo	<i>Zgrada Reichmann</i>	Z-3866	Nepokretno pojedinačno dobro
Đakovo	<i>Židovsko groblje ŽFT</i>	Z-4243	Kulturno-povijesna cjelina
Ilok	<i>Židovsko groblje</i>	Z-7176	Nepokretno pojedinačno dobro
Jasenovac	<i>Spomen mjesta stradanja žrtva fašističkog terora u sklopu ustaškog koncentracijskog logora Jasenovac</i>	Z-7329	Kulturno-povijesna cjelina
Jelkovec	<i>Dvorac Leitner</i>	Z-1232	Nepokretno pojedinačno dobro
Karlovac	<i>Palača u ulici Ambroza Vranyczanyja 2²⁴</i>	Z-7414	Nepokretno pojedinačno dobro
Karlovac	<i>Židovsko groblje</i>	Z-7799	Kulturno-povijesna cjelina
Koprivnica	<i>Sinagoga</i>	Z-3382	Nepokretno pojedinačno dobro
Koprivnica	<i>Tvornica kemijske industrije i spomen područje „Danica“</i>	Z-3828	Kulturno-povijesna cjelina
Koprivnica	<i>Židovsko groblje</i>	Z-3544	Nepokretno pojedinačno dobro
Križevci	<i>Gradsko groblje</i>	Z-7613	Nepokretno pojedinačno dobro
Lipik	<i>Spomen kosturnica žrtava fašističkog terora</i>	Z-7273	Nepokretno pojedinačno dobro
Ludbreg	<i>Memorijalno područje židovskog groblja</i>	Z-4665	Kulturno-povijesna cjelina

²⁴ Palača se odnosi na palaču obitelji Fröhlich.

Metajna (Pag)	<i>Mjesto ustaškog logora „Slana“</i>	Z-7771	Kulturno-povijesna cjelina
Mihovljan ²⁵	<i>Židovsko groblje</i>	Z-6623	Nepokretno pojedinačno dobro
Našice	<i>Židovsko groblje</i>	Z-5939	Nepokretno pojedinačno dobro
Opatija	<i>Zgrada Zora</i>	RRI-0252	Nepokretno pojedinačno dobro
Osijek	<i>Guttmannova stanica</i>	Z-2331	Nepokretno pojedinačno dobro
Osijek	<i>Hotel Royal</i>	Z-3448	Nepokretno pojedinačno dobro
Osijek	<i>Silos UNION paromlina</i>	Z-5896	Nepokretno pojedinačno dobro
Osijek ²⁶	<i>Vila ravnatelja „Union“ paromlina</i>	Z-6272	Nepokretno pojedinačno dobro
Osijek	<i>Zgrada Spitzer</i>	Z-2340	Nepokretno pojedinačno dobro
Osijek ²⁷	<i>Židovsko groblje</i>	Z-5940	Nepokretno pojedinačno dobro
Osijek ²⁸	<i>Židovsko groblje</i>	Z-6547	Nepokretno pojedinačno dobro
Požega	<i>zgrada Kazališne kavane</i>	Z-2905	Nepokretno pojedinačno dobro
Požega	<i>zgrada Prve požeške štedionice</i>	Z-2810	Nepokretno pojedinačno dobro
Požega	<i>Sudska palača</i>	Z-2197	Nepokretno pojedinačno dobro
Požega	<i>Židovsko groblje</i>	Z-3191	Nepokretno pojedinačno dobro
Požega	<i>Županijska palača</i>	Z-412	Nepokretno pojedinačno dobro
Pula	<i>Mornaričko groblje</i>	Z-7822	Kulturno-povijesna cjelina
Rijeka ²⁹	<i>Kulturno-povijesna cjelina Groblja Kozala</i>	Z-2725	Kulturno-povijesna cjelina
Rijeka	<i>Sinagoga</i>	Z-341	Nepokretno pojedinačno dobro
Sisak	<i>Zgrada Lieberman</i>	Z-4129	Nepokretno pojedinačno dobro
Split	<i>Knjižara Morpurgo</i>	Z-6234	Nepokretno pojedinačno dobro
Split	<i>Palača Cambi</i>	Z-5678	Nepokretno pojedinačno dobro
Split	<i>Splitska sinagoga</i>	Z-5650	Nepokretno pojedinačno dobro
Split	<i>Židovsko groblje</i>	Z-5554	Nepokretno pojedinačno dobro

²⁵ Gradsko groblje Čakovca nalazi se u mjestu Mihovljan koje graniči s Gradom Čakovcem.

²⁶ Vila je poznata i kao Vila Batony.

²⁷ Židovsko groblje u Osijeku pod registarskim brojem Z-5940 odnosi se na Gornjogradsko židovsko groblje Osijek.

²⁸ Židovsko groblje u Osijeku pod registarskim brojem Z-6547 odnosi se na Donjogradsko židovsko groblje Osijek.

²⁹ Unutar Gradskog groblja Kozala nalazi se židovska sekcija.

Tenja	<i>Sabirni logor 3000 Židova – drugi naziv</i>	Z-2534	Nepokretno pojedinačno dobro
Varaždin	<i>Sinagoga</i>	Z-6146	Nepokretno pojedinačno dobro
Varaždin	<i>Židovsko groblje</i>	Z-2273	Nepokretno pojedinačno dobro
Virovitica	<i>Židovsko groblje</i>	Z-3347	Nepokretno pojedinačno dobro
Vinkovci	<i>Historicistička katnica</i>	Z-6347	Nepokretno pojedinačno dobro
Vinkovci	<i>Kuća Schlesinger</i>	Z-6078	Nepokretno pojedinačno dobro
Vinkovci	<i>Kuća Gross</i>	Z-4710	Nepokretno pojedinačno dobro
Vukovar ³⁰	<i>Mala sinagoga</i>	Z-4708	Nepokretno pojedinačno dobro
	Židovska groblja	Z-7839	Nepokretna pojedinačna dobra
Zagreb	<i>Ansambl gradskih vila</i>	Z-1544	Kulturno-povijesna cjelina
	<i>Glazbeni paviljon i ostala oprema parka</i>	Z-469	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Hrvatski državni arhiv</i>	Z-226	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Kompleks groblja Mirogoj</i>	Z-1526	Kulturno-povijesna cjelina
	<i>Kompleks zgrada Gliptoteke HAZU</i>	Z-3346	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Kompleksi zgrada tzv. Vatikan</i>	Z-491	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Kuća Deutsch</i>	Z-1320	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Kuća Deutsch</i>	Z-1326	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Kuća Ebenspanger</i>	Z-2657	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Kuća Feller</i>	Z-5535	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Kuća Feller-Stern</i>	Z-449	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Kuća Frisch</i>	Z-1044	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Kuća Fuhrmann</i>	Z-689	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Kuća Lebinec</i>	Z-2130	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Kuća Mayer</i>	P-6568	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Kuća Prister</i>	Z-337	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Kuća Rado</i>	Z-2135	Nepokretna pojedinačna dobra

³⁰ Mala sinagoga odnosi se na mrtvačnicu na Židovskom groblju.

	<i>Kuća Rado</i>	Z-1049	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Kuća Radovan</i>	Z-2154	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Kuća Rosenfeld</i>	Z-454	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Kuća Rosinger</i>	Z-1053	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Kuća Shell</i>	Z-664	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Kuća Vasić</i>	Z-2655	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Kuće Hrvatske banke za promet nekretninama</i>	Z-2142	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Kuće Stöger i Kolmar</i>	Z-2656	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Mjesto povijesnih događaja – kompleks šume Dotrščina</i>	Z-1527	Kulturno-povijesna cjelina
	<i>Niz najamnih stambenih zgrada</i>	Z-2152	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Palača Središnjeg ureda za osiguranje radnika</i>	Z-6961	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Palača Stern</i>	Z-5597	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Planinarski dom Runolist</i>	Z-2388	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Povijesna urbana cjelina grad Zagreb³¹</i>	Z-1525	Kulturno-povijesna cjelina
	<i>Robna kuća Nama</i>	P-6739	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Spomenik Moši Pijadi</i>	Z-3559	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Stambeno-poslovna zgrada Kolmar</i>	Z-6584	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Starčevićev dom</i>	Z-1046	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Vila Alexander</i>	Z-1056	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Vila Benedik</i>	Z-2958	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Vila Deutsch</i>	Z-2136	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Vila Ehrlich-Marić³²</i>	Z-2953	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Vila Kraus</i>	Z-2145	Nepokretna pojedinačna dobra

³¹ U ovu cjelinu spada i Donji grad u kojem su velik dio zgrada, kuća i palača izgradili arhitekti i graditelji židovskog podrijetla ili su nekretnine bile u vlasništvu osoba židovskog podrijetla.

³² Danas je u njoj Hrvatski muzej arhitekture HAZU.

	<i>Vila Radan</i>	Z-5215	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Vila Rein</i>	Z-1062	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Zakladni blok</i>	Z-1535	Kulturno-povijesna cjelina
	<i>Zanatlijski dom</i> ³³	Z-7551	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Zgrada Etnografskog muzeja</i>	Z-662	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Zgrada Hrvatske poštanske banke</i>	Z-663	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Zgrada Hrvatsko-slavonske centralne štedionice</i>	Z-5253	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Zgrada Hrvatskog učiteljskog doma</i>	Z-462	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Zgrada kina Europa</i>	Z-3929	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Zgrada kotlovnice i strojarnice Prve hrvatske tvornice ulja d.d.</i>	Z-6906	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Zgrada Obrtne škole i Muzeja za umjetnost i obrt</i>	Z-463	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Zgrada OŠ Augusta Cesarca</i>	Z-4469	Nepokretna pojedinačna dobra
	<i>Zgrada Slavenske, kasnije Državne hipotekarne banke</i>	Z-5279	Nepokretna pojedinačna dobra

Izvor: izradila autorica na temelju podataka Registra kulturnih dobara (URL 78)

³³ Danas je u njoj Glazbena škola Blagoje Berse.

POPIS SLIKA

Sl. 1. Studije slučaja (Dubrovnik, Koprivnica, Osijek, Split i Zagreb) na karti Hrvatske.....	6
Sl. 2. Zbirka <i>Judaice</i> u Gradskom muzeju Koprivnica.....	26
Sl. 3. Židovsko groblje u Dubrovniku, sa sefardskim nadgrobnim spomenicima.....	27
Sl. 4. Donjogradsko židovsko groblje u Osijeku, s aškenaskim nadgrobnim spomenicima.....	27
Sl. 5. Kamen spoticanja za Leu Deutsch na adresi Gundulićeva 29 u Zagrebu.....	57
Sl. 6. Broj Židova u popisima stanovništva Hrvatske od 1857. do 1953. po vjeri	93
Sl. 7. Broj Židova u popisima stanovništva Hrvatske od 1953. do 2021. po vjeri i nacionalnosti	94
Sl. 8. Udio Židova u ukupnom stanovništvu Hrvatske po županijama prema popisu stanovništva 1900. godine.....	95
Sl. 9. Židovi u Dubrovniku u popisima stanovništva od 1857. do 1931. po vjeri.....	96
Sl. 10. Broj u Židova u Dubrovniku u popisima stanovništva od 1981. do 2021. po vjeri i nacionalnosti.....	96
Sl. 11. Židovi u Koprivnici u popisima stanovništva od 1857. do 1931. po vjeri.....	97
Sl. 12. Broj u Židova u Koprivnici u popisima stanovništva od 1981. do 2021. po vjeri i nacionalnosti.....	97
Sl. 13. Židovi u Osijeku u popisima stanovništva od 1857. do 1931. po vjeri.....	98
Sl. 14. Broj u Židova u Osijeku u popisima stanovništva od 1981. do 2021. po vjeri i nacionalnosti.....	98
Sl. 15. Židovi u Splitu u popisima stanovništva od 1857. do 1931. po vjeri.....	99
Sl. 16. Broj u Židova u Splitu u popisima stanovništva od 1981. do 2021. po vjeri i nacionalnosti.....	99
Sl. 17. Židovi u Zagrebu u popisima stanovništva od 1857. do 1953. po vjeri.....	100
Sl. 18. Broj u Židova u Zagrebu u popisima stanovništva od 1981. do 2021. po vjeri i nacionalnosti.....	100
Sl. 19. Spomenik žrtvama Holokausta na židovskom groblju u Dubrovniku.....	103
Sl. 20. Unutrašnjost sinagoge u Dubrovniku.....	103
Sl. 21. Židovsko groblje u Koprivnici.....	106
Sl. 22. Gornjogradsko židovsko groblje u Osijeku.....	109
Sl. 23. Zgrada hotela Royal u Osijeku, nekada u židovskom vlasništvu.....	109
Sl. 24. Ulaz u nekadašnji židovski geto u Splitu.....	111
Sl. 25. Nekadašnja knjižara Morpurgo u Splitu.....	113

Sl. 26. Židovski dio arkada na zagrebačkom Mirogoju.....	116
Sl. 27. Prostorni razmještaj židovske baštine u Hrvatskoj s obzirom na broj kulturnih dobara po naselju.. ..	121
Sl. 28. Prostorni razmještaj židovske baštine u Dalmaciji, s obzirom na broj kulturnih dobara po naselju.....	122
Sl. 29. Prostorni razmještaj židovske baštine u Panonsko-peripanonskoj Hrvatskoj, s obzirom na broj kulturnih dobara po naselju.....	123
Sl. 30. Distribucija rezultata evaluirane židovske baštine u Hrvatskoj.....	140
Sl. 31. Prostorni razmještaj rezultata evaluacije židovske baštine u Hrvatskoj.....	143
Sl. 32. Kartografski prikaz posjećenih lokaliteta na turama židovske baštine u Splitu.....	151
Sl. 33. Kartografski prikaz posjećenih lokaliteta na turama židovske baštine u Dubrovniku...152	
Sl. 34. Broj dana boravka posjetitelja židovske baštine u Dubrovniku.....	163
Sl. 35. Učestalost posjećivanja židovske baštine prije dolaska u Dubrovnik.....	164
Sl. 36. Zadovoljstvo ispitanika informacijama dobivenim u sinagogi i ocjena zastupljenosti židovske baštine u turističkoj ponudi Dubrovnika (1 je najmanja, a 5 najviša ocjena).....	165
Sl. 37. Dobna struktura ispitanih posjetitelja židovske baštine u Osijeku.....	166
Sl. 38. Posjećivanje elemenata židovske baštine prije dolaska u Osijek.....	167
Sl. 39. Upoznatost ispitanika u Osijeku sa židovskom baštinom u Hrvatskoj ocjenom od 1 do 5.....	168
Sl. 40. Ocjenjivanje zastupljenosti židovske baštine u turističkoj ponudi grada Osijeka i turističkog potencijala židovske baštine u gradu Osijeku (1 je najmanja, a 5 najviša ocjena)..	169
Sl. 41. Dobna struktura ispitanih posjetitelja židovske baštine u Splitu.....	170
Sl. 42. Posjećivanje elemenata židovske baštine prije dolaska u Split.....	171
Sl. 43. Ocjenjivanje zastupljenosti židovske baštine u turističkoj ponudi grada Splita i turističkog potencijala židovske baštine u gradu Splitu (1 je najmanja, a 5 najviša ocjena)....	172
Sl. 44. Dobna struktura ispitanih posjetitelja židovske baštine u Zagrebu.....	173
Sl. 45. Posjećivanje elemenata židovske baštine prije dolaska u Zagreb.....	174
Sl. 46. Učestalost posjećivanja židovske baštine prije dolaska u Zagreb.....	175
Sl. 47. Ocjenjivanje turističke atraktivnosti i zadovoljstva dobivenim informacijama posjećene židovske baštine u Zagrebu (1 je najmanja, a 5 najviša ocjena).....	176
Sl. 48. Radni status ispitanika židovske baštine u Hrvatskoj.....	177
Sl. 49. Posjećivanje elemenata židovske baštine prije dolaska u Hrvatsku.....	178
Sl. 50. Učestalost posjećivanja židovske baštine prije dolaska u Hrvatsku.....	179

Sl. 51. Učestalost predvođenja tura kod anketiranih turističkih vodiča (n=40).....	212
Sl. 52. Ocjene turističkih vodiča o preprekama u razvoju turizma židovske baštine u Hrvatskoj (1 – nije uopće prepreka, 5 – predstavlja iznimnu prepreku) (n=40).....	213
Sl. 53. Dio muzejskog postava u sinagogi u Dubrovniku.....	224
Sl. 54. Zgrada sinagoge u Koprivnici.....	232
Sl. 55. Mrtvačnica na židovskom groblju u Koprivnici.....	232
Sl. 56. Spomen-ploča na mjestu gornjogradske sinagoge u Osijeku.....	240
Sl. 57. Mrtvačnica na gornjogradskom židovskom groblju u Osijeku.....	241
Sl. 58. Unutrašnjost sinagoge u Splitu.....	249
Sl. 59. Židovsko groblje na Marjanu u Splitu.....	250
Sl. 60. Židovska sekcija na zagrebačkom groblju Mirogoj.....	256
Sl. 61. Meteorološki stup na Zrinjercu.....	258
Sl. 62. Itinerar predloženog itinerara <i>Židovi kao dio zagrebačkog života</i>	263
Sl. 63. Početna faza Krakoverovog model razvoja židovske baštine u turističke svrhe (2017).....	265
Sl. 64. Zrela faza Krakoverovog model razvoja židovske baštine u turističke svrhe.....	267
Sl. 65. Predloženi Krakoverov model za razvoj židovske baštine u Hrvatsko.....	274
Sl. 66. Predloženi Krakoverov model za razvoj židovske baštine u Hrvatskoj: groblja.....	275

POPIS TABLICA

Tab. 1. Planirani i ostvareni uzorak anketiranih posjetitelja.....	10
Tab. 2. Planirani i ostvareni uzorak anketiranih vodiča.....	13
Tab. 3. Popis kamena spoticanja s obzirom na grad i pripadajućom adresom u Hrvatskoj.....	57
Tab. 4. Židovska groblja na UNESCO-voj listi Svjetske baštine.....	64
Tab. 5. Motivi dolaska u Hrvatsku prema TOMAS 2022/23 istraživanju.....	67
Tab. 6. Radovi na temu turizma židovske baštine po godinama i državama.....	76
Tab. 7. Brojčana prisutnost kulturnih dobara židovske baštine u naseljima prema inventarizaciji židovske baštine u Hrvatskoj.....	127
Tab. 8. Znanstvena vrijednost židovske baštine.....	134
Tab. 9. Kulturna vrijednost židovske baštine.....	135
Tab. 10. Edukacijska vrijednost židovske baštine.....	136
Tab. 11. Turistička vrijednost židovske baštine.....	137
Tab. 12. Evaluacija židovske baštine u Hrvatskoj.....	144
Tab. 13. Ponuda jednodnevnih vođenih židovskih tura u Splitu sa kulturnim dobrima židovske baštine koja se posjećuju	154
Tab. 14. Ponuda jednodnevnih vođenih židovskih tura u Dubrovniku sa kulturnim dobrima židovske baštine koja se posjećuju.....	156
Tab. 15. Ponuda jednodnevnih vođenih židovskih tura u Zagrebu sa kulturnim dobrima židovske baštine koja se posjećuju.....	158
Tab. 16. Ponuda višednevnih itinerara židovske tematike u Hrvatskoj.....	159
Tab. 17. Posjet brodova na kružnim putovanjima u gradskoj luci Gruž, Dubrovnik, od 17. do 21. svibnja 2023.	162
Tab. 18. Posjet brodova na kružnim putovanjima u gradskoj luci Split, od 21. do 29. srpnja 2022.	162
Tab. 19. Analiza zastupljenosti židovske baštine u brošurama.....	186
Tab. 20. Analiza zastupljenosti u turističkim vodičima.....	194
Tab. 21. Pojavnost lokaliteta židovske baštine na Facebook stranici <i>Visit Zagreb</i>	199
Tab. 22. Analiza zastupljenosti na internetskim stranicama Turističkih zajednica u Hrvatskoj.....	200
Tab. 23. Analiza internetskih stranica židovskih općina u Hrvatskoj.....	204
Tab. 24. Ocjenjeni lokaliteti židovske baštine u Hrvatskoj na platformi <i>TripAdvisor</i>	208
Tab. 25. Smještajni kapaciteti u Hrvatskoj za 2024. godinu.....	216

Tab. 26. Rezultati provedenih intervjua za studije slučaja s obzirom na pitanja.....	217
Tab. 27. Broj dolazaka turista (domaći i stranih) u Dubrovniku od 2016. do 2024. godin....	222
Tab. 28. Broj noćenja turista (domaći i stranih) u Dubrovniku od 2016. do 2024. godine....	222
Tab. 29. Broj dolazaka turista (domaći i stranih) u Dubrovačko-neretvanskoj županiji od 2016. do 2024. godine.....	223
Tab. 30. Broj noćenja turista (domaći i stranih) u Dubrovačko-neretvanskoj županiji od 2016. do 2024. godine.....	223
Tab. 31. SWOT analiza turizma židovske baštine u gradu Dubrovniku.....	226
Tab. 32. Broj dolazaka turista (domaći i stranih) u Koprivnici od 2016. do 2024. godine.....	229
Tab. 33. Broj noćenja turista (domaći i stranih) u Koprivnici od 2016. do 2024. godine.....	229
Tab. 34. Broj dolazaka turista (domaći i stranih) u Koprivničko-križevačkoj županiji od 2016. do 2024. godine.....	230
Tab. 35. Broj noćenja turista (domaći i stranih) u Koprivničko-križevačkoj županiji od 2016. do 2024. godine.....	230
Tab. 36. SWOT analiza turizma židovske baštine u gradu Koprivnici.....	234
Tab. 37. Broj dolazaka turista (domaći i stranih) u Osijeku od 2016. do 2024. godine.....	238
Tab. 38. Broj noćenja turista (domaći i stranih) u Osijeku od 2016. do 2024. godine.....	238
Tab. 39. Broj dolazaka turista (domaći i stranih) u Osječko-baranjskoj županiji od 2016. do 2024. godine.....	239
Tab. 40. Broj noćenja turista (domaći i stranih) u Osječko-baranjskoj županiji od 2016. do 2024. godine.....	239
Tab. 41. SWOT analiza turizma židovske baštine u gradu Osijeku.....	244
Tab. 42. Broj dolazaka turista (domaći i stranih) u Splitu od 2016. do 2024. godine.....	247
Tab. 43. Broj noćenja turista (domaći i stranih) u Splitu od 2016. do 2024. godine.....	247
Tab. 44. Broj dolazaka turista (domaći i stranih) u Splitsko-dalmatinskoj županiji od 2016. do 2024. godine.....	248
Tab. 45. Broj noćenja turista (domaći i stranih) u Splitsko-dalmatinskoj županiji od 2016. do 2024. godine.....	248
Tab. 46. SWOT analiza turizma židovske baštine u gradu Splitu.....	251
Tab. 47. Broj dolazaka turista (domaći i stranih) u Zagrebu od 2016. do 2024. godine.....	255
Tab. 48. Broj noćenja turista (domaći i stranih) u Zagrebu od 2016. do 2024. godine.....	255

Tab. 49. SWOT analiza turizma židovske baštine u gradu Zagrebu.....	260
Tab. 50. Studije slučaja prema Krakoverovom modelu.....	268
Tab. 51. SWOT analiza turizma židovske baštine u Republici Hrvatskoj.....	282

SUMMARY

The once vibrant Jewish life in Europe was abruptly interrupted and largely destroyed during the Holocaust. In the aftermath of the Second World War, Jewish communities that had flourished for centuries disappeared or were drastically reduced, while the survivors often emigrated, primarily to the newly established State of Israel. As a result, numerous elements of Jewish cultural heritage remained behind in European cities and towns. During the post-war period, this heritage was frequently neglected, abandoned, or even intentionally destroyed, which led to the irreversible loss of many historical sites, buildings, and cultural artefacts. This process also affected Croatia. This historical context raises the question of what happens to the physical spaces and cultural traces left behind by these communities, what their current condition is, and whether they can acquire new functions in contemporary society.

One way of preserving and presenting this heritage is through tourism. Since the 1990s, a growing awareness of the historical and cultural value of Jewish heritage has emerged both in Europe and globally. At the same time, Jewish history and the memory of the Holocaust increasingly became integrated into national and local historical narratives. Across Europe, numerous initiatives have been launched to preserve, restore, and reinterpret Jewish heritage sites. Synagogues have been restored or reconstructed, Jewish museums and exhibitions have been established, monuments and memorial plaques have been erected, and various cultural events, festivals, and educational programs dedicated to Jewish culture and history have been organized. In addition, guidebooks and brochures have been published and specialized travel agencies offering Jewish heritage tours have been established.

In this context, Jewish heritage tourism has emerged as a distinct selective form of tourism. This form of tourism encompasses a wide range of cultural and historical elements associated with Jewish communities, including Jewish quarters, synagogues, Jewish museums, cemeteries, monuments, memorials, plaques, as well as streets or squares named after prominent Jewish individuals. Jewish heritage tourism is closely related to several other forms of tourism, such as religious tourism, dark tourism, Holocaust tourism, and cemetery tourism. These tourism forms overlap in their thematic focus on history, memory, religion, and cultural identity, and together contribute to the interpretation and presentation of Jewish heritage in contemporary tourism destinations.

The main aim of this doctoral dissertation was to investigate and analyse the possibilities for the development of Jewish heritage tourism in Croatia. Five case studies were selected to

achieve this aim: Dubrovnik, Koprivnica, Osijek, Split and Zagreb. These cities were chosen because they contain significant elements of Jewish heritage and represent different geographical regions and levels of tourism development in Croatia. Jewish heritage in Croatia was inventoried, evaluated and interpreted in the context of the development of selective forms of tourism. The research also analysed the presence of Jewish heritage in the tourism offer of the selected case studies and examined both quantitatively and qualitatively the possibilities for its tourist valorization.

Based on the research objectives, several hypotheses were formulated. It was assumed that the synagogue represents the key starting point for the development of Jewish heritage tourism in a particular destination (H1). Furthermore, it was assumed that Jewish heritage is poorly represented in the tourism offer of the selected case studies in Croatia (H2), and that it is only rarely included in guided tourist tours (H3). Another hypothesis proposed that the educational function represents the primary motivation for visiting Jewish heritage sites in Croatia (H4). In addition, the research examined whether representatives of local authorities and tourism stakeholders show interest in incorporating Jewish heritage into the local tourism offer (H5). Finally, it was assumed that a higher level of preservation of Jewish heritage increases the tourism potential for its inclusion in tourism development in a given destination (H6).

The research was conducted using a combination of fieldwork and desk-based research methods. Historical methods and secondary sources were used to identify and determine the cultural assets of Jewish heritage in Croatia. Desk research methods included literature analysis, preparation for heritage inventory and evaluation, and the development of survey questionnaires and interview protocols.

Field research included visits to Jewish cemeteries, synagogues, and sites associated with the persecution and suffering of Jews during the Second World War in Croatia. Through the method of field observation, elements of Jewish heritage were inventoried and evaluated. The evaluation method enabled the assessment of the existing scientific, cultural, educational and tourism value of Jewish heritage sites. The representation of Jewish heritage in the tourism offer of the selected case studies was analysed using content analysis of tourism communication materials, including promotional brochures, official tourism websites, and other marketing materials. In addition, Jewish heritage sites were analysed according to the Krakover model of Jewish heritage tourism development. Since this model was not fully applicable to the Croatian context, a modified version of the model was proposed in order to more clearly illustrate the stages of Jewish heritage tourism development in each of the selected case studies.

Two survey studies were conducted as part of the research. The first survey focused on visitors to Jewish heritage sites and aimed to determine their motivations for visiting these sites and to identify their socio-demographic profile. The second survey was conducted among tourist guides in order to find whether and to what extent Jewish heritage is included in guided tours. Semi-structured interviews were conducted with relevant stakeholders: representatives of Jewish communities and local tourism organizations. These interviews provided insights into the perceived value of Jewish heritage, its tourism potential, and the opportunities and challenges related to its inclusion in tourism development.

The results of the research indicate that Jewish heritage tourism in Croatia remains relatively underdeveloped despite the existence of significant heritage resources. The inventory of Jewish heritage revealed considerable potential for tourism development; however, this potential has not yet been fully utilized in the tourism offer of the analysed destinations. Although certain individual sites, such as the synagogue in Dubrovnik, already attract visitors, Jewish heritage is generally not systematically integrated into tourism products or thematic itineraries.

The hypothesis that the synagogue represents the starting point for the development of Jewish heritage tourism was confirmed (H1). Among the analysed case studies, Split and Dubrovnik have active synagogues and are also well-established tourist destinations. In these cities, Jewish heritage tourism has developed primarily around the synagogue as a central element of Jewish heritage. In contrast, Zagreb and Osijek no longer have independent synagogue buildings, and Jewish heritage tourism in these cities currently relies mainly on thematic guided tours. Koprivnica possesses a preserved synagogue building, but its current function does not support the development of Jewish heritage tourism. Although Jewish cemeteries represent the most numerous category of Jewish heritage sites in Croatia, synagogues remain the most important focal points for the development of this specific tourism form.

The second hypothesis (H2) that Jewish heritage is poorly represented in the tourism offer of the analysed destinations could not be fully confirmed. Content analysis of tourism communication materials showed that Jewish heritage is present in tourism promotion to a certain extent, but only briefly mentioned and rarely highlighted as a major attraction. Differences among destinations were observed in terms of promotion methods, as some cities rely more heavily on social media promotion, others on guided tours, while some include Jewish heritage mainly in printed promotional materials.

The assumption that Jewish heritage is rarely included in guided tourist tours was not confirmed (H3). The survey conducted among tourist guides showed that the majority of guides do incorporate elements of Jewish heritage into their tours, while some even offer specialized thematic tours dedicated to Jewish heritage. Additionally, the interpretation of these results should be approached with caution due to the relatively small number of respondents.

The premise that the educational role represents the primary motivation for visiting Jewish heritage sites was also not confirmed (H4). Survey results revealed that the most common motivation for visiting such sites is a general interest in Jewish heritage and culture, often independent of the visitors' own background. Many visitors encounter these sites incidentally while exploring other cultural attractions within the destination, which indicates that Jewish heritage often functions as a complementary rather than primary tourist attraction.

A comparison of survey results from Split and Dubrovnik revealed both similarities and differences among visitors. In both destinations, most respondents travelled primarily for leisure and had previously visited at least one Jewish heritage site, often encountering such sites incidentally during their travels. Differences were that visitors to Split were more frequently from European countries and travelled individually, while Dubrovnik attracted more visitors from outside Europe and organized tour groups. These patterns reflect the broader tourism characteristics of the two destinations and the accessibility of Jewish heritage sites, particularly the centrally located synagogue in Dubrovnik compared to the more remote Jewish cemetery in Split.

The proposition regarding the interest of local authorities and tourism stakeholders in including Jewish heritage in tourism development was only partially confirmed (H5). Interviews conducted with representatives of Jewish communities and local tourism institutions revealed that interest in promoting Jewish heritage tourism is generally stronger among members of Jewish communities than among representatives of local tourism administrations. Nevertheless, certain examples of successful cooperation and promotion were identified, particularly in Dubrovnik.

Finally, the hypothesis that a higher level of preservation of Jewish heritage increases its tourism potential was confirmed (H6). The analysis conducted using the Krakover model demonstrated that cities with a larger number of preserved heritage elements show greater potential for the development of Jewish heritage tourism. However, in continental Croatia this

potential remains largely underutilized due to the absence of coordinated thematic routes and networks connecting individual heritage sites.

This doctoral research represents the first comprehensive study of Jewish heritage tourism in Croatia at the national level. The study analysed the current condition of Jewish heritage and examined the possibilities for its integration into tourism activities. Although certain individual elements of Jewish heritage have already been incorporated into tourism, Jewish heritage tourism as a distinct form of cultural tourism remains insufficiently recognized in Croatia.

The research provides a systematic inventory, evaluation, and spatial analysis of Jewish heritage sites, together with an analysis of visitor profiles and stakeholder perspectives. Its main contribution lies in proposing a framework for the management and valorization of Jewish heritage through its integration into tourism development, thereby identifying opportunities for new tourism niches such as Jewish heritage tourism and dark tourism.

Based on the research findings, several guidelines for the tourism valorisation of Jewish heritage in Croatia were proposed. These include improving the promotion and interpretation of heritage sites, connecting individual locations into thematic itineraries and heritage routes, and using digital tools such as mobile applications, QR codes, and virtual tours to enhance accessibility and interpretation. The establishment of a national network of Croatian cities with Jewish heritage, along with educational programs for local residents and tourist guides, is also recommended.

The successful integration of Jewish heritage into Croatia's cultural tourism offer could contribute not only to tourism development but also to the preservation and promotion of an important part of the country's multicultural history, while attracting new visitor groups and supporting sustainable local development.

ŽIVOTOPIS

Anita Fiket rođena je 19. prosinca 1993. godine u Zagrebu. Osnovnoškolsko obrazovanje završila je u Vrbovcu. Glazbenu školu Vatroslava Lisinskog u Zagrebu maturirala je 2011. (smjer flauta), a Srednju školu Vrbovec 2012. godine (opća gimnazija). Završila je prijediplomski studij švedskog jezika i kulture (prvostupnički rad – *Zlo u djelima Pära Lagerkvista*) te judaistike na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Na istom je fakultetu 2019. završila diplomski studij švedskog jezika (smjer prevoditeljstvo) i judaistike s diplomskim radovima: *Cionizam u Hrvatskoj* (mentorica izv. prof. dr. sc. Michal Brandl) i *Problematika prevođenja pojmova iz nautičkog turizma između hrvatskog i švedskog* (mentorica Sara Profeta, viša lektorica). Nakon toga upisuje diplomski studij geografije, smjer Baština i turizam, na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, a diplomirala je s radom *Mogućnosti turističke valorizacije spomeničke baštine iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj* (mentor prof. dr. sc. Vuk Tvrтко Opačić).

Dobitnica je Rektorove nagrade za individualni znanstveni rad u kategoriji interdisciplinarnog područja znanosti za rad *Židovska baština u turističkoj ponudi grada Zagreba* (u koautorstvu s Patrikom Ciprićem) u akademskoj godini 2019./2020.

Radila je na ESJF projektu istraživanja židovskih groblja u Hrvatskoj tijekom 2021. godine. Od 2021. godine zaposlena je kao asistentica na Katedri za judaistiku (od 2025. Centar za židovske studije i istraživanje Holokausta), gdje predaje na sljedećim kolegijima: *Uvod u studij judaistike*, *Židovska povijest u suvremenom razdoblju*, *Between the Empires: Jewish History in Croat Lands until the 20th Century*, *Židovska baština i arhitektura* te na diplomskoj razini *Judeošpanjolski II*. Bila je suradnica na projektima *Rediscovering “New Europe” – On-Wheels Summer School for Balkan / Central and Eastern Europe Trans-Border History and Politics* (2021–2023, voditelj prof. dr. sc. Goran Šantek) i *Židovska povijest i baština u Hrvatskoj: kartiranje, digitalizacija, interpretacija i turistička valorizacija* (2023–2025, voditeljica izv. prof. dr. sc. Michal Brandl).

Usavršavala se na brojnim domaćim i međunarodnim seminarima: *Ljetna škola EU fondova* u organizaciji RAG Vrbovec (2016), seminar Centrope i ESJF-a za edukaciju hrvatskih nastavnika „*Podučavanje židovske baštine* (2020), tečaj u organizaciji Instituta za turizam u sklopu europskog projekta Erasmus+ KA2 SPE.C.H.A.L.E. (*Specialist in Cultural Heritage and Attractive Living Environment*), seminari Centrope u Berlinu (2022), Splitu (2022), Rijeci (2023) i Sarajevu (2024), edukativna radionica *Some Were Neighbors: Choice, Human*

Behaviors and the Holocaust u organizaciji Hrvatskog povijesnog muzeja, JUSP Jasenovac i United States Holocaust Memorial Museum (2023), seminar za nastavnike u Yad Vashemu u Jeruzalemu (2023), međunarodna zimska škola *Enhancing Publication Skills in the Field of Jewish Studies* u Dubrovniku (2024), Yad Vashem seminar u organizaciji Gedenk- und Bildungsstätte Haus der Wannsee-Konferenz u Berlinu (2025), seminar *East European Jewish History and Culture* u organizaciji Sveučilišta u Vilniusu (2025), *7th Baltic Summer School of Digital Humanities* u Rigi u organizaciji Sveučilišta Latvije (2025), *Jewish Heritage Seminar* u Amsterdamu u organizaciji Rothschild Foundation Hanadiv Europe (2025) te radionica *From Dissertation to Book: Jewish Studies Publishing in East and East Central Europe* na CEU (2026).

Sudjelovala je na konferenciji *What's New, What's Next? Innovative Methods, New Sources, and Paradigm Shifts in Jewish Studies* (2021) s posterom pod naslovom *Methods in Jewish Heritage Tourism Studies*, na znanstveno-stručnom skupu *Održivost kulturne baštine u Velikoj Gorici* (2022) s radom *Zaštita i valorizacija židovske baštine u kontinentalnoj Hrvatskoj*, na znanstvenom skupu *Jewish or Common Heritage? (Dis-)appropriation of Synagogue Architecture in East-Central Europe since 1945* u Varšavi (2023), gdje je izlagala rad *What Happened to Them? Synagogues in Croatia after the Second World War* u koautorstvu s izv. prof. dr. sc. Michal Brandl, na konferenciji *Jüdische Friedhöfe in Deutschland zwischen Antisemitismus und Prävention* u Essenu (2024) s radom *So Close, Yet So Far: Jewish Cemetery in Split*, na konferenciji *Jewish Experiences and Post-Socialist Transitions, 1980s–1990s* u Dubrovniku (2025) s radom *Jewish Heritage Tourism as a Product of Post-Socialist Transition*, na konferenciji *Urban and Rural Jewish Cemeteries in Central and Eastern Europe: History, Research and Valuation* na Sveučilištu u Alba Iuliji (2025) s radom *Spatiality and Evaluation of Jewish Rural Cemeteries in Croatia* te na konferenciji *Forgotten Voices: Holocaust Memories through the Perspective of Minorities* na Jagiellonskom sveučilištu u Krakovu (2026) s radom *Monuments and Plaques: Holocaust Memorial Landscapes in Croatia*.

OBJAVLJENI ZNANSTVENI RADOVI

Fiket, A., 2025: So nah und doch so fern: Der jüdische Friedhof in Split und sein touristisches Potenzial, u: Hertz, H.-F. i Keßler, K. (ur.): *Zwischen Gefährdung, Gedenken und Vermittlungsarbeit. Jüdische Friedhöfe nach der Shoah*, Michael Imhof Verlag, 155-166.

- Fiket, A., Opačić, V. T., 2025: Sefardska baština u Hrvatskoj. Profil posjetitelja u Splitu i Dubrovniku, *Geoadria* 30 (1), 115-147, doi: 10.15291/geoadria.4717
- Brandl, M., Fiket, A., 2024: Synagogues in Croatia after the Second World War: Rijeka as a case study, u: Henschel, C. et al. (ur.): *Jewish or Common Heritage? (Dis-)appropriation of Synagogue Architecture in East-Central Europe since 1945*, Osnabrück: Fibre Verlag, 197-208.
- Fiket, A., 2023: Comparative Analysis of Jewish Heritage Tourism Research Methods, *Hrvatski geografski glasnik*, 85 (1), 1-21, doi: 10.21861/HGG.2023.85.01.07
- Fiket, A., 2022: Istraživanje židovske baštine u Hrvatskoj: židovska groblja, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 54 (2), 285-296, doi: 10.17234/RadoviZHP.54.18
- Ciprić, P., Fiket, A., 2021: Židovska baština u turističkoj ponudi: studija slučaja grada Zagreba, u: Stojsavljević, R. (ur.): *Synagogues and Jewish heritage in southeastern Europe*, Novi Sad: Arhiv Vojvodine, 345-377.